

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

HATODIK KÖTET.

A M. KIR. VALLÁS ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM KÖNYVTÁRA.	
Beszerzési napló száma	192
szekrény	
szakasz	
sor	
szám	

PEST,

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN.

1859.

94

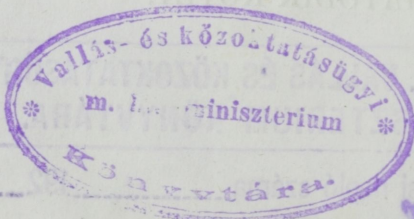
8/2132

BUDAPESTI SZEMLE

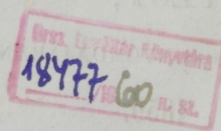
MEZŐGÉPÉRTÉK ÉS KÖZLEKEDÉSI MINISZTERISÉG

OSZTRÁK-MÁGYAR

STATISTIK KÖNYV

Handwritten notes in purple ink, including the number "18477" and some illegible scribbles.

ERDÉLY

IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Hatodik fejezet.*)

Rákóczy kibujdosása után a béke ritkábban zavartaték meg, mint a megelőző században. S akkor is egy-két eset kivételével nem a haza határain belül folyt le a vihar. A szatmári egyezkedés és fegyverletétel oly hallgatást idézett elő, mintha az általános küzdelem megszüntével a nemzeti életerő is kialudt volna. Feledve lőn minden, a mi a múlt századokban a magyar nyelv emelésére történt, feledve lőn túl és innen a Királyhágón maga az élénk és erőteljes irodalom is, mozgalmaival, vívmányaival, eredményeivel. Pedig író találkozott azután is elég: csakhogy a túlnyomó rész latin nyelven írt a tudós világnak, s a ki magyarul a nép számára dolgozott, külföldi minták után indult, s az sem választá követendő példányul a Tofaeus vagy Pázmán erőteljes prózáját. Könyv is jelent meg elég, s ha ezeknek számát

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV. köt. 3, s a 190. és 398 ll.; végre az V-dik köt. 32. l.

veszszük, vagy tudósságukat mérlegeljük, igazat adunk Benkőnek, ki századát kérkedve nevezte „aureum scientiarum seculumnak.“ Csakhogy mindez nem volt magyar irodalom. Ama tudományok, melyek eddigelé lépést tartottak a külfölddel, ezentúl utána sántikáltak oly halványan és elmosódottan, mintha ennek csak árnyékai lettek volna. Scholasticusok keze látszék rajtuk, kik sok készüllettel, de teremthető erő nélkül ültek le íróasztalukhoz. — A polemiák kerülve voltak s ezekkel az élénk zaj, a mozgalmasság is letűnt, mely pedig bő kárpótlást nyujta a hang kiméletlenségeiért. A politikai változás érezhető volt az irodalmon is, mely hosszas időn át nem módosult.

Maga a tanügy sem szenvedett e század folytán lényeges változásokat. Csak a katolikusoké emelkedett nagyobb mértékben, leginkább mióta VI. Károly császár 1715. újra alapítá ¹⁾ a gyulafehérvári püspökséget, s első püspökké Mártonffy Györgyöt ki-nevezte, ki 1716, febr. 17-én a fehérmegyei főispánságba is be-igtattatott. Ugyanez év febr. 19-én püspöki székhelyét Fehérvárt elfoglalta, s a reformáltaktól visszavett székesegyházat ²⁾ fölszentelé. E század alatt közel 130 egyházat emeltek vagy újítottak meg s magokban a század városaiban is, hol pedig a XVI-dik század második felétől 1699-ig (midőn Szebenben emeltetett egy: az első földükön) egyetlen kath. egyház sem volt. A jezsuiták Kolozsvárt újra megkezdett működésükhöz az óvári iskolát kicsinyelvén, 1700-ban a város újon emelkedő déli részében, ugyanazon (u. n. Farkas-) utczában, hol a reformáltak iskolája volt, egy új tanintézet, úgynevezett egyetem (teljesen azonban ekkor csak a philosophiát tanították benne) alapját vetették meg, melynek építése eleinte a közbejött forradalom alatt lassan haladt ugyan, de majd fensőbb pártfogolás s a hívek áldozatkészsége lehetővé tette, hogy 1724-ben fölszenteltessék. Teljesen befejezve azonban csak később, hihetőleg Mária Terézia alatt lőn. A theologiát benne csak 1767 végétől taníták, de emelésére sokat tett az, hogy e királynő az 1735-ben felállított „nemes ifjak ápolóját“ czélszerűbben szervezé. Ezt József császár megszüntette, s csak

¹⁾ . . . Denuo fundatus . . . mondja Szeredai Series Episcoporum 222. l.

²⁾ Fancsali Memoria Episcop. XXXVI. l.

utódja a trónon állítá helyre. E nagyobb intézet mellett 1753-ban Fehérvárt báró Sztoyka püspök megvetette a püspöki papnöveldének alapját, az által, hogy Nagy-Szombatból az Illys-féle alapítványoknak e városba áttételét kieszközlé. Itt már akkor létezett egy kath. gymnasium. A megelőző század utolsó éveiben Leopold császár a kath. rendek tordai gyűlésében két falu dézsmáját ezen gyulafehérvári jezsuita iskola alapjára ajándékozta, mire ezek meg is kezdék működésüket, míg a hite mellett buzgolkodó Apor István 4000 frttal növelé alapját. Helyiségük azonban nem lévén alkalmas 1754-ben egy új épület alapját tevék le. Ezzel együtt a jezsuiták Erdélyben összesen hat gymnasiumot birtak. E rend eltöröltetése után 1773-ban tagjai nagy részben elhagyák Erdélyt, de a tanítással foglalkozók a legtöbb helyt megmaradtak s folytatták működésüket ¹⁾, mígnem a különböző intézeteket más rendek tagjainak adták át.

A reformáltak tanintézetei közül Enyedet 1704-ben nagy csapás érte. Egy labancz kémnek megcsonkításáért ugyanis Tige bevette s egy órai szabad zsákmányt engedett katonáinak, mely alkalommal a város legnagyobb része s az iskola a lángok áldozata lett, és a lakosok közül is számosan legyilkoltattak. De alig épült föl az intézet, midőn 1707-ben tanárai kényszerítve voltak Magyarországra menekülni, honnan csak 1709-ben térhettek vissza. Ezután nyugodtan fejlődhetett egyes kitünő tanárai alatt. A kolozsvári collegiumban eleinte csak két, 1728 óta három, s 1734-en kezdve négy tanár (a negyedik jogot) tanított. 1779-ben pedig gróf Székely Ádám s több jóltevő eszközlésére egy ötödik tanészék is állíttatott fel. Azon alapítvány, melyet ifj. Apafi Mihály tett, foganítatlan maradt ugyan, és az intézet 1798. aug. 31-kén lángok áldozata lett, s csak 20 év múlva épült fel jelenlegi diszes alakjában: de általában annak életét virágzónak mondhatni. A Patakról számúzótt iskola 44 éven át Gyulafehérvárt tartózkodott, de midőn 1716-ban a vár újra felépítéséhez fogtak, az intézet rövid időre a szomszéd Krakkóba, s onnan az év végén (dec. 2.) Marosvásárhelyre költözött, hol egy évi ingyen ellátás után egye-

¹⁾ A szebeni és brassai anyakönyvekben nincs más nyoma a jezsuita rend eltörölésének, mint hogy ez idő előtt a tanító atyák neve előtt P. azután pedig A. R. D. (admodum reverendus Dominus) állott.

sülvén az ott ez ideig fenállott alsóbb iskolával (1718 b.) megnyílt mint Patak-Vásárhelyi főiskola és ugyanakkor egy harmadik tanszéket is állítottak fel. Minthogy az épület igen kicsinynek mutatkozott, Zilahy Endre professor fáradozásainak sikerült jótékony adakozások által egy nagyobbnak építését eszközölni, míg könyvtárát a század derekán gr. Székely Ádám és báró Szilágyi Sámuel gazdagíták becses hagyományaikkal. A reformáltak negyedik nagyobb collegiuma, az udvarhelyi, emelkedését leginkább Borosnyai Lukács János professorának köszönheti, ki oda 1735-ben hivatva, mind a tanrendszeren javított, mind a fizetések fölemelését eszközözlé. Ő alatta egy második tanszék s egy segédtanítói állomás is állíttatott fel. Némely versengések alkalmat szolgáltatottak ez idő tájban, hogy az iskola a papi igazgatás alól kivéttessék. Jóltevői sorában az első helyet a Bethlen család foglalja el, de azoknak száma különösen professor Kis Gergely ügyessége által aranyra szaporodott, hogy 1770-ben lehetővé lön egy új épület emeléséhez fogni, mely három év alatt véget is ért. Egy erdélyi nagyobb egyetem hiányában jótékonyan hatott a tanügyre, s számos kitűnő tehetségű ifjúnak teljes kiképzését eszközözlé, hogy az ifjaknak 1764-ig nemcsak szabad volt a külföldi egyetemeket látogatni, hanem ott számukra nevezetes alapítványok is léteztek. Azonban a nevezett évben a külföldre menés egy leirat által megtiltatott, mely rendelet szenvedett ugyan kivételeket sőt idővel meg is szűnt, de egy ideig gátlólag hatott a tanügyre ¹⁾.

Azon természetszerű, bár lassú fejlődés és emelkedés, mely a reformáltak tanügyét jellemzi, csak kisebb mértékben áll a századok intézeteiről, melyek közül a brassai 1748-ban új épületet nyert ugyan, de előbbi fényét ez egész század alatt megközelítő-

¹⁾ Gr. Kemény József a Kurz Magazinja I. 80—89 ll. előszámítja azon alapítványokat, melyek külföldi egyetemekben a magyar és erdélyi protestánsok számára léteztek. Az alapítók sorában oly tekintélyes neveket is találunk, mint XII. Károly svéd királyé, ki Pomeraniában Greifswaldeban 4 magyar számára tett alapítványt. Továbbá Göttinga, Jena, Halle, Wittemberg, Upsala, Cambridge, Franéckera, Genf, Basel, Heidelberg sat. úgyhogy az alapítványok száma megközelíti a százat, nem is számítva hogy némely helyeken minden növendék, tekintet nélkül a száma, vagy csekély díjért vagy teljesen ingyen ellátást nyert.

leg sem kapta vissza, s a szebeni sem terjeszkedett semmit, míg a többi nagyobb városokban lévő kisebb intézetek e század folytán amazokat utolérték. De collegiumi rangig sem emelkedett egyikök sem, s a jogot tanulni kívánó szász kénytelen volt valamely magyar intézetet fölkeresni.

Az egységhivők kolosvári gyülekezetét nagyobb csapás érte¹⁾. 1716-ban tábornok Steinwille hivatta az egységhivők egyházi előjáróit, s felszólítá, hogy piaczsori templomukat adják át. Az előjárók haboztak s kitérő feleletet adtak, a tábornok pedig őket szobájából kiutasítva, végrehajtást rendelt. Ugyanekkor a templomhoz tartozó jószágok is elkoboztattak. Két év múlva (1718, mart. 30.) ugyane tábornok hasonló módon azon iskolát is elvételezte, melyet 1693-ban az óvári helyett a piaczsoron nyertek az egységhivők. A tanulók egy ideig tanítás nélkül elszéledve maradtak, majd maj. 1-én egy magános ház iskolává alakíttatván, a tanítások újra megkezdettek. E közínségen Kolosvári Dimény Pál unit. professor már hajlott korában, bámulatra méltó eréllyel akkép igyekezett segíteni, hogy bejárta a belga földet, mint a hol egyetemen léte alatt jelentékeny ismeretségeket szerzett, s „megromlott vallása állapotját gyámolítandó“ jelentékeny adományokat gyűjtött. Mindamellett új és czélszerű épületet csak a század végén a Zsúki László gazdag hagyományából emelhetek (1798). Azonban a tanítók buzgalma addig is kárpótlá a hiányokat, s épen ez volt leginkább az is, mi a székelý-keresztúri s tordai iskolákat virágoztatá. Ez utóbbi városban piaczsori egyházaktól gr. Demián Hugó 1721-ben megfosztotta őket.

Mindez iskolák az egész század alatt látogatottak voltak. Néha, pl. 1739 és 40-ben az országosan dúló ragály miatt az intézetek nagy részét be kellett zárni, de ez nem tartott állandóan s az e miatt szenvedett csorbát csakhamar kiheverték. Általán Erdélyben a nevelés ügyét virágzónak mondhatni. A gyermekek képzése kiváló gondját tette a szülőknek s a különböző intézetek, de leginkább a reformáltakéi módot nyújtottak szegény gyermekeknek a tanulás folytatására és bevégzésére. Már az *Approbata* gondoskodott törvényről, hogy a tanuló jobbágy gyer-

¹⁾ L. a B. P. Szemle XII. f. 203. l. A templom és iskola elvételeét Szakál Ferencz Naplója (kéziratban) írja le.

mekek a tanulásban ne háboríttassanak, s ezek sorából a tudományos világban tekintélyes neveket tudunk felmutatni. De fensőbb egyetem hiánya mélyen érezhető volt s a XVII-ik század mulasztását e részben mi sem hozta helyre. Próbált ugyan a törvényhozás ezen akkép segíteni, hogy a külföldi egyetemek látogathatását elrendelék, sőt „Istentől átkozottnak, e világon becsületi vesztettnek“ nyilvánítá azt,¹⁾ ki e rendszabályt megsértené vagy csak ellene is szavazna, azonban azzal még nem volt a hiány pótolva.

S e hiány annyival érezhetőbb, mert épen e miatt nem volt a tudományosságnak központja. Egy magyar egyetem — pedig ez az előzményeket tekintve felállhatott volna — sokat, talán mindent tehetett volna a megkezdett magyar tudományos irodalom fejlesztésére, mely e század alkonyáig megszűntnek látszék: s ez esetben nem volnánk kénytelenek a létezett és kezdődő magyar irodalom közti hézagot magyar földön virágzó nagy részben latin irodalom leírásával betölteni, melyben csak itt-ott találhatni egy-egy magyar terméket.

A katholikusok vallásos irodalmát kizárólag egyházi férfiak kezelték. Kelemen Didák, egy Baksafalván született székely s korának híres szónoka, és tagja a minorita rendnek, egyházi szónoklatait (1729) s kathekismusát (1734) Kassán magyar nyelven adta ki. Kolozsvári Pál Erdélyben egységihívő szüléktől származott, azonban Demeter Márton által megnyerve katholikussá lett, 1711-ben a jezsuiták közé vétett fel, s mint tanár működött Kolozsvárt és Nagy Szombaton. Házáat kösziklán építő bölcs ember (Kolozsvár 1730): Kesztyén oktatások; Missiók könyvecskéje czim alatt hittani elmélkedéseket irt. Demeter Márton fehérvári nagy prépost s tudományáért köztiszteletű férfiú (1732) Kolozsvárt egy magyar munkával értekezett A szenháromságnak egy igaz örök és egyenlő istenségéről, a katholikus vallás értelmében, mely még viszhangja a háromságtagadók elleni polemiáknak. Egy más polemikus, de latin szerkezetű könyvet Sándor Ferencz adott ki, azon alkalommal, midőn baccalaureussá lett²⁾. A protestán-

¹⁾ Compil. Cons. P. III. T. IX. A. I.

²⁾ E munka írójának Benkő hibásan tartja Jánosi Miklós jezsuitát.

sok tudományok története, mely a vallásügyekben folytonos változások, újítások s ellenmondások közt ingadozik (Kolozsvár, 1738). E történeti és hitvitázó tartalmu munka szerzője Bossuet, s kiadása hihetőleg azért eszközölteték, hogy Erdélyben is terjedjen el. A kiadó egy Apor Péterhez írt ajánlattal látta el, melyben ezt, mint buzgó katolikust s a magyar régiségek tanulmányozóját és megörökítőjét*) magasztalja. Csató Elek erdélyi nemes, a ferenczrendiek tartományi főnöke a szentek praedestinációjáról latinul értekezett (Kolosvárt 1739.) Lestyan Mózes csiki székely s udvarhelyi plebanus szent Ignác és Xav. Ferencz életét Tursellinus nyomán magyarra fordítva közrebocsátotta. Gál Tamás minorita és hittanár magyar nyelven egy vitairatot nyomtatott a protestánsok ellen (Kolozsvár 1741). A székely származású Ferenczi Tóbiás, hasonlólag minorita bölcselemtanár s ama rendnek provinciálisa, két latin munkával értekezett (1744 és 1767) a szentírás különböző helyeiről. Általán ez időkben a könyvek jelentékeny része azon alkalommal látott világot, midőn valamely tehetősebb ifju baccalaureussá lett, mint 1747-ben „a keresztyén politia bizonyosságai“ latinul. Egy ez időkben leginkább alkalmi verseiről ismert jezsuita Gyalogi János 1754-ben Csete Jánosnak a nagyasszony és magyar szentekre vonatkozó szónoklatait magyarra fordítva kiadta. Csete a század elején s az Apafi-korszakban Vizkeleti István álnév alatt s álöltönyben tevékeny működést fejt ki, szónoklataival nem kis hatást idézett elő, s a kolosvári főiskola újra emelésében tevékeny részt vett. A hitszónokok sorában kitünő nevet vívott ki a század utolsó tizedeiben a székely születésű Mártonfi József, később erdélyi püspök, kitől nyomtatásban a Mária Terézia felett mondott halotti beszédet birjuk (Nagy-Szeben). Kortársa Bisztrai Aaron Péter Pál, az oláh egyesültek fogarasi püspöke 1761-ben egy Vigasztaló levelet nyomtatott az oláhok számára a görög vallásra térés ügyében, s a következő évben a florenczi egyetemes zsinat magyarázatát s bevezetését elsőbben oláh, majd latin nyelven a régi latin s görög kiadás nyomán közzé tette.

Ő csak mint elnök vezette az írt kiadó egyetemi vitatkozását. Schuler ur is az írók közzé sorozza, hihetőleg e nyomon.

1) Vonatkozás a Metamorphosis Transylvaniae-ra.

A reformáltak vallásos irodalma terjedelmesb amannál. Bár itt-ott gyakorlati czélt tűzött ki maga elébe a transcendentalis eszmékkeli foglalkozás mellett, s bár maga az egyházi szónoklat magas fokát érte el a tökélynek: mégsem versenyezhet az előző századéval, azon irodalommal, melynek központja, pártfogója s gyakran lelke volt a fejedelmi udvar, s mely oly erős meggyőződéssel, oly férfias kitartással elvekért küzdött többnyire, bár nem mindig menten a felekezeti elfogultságtól. De ezért kárpótlást nyújt azon szolgálat, melyet akkor a hazai tudományosságnak s még inkább a magyar irodalomnak tett, míg a XVIII-ik században a nemzeti színezet nem található fel rajta. Pelsőczy Kovács János (1747. óta) superintendens, még mint a külföldi egyetemeken tanuló, utazása leírásán kívül (kézir.) a XVII. század utolsó évében két hittani értekezletet bocsátott külföldön sajtó alá. Szathmári Pap János udvarhelyi professor működésének egy része, az melyet külföldi egyetemen végezett, hasonlóan ez időbe esik (Metaphysicája), majd hazatérve kiadta Uj eszteni dei ajándékát és kegyes ajkak áldozó tulkait (Kolozsvár 1707), mely harmincz idvességes tanítást és tanulságot foglal magában az imádkozás módjairól: ez utóbbi, még mint a korábbi iskola növendékének munkája, hitet és buzgalmat követel. Bándi Mihály, hátszegi ref. lelkész, ki tanulmányait Enyeden kezdte, de ott a Rákóczy mozgalmak miatt nem fejezhetvén be, egy ideig az Inczédy családnál nevelősködött, — németből lefordítá 1708-ban Brassóban a Keresztyénség czímerét, s kinyomatta, mely „az örök boldogság elnyerése“ titkát tárja fel. Növendékeivel közel nyolcz évet töltött szász földön, majd a külföldi egyetemek látogatására ment, s itt Bujdosók vezére cím alatt 1718-ban Leidában egy imakönyvet adott ki. Kapusi Sámuel, gyulafehérvári professor a Palatinalis Kátéről kéziratban, s hasonlóan magyar nyelven, kétféle magyarázatot hagyott hátra: egyet kérdések és feleletekben, másikat szónoklatokban.

Ugyane tized elején 1711-ben Jászfalvi György az enyedi iskola növendéke 1711-ben, Frankfurtban egyetemen léte alatt, Jézus Krisztus a legfőbb prófétáról egy latin munkát tett közzé. Dézsi Zsigmond udvarhelyi professor Franekerában léte alatt tartott vitatkozását 1717-ben Az ércz kigyó exegesis e cím alatt kinyomatta. Soos Ferencz kolozvári pap s

majd püspök az 1718 és 19-ben dühöngött ragályról egy latin és magyar munkával értekezett: A döghalál Isten harcza az emberekkel (1720). Ez alkalmoszerű munkáról maga számol bevezetésében: „Czélom azért az, hogy tégedet igazgassalak ez nemes, de erős harcban, mikor classicumát, harcra indító szavát hallod a nagy hadakozó királynak, mitévő légy akkor“ s szabályokat állít fel a különböző rangú és korú embernek a veszély idejére. E magyar munka csak függeléke a latin tételeknek a ragályról, mely tudományosan tárgyalja fölveti czélját, míg a másik „a gyengék kedvéért“ iratott „hogy a kik erős eledelhez nem szoktanak, azok is taníttassanak.“ Paksi Szathmári Mihály a külföldi egyetemekről visszatérte után, eleinte Magyarországon papi hivatalt viselt, majd a gyulafehérvár-pataki iskolába hivatott meg, épen azon évben (1716), melyben ez intézet újabb bujdosáshoz kezdett. Marosvásárhelyt 17 évig tanárkodott, mi alatt több munkát írt. *Physica Contracta*-ját (1719) s a tudás fájáróli elmélkedéseit (1736) latin nyelven írta. Magyar munkái kézirati szónoklatain kívül *Elmélkedések Jó b XVIII-dik könyvéről* (1732) és *Uri vacsora felett meggyújtott szövétnek*, melylyel Bernát Pál minoritának az oltári szentség mellett írt *Lelki beszélgetéseit* (szónoklatát) támadta meg (Utrecht 1740). E munka ellen készült az *Igazság Paizsa* is (1741), mely épen úgy, mint amaz, külföldön hagyta el a sajtót, s azzal együtt a polemicus irodalom kevés számu képviselői közzé tartozik. Egyes külföldön elmondott, s kiadott értekezéseikkel ez időben kitűntek Verestói György: az égő pálmáról írt munkájával; Turkevics Csepregi Mihály kolosvári professor, ki Franekerában egy philologico-theologiai értekezést nyomatott (1725), melynek keresett latinságát már ott megrótták; továbbá Zágoni Gábor, udvarhelyi pap Utrechtben létekor adott ki egy értekezést (1726); végre a történetnyomozó Huszti András is, (ki később katholikussá lett) a Krisztus egyszülöttségéről értekezését — első művét külföldön (Frankfurt 1728) — tette közzé.

Minél többen halnak ki a fejedelmi korszak növendékei közül, annál jelentéktelenebb lesz az irodalom. Lassú süllyedés, melyben itt-ott találkozunk egyes buzgólkodóval — milyen Rhédei Krisztina, ki 1730-ban Csulak Sámuel magyarországi papnak egy

még a mult században írt munkáját Kolosvárt kinyomatta, s melyben maga a sajtó is inkább külföldön vétetett igénybe. Épen ezek közé sorozható Borosnyai Nagy Zsigmondtól 1736-ban Amsterdamban kiadott mű: A keresztyén embernek papi tisztiról. Nem terjedelmes, de nyomos és alapos munka. Mint egyetemi növendék (1725-b.) különböző értekezéseket adott ki s midőn tanulmányait bevégezte, Utrechtben az apostoli hitformáról vitatkozott, s e vitában vitatott nézeteit négy latin értekezésben világ elé bocsátá, míg ugyanakkor a fenérintett cím alatt kiadta azokban kifejtett nézeteit magyar nyelven is honfiai számára. Ő minden keresztyént prófétának, papnak vall, kinek kötelezettségei vannak, egyenesen a keresztyén névből folyók: mert „legnagyobb dolog a magával jóltehetetlen embernek másokért is Isten előtt szószólóvá lenni.“ Uram, taníts minket imádkozni! kiált fel Lukácsesal, hogy tudjunk „uralkodni a sátánon, a világon és a testen.“ S ezzel ki van mondva a munka alapelve, mely kora philosopháló szellemébe nagyon is bele illik. Egyenként megvitatja az imádságokat s imádkozás módjait, s míg e részben a buzgóság az a mit legjobban sürget, a hit alapelveit a Hiszekegy-ben leli fel. Borosnyai visszatérve enyedi professorrá lett, s 1745-ben még egy latin értekezést nyomatott. Miként ő, épen úgy kortársa Lisznyai Incze Ferencz is külföldi egyetemen léte alatt adott ki két latin értekezést. Ő dévai pappá lett, s ez idő óta irodalmi munkássága halotti beszédekre szorítkozott.

A következő tized egyházi irodalma gazdagabb ugyan, de az emelkedésnek még kevés nyomaival találkozunk, habár e század legkiválóbb irodalmi bajnoka, a még fiatal Bod Péter fölépett is A szentírás értelmére vezérlő Lexiconával (1740, összesen 3 kiadást ért) egy kiválóan papi használatra készült munkával. Bod Felső-Csernatonban, Kezdi-székből született szegény nemes szüléktől Atyja az 1719-diki dügvész áldozata lett, s a szegény árva ezután keveset látogathatta az iskolákat, mígnem 1724-ben Enyedre került. Szegénységgel küzdve folytatta itt tanulását, mígnem 1740 ben külföldi egyetemekre indult, miután fenérintett munkája sajtó alól kikerült, s az ifju iránt átalában nagy figyelmet ébresztett. Leidában három évet töltött, honnan Németországon át 1743-ban visszatérván, gr. Bethlen Kata udvari papjává lett. E főrangú hölgy a vallásos rajongás meglepő

képét tárja fel. Unokája a történetíró Bethlen Jánosnak. Daczára annak, hogy atyját, Sámuel, korán elveszté, gondos, mondhatni tudományos növelésben részesült, anyja s mostoha atyja báró Haller István vezetése mellett, kinek rokona gr. Haller László hosszas ellenállása után is — nem lévén kedve idegen vallásu személylyel kelni össze — nőül vette. Jó egyetértés nem is volt köztök soha. Férje eleinte mindent elkövetett a püspök, barátok, jezsuiták útján maga és rokonaival, hogy őt vallása változtatására bírja. A vitákat diadallal állotta ki s a próbák kimételetlensége erős meggyőződésén nem ejtett csorbát, sőt végre is annyi rajongó gyűlölettel tölté el, hogy midőn férje meghalt, sívár nyugalommal írta „a könyörülő Isten szívemnek mélységes keserűségéből lett kívánságomat teljesítette, tőle világi életemet elválasztotta.“ Két fia s egy árván született leánya maradt, kik közül Sámuel korán elhunyt. „Nagy örömöm volt — írja maga — azon, hogy Isten engem ebben meghallgatott, gyermekemet magához vevén, nem engedte, hogy vallásommal ellenkező vallásban növekedjék fel;“ ugyanazon nyugalom, melylyel férje koporsóját bezárta. Három évi özvegység után 1722-ben alig 22 éves korában másodszor gr. Teleki Józsefhez ment férjhez. S most hosszas és gyalázatosan folytatott per után katonasággal elvették a Haller nevet viselő két gyermekét, még a leányt is, kit pedig a házassági kötleve szerint reformálnak kellett volna nevelni. És épen e gyermekei miatt voltak későbbi keserűségei is, melyek annyira csigázódtak, hogy különösen leányától egészen elfordult, sőt a vallásos gyűlölködés köztük egész szakadást hozott elő. Hányatásai közepett Istennél keres és talál vigaszt, kihez megtörhetlen bizalommal emeli fel szemeit. E rajongó hitnek áldozta fel családját, gyermeke szeretetét, s egy perczig sem ingadozott, midőn választania kellett köztök s a hitért azokat eltaszítá magától. Épen ez ömlik el Önéletírásának minden során, s az imádságokon, miket ebbe sző, midőn hányatásai közt Istenhez fordul; s még nagyobb mértékben egy másik munkáján, mely kísértései közepett írt foházkodásait tartalmazza, s melyeket Védelmező erős paizs, melylyel a kísértéseknek tüzes nyilai ellen oltalmazhatja magát a keresztyén ember cím alatt ki is nyomtatott. E rendkívüli hitbuzgalom mellett, mely életírása olvasásakor részvétet ébreszt, jellemének másik oldala vigasztaló

képet nyújt. Épen oly eszes, mint szelid és jótékony nő volt. „Udvara — írja Bod — olyan volt, mint egy jól rendezett klasztr, élete mások előtt példa és világos tükör.“ Kedvencz tudománya a fűvészet, s ezzel kapcsolatban az orvosi tudományok, melyeket gyakorlatilag is űzött. Gazdag magyar könyvtárát — saját gyűjteményét — a nagy-enyedi főiskolának adományozta, hol alumniumokat is állított fel. Halotti szónoklatot felette 1762-ben Bod Péter tartott, s azt versekbe szedett életrajzával megtoldva kinyomatta: *Tiszta fényes drága bibor, melyet ama m. izraelbeli nagy anya . . . megszerzett és felöltözött* cím alatt. A prózai verseknél emelkedettebb az ihletett lélekkel irt szónoklat, melyben e hölgy biborát (erényeit) mutogatja. „Nem kívántok-e ti ebbe felöltözni?“ kérdi hallgatóitól s mély fájdalommal, de sok hittel búcsúzik az abba felöltözöttől. „Ott vagy immár te tiszta fehér biborodba felöltözve, ott tartod kezeden a pálmát, követed a bárányt, valahova menend!“ . . . búcsúzik e hölgytől, ki az egyházi irodalom körül is érdemeket szerzett. Ugyanis az ő költségén és Szathmári Pap Zsigmond kolosvári pap (a fentírt János fia) felügyelete alatt jelentek meg 1741-ben a Nádudvari Péter (ez időben már elhunyt) hitszónok *nyolczvannég predikációi*, melyek velős és rövid egyszerűségükkel régebbi korszakra emlékeztetnek. Az oly gyéren képviselt népszerű egyházi irodalom körébe vág: A felséges Istennel a kegyes léleknek édes beszélgetései, Gidófalvi János újtordai paptól (1744). Csomós János született székely és dézsi pap, Bernben külföldön léte alkalmával 1745-ben latin nyelven a szent irás némely helyeire kritikai észrevételeket bocsátott ki. Ugyanez évben Kolosvárt jelent meg *Liliomnak völgye* ötven szent elmélkedés a világi hiábavalóságokról, Gerhárd János után áttéve „egy hazánkbeli Lycurgus“ által, ki azokat annyira megkedvelte, hogy „ifjúságától fogva mindenütt magával hordozván, terhes hivatala mellett is . . . bánati közt is magát abból vigasztalván“ magyarra fordította; tiz kömöszetű, e korból eléggé diszes képpel s versekkel ellátva, kinyomatta. E Lycurgus ítélőmester báró Inczédi József volt, amaz idők egyike tekintélyesb főura, ki e munkát — melyet 1710-ben Zólyomi Boldizsár mutatott be a magyar közönségnek — részben átdolgozta. A megszokott imádkozási formák

helyett szent elmélkedéseket nyújt ez, míg a vele egy időben megjelent másik munka Igazságnak áldozatja kizárólag imákat foglal magában. Ez évben lépett fel báró Gyalakuti Lázár János szolnok megyei főispán Okos teremtett állat című a „teremtésnek rendi szerint“ készített hétnapi imákkal. Ez, az irodalom több ágaiban munkás férfi 1760-ban francziából fordított magyarra Innepnapokra való isteni dicséreteket. Hivatali pályáját, mint gróf, kormányiszéki tanácsos és országgyűlési elnök végezte be. Az e tizedben megjelent könyvek sorát ugyanazon férfi zárja be, a ki megkezdte: Bod Péter, 1746 óta hévizi s ez időben már magyar igeni pap két munkájával: Szent Bibliának historiája (Nagyszében 1748), mely a Biblia történetéről, íróiról, fordításairól értekezik, s melynek negyedik könyve a magyar biblia-fordításokat tartalmazza. Ma már — hála Toldy Ferencznek — e részben is előbb vagyunk, de azért nem csonkul a kezdeményező Bod érdeme, kinek ez egész munkája a kor legnevezeteseb terményei közzé tartozik. Nép számára, s népszerűen írva, épen úgy mint a Szent Judás Lebeus levelének magyarázata (1749), hasonlólag alapos, és ünnepeelt munka, tele bölcselmi észrevételekkel, mély vallásos iránynyal s akkép készítve, hogy a reformáltak szokásához képest belőle egyházi magyarázatokat lehessen tartani. S most újlag pangásnak indult az egyházi irodalom; csak 1755-ben jelent meg a Helvetiai vallástétel, s 1757-ben Oppenheimban Bod Pétertől Szent Heortocrates, az ünnepek és szenteknek naptári rendbe szedett magyarázata, oly világos czélzattal írva, hogy a nagyon elszaporodott ünnepeket népszerűtlenítse, azon alkalommal, midőn Mária Terézia XIV. Benedek pápánál e részben engedményeket eszközölt.

E két tizedbe (1750—69) esik egy főrangú író munkássága is, kit méltán a kiválóbbak közé sorozhatunk: a báró Dániel Istváné, ki 1684-ben egységshivő atyától származott. Korán árvaságra jutván, a Bethlen Miklós felügyelete alá került. 1703-ban a Rákóczy-mozgalmak korában Brassóban vonta meg magát, azonban a male contentusok kezébe esvén ezek sorába állt, kik mint követjüket Brankován oláh hospodárhoz küldék. Nem sokkal ezután Magyarországon találjuk, mint a gr. Forgách István segédjét. Ennek elfogatása után visszatért Erdélybe, s itt mint a gr.

Pekri segédje szolgált, kinek bizalmát és szeretetét teljes mértékben kiérdemelte. A tábornok halála után ennek leányát Pólit nőül vette (1709) s a menyegzői ünnepélyen mindenki bámulatára „a teljes Szent-háromság egy igaz Istennek nevére hitet monda.“¹⁾ A szathmári béke után a havasalföldi és moldvai menekültek — kiknek sorában volt ő is — mint követjüket Bécsbe küldék, ki-
eszközölni a kegyelmet. Ez óta folytonosan látjuk emelkedni. 1740-ben báróvá, öt év múlva udvarhelyszéki fő királybíróvá lett, s az udvarhelyi iskolának fő gondnoka volt. Irodalmi munkái közül az, melyben saját életét írja le (1764), felsőbb rendeletről elnyomatott, azért mert ebben a protestánsoknak 1741-ben benyújtott sérelmeit egész terjedelmében közli. Ez, valamint a Szent János Apocalypsiséről Vitringa nyomán készült magyarázata s Elegyes szent gondolatai (1766) latin nyelven készültek. A z ö r ö k életre vezető egyenes út-ja (Enyed 1765), mely a Szent-káromság örök istenségéről értekezik s bizonyságul szolgál, hogy minő mély meggyőződés birta hite változtatására, valamint az Isten eleibe bocsátott alázatos könyörgéseknek gyakorlása (Enyed 1766) magyar nyelven készültek. De egyik munkája sem érdemel több figyelmet, mint a latin nyelven kiadott „A ty a i i n t é s e i, mely a szellemi élet megnyerése, megőrzése s előmozdítása tárházát nyitja fel.“ Hasonló nevű fia, azon időben már cs. kamarás, vadászás alkalmával jobb kezét veszélyesen megsebesítette. E körülmény készteté a fenebbi munka írására, mert az írás állandóbb a szónál s philosophiai és vallásos értekezéseket tartott a bűn és erényről, a jelen és jövő életről s ennek különböző dolgairól. Bölcselmi intések s vallásos kérdések fejtegetése (1752), melyet irálja is a kor jelesb terményei közzé sorol. E munkát az írónak tudós és nemes lelkű leánya Póli, Wesselényi István neje magyarra fordítá (kiadatlan maradt); a Pictet erkölcstanát pedig A k e r e s z t y é n e t h i c á n a k s u m m á s v e l e j e cím alatt (1752) ki is nyomatta.

E század egyik legtermékenyebb egyházi szónoka s írója Hermányi József, ki tanulmányainak külföldi egyetemeken bevégezése után enyedi pap volt, ez időben fejté ki munkássága nagy

¹⁾ E szavakkal reformálttá lételét jelöli meg Kis Gergely a felette 1774-ben elmondott halotti oratióban.

részét. Ő ugyanis százötvennyolcz kötet beszéden kívül, — melyeket még Benkő is ismert — több fordítmányt is hagyott hátra. Kortársai Náádudvari Benő abrudbányai pap egy több kiadást ért imakönyvet irt Mennyei udvarral való szent társalkodás czím alatt; továbbá Dézsi Lázár György, enyedi pap, s később superintendens tanulmányait külföldön befejezván, visszatért s 1753-ban lefordítá francziából Osterwaldnak A kegyes beszélgetésről írott oktatását, de a mely csak 1761-ben jelenhetett meg báró Nemes Juliánna költségén: elvont theologiai értekezés, elől hátul mulatságos versekkel ellátva, melyekből megtanuljuk, hogy

Mint ezüst csészében szép az arany alma,
Olyan az építő beszéd és nem szalma. . . .

bizonyosságul, hogy e kor theologjainál az aesthetikai izlés merőben hiányzott. Ez évben Kolosvárt az Énekeskönyvnek javított hangjegyekkel ellátott kiadása is jelent meg. Tordai Sámuel kendilónai pap A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról czím alatt németből fordított s adott ki egyházi beszédeket. Hasonlag mint fordító lépett fel Zágoni Aranka György, ki a külföldi egyetemekből hazatérte után széki, majd marosvásárhelyi papságot viselt s Dézsinek a püspökségben elődje volt. Lefordítá Drelincourt után: A keresztyén léleknek halál félelmei ellen való orvosságai és vigasztalásait, de 1767-ben halála történvén, a kiadást csak fia eszközhette 1768-ban. E téren működött a fennirt Dániel Póli leánya Wesselényi Anna, utóbb gr. Bethlen Lajos neje, ki Stapfer János keresztyén vallásra való útmutatását németből ültette át 1774-ben irodalmunkba. Köpeczi Sámuel bonyhai pap 1772-ben philologico-theologiai értekezéseket nyomtatott Franekérában. Bodoki István kolosvári professor hasonlóan mint fordító működött, L' enfant után az Ujtestamentom olvasására való bevezetést és Seilernek a Kisdedek vallása czimú munkáját 1775-ben bocsátá világ elé. Ez utóbbi bevezetésében a theologusoknak különösen Plátó és Xenophon tanulmányozását ajánlja, a végett „hogy a gondolatokat mintegy külső látható testbe öltöztetvén“ tudják kellő „formába öltöztetni“ s alaposan ugyan de kellemesen előadni: küzdve mintegy az elha-

rapódzott irodalmi pongyolaság ellen. Kun István erdélyi birtokos *Hét napi utitárs* cím alatt 1777-ben imakönyvet tett közzé.

Marosvásárhelyi Gombási István, előbb tordai, majd harasztkereki papnak munkái¹⁾ hasonlólag az egyházi irodalom jelesebb termékei közé sorozhatók. Ő ugyanis három kötet egyházi szónoklatot — nagy részben fordítottat — adott ki (1779—84), különös tekintettel a falusi közönség szükségleteire, oly modorban, melyet saját tapasztalata ajánlott célszerűnek. Egy másik, hasonlólag 1784-ben kijött munkáját *A papi hivatalról* Osterwald után fordítá s toldalékkal látta el, ellensúlyozni akarván vele némely visszaéléseket. E munkák szokottnál nagyobb figyelmet ébresztettek, nemcsak korszerűségöknél, hanem azon merész és egyenes hangnál fogva is, mely azokon előmlik, s melylyel nemcsak a visszaéléseket, hanem a túlzásokat is (pl. a temetések alkalmávali szertelen magasztaló szónoklatokat) megrója. Gyöngyösi János belga egyeteméről hazatérte után alsó rákosi, majd újtordai pap 1782-ben kiadta Bunian János keresztyén útazását az örökkévalóságra magyarra fordítva; elvont fogalmak megtestesítése erkölcsi példákban. Elvontabb hittani értekezés a Szüntelen való örvendezésnek mestersége, melyet Sarasa után 1784-ben Wesselényi Mária gr. Teleki Ádámné, a fenírt Anna nővére, édes atyja unszolására magyarra fordított s kiadott 1784-ben. Wesselényi Anna e főrangú hölgy napas gr. Teleki Ádám tábornok neje Lilletonnak Szent Pál megtéréséről írt munkáját „a keresztyén vallás igazságainak megmutatására“ lefordítá s 1786-ban Kolosvárt kiadta. Versbe és pedig gyarló versekbe szedett hittani értekezés Dézsi József somosi pap Keresztyén paradicsoma (1782), mely az ó világ hét csudái mellé a keresztyén világ hét csudáját — természetesen csupa szellemi, megfoghatlan s nagy mértékben abstract dolgokat — állítja. Jóval fontosabb az ugyanettől két évvel utóbb (1784) kiadott Világi és ekklesiai vizsgálódás Bartholottus nyomán egy hang a lelkiismeret szabadságáról s vallásos türe-

¹⁾ Mint curiosumot megemlítem, hogy az alább többször megnevezendő Gyöngyösi János hozzá írta :

Házasodol, látom; mi dolog Gombási barátom?

Téged is a szeretet hát kalodába vetett? stb.

lemről, azon rendelet következtében írva, mely 1782, oct. 13-kán kiadva ¹⁾ e magasztos eszmét szentesíté, s mely az abból felmerülhető egyes kérdéseket vitatja. E tárgyban a József alatti szabadabb sajtó aegise alatt jelent meg „Zakariásnak a pápa titkos íródeákjának az ausztriai tartományokban lett vallásbeli megvilágosításáról Rómából költ Levelei az ő lelki barátjaihoz, kiadattak egy eretnek által 1786.” Mellék darabja bizonyos tekintetben az *Epistolae virorum obscurorum*nak, mely vakbuzgó szempontot negélyelve, szörnyűködik a József-féle újításokon, magasztal mindent, mi a fölvilágosodást gátolja, kárhoztat mindent, mi azt előmozdítja. Pasquil: de tagadhatlanul ügyes, sok éllel írva és ha nem is oly világhírű, mint ama munka, melylyel párhuzamba tettem, de attól nem marad messze, legfőkép mert épen mint amaz, páratlan ügyességgel utánozza a bárgyúságot, írmodorában s leírásaiban ép humort árul el. Szerzője Szacsvai Sándor, mint ama korban hitték ²⁾. Egy másik hasonló tartalmu munkája, az *Iz é purgatoriumba való utazása*, a következő (1787) évben látott világot, mely felelet volt az 1786-ban megjelent „Pápista oktatásra” épen oly csipős tollal, épen oly ügyes gunynyal írva, mint az előbbi. Szacsvai háromszéki székely volt s ez időben Bécsben szerkesztője a Magyar Kurirnak (1786 óta), e sok szellemmel, ügyességgel és következetességgel szerkesztett hirlapnak. Szacsvai 1792-ben a szerkesztéssel felhagyni kényszerítettvén, Erdélybe ment; azonban csipős satiráival, melyek kéziratban terjedtek el, csakhamar számos ellenséget szerzett magának ³⁾.

Ime látjuk, hogy e század utolsó felében hova törpült az egyházi irodalom. Legnagyobb részét fordítmányok tették, melyek ha hívek voltak is az eredetihez, de annyi idegen formát s rozsz kifejezést ültettek át, hogy miután azokat többé semmi sem ellen-súlyozta, velök és általok maga a nyelv is alásülyedt: s e sülyedése annál nagyobb volt, minél tovább távozott a fejedelmi korszaktól, minél inkább haltak ki annak emlékei, Azzal fölérni soha

¹⁾ L. e munka 166-ik lapját.

²⁾ Én is egykorú kézzel az ő nevét találom beírva azon példányban, mely a nagy-kőrösi ref. főgymnasium birtokában van.

³⁾ L. Uj Magyar Muzeum 1856. I. k. 281 — 3. ll.

többé nem tudott, s csak az ascetismus merevségében nem maradt messze tőle. Még a főrangú hölgyek gyöngéd kezei sem tudák lelketlen formáit enyhíteni, e buzgó hívő teremtményekéi, kik vallásos kötelességeiket vélték teljesíteni a transcendentalis eszmékkel való foglalkozás által. E keretbe nagyon is beillik a halotti szónoklatok gazdag irodalma. Midőn valaki a főrangúak közül, sőt még a módosabb közép osztály soraiból is meghalt, lett legyen bár tíz éves gyermek, vagy nyolczvan éves agg, két, három pap is szónokolt felette s épen nem volt ritka eset, hogy az előkelő nagyobb halottakat öt-hat helyt is elpapolták. E beszédek egybefűzve kinyomatták. Ez akkor divat, fényüzési cikk volt. Hiában mutatott Gombási az egyiptomiak példájára, hol a halott felett az élők törvénszéket tartanak, hiában küzdött a visszaélések ellen midőn nem egy esetben érdemetlent magasztaltak egekig: — az mit sem használt. A közvélemény azt tartá legderekabb szónoknak, ki leghosszabban tudta magasztalni a „megdicsőült“ erőnyeit s legérzékenyebben búcsúztatta el az élöktől. Az egyházi beszéd mellett rendesen oratiót is mondtak a halott felett, melybe beszöttek életrajzát s geneológiáját is. Ez egyhangu irodalmi ágnek becsét ezek tarták fen, az azokban elszórt s gyakran a családi levéltárból merített nemzedék rendi és történeti adatokkal: habár egyes szónoklatokban találunk mély és ügyesen megoldott philosophiai eszméket, habár találunk köztök oly kitünő dolgozatot mint a Bod Péter Bibora. Természetes vala, hogy oly nagy mérvben űzve, múlhatlanul kelle fejlődnie, habár azzal hízelgessé fajulása együtt járt, ugyhogy végre is nem bírt több becsesl, mint a selyem szemfedő a koporsón, s a papságnak egyik jövedelemforrását képezte. Ezeknek soraiból többnyire azok voltak a leghiresebb szónokok, kik az irodalom más nemeit is űzték. A század első felében a többiek felett magasztaltatnak: Almási János, Ajtai Mihály, Turkevics Csepregi Mihály, ki Bánffi György, Teleki Pál, Kemény Sámuel sat. felett szónokolt; az e téren elhiresedett Szathmári Zsigmond, Kamarási György, kinek Emlékezet kövei cím alatt összegyűjtött száz halotti beszédét Bánffi Zsigmond nyomatta ki; — míg a század másik felében a más irodalmi munkáikról is ismert nevek: Dézsi Lázár György, Liszniai Incze Ferencz, Hermányi József mellett Kovásznai Sándor, belga egyeteméről hazatérté után

marosvásárhelyi professor, tanítványa gr. Lázár Imre felett mondott beszédével, Málnási László a Bethlen Kata udvari papja s mindenek felett Verestói György kolosvári professor és utóbb superintendens tüntek ki. Mindamellett ez irodalmi ágat hatástalannak mondani nem lehet; sőt pótolta a becsesb irodalom hiányát, — habár csak mint hanyatlás stadiuma — mert, nem számítván a néha előforduló deák oratiókat, kizárólag magyar nyelven üzetett.

Hanyatlás stadiumán találjuk a magyar philosophiát is, melynek pedig első terméke, az Apáczai Csere munkája, közel három tizeddel előzte meg Thomasiusnak első német bölcészeti munkáját. Ugyanazért nem is gyakorolt hatást a magyar irodalom fejlődésére. De mint tudomány önállóbb irányt kezdve követni, mióta a theologia vezetése alól felszabadítá magát, s azzal párhuzamosan és nem mint alárendeltje annak fejlődött. E téren többé nemcsak olyan könyvek jöttek ki, melyek röviden egyik vagy másik ágát leginkább iskolai használatra tárgyalnák. Próbáltak mélyébe ereszkedni, s már különösen a század alkonyán önállóan fejtegettek egyes olyas kérdéseit is, melyek a hittannal nem álltak szoros kapcsolatban, s döntő argumentumokért nem kutatták fel többé a bibliát. Azonban míg a rendszert tudományosan a magyar irodalom lényeges kárára csak latinul mivelték; a magyar nyelvet egypár főur használta egyes kérdések népszerű előadására, gondolhatólag fordítás által. Ilyenek gr. Székely Ádám cs. kir. kamarás, ki Lockénak a nevelésről írt munkáját (1771) s báró Józscinzi Sándor, ki egy névtelen „főhadi vezérnének halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításait“ (1781) magyarra fordíták s kinyomatták. E könyvből — mond fordító az utóbbi munkáról gr. Bánffy Zsuzsánnához írt ajánlatában — mindenki megtanulhatja „mivel legyen vallásához, királyához és a társalkodó élethez köteles“ s ő főként ezért ültette át. Ez időben egy magyar főúr, a lángelmű gr. Teleki József, a francia irodalmat gazdagítá „Essai sur la faiblesse des esprits forts“ című művével. E férfin első philosophiai képeztetését Bod Pétertől nyerte, s midőn ama munkáját külföldre kiadta, az nemcsak általános figyelmet ébresztett, hanem a Rousseau helyeslésével is találkozott. Visszatérve Magyarországon lépett államhivatalba, s pályája dicsőséges és hosszú sorát koronaórséggel

végezte. Ugyanő a gyermeknevelésről írandó legjobb munkára jutalmat tűzött ki, melyet Aranka György értekezése nyert el, kitől egy philosophiai értekezés jelent meg (1805) apró munkáiban „Ember, világ, Isten“, s ugyanott egy más „A templom“ czim alatt.

Terjedelmesb a latin bölcsészeti értekezések irodalma. Itt kitűntek Bacsoni Incze Máté, kolosvári professor, s utóbb ugyanott pap, ki egyetemi tanulmányait Franekerában végezte s itt 1707-ben az egynemzetséguiek polytheismusáról értekezett, továbbá Köleséri Sámuel, egy 1719-ben Löwenben tartott vitatkozását a philosophia összegéről Kolosvárt 1723-ban újra nyomatta. Ugyanekkor és itt kiadta a természetjog axiomáit. Tőke István, marosvásárhelyi professor (1725) beköszöntő beszédjét a philosophia dicséretét, s egy más értekezését (1746) a természeti philosophia elemeiről kinyomatta, míg többeket kéziratban hagyott hátra. Ugyanakkor, midőn Tőke beköszöntött, a philosophia tanításáról értekezett (kiad. 1726) Inczédi József, a Liliom völgyének kiadója, ki tanulmányait amaz iskolában végezte s utóbb annak főgondnokává lett. Hivatali pályára lépván Mária Terézia alatt mint protonotarius báróságot nyert s nevét Josinczirá változtatta. Borosnyai Nagy Márton 1729-ben Hálában, midőn a Wolf-féle versengések javában folytak, tudorrrá létele alkalmával azon kérdésre felelt, hogy van-e és mennyi befolyása a testnek a lélekre? De a nemzeti magyar tudományosságban oly kevés hite volt ekkor még a főrangúaknak is, hogy (1731) a már fenemlített gr. Lázár János Wolf munkáit latinra fordította, kinek ő kegyelt tanítványa, s ki azokat maga is átnézte. Ezek kéziratban maradtak, de megjelent (1735-ben) beköszöntő philosophiai értekezése. Kovács József enyedi tanár 1774-ben a Krüger philosophiájának elemeit kiadta. De korában senki e téren nem vívott ki nagyobb s a külföld előtt is tiszteltebb nevet, mint Fogarasi Pap József.

Fogarasi Szászvároson született, hol atyja pap volt, kit alig 10 hónapos korában vesztett el. Ennek hiányát mostoha atyja pótolta, ki a gyermeket kitünő elemi nevelésben részesíté. Azután az enyedi főiskolába járt, hol tanára Ajtai a Wolf philosophiájával ismertette meg. E mellett a számtan is kedvencz tudománya volt s ebben oly ritka természeti adománnyal birt, hogy egyet-

len átpillantással egész hosszú sor számokat összeadott, vagy más műveletet is csak fejében pontosan végrehajtott. 1769-ben külföldre ment s Baselben Bernoulli, Utrechtben Hahn és Hénert kitanította tanítványa volt, kiknek útján a batav alkirálylyal is megismerkedett. 1774-ben bölcsészeti tudorrá lett s beköszöntő philosophiai értekezését „az örökkévalóság következés nélküli természetéről, melynek kell hogy a dolgok folytonossága mellett kezdete legyen“ kinyomatta. Nem sokkal ezután még ez évben Wiebel kapitány leányát — korábban tanítványát — nőül vette : mint már ez időben kitűnő irodalmi névvel bíró férfi, és két nyertes latin pályairat szerzője. Ezek elseje 1772-ben felelet volt e kérdésre, hogy a természetvizsgáló a nyert észlelések s kapott tapasztalásokból következtethet-e a természeti jelenségek okainak felfedezésére, s ha igen, minő úton és szabályokkal? s az első, 30 aranyat nyomó emlékpénzt nyerte el, míg az 1773-ik évben „az emberrel együtt született s őt jótettekre ösztönző érzékről“ készített második pályairata ezüst emlékpénzzel lón kitüntette. Innen visszatért hazájába, szászvárosi pappá lett, s mint ilyen 1778-ban a berlini tudományos akademiától az 50 aranyas jutalmat nyerte el „az állati erőről, mint az erők alapjáról“ írt értekezésével.

Hajlama azonban Fogarasit a tanítói pályára vonzotta s e vágya 1779-ben teljesült, midőn a marosvásárhelyi főiskolában a bölcsészet tanárává választatott. Az ország előkelői csakhamar ez intézetbe tódultak, hogy Fogarasit hallgathassák, kivel ezenkívül a koronaőr gr. Teleki József is, mint kitünőbb barátjával a felsőbb mennyiségtanra taníttatta fiát, a Cornides által vezetett s később oly híressé lett Lászlót. Fárasztó munkálatai közt is talált időt pályairatok készítésére, s most minden következő évben nyert jutalmat. Így nyert feleleteivel a következő kérdésekre : 1) 1780-ban „Megmagyarázható-e az Isten egysége az okosságból“ Leidában accessitet; 2) 1781-ben : Megmagyarázható-e hogy van az általánostól elkülönített gondviselés, Harlemben ezüst érmet; 3) 1782-ben három emlékérmét nyert, egy 24 s egy 80 aranyast s az accessitet az ezüst éremmel — mindnyáját Leidában; 4) 1780-ban 50 arannyal jutalmaztatott felfejtven az okokat, miért nem ellenkezik az Isten természetével, hogy a világot a legtökéletesebben teremtette? 5) Uj-

lag Harlemben jutalmazták meg, midőn kimutatta, hogy a valódi philosoph nemcsak felforgathatja a kijelentett vallást, hanem valódi keresztyén is lehet. A berlini akademia számára is kezdett egy értekezést írni — de ezt nem fejezhette be, sem előbbi pályáirátának diadalát nem érte meg, valamint azon meghívásnak sem tehetett eleget, melynél fogva József császár őt a pesti egyetemhez nevezte ki bölcsészet tanárává.

Halálos betegség verte le lábairól s végperczét érezte közelegni. Socrateszi nyugalommal várta azt, sőt maga készíté rá nejét, kit oly forrón szeretett, s ki oly messze földről követte hazájába (dec. 17.) Majd barátaitól is elbúcsúzott s elkészíté végrendeletét. Este felé már egészen eltompult. Végszávaival a Megváltó szent nevét hívta segítségül — e nagy bölcselkedő, ki a vallással soha egy perczre sem hasonlott meg. Még csak 41 éves volt. Társalgását kortársai tanulságos és kellemesnek írják s bölcsesége soha sem fajult mogorvasággá. Ezért a főuraknak kersett vendége volt, kiknél több ízben tartott egyházi beszédeket, melyekben a vallás elveit szívesen kapcsolatba hozta a bölcsészet elveivel. A kritika philosophiának kora még nem következett be, de ő munkáiban ennek előhírnökeül mutatta magát. Életét tanítványa Szigethi Mihály latin nyelven Föltámadt Socratesében, s Benkő József, mint az elhunynak egyik legkedvesebb szeretettebb barátja, magyar prózában és „versekbe foglalt mesés panaszos perben“ (Olcsó érzeket aranynya változtató erdélyi magyar alchimista czímmel 1785) írták le. De halálával irigyei is föltámadtak s érdemeit kétségbe vonák. Szacsvai Sándor azonban ezeket, s különösen egyet, kiről maga azt mondá ugyan :

Ki légy bizonyosan, azt mi nem tudhatjuk,
Balgatagságból, de csak gyaníthatjuk —

de kinek nevét (Aranka) részint célzásokkal, részint névbetűjének megjelelésével annyira elárulá, hogy rá nem ismerni nem lehet, — azon metsző gorombasággal, mely satyráit különösen jellemzi, elhallgattatá. Egy költemény volt e felelet, a fenemlített Izéhez ragasztva : „Borostyánkoszorús diploma, melyvel megajándékoztattott az a nagyfülű ostoba számár, ki néhai t. t. Prof. Fogarasi Pap József uram most is tiszteletre méltó hideg tete-meinek koporsóját 1785-ben jan. 30-ik napján méltatlanul meg-

rugdosta.“ Maga e satyra szövege azt mutatja, hogy Aranka, ki már ez időben írogatta leginkább satyricus tartalmu verseit, de azokat még ekkor csak kéziratban köröztette, — egyik költeményét Fogarasi ellen intézte, s most ezért nyújtá neki Szacsvai ama diplomát.

Az egységshivők egyházi irodalma nem nyert újabb lendületet. Mindamellett közzülök is többen foglalkodtak az irodalommal, csakhogy a Dávid Ferenczcel megért aranykor többé vissza nem tért, s bár kéziratban számos munka maradt, csak itt-ott látunk egyet egyet megjelenni, viszhangjául amaz időeknek. Egy épen ily munka, melyet a mint jogtudós is kitűnő Széplaki Petrichévich Horváth Ferencz írt s 1701-ben és Apologia, azaz: az unit. atyafiaknak mentségére és egyszersmind keresztyéni értelmeknek megvilágosítására rendelt írás cím alatt kinyomatott, éles észszel és helyesen fejtegeti e körülmény okait. Ennek főiránya megczáfolni azon általános elterjedt hitet, mintha az egységshivők krisztustagadók is volnának. De ez nem is lehetett másképen, miután az ő hitöket nem ismerték, sőt annak terjesztését irodalmi vagy más úton gátolták is, míg „az ő vallások ellen való vádak, az ő kárhoztatások, az ő gyűlöltetéseknek útjai“ mind a szószékről, mind nyomtatott könyvekben szabadon terjesztetett. „Most hát Isten segédelmével napfényre hozzuk miben áll a mi hitünk“ de kerülve a polemiát, s inkább a szentírás szavaival, mint azzal harczolva. Ez ügyben írta Dersi Gergely István egységshivő pap is kéziratban maradt munkáját *Diacrises Theologicae*, míg Kolosvári Dimény Pál (ugyanaz, kiről már fentebb volt szó) egységshivő tanár, az általános használatban volt Kátét készítette. Bod szerint e „sokat látott, hallott ember megpallérozta az unitaria vallást a remonstransok tudományok formájára.“ Kivüle Kmita András 1700-ban *Kézben hordozható könyvecske* cím alatt imákat, Prési János Keresztyén hitvallása című munkát adott ki. Továbbá a mint tanár és superintendens erélyessége s ügyességeért egyiránt magasztalt Szentábrahámi Lombárd Mihály egy latin munkát írt: *A keresztyén theologia értelme az unitariusok hite szerint*, de ez csak jóval halála után 1787-ben láthatott a József császár engedelméből világot. Ugyanő az Énekes könyven kívül 1746 ban *Szükségeinkhez alkalmazott*

könyörgések cím alatt imakönyvet nyomtatott, melyet hitfelei még napjainkban is használnak.

Az egyházi szónoklat náluk is inkább virágzott. Ferenczi Tamás (1715) papi remekekkel, Kereszturi Sámuel (1726). Ambrozia, s a Halandóság postáival, Gejza József (1767) Eleven temetség s Halottas szombatjával, Pálfi Zsigmond Keresztúri Sámuel számos halotti beszédeikkel, Fosztó Uzoni János 82 praedicatióval, Fejérvári Sámuel, Koncz Boldizsár hason tartalmú munkáikkal, Szentkirályi Ágh István szónoklatai s hittani értekezéseivel kisebb nagyobb mértékben vitétki a köztiszteletet. Mint hymnuszírókat s szent énekek kiadóit megemlíthetjük e következőket: Prési János Frankfurtban (1716) német énekeskönyvet nyomtatott, Becse Losonczi András több dicséretet s a dögvész idejére egy éneket, Kmita András hasonlólag szent énekeket, Gejza József (1766) halotti énekes könyvet írtak.

Az egységihivók bölcselmi irodalma leginkább iskolai használatra írt s annak egyes ágait tárgyaló kézi könyvekből állt. Így S. Szentkirályi Ágh István a belga egyeteméről haza térte után kolosvári tanár s 1758 óta superintendens és igazgató (ekkor vált el a kolosvári fő papság a püspöki hivataltól) Logicat, Metaphysicát s ezenkívül Geometriát készített latin nyelven. Kéziratban maradt azon párbeszéde is, melyet József császárral folytatott. Bölöni Pálfi Benjámin tanár hasonlólag latin Logiciát, Metaphysicát s számtani kézikönyveket, Nagyajtai Lázár István iskolai használatra írt philosophiai munkákat készítettek. Ez utóbbi Leidában a bölcsészet tudorává lett, s azon alkalommal latin tételeket készített az egyetemes philosophiából (1775); kivüle és jóval korábban (1731) Gejzanovics János kolosvári professor értekezett latínul az emberi ismeret legfőbb elvéről s egy philosophiai historiát írt. Ő korának híres orvosa volt — s mérgezés következtében halt meg.

A szászok egyházi irodalma sem emelkedett. A német nyelv diplomaticus nyelvök volt ugyan a tudományosan épen nem üzőtt szász mellett, azonban az egyházi irodalomban a latin fölött nem tudott magának érvényt szerezni s még mindig csak kivételesen s a nép közti elterjedésre szánt munkákban találjuk fel. De irodalmuk terjedelme is mögötte marad a korábbi félszázadénak

Scharsius Endre a wittembergi egyetemből hazatérte után előbb megyesi tanár, majd lelkész s végre superintendens első értekezését még az egyetemen léte alatt írta, majd hazatérte után 1690—3 közt három hittani értekezést nyomtatott, munkásságát utóbb azonban az egyházi jognak szentelte s a XVIII-ik század első éveiből becses ilyenmü gyűjteményeket, munkálatokat hagyott hátra. Hermann Péter nagysinki pap Wittembergben léte alatt s hazájában (1699—1709) öt, részint philosophiai, részint hittani értekezést adott ki. Römer Lukács Wittembergben a megváltásról értekezett (1689), honn pedig, mint brassai iskolatanító, Eris almája cím alatt a tudományokból 138 paradoxont állított össze (1704). Teusch Endre orvos s a szászok grófja, korának egyik ismertebb és sokoldalú tudósa nemcsak mint kiadó működött, hanem maga is írt német nyelven hittani munkákat, melynek: bevezetés a valódi keresztyénségre, a szentírás olvasásáról. Hasonlag német nyelven adott ki Krausz János egy munkát Jénában gondolatokat az üdvezülésről kérdések és feleletekben (1738). Soter György szelindeki pap gyermekek számára ez időben német agendát tett közzé. Ziegler Dániel besztercei pap latin nyelven a papok hivatásáról értekezett, egy sokáig használt német Kátét nyomtatott, s testvére Krisztián szebeni pappal a németországi lelkészek könyvtárát szónoklatokkal gazdagította.

A szenténekek irodalma, mióta a brassai születésű Rhéter Ferencz 1664-ben emelkedett lélekkel írt szenténekeit kiadta, a XVIII-ik század elejéig kevés újabb lendületet nyert mikor (1707) Teusch Endre Dávid hárfáját és énekeskönyvét közre bocsátá. Egy más német énekes könyvet Evangelia Melodica cím alatt 1717-ben Rausz János brassai kántor nyomtatott, míg a szebenit (1766 s később is többször) Schunn Endre oda való pap adta ki.

Hitvitákat a szász papok nem folytattak: egy pár jelentéktelen kivételével. Scharsius Endre superintendens írt néhány szász pap Crypto-Calvinismusáról. Grafius Lukács superint. vizsgálta egy iratával a lipcei pietismust s észrevételeket tett Scheffer Eleven hit-ére. Kivüle még Haner György¹⁾ is intézett

¹⁾ L. V. Fejezet. B. P. Szemle IV. köt. 405—6. ll.

a pietismus ellen az akadémiákon levő erdélyiekhez egy levelet, s ugyanő másod ízben a chiliasmust ostromolta. Ennek erdélyi apostola Dietrich János, bolgácsi pap volt, kinek egy e tudomány mellett írt levelére történetesen ráakadván, a superintendens Grafius Lukács által hirdetett papi gyűlés (1727) hitvallomásának beadására kényszerítette, mi megtörténvén, annak czáfolatába ereszkedtek nemcsak Grafius, hanem más papok s ezek közt Haner György is. S midőn a dologba Teusch Endre a szászok grófja is beleelegyedett, Dietrich jónak látta „az ördög jövődő boldogságának nem áldozni fel saját világi javait“ s — tanait visszahúzta, és valóban eszélyesebben nem is cselekedhetett volna. Mert a szász papság nemcsak gazdagon volt dotálva, hanem jelentékeny kiváltságokkal is bírt s azokat gondosan őrizte, sőt többen közülök e tárgyra vonatkozó gazdag gyűjteményeket is hagytak hátra, mint Scharsius Endre superintendens a zsinatok aktái reformatio korától fogva, folytatva Haner György által. Ugyanez bővíté másik munkáját is: Rendezett irományok az erdélyi szász papság állapotáról (1706. latin kézír.) Ezen kívül két kötet egyházi aktákat gyűjtött. Épen ily tevékenységet fejtett ki az egyházi történetíró Haner György (1717), kinek e téren munkásságát már említők, s kitől egy kézirati német munka maradt az erdélyi papok kiváltságairól, továbbá Haner Jeremiás, az előbbinek fia, ki egy kötetnyi e tárgyú czikkek mellett több mint 250, nagy részben ily tartalmú oklevél gyűjteményt hagyott hátra. Ide vonatkozó vitája volt a már többször említett Grafius Lukácsnak, kit 1712-ben superintendenssé választottak a püspöki jogok felett. Egy latin munkát írt ugyan ő: „Teljes és bizonyítványokkal ellátott kimutatása annak, hogy az erdélyi uralkodók az általok gyakorolt s a passauai egyezkedésnél fogva rájuk szállott püspöki jogokat nem másnak, mint a superintendensnek adták át.“ E jogokat t. i. ezen időben a szebeni káptalan gyakorolta. Azok hajdan a milkóviai püspököt illették, míg nem 1436-ban IV. Eugen pápa (e püspökség már meg levén szünve) az esztergomi érsek megegyezésével a káptalanra szállította azokat. A káptalanok régi jogaikban a reformatio behozatalával is megmaradtak, habár a legfőbb törvényhatóság a superintendenseknek adatott át. Ezzel indokolá Grafius fenírt munkájában ama jogok iránti követeléseit, de azok alaptalanságát. Herman István sze-

lindeki pap latin czáfolatával kimutatta. Grafiusnak egy más a szebeni s barczasági káptalanok ellen intézett irata sem maradt czáfolatlanul. E főpap a püspöki jogok mellett még egy harmadik munkájában azok latin „magyarázatával“ is lándzsát tört. Általában minden módon szerette volna hierárchiai elveit érvényesíteni, — de szándoka a hatalmas szász papság erélyén hajótörést szenvedett.

Philosophiai irodalmuk, mely a Zabanius és Ladiver versengése folytán ¹⁾ a mult század utolsó éveiben valóban élénk volt, teljesen hanyatlásnak indult s csak ezek kortársai idejében mutat fel még életjelt. Közülök Scharsius Tamás (1692) Wittembergben az Isten rendkívüli jelenlétéről s (1693 u. o.) az ünnepekről értekezett. De hazájába térvén medgyesi rectorrá lett s mint ilyen egy iskolai vizsgálaton nyilvános vitatkozást tartott az egyetemes philosophia vázlatáról (Skiographia 1696-ban). Scharsius Endre (1708 óta) superintendens Wittembergben léte alkalmával a Szentháromságról vitatkozott. Hazájában négy theologico-philosophiai s dialectikai értekezést nyomatott (1690—3). Bruckner János a külföldi egyetemekről hazatérte után szebeni rector, majd nagyapoldi pap 29, saját elnöklete alatt Hálában tartott philosophiai értekezést a szebeni iskolai könyvtárnak ajándékozott. Minde munkák latin nyelven készültek. Német egy jött ki Lipcsében a brassai születésű Clompe Pétertől: Uj irományok a Wolf philosophiájában lévő tévelygésekről (1736), melyeket ő egy névtelen társaságában francziából fordított le. E philosophiai irodalommal kevés összefüggése van azon valóban kitünő működésnek, melyet a külföldön Hiszmann Mihály fejte ki. Ez ünnepelt tudós 1752-ben született. Tanulmányait Németországon végezte be, hol meg is települt. Göttingában, hol utóbb tanárrá lett, a philosophiai irodalomról felolvasásokat tartott, melyek hírére megalapíták József császár meghívta a pesti egyetemhez tanárnak — ő elfogadta e meghívást, de mielőtt annak tényleg megfelelhett volna, meghalt 1784-ben, még fiatalon s egy dicsőséges pálya kezdetén. Számos értekezésen s bírálaton kívül, melyekkel mint fölvilágosult gondolkodó s ügyesen elemező mutatta be magát, működése nagy részét philosophiai irodalomhoz tartozó fordítmányok teszik.

*) L. Budap. Szemle IV. köt. 320. 1.

Erdély egyházi és philosophiai irodalmát ilyszerű terjedelmessége mellett meddőnek még nem mondhatni. De másként fog a kérdés állani, ha azt mint nemzetit tekintjük. Annak magyar része nemcsak kisebb, hanem a silányabb részét is teszi. Ebben is fordítmányok foglalják el a tulnyomó részt. Nem csoda. A nagyobb iskolák latinok voltak, s a tanítás kizárólag latinul folyt. A magyar nyelv nemcsak nem részesült tudományos mívelésben, hanem a gyermek lelkében a megvetésnek bizonyos nemét gerjeszték iránta. A fejedelmi korszak előképei feledve lőnek. Senki sem gondolt rájuk, csak egy-két tudós, ki bámulta és búvárlotta, — s hogy legalább emlékek maradjon fen, biographiai munkák adataiul használta fel azokat. E növelési rendszer mellett vajmi ritka volt a magyar tankönyv! Csak Lázár János adott ki (1750) egy magyar geographiát és Tordai Sámuel egy németből fordított Világtörténetet, s mindkettő inkább házi, mint nagyobb iskolai használatra. Annyival nagyobb a latin tankönyvek száma: melyek koronkint majd minden iskolában készültek, bár nagy részint kéziratban maradtak.

E szabály alól csak a nyelvtanok képeznek kivételt. A Molnár Gergely, Alstäd és Komenius általánosán elterjedt latin nyelvtanait sok helyről kiszorítá az Ajtai Abod Mihályé, melyet német szöveg kíséretében szász iskolákban is használtak (1744). E férfi tanulmányait Maros-Vásárhelyt végzé, külegyetemekről haza térte után udvari pap s majd enyedi professor volt. Korának ünnepelt tudósa, ki egy görög régiségtant s némely történeti munkákat hagyott hátra kéziratban. Végintézetében gyűjteményeit az enyedi iskolának hagyományozta, de mindkét vallásu protestáns iskoláknak s egyházaknak is szép összegeket rendelt. Egyetlen kinyomott munkáját, latin nyelvtanát 1771-ben a Kovásznai Sándor marosvásárhelyi professoré szorítá ki a közhasználatból, ki a Cellarius nyelvtanát alkalmazta magyar nyelvhez. Jelentékeny segédeszköze volt e nyelvtanoknak a Pápai Páriz Ferencz latin-magyar és magyar-latin szótára, melyet a tudós 1708-ban Lőcsén adott sajtó alá ¹⁾. Hatvan évvel később (1767) újlag sajtó alá rendezé azt Bod Péter, bővítve magyar-latin-német részszel, példabeszédekkel s műszavakkal ellátva. E munka 1801-ig még

¹⁾ L. a Budap. Szemle IV. köt. 226 l.

három kiadást ért. Német nyelvtant, latin nyelven, magyar ifjak használatára Becsben 1775-ben a székely születésű Nagy György nyomtatott. Zsidó nyelvtant közhasználatra, s hogy az emlékező tehetséget inkább megragadja, metrumba szedve Kapusi Sámuel hagyott hátra. E férfiú Magyarországon Rimaszombatban született, a külföldi egyetemek látogatása után Gyulafehérvárt tanárkodott egészen 1763-ig, midőn, mint kortársai gyaníták, mérgezés következtében meghalt. Több kéziratban maradt számítani s történeti kézikönyvén kívül ama nyelvre vonatkozó két latin munkát nyomtatott; A rimes héber nyelvtan előcsarnoka, metrumos lexicon (1698), s A Genesis négy első fejezete megtoldva néhány Zsoltárral (1799) zsidó nyelven. Egy fél századdal utóbb ugyan csak a zsidó nyelvről értekezéseket dolgozott Huszti György, kolosvári tanár.

Párhuzamosan a latin nyelvészettel maga a classica litteratura is gondos ápolásban részesült — ha azt mint tudományt vesszük. Annyival kevesebb történt annak nemzeti nyelvünkre átültetése körül. Dálnoki Benkő Ferencz, marosvásárhelyi tanító, egy kitűnő lelki tehetségekkel s férfiú szépségekkel felruházott férfi, L. Annaeus Florusnak a Rómaiak tetteiről írt munkáját 1702-ben magyarra fordítva kiadta. Báró Szilágyi Sámuel, korának tisztelt tudósa s udvari agens, utóbb kir. táblai ülnök Bécsben léte alatt (1740) Keresztyén Seneca cím alatt e bölcsnek válogatott mondásait magyar nyelven közzé tette. Kéziratban maradtak tőle Horatius némely ódái, mértékbe fordítva Kovásznai Sándor a Cellarius kiadója lefordítá (1782) Plautusból a Mostellariat s Terentiusból az Androszi leányt, elég rossz prózában. Kolosvárt 1767-ben Aesop meséinek képes kiadását egy névtelen eszközlé. A classicusok kiadásai körül hasonlóan kevés történt. Köleséry Sámuel közre bocsátá Tibullust a Mátyás király budai könyvtárában létezett példány szerint (1727) egy valóban nevezetes s az eddigi kiadásokat több helyt megigazító pótló példány. A szász születésű Bergler Istvánt e téren kora az első tekintélyek közé sorolta. Már gyermek korában a XVII-ik század végén rendkívüli észtehetsége s piszkos jelleme által vonta a közfigyelmet magára. A világtól elzárkózva két szenvedélye volt; a pipázás s a classicusok olvasása. Az egyetemi tanulmányokat bevégezni Lipcsébe ment. Itt egy könyvtárusnál

Fritsch-nél talált foglalkozást, de fenemlített két szenvedélyéhez egy harmadik is csatlakozott: a borital. A hetedik emeleten lakott, hol rendesen a földre vetett ágyon heverészett, görög foliánsoktól és boros palaczkoktól körülvéve, oly iszonyú füstben, melyet kiállani is alig lehetett. Különben is cynicus volt a legnagyobb mértékben, annyira hogy még öltözete is rongy és piszokból állt. Ennyi undok szenvedély mellett is sokat dolgozott; s több görög classicust bocsátott világ elé, jegyzetekkel fordítással ellátva (1706—1721), sőt Genesiusnak a konstantinápolyi dolgokról írt IV könyvét (813—889) ő adta ki először (1733). Kitünő tudós hírében állván, több jelentékeny megbízatásokat nyert, s végre Maurocordato Sándor oláh hospodár meghívta titkárának. Ekkor is kimutatta cynismusát: Erdélyen utazott ugyan keresztül, de rokonait meg se látogatta. Bukarestben kedvére élt. Tanította a fejedelem fiait, s ennek munkáját a Kötelességekről (1722) görögből latinra fordítva kiadta; szabad délutánjain pedig könyvei és boros palaczkjai közzé temetkezett: mely két czikkkel gazdagon ellátta a fejedelmi bőkezűség. Élte alkonyán katholisált (alaptalanul hitték némelyek, hogy musulmánna lett), meghalván pedig, ura nagy pompával temetteté el*).

A nyelvtudományi mozgalmak legalább nem hagyák miveletlenül, parlagon a tért. Komoly és méltánylandó igyekezetek ezek, s bizonynyal némelyike magát a tudományt is előbb vitte. Csak a magyar nyelvre nem gondolt senki. Az nem fejtették tovább, s megállta ott, a hova Gelei Katona emelte. Szomorú dolog, mely visszaeséssel végződött, s melynek természetes következménye, hogy maga a szépirodalom is igen silány helyet foglalt el a század első felében, midőn csak itt ott találjuk képviselve. Ugyanazon Felvinczi György, kinek Comico-tragoediájáról szólunk²⁾ a XVII-ik század utolsó tizedéből s a következőnek elejéről számos kisebb nagyobb verses dolgozatokat hagyott hátra: Arusok dicsérete, Nyavalyák gyűlése, A Jeruzsalem-ből Jerikóba menő tolvajoktól megsebesített ember-

*) Windisch Ungar. Magazin II. 508. l.

2) L. Budap. Szemle IV. köt. 238. l. — Munkáit Seivert sorolja fel: Provinzial-Blätter VII. k. 2, 3 l. Ezek közül csak a Schola Salernitanát ismerem. A Természet próbáját Székely Sándor Vinczi Györgynek tulajdonítja, kiről a Szemle u. a. f. 235 lapján emlékeztem.

nek állapotjáról (1698.) A magyar királyok s vezérek mauzoleuma; továbbá A salernitana scholának jó egészségről való megtartásnak módjáról írott könyve (latinból fordítva, 1701-től 70-ig háromszor), rímbe szedett praecepták, melyhez, mind a tárgy lelketlen kezeléseért, mind azért, mert száraz emlékverseket tartalmaz, méltán csatlakozik a Szentpáli Ferencztől írt (1701) Verhőczi törvénykönyvének Compendiuma. E férfiú más költeményei közül korában legismertebb a Zabanius János szászok ispánja lefejezésének alkalmára írott, „Kríva havassának keserű gombája“ kezdettel. Dálnoki Veres Gerzson, kükküllői birtokos versekbe szedte a kuruczvilág eseményeit s az 1722-ig történt eseményeket: de e gyenge költői mű történeti szempontból érdekes. Ugyan ekkor Rákóczy fejedelemmé választása alkalmából dicsőítő ódát írt hozzá s nyomtatott ki Losárdi Zsuzsanna ki verseivel a kuruczokat más ízben is lelkesítette. Ez időből egy színdarab emléke is maradt fen: Vir regius (Kolosvár 1713), Dersi István iskolaigazgatótól ¹⁾.

A lant pengetésnek a fenírt praecepták írása mellett másik rendeltetése volt némely nevezetesebb ünnepélyes alkalmak megéneklése. Különösen a halotti beszédhez csatoltak versebe szedett búcsúztatókat, s olykor versebe szedett életrajzokat. Üres rimelések. Különösen munkások voltak e téren: Gyalogi János jezsuita (1718—48), kitől nyomtatásban számos latin alkalmi vers jelent meg ²⁾, s a reformáltak közt Verestói György, ki külföldi egyetemek látogatása után kolosvári professor s utóbb superintendens volt. Lakadalmi és halotti alkalmakra írt magyar verseit (1728—42) halála után 1772-ben összegyűjtve adták ki „a versekbe gyönyörködőknek kedvéért“ melyek bár elterjedtek voltak is korukban, de épen nem gyönyörködtetők. Hasonlag alkalmi verset írtak: a szellem nélküli leoninista Gyöngyösi János, kinek túlnyomólag e nemű magyar verseit Szacsvai adta ki (1790); Kovásznai Sándor, kinek ilyenmű latin munkái „Halotti versek“ cím alatt Utrechtben 1782. összegyűjtve jelen-

¹⁾ Székely Sándor Az unit. vallás tört. 190. l.

²⁾ Gyalogi életrajza s munkái ismertetése a kolosvári kath. főgymn programja VII. füzetében.

tek meg s továbbá még ezek előtt, legalább részben gr. Gyalkuti Lázár János. E kitünő és főrangú államférfi csak szórakozásul, de nem minden tehetség nélkül űzte a költészetet még öreg napjaiban is. Mint a hazában Párizspápai s külföldön Wolf tanítványa teljesen tudományos kiképeztetést nyert. 1738-ban gyanúból mint Rákóczy József párthíve elfogatott, de még azon évben szabadon bocsátották. Első munkái magyarok, s mint láttuk egyházi irodalmiak. Már ez időben latin versbe szedte a Tripartitumot (1744) s azonkívül e nyelven más verseket is írogatott, részint alkalmi költeményeket (kitünő köztük a fia halálára írott) részint epigrammokat (mostoha atyja Kölcsey ellen) sat. melyek összegyűjtve Költői munkák cím alatt 1765-ben láttak világot, midőn már írójuk gróf, országos elnök s fővadászmester volt. E munka tán ékes latinságáért Benkő (ki Bonomiai mese cím alatt maga is fordított egy kis költői beszélyt 1664) s a tudós világ bámulatát kivívta. Erdélyi Janusnak, kora Virgiliusának nevezték. Ez túlzás, s bár e gyűjteménye, valamint egy másik a székelymagyar muzsa a lövitei forrásnál e kor tanköltészeti irodalmában előkelő helyet foglalnak is el, de azon nagy elragadtatás okát a kor ferde izlésében kell keresni; inkább magasztalhatták volna egyebekért; mert a magyar nyelvet is ügyesen kezelte e főrangú úr és költői érzékekkel is bírt: legalább ennek több nyomára akadunk egy másik munkája Florindában (1766). Némely egyes költői szépségek mellett e munka is csak a rimbe szedett krónikák közé tartozik, minők nálunk annyi időn keresztül pótlák az eposzokat. Főkútfeje egy 1704-ben Brüsszelben kijött *Voyages historique*. Egy bevezetésben Europa elragadtatását tárgyalja, mint kiindulópontját a következő öt könyvnek. Ezek elseje Spanyolország, második Olasz, 3-ika Franciaország geographiai, mondai és historiai nem rendszeres, hanem összefüggő leírását, 4-ike újlag Spanyolország nevezetességeit adja, mindenütt egy-egy (s néha sikamlós) anekdotot közbeszöve. Az 5-ik könyv tér át a tárgyra, melyet szerző a címben kitűzött az ismeretes Roderigo Juliánféle mondára, melylyel ő a hölgy-erényt akarta magasztalni, s kimutatni mikép szenvedett a király bűneiért a nép, „mert az erőszaknak Isten büntetője.“ Midőn ő e munkájához fogott, már agg volt. Nem a szépség bájai ragadták őt erre „mert én már szenvedem sulyát vénségemnek.“ Más volt a czélja, mit maga is bevall:

Tudom, hogy azok is, a kik restesebbek
 A könyv olvasásban és negédesebbek,
 A versekre sokkal készebb s hevesebbek.

Tehát ismeretterjesztés volt a célja különösen hölgyek közt. S valóban erre alkalmas is egy jó öreg úrnak kedélyes, mulattató, bár néhol sikamlós elbeszélése, mely messze marad ugyan az *aesthetica* igényeitől, de a nemzeti nyelv művelésének fontosságát hirdeti.

S fő érdeme tulajdonkép ebben áll. Előpostája egy szebb jövődönék, figyelmet érdemlő munka az irodalmi sülyedés korából, némi jelekkel, melyek az emelkedés közelségére mutatnak. Egy koros főúr, ki első kísérleteit latin nyelven tette, lantot vesz kezébe, hogy magyarul dalolhasson honleányinak, nem a szerelemről, melyet ő már elfeledett, hanem az erkölcs hatalmáról. Az az eltompultság, mely a Rákóczy-mozgalmat az irodalmi téren is követte, már hanyatlóban volt. „Azon főúri rendből keletkeztek — mondja Toldy — az elhagyott magyar irodalomnak pártfogói, mely azt az idegen csilláért feláldozta.“ S valóban ez úgy volt. Báró Dániel és széplelkű leánya két unokájával, báró Josinczi és gróf Lázár — kortársak ezek, kiket különböző téren egy szent, magas hazafias eszme lelkesített. Ezek s ezeknek köre készítette elő az utat a közel ébredésre.

Gróf Lázár fenérintett nagyobb műve mellett apróbb költeményeket is írt: Világi dolgokat az erkölcsökre szabogató magyar versek. Ezek, valamint Cserei Farkasnak a mohácsi vész, Buda bukása s több török foglalásokról, valamint a század romlottsága ellen írott ódái, kéziratban maradtak (csak a Szűz Mária tiszteletére írottak jelentek meg Bécsben, képekkel 1772). Ugyane sors érte e korban a jelesebb lyricusok munkáit Magyarországon is. Faludit és Amadét értem: kiket Toldy az irodalmi emelkedés hajnalán említ. E két névhez méltán csatolhatjuk a Mártonfiét. E férfiú nem bírta ugyan az elsőnek tárgyilagosságát s az utóbbi könnyűséget, de fenmaradt kevés költeményében mindkét tulajdont, bár amazoknál kisebb mértékben oly szerencsésen vegyítette, hogy hosszasabb írói pálya alatt azoknak szerencsés versenytársává lehetett volna. Azonban őt sorsa másfelé ragadta. Szegény sorsú székely szüléktől származván, emelkedést az egyházi pályán remélt. Ugyanazért Kolos-

várt a jezsuiták egyetemében végezte tanulmányait, s ezek sorába állt. Mint ilyen Budán és Bécsben tanárkodott (1770–3), majd e rend eltöröltetése után Mária Terézia Kolosvárra nevezte ki tanárnak, mígnem hosszas és fényes egyházi pályáját erdélyi püspökséggel végzé. Szépirodalmi működése tanárkodásának korára esik. Ekkor írta verseit (Az erkölcs temploma, Remete, Álom) és színdarabjait (Buda, Nádasdi sat.) deákul, hihetőleg az e korban szokásos iskolai előadásokra szánva, Salamon magyar hexameterekben ¹⁾.

Valósággal azonban az irodalmi emelkedés 1772-ben a testőrök föllépésével vette kezdetét. Nem ereszkedem e tanulságos korszak vázlatába, inkább a Toldy Ferencz „Költészet történetére“ útalom az olvasót, hol ez művészileg van ecsetelve. Nekem csak annyi esik itt körömbe, a mennyi része az erdélyieknek volt ez üdvös mozgalomban. S ez nem csekély: mert a „Bessenyei társaság“-nak jelentékeny tagja volt Barcsai Ábrahám. Hunyad megye ajánlatára a Mária Terézia által felállított testőrseregbe vétetvén fel, Bessenyeivel szoros barátságot kötött. Majd a rendes hadseregbe lépett át lovas kapitányi ranggal, s mind a bajor öröködési táborozásban, mind a török háborúban (1788) részt vett, mígnem (1794) ezredesi ranggal nyugalmaztaták. Barcsai korán kezdte költői pályáját, — azonban maga nem lépett a világ elébe, csak barátjai mutatták be verseit. Így jelent meg 1775-ben egy költeménye Báróczy Marmontelje előtt (első nyomtatott műve), majd hét darab 1777-ben a „Bessenyei társaság“-ban. Verseiből egy gyűjteményt Révai tett közzé „Két nagyságos elmének születményei“ című kiadványában 1789. Egyideig folytatott működés után lelépett a költői pályáról, mígnem 1787 körül újlag lantot ragadott s maga is írt és lelkesített másokat is az írásra. S e részben is jelentékeny érdeme van midőn a nála fiatalabb Ányosnak ő volt első buzdítója, vezetője.

A következő évben, hogy a francia iskola föllépett, kezdte meg működését az ennek ellenében alakult klasszikai iskola. Ennek alapítói, Rajnis, Révai és Baróti Szabó Dávid közül az utolsó erdélyi, jelesül székely. Tagja volt a Jézus társaságának,

*) L. Dr. Ötvös Ágoston cikkét Mártonfi Józsefről a Kolosvári Közlönyben, hol költeményeket is közöl tőle e tudós férfiú.

s mint ilyen 1665 óta egész életét Magyarországon tölté. Az irodalomnak buzgó tagja, s mint az iskolának egyik feje nemcsak költeményei, hanem polemicus és prosodiai dolgozatai által is hatott.

De valósággal ez iskolák és ezek követői Erdélyen kívül léteztek, mint gr. Teleki József a koronaőr, ki Magyarországba átszármazván, ott irta az oly nagy figyelmet ébresztett „Atyafiui barátság oszlopát“ (1778) s tankölteményét az Emberi életről (nagy része kézír.). Maga a költészet Erdélyben gyökeret is alig verhetett, leginkább alkalmi formáiért, melyekből kibontakozni nem tudott. Legkiválóbb képviselője ez iskolának a leoninista Gyöngyösi János, kinek csengő pengő rimes hexameterait bámulták kortársai: annyira hogy verseit, mint főlebb említettük, Szacsvai Sándor adta ki, e férfiú, ki, valamint Aranka is, gúnyversekkel ostorozta kora tévedéseit. Kevesebb tetszésben részesültek ez utóbbinak másnemű költeményei, kiadva Elegyes versek cím alatt. Több jót mondhatni Molnár Borbáláról (1792—1804). Versei több kiadást értek, s Élete tükre, Sándor és Saroltája, Mesés történetei, Versbe szedett erkölcsi regények, valamint költeményes levelezései Csízi Istvánnal — korukban nagy olvasókörnek örvendettek:

Nagyobb, figyelmet érdemlőbb a szolgálat, mit Erdély határain belül a proza terén tettek a magyar irodalomnak. Mik e részben a reformált papok s főrangúak által történtek, megelőzték a szépirodalmi magyar prózát, mely hogy végkép ki nem alutt azon korban, azoknak érdeme. Igaz, hogy itt is, ott is külföldi példányokkal áraszták el a magyar irodalmat, s ezek a nyelvet azon erőből, mely Pázmán- és Tofaeusnál oly megragadó, kivetköztették. De azon láncszem-szerű összefüggés, mely a magyar irodalomban a szathmári békekötésig létezett, megszakadt, s midőn a nyelvmívelés munkája újabban megkezdették, csak tapogatózások történtek. Külről vett hatások adván meg az első lökést, és sokáig haladván a megkezdett úton, hosszas időn át a külföld hatása alatt állottak. De végre is be kelle látni, hogy ez mire vezetne. Az eredetiségéből kivetköztetett nyelv, a gallicismusokkal s germanismusokkal elárasztott styl támasztá a neologok iskoláját, s kelté fel azok törekvését, kik fejlődését saját geniusából

akarak eszközölni. S itt egy tiszteletreméltó munkásság vette kezdetét, mely napjainkig tart.

Midőn a magyar próza újlag kezdte éledni, a francia már teljes virágjában állt. Érezék ezt a magyar tudósok, kik külegytemek látogatására mentek, s visszatérve, munkáik előbeszédeiben nem egyszer vonatkoztak erre. De nem úgy a német irodalom, mely a magyarral csaknem egyszerre kezdte ébredni. S bizonynyal buzditólag hatottak e törekvései az imperiumnak, mely már is jelentékeny erőkkel rendelkezett, daczára hogy Bécs és Berlin, e két főváros a francomania járma alatt nyögött. S valóban a magyar prózán Haller Lászlótól a népies iránynak érvényre vergődéseig, e két befolyás nagyon észrevehető.

Haller László gróf s máramarosi főispán, erdélyi családból, s a mint író már említett Haller Jánostól származott. Lefordítá a Fenelon „Telema k“-ját, de ez csak halála után 1755-ben látott világot. A köztetszés, melylyel fogadták, s mely annak rövid idő alatt második kiadását eszközölte: a nemzet figyelmé fölébredésének jeleül szolgálhatott. Mindamellettt figyelmet érdemlőt e téren az erdélyi sajtó 1772-ig alig eszközölt; mert emelkedése csak itt kezdődik.

Tordai Sámuel, kit egyházirodalmi munkájából már ismerünk, Gellért egy erkölcsi elbeszélésével nyitá meg az ezután egymást követő munkák sorát: A svetiai grófné G*-né asszony élete. A fordító figyelemre méltó előszóval ellátva bocsátotta a világ elébe. Vádolják a magyart, hogy nem szeret könyvet olvasni: s ennek következtében pang irodalma. Mi ennek az oka? Nincsenek-e tudósai kik írni tudnának? Vagy nyelve oly szegény? Egyik sem. A magyar képes bármely tudományt elsajátítani, s „nyelve elég gazdaggá tétethetnék, ha annak formálására s bővítésére nagyobb szorgalmatosságot fordítanánk, mint eddig fordítottatott. Azon nyelvek, melyek most leggazdagabbaknak tartatnak nem oly régen szintoly szegények voltak.“ Legfőbb akadály volt a „nemzetnek természeti hidegsége.“ Csak volt — mert néhány év óta (s mi örömmel írja ezt ő!) kezdik a könyveket olvasni, s kezdenek ebből folyólag írni is. Ez bátorítá fel őt is. A következő évben (1773) gróf Teleki Ádám adta ki Corneille Cidjét, korához képest tömött és erőteljes versekben fordítva. Ezzel egy időben jelent meg a Marmontel Belizarius a,

fordította Zalányi Péter felvinczi pap, s korábban nevelő a fennírt gr. Lázárnál, ki mellett elég alkalmá nyílt neki magát kiképezhetni. E nagyhirű munka (melyet az akkori világ elragadtatással olvasott) nem sokára (1776) más fordításban, a fen már említett báró Dániel Istvánéban is kikerült a sajtó alól, ki azonban azt jóval korábban (1769) készítette el.

E közben Bessenyei buzdítására, mint körének tagja, egy férfi lépett fel, ki e téren nemcsak túlszárnyalta kortársait, hanem Toldy szerint „teremtője azon választékos, tiszta, dallamos folyású egyszersmind az élet tónusát nemesítve visszaadó prózának, melyben neki nálunk semmi elődje sem volt, s melylyel ő maga eszközölte azt a szépirodalmi prózában, mit rendszerint csak egy egész kor fejt ki.“ Idézem Toldy ítéletét Báróczy Sándorról — hisz ki ne tudná, hogy ő az? — mert ez igaz és való. Báróczy Nagy-Enyeden végzé tanulmányait, s majd tagjává lett a testőrseregnek, hol Bessenyeivel s Barcsaival azon irodalmunkban örökké nevezetes kört alkotta. Azonban mint félénk és tartózkodó ember csak az előbbi ösztönzésére tette közzé dolgozatait: 1774-ben Cassandrát Calprenede után, 1775-ben Marmontel Erkölcsei meséit és Dusch Erkölcsei leveleit. Ő mindezeket „eddig ismeretlen szépségű prózában adta vissza“, sőt utolszor említett műve felülmúlja az eredetit. A hatás, melyet velök előidézett, nagynak mondható. Nemcsak kora olvasta mohó vágygyal, hanem példány volt kítűzve, mit meg kellett közelíteni annak, ki nemcsak a könyvek számát kívánta szaporítani, hanem hatásra is számított.

Mindamellett honfiai mögötte maradtak, bár hatása meglátzik kortársain. Egy névtelen 1778-ban *Cyrus nyugodalmát* (regényes életrajz) képekkel díszítve s francziából fordítva kiadta. Wesselényi Zsuzsánna, a gróf Teleki Ádám neje francziából Fenouillot drámáját a *Gályarabot* (1781), báró Naláczi József d'Arnaud két színművét *Euphemiát* (1783) s gróf Comenst (1793) sikerülten ültették át. Ez utóbbit ő 51 év előtt fordítá. Magát a korához képest folyékony versekben fordított színművet a Trapp szerzet leírása s gr. Comens történetének elbeszélése előzik meg. Naláczi ügyesen kezelte a nyelvet. *Euphemiával* egykorúlag jelentek meg Galland után Bidpai és Lockman indiai költött beszédei (hihetőleg egy gróf Wass által) fordítva — mely ez érdekes erkölcsrajzok naív hangját sok szeren-

esével adta vissza. Minde művek írói még tartózkodtak a neologizálástól, de nem Barczafalvi Szabó Dávid, ki Szigvárt klastromi történetét egy érzékeny erkölcsi regényt 1787-ben Pozsonban sajtó alá bocsátá. Elszakadva Magyarországra, közepette a fölébredt nemzeti munkásságnak, a nyelvcsinítás vágya szófaragásra ragadta, mi neki éppen rosszul sikerült. Új szavai ügyetlenek és érthetetlenek, — s ez az, mit oly szigorral megrótt benne az elv irányában féltékeny Kazinczy. Eltérve e rajta untalan előmlő viszketegtől, stílját a korhoz képest választékosnak fogjuk találni.

S e részben András Sámuel t kevesebb vád illetheti. Igaz, hogy ő is próbált új szavakat (pl. akademia = okadalom), de nem oly nagy mértékben, mint Szabó. Aztán ő a székely tájnyelvet vette stíljé alapjául s ennek sajátos szólásformáit sok szerencsével próbálta átültetni; mint maga is született székely. Tanulmányainak Erdélyben bevégezése után Bécsbe ment, az orvosi egyetembe, s ott le is települt. 1789-ben fellépett Elmés és mulatságos rövid anekdotái első kötetével, melyet követően annak egy újabb kötete követett: Történeti és mulattató adomák, melyek közt néhány sikerült hosszabb genrekép is található. Különben sikamlós élceivel a francia mintákat követi. Ugyan ő tőle van: A magyar Democritus életének délig való része (1791); 'Legelső virágos kert' (1793) s Aesopus meseinek újabb fordítása.

Még mint a német és francia iskolához tartozókat megemlíthetjük e helyen a következő 1790-en túl megjelent műveket: Bárkláj Argénise, e deákul írt francia regény a XIII. Lajos korából szabadon fordítva k. Boér Sándor által, melyen a nyelvcsinítás hatása már meglátszik (1792); továbbá Aranka Györgynek idevágó szépirodalmi munkáit, mint Julia levei Ovidiushoz, németből fordítva (1790) s a Budai basát (1791). E buzgó és tevékeny férfi, ki mint versíró a közepszerűségig sem tudott emelkedni, elég csinos s némi tekintetben elegáns prózai stíllal bírt. A Budai basát ő maga francziából fordítotttnak hirdeti, míg gr. Kemény József eredetinek állítja. Ő ezzel meg akarta mutatni, hogy szerelem nélkül is lehet regényt írni (megelőzte Sand Spiridionját), valóban pedig csak azt mutatta meg, hogy lehet valaki

ügyes stilista a nélkül, hogy a formát kezelni s mesét alkotni tudna. Épen ezért találólag, bár epével irta róla Szacsvai :

Gyenge legény a „Budai basa“
 Mert nagyobb volt eszénél a hasa,
 Sokat firkált Aranka felőle
 De haj! lám mi sült végre belőle?
 Aranka cifrán bizonyította,
 Hogy vékony esze csak híg rántotta.

Azonban a sikertelen költői törekvéseket megbocsáthatjuk sikeres hazafi fáradozásainak. A bekövetkezett igyekezeteknek ő egyik központja volt. Harsányi Sámuel, királyi táblai ülnök D'Arnaud három beszélyét *Érzékeny mesék* czim alatt 1793-ban kiadta. Ezen s a fenírt műveken már érezhető, hogy mit köszönhet a magyar próza Báróczynak.

E mozgalom, mely az irodalomban a testőrök fellépése óta s különösen József korában nyilatkozott, megtermé üdvös gyümölcsét. Igaz, hogy a három fő részes: Barcsai, Báróczi és Baróti Magyarországon működött. Igaz, hogy a mi túl a Királyhágon megjelent, még ha a magyarországi iskolák követőjének mutatta is magát, föl nem ért az ott írtakkal. De Magyarországot egyben túlszárnyalta Erdély: lelkesedésben, mit a nemzetiség s ennek fő emeltyűi az irodalom és művészet körül tőn. Aristocratiája magyar volt, valóban magyar. Ezek, kiknek Dániel és Lázár, Kemény és a Wesselényiek voltak irányadói, kik még akkor is fölverték a tollat, midőn az irodalom csaknem a ponyváig süllyedt, ezek, kiknek hölgyei soha sem feledék el az édes magyar nyelvet: most midőn belátták, hogy egy pár tized csoda műve mire nyújt kilátást és az elvesztett alkotmány visszaadatott: egy nagy és szent eszme körül gyülekeztek most ezek: a d a l r a j u t t a t n i a n e m z e t i n y e l v e t. Ez aristocratiát érezte kötelességét. A nemzet belátta, hogy oly úton halad, melyen követheti aristocratiáját, s egyesült vele. Így született az 1791-iki 31-ik t. cikk, mely a magyar nyelvet régi jogaiba visszahelyezte. De e fontos és nagyszerű esemény nem lehet tárgya jelen cikknek, mely még most azt csak mint az irodalom által ébresztett nemzeti szellem eredményét mutathatja fel — s a részleteket máskorra halasztom. Most térjünk át az exact tudományokra.

Magyar nyelven a tudományok egyik másik ágában tettek ugyan rendszeres s gyakran alapos kísérleteket, sőt egyes becses munkákat is tudunk felmutatni, azonban mindez nem elegendő arra, hogy kifejlett rendszeres irodalomnak neveztessek. Több történt latin nyelven: nagy részben a tudori diplomához megkívántató értekezések által. Ezekből állt különösen a század első felében a természettani és természetrajzi irodalom. Bölöni Mihály 1704. Heidelbergben az általa írt physicali tételeket kiadta. Bodoki István 1707-ben az anyag létéről nyomtatott Franeke-rában physicali értekezést. Almási János, kitől halotti szónoklatok s versek maradtak fen 1708-ban, ugyancsak Franeke-rában az atomusok felett vitatkozott (megj. u. o.) Kortársa a philosophiai értekezéseieért már említett Baczoni Incze Máté 1708-ban ugyanott kiadta a vizről tartott értekezését. A század közül Vette János három a külföldi lapokban kijött természetrajzi értekezésén kívül Scholtz Sámuel orvos 1709-ben az oláhországi dohotról s az erdélyi alkalit tartalmazó kaldi növényről készített figyelemzetéseket. Arzt János orvos Jénában a tudori méltóság elnyerésekor a nehezkedés törvényeit mutogatta (1723).

A természetrajzban különösen a külföldön Agnethler Mihály ismeretes nevet vívott ki magának. Ezen szebeni születésű gyenge testalkatú férfi tanulmányait Szebenben bevégezvén Halléba utazott, hogy az ottani egyetemnek legyen növendéke. Papi szolgálatra szánta magát, de e pályát gyöngye egészsége miatt az orvosival cserélte fel s 1750. bölcsészeti s a következő évben orvosi tudorságot nyert, mely alkalommal a borostyánról értekezett (kiad. u. o.). Majd a természetvizsgálók császári akademiája tagjává s helmstedti tanárrá lett. De alig kezdte el felolvasásait a régiségekről (ez volt egyik kedvencz tudománya), midőn gyógyíthatatlan aszkórba esett. Egy társulat költségén s annak a számára az ő felügyelete alatt s javításaival jelent meg Linné Károly munkáinak hálai 1747-ki kiadása négy kötetben.

Ben a hazában különösen három férfi: Kölcsey, Frivaldszky és Benkő által nyert lendületet, kik jelentékeny adatokkal járultak az erdélyi természetrajz illusztrálásához. Kölcsey Sámuel a külföld előtt is ismert nevet vívott ki magának, mint hasonnevű debreczeni papnak fia, magát a theologiai pályára szánta; e czélból külegyetemekre utazott, s Leidában 1681-ben

a philosophia — Franckerában 1684-ben a theologia tudorává lőn. Hazatérve 1685-ben Debreczenben első szónoklata alkalmával belesült a Mi atyánk-ba: mi annyira rosszul esett neki, hogy rögtön visszatért Leidába az orvostan hallgatása végett. A theologiáról orvossá léte után sem mondott le, sőt azt nagy kedvvel űzte. Első munkái is e téren részint Debreczenben, részint külföldön jelentek meg, sőt ezek közül némelyeket Erdélyben újra nyomtatott: hol az egyetemről visszatérte után megtelepült. Mint kitünő képzettségű tudós csakhamar köztiszttelet tárgya lőn. Állandó lakhelyül Szebent választá, s nemcsak mint orvos működött, hanem közhivatalokat is vállalt. 1697-ben az udvar által nemesi rangra emeltetett ¹⁾, majd erdélyi főorvossá, a bányák felügyelőjévé s 1729-ben kormányiszéki tanácsossá lett. De a házas életben nem volt szerencsés. Második nejétől elvált s a fenn is említett gr. Lázár János anyjával kelt össze. Kezdetben jó viszonya volt mostoha fiával, de az csakhamar felbomlott, s a gögös és élczes Lázár éles epigrammokkal boszantá. Ez és házassága miatti kelemetlenségei megzavarák végnapjait, melyeknek csak 1732-ben bekövetkezett halála vetett véget. Egyes természettudományi cikkekén kívül, melyeket a természeti ritkaságok császári akadémiaja folyóiratában közlött, Erdély természethistoriájának megírásához is hozzá fogott, s e célra jelentékeny gyűjteményekkel rendelkezett. De e munkáját nem fejezhette be. Azonban annak minerologiai részéhez állandó becsű adatokat nyújtott Auraria Romano Daciájában, melyet maga a szerző 1717-ben adott ki, míg másodízben 1780-ban Seivert, saját közbeszúrt jegyzeteivel ²⁾ Pray előbeszédével és Schendonak az Olton inneni Oláhország leírásával (egy Köleséryhez intézett levél alakjában) ellátva tette közzé. E munka hat fejezete közül a 2-ik az aranyról mint ércnek feldolgozását, az 5-ik az aranyat természethistoriai szempontból, a 6-dik annak orvosi használatát tárgyalja; mindenütt alapos historiai megjegyzésekkel kísérve, s a tudományt oly felvilágosult szempontból tekintve, milyenén Európában csak az első rendű bűvároknál állt. A többi fejezetekről alább a maga helyén szólan-

¹⁾ Trausch Chronicon II. 267.

²⁾ Seivert hozzátételeibe nyomdalahibák csúsztak be, melyeket e tudós az Ungrischer Magazinban kijött 18-ik erdélyi levélben (III. k. 208 s köv. ll.) megigazított.

dok. A munka megjelenésekor nemcsak a haza, hanem Europa figyelmét magára vonta, hol a theolog, philosoph és orvosíró már kitűnő névvel bírt. A belga tudóstársaság azonban nem késett egy pontja iránt, hol t. i. előszámítá, hogy mennyi kincset nyertek a rómaiak a dák bányákból, — kételyét nyilvánítani. Köleséry a lipcsei újság 1719-iki folyamában állítmányát támogató válaszáat mentő levél (*Epistola apologetica*) czím alatt kiadta.

Friváldszky János jezsuita s a kolosvári egyetemen tanár, Magyarországon született ugyan, de gazdag ismereteit Erdély természetrajza mivelésére fordítá. Mint mineralog első rendű — sőt e tekintetben műve máig is egyetlen. Folytonosan utazott gyűjteménye szaporítása és kutatásai folytatása szempontjából, s midőn mint író latin nyelven készült e nemű dolgozataival föllépett, már mint kiképezett tudós maradandó becsű munkákkal tette azt. A vasról és a magyar és erdélyi vasbányákról írt értekezése után 1767-ben kiadta Erdély minerologiáját. E nemben első s maig is egyetlen alapos s némi részben kimerítő munka, készítve a Just Henrik rendszerében, melyet szerző legvilágosabbnak nyilatkoztat. Művének becsét régiségteni s történeti jegyzetei nevelik. Ő maga még egy, az egyes fajokat pótló kötetet ígért: de tudtomra s bizonynyal a tudomány kárára az nem készült el. A kiadottban némi előjegyzetek után értekezik az érczeokról (leghosszabb fejezet, mely az ércztermő helyeket is külön tárgyalja), a félérczeokról, sulphurokról, savakról, földnemek- és kövekről, s végre a vizekről. 1773-ban értekezést nyomtatott a scumpiáról (*Rhus Cotinus* Linnaei).

E növényt magyar nyelven ismertette Benkő József (1796), mint középajtai terméket. Ő egy más értekezést is hagyott hátra ugyancsak a vidék dohányáról s annak termesztéséről. Nagyobb, általánosabb fontosságú a nomenclatura botanicája vagy Fűszeres ismerete, mely a Molnár János Könyvházában jelent meg. Más e nemű kézírata Az erdélyi tartományos plántákról (1780) ez ország floráját írja le. Ő még a spanyol viasz készítéséről is értekezett. Röviden ugyan, de tüzetesen és sok ismerettel, egészen a Linné rendszerét követve tárgyalta a természet három országát Transylvaniája III. könyvében latin nyelven.

S mialatt különösen e két utóbbi író, mint kortárs oly

eredménydús szolgálatot tett a természetrajznak, velök egy időben az orvostan népszerű előadását is megkísérették. De maga az orvostan tudományos és tüzetes vagy egyes kérdéseinek részletes vitatása a haza határain belül kevésbé gyakoroltaték, s külföldön is leginkább csak tudori értekezések által. Köleséry e nemben is úttörő volt. Szebenben 1707-ben a scorbutról, 1709-ben az erdélyi pestisről nyomtatott egy munkát (írta Gartenius). Tüzetesebben értekezett a ragályról 1719-ben az akkori dögvész alkalmával, midőn annak népszerű gyógyítását leírta latin nyelven. Ugyanez évben egy hasonló tartalmú magyar munka is jelent meg. Köleséri népszerű orvosítant írt *A rendes orvoslásnak közönséges regulái* cím alatt, s azt az 1723—30-iki kolosvári naptárakban ki is adta. Tudori latin értekezéseket készítettek: Kolosvári Dimény Pál Leidában, Pápai Páriz Endre, a Ferencz fia az orvosok igaz és szükséges titkáról, Mátyus István Utrechtben (1756) a melancholiáról és érzékenységről, Benedek János, udvarhelyi székely Utrechtben a Maniáról (1762), Zágoni Gábor, fia a hittani értekezőnek, 1764-ben Utrechtben századának a gyógyászatban tett találmányairól, Bruz László, szászvárosi magyar Bécsben 1775-ben „*De gramine mannae*“ című művével. Magyar nyelven készültek: Wessprémi István, debreczeni orvosnak a gyermeknevelésről s az élet fentartásáról írt könyve, melyet kir. táblai ülnök gróf Toldi Ádám Kolosvárt 1760-ban kinyomatott. Elterjedt munka volt ez időben az, mely *Házi különös orvosságok* cím alatt jelent meg (1770-ig népszerű). De egy sem ébresztett akkora figyelmet, mint a Mátyus István *Diaeteticája*, mely két kötetben 1762 és 1766-ban jelent meg. Majd szerzője által hat kötetre bővítve 1787-ben újlag kiadatott. Különösen emelik becsét a közbeszúrt természetrajzi észrevételek. Világos érthető stillal készülvén s tárgyát ki-merítvén nagy elterjedésre tett szert.

A szászoknál az orvostan csak külföldi értekezések által volt képviselve. Vette János György Halléban az agyról értekezett s Hardewickben orvossá létekor (1711) egy dissertatiót adott ki. 1712-ben Schoppel Endre Hálában s Auner István Wittembergben a sebekről (egy mást korábban 1710) s Albrich János 1709-ben a haemorrhoisról nyomattak vitatkozást. Ez utóbbinak az 1718 és 19-iki ragályról is jött ki egy munkája.

Hutter Jakab korában híres orvos tanulmányait Halléban végezte s hazatérte után az oláhországi osztrák helyőrség orvosa volt. Irt az öregségről mint betegségről (1732) Schüller János halléi orvos s városi physicus 1726-ban a hagymázról Grosse Endre utóbb oláhországi főorvos Halléban az emberitest szervéről, mennyiben abban a gyógyászat elvei feltalálhatók — értekeztek. E nemben dolgoztak 1734-ben Drauth Sámuel, kit utóbb egy újon készült épület zúzott össze (1734). Theis Mihály Halléban 1740, Seivert Mihály 1743-ban szintén Halléban (ő azonban hazatérte után felhagyván a gyógyászattal városi szolgálatba lépett), ugyanitt Kessler János (1744) s Jénában 1746. Schunn Jakab: munkák, melyek magára Erdélyre kevés hatással voltak.

Kevesebb és jelentéktelenebb ezeknél, a mit a számtanban tudunk felmutatni. Igaz ugyan, hogy Kapusi Sámuel, károlyfehérvári tanár (nyelv- és hittani munkáit lásd feljebb) számtani és csillagászati munkákat már e század elején készített, de azok kéziratban maradtak, s bár némelyek kitünő tudományosságot bizonyítják, de nagy részben nem emelkedtek fel az iskolai kellék korlátain. S csak ezek közé sorolható a Scheuchzer-féle latin mathesis, mely Kolosvárt 1723-ban a Köleséry előszavával ellátva jelent meg; továbbá a brassai születésű Teusch Józseftől 1739 (s utóbb 1755) kiadott német számtan: míg Höll Miksa jezsuita 1755-ben egy latin értekezésben a mathesis elemeit, mint a természeti philosophia alárendeltjét mutatja be. Hogy e tudományban a tudákosság minő kifecszamodást idézhet elő, megmutatta Enyedi Sámuel kolosvári órás 1767-ben a tudós világ számára kiadott latin értekezésével a kör négyyszegítéséről, melyet ő Seivert véleménye szerint más által fordíttatott le latinra, hogy kiadhassa. Általában ez ember sok olyanon törte az eszét, mi okos embereknek is dolgot adott volna. Ilyenek: egy emeltyű, melylyel egyetlen ember 10 percz alatt 60 mázsát 100 öltre emelhet; egy mathematicai óra a mágneshajlás megmérésére; napóra delejtű nélkül; tengeri óra, mely jobb a használatban lévőknél. Sőt a repülés mesterségét is feltalálta: s ezt be is akarta barátnak mutatni; azonban alig hogy az ablakból kilépett, tüstént a földre esett.

E század folytán maga a jogirodalom is latin nyelven üzetett. A törvényczikkek nem keltek többé magyarul, mint a fejlődési korszakban. Az 1744-től 1791-ig terjedő törvények *Articuli novellares* czim alatt egy koronként növelt gyűjteményt képeznek: azonban a *Compilata* keltétől azon ideig alkotott országgyűlési végzések is teljes hatályban maradtak, habár törvényesen soha sem rendeztettek is. Egy teljes törvényes könyv (*Approbata, Compilata, Novellares articulusok, szászok statutuma* — hiányzanak belőle az 1669-en innen 1744-ig hozott *articulusok*) 1779-ben nyomtatott ki Kolosvárt; első ilyenmű munka Tóthfalusi Kis Miklósnak 1696-iki kiadása óta. Magát a törvénytudományt önálló latin munkák által művelték: Huszti András 1742-ben Szeben magyar és erdélyországi *juris prudentiáját*, Cserei Elek, kir. táblai ülnök több kéziratban maradt jogi munkákon kívül Kolosvárt 1746-ban (és 1760) *Praxis procuratoriát*, Váró Mihály korábban hires ügyvéd Kolosvárt 1742-ben *Idea actionum juridicarum-ját* adta ki, Kendefi Elek, később gróf és hunyadmegyei főispán pedig még fiatal korában egy jogtani értekezést nyomtatott a tudorok és *curatorokról* (1759). A már fenebb említett Inczédi Józsefnek erdélyi jogtudósa Cserei Farkasnak (Elek testvérének) jogi szótára, az erdélyi és magyar asszonyok joga, a királyi táblai és cancellariai végzések: megannyian latin munkák kéziratban maradtak. A reformáltak egyházi jogirodalmának kitűnő szolgálatot tett Bod Péter 1764-ben kiadott latin művével, melyek elseje „A házassági jog kivonata“ (Szeben, 1763), s második „Az egyházi törvényszék-jog gyakorlata kérdések és feleletekben“ (Szeben, 1764.) Ért gyümölcsi ezek hollandi törvénytánulásának s egyházi hivatala nyomos folytatására beszerzett készületének“, mely az erdélyi reformáltaknak ma is elfogadott törvénykönyvkönyve. A katolikusoknál gróf Battyányi Ignác 1781 óta erdélyi püspök s a károlyfehérvári csillagda, régiség és éremgyűjtemény s a kéziratokban és becses könyvekben gazdag és első rangú erdélyi könyvtár alapítója, e nemből valóban nagyszerűt eszközölt „Magyarország és melléktartományai egyházi törvényei“ czimű három ívrétes kötetnyi munkájával, melynek I. kötete 1785-ben Károlyfehérvárt, a többi kettő, bár általa még életében kinyo-

mattak, csak halála után, Szepessy Ignác püspök gondoskodásából (Tud. Gyűjt. 1833. III. 144.) Kolosvárt 1827-ben látott világot. Nemében páratlan s kitűnően rendezett munka, diplomákkal, szükséges historiai felvilágosításokkal gazdagon ellátva, s megrakva fontos egyháztörténeti kincsekkel.

Bár e tudományok egyik másik ágában nem megvetendő eredményt mutattak fel Erdély irói: de jóval több és nagyobb sikert arattak a történeti kutatások mezején.

SZILÁGYI SÁNDOR.

GOETHE.

ÉLET ÉS JELLEMRAJZ.

(Harmadik közlemény.) *)

Ideje az életrajz elhagyott rendes folyamához visszatérnünk s e harmadik és utolsó közlemény szűkre szabott korlátai közt egybeállítanunk, mit a nagy német író élete főbb vonásaiból, jellemzésére múlhatlanul fölhozandónak vélünk.

A weimari lakás első idejét elfoglalt annyi szétágazó munka, kedvtelés és szenvedély közül kiválik és minden mást elhomályosító fontosságra emelkedik a Stein báróné iránt keletkező hajlam, utóbb lángoló szenvedély. Nem átmenő érzés lobbanása ez, mint annyi más; a férfi Göthe sokkal mélyebben és állandóbban szeret és ragaszkodik, mint az ifju tevé. Stein báróné ez időszakban már 33 éves és hét gyermek anyja volt. Valódilag bájos nők életében a legveszélyesebben bájos kor. S hogy ő ezek közé tartozott semmi kétség. Fennvan azon arczképe, melyet Göthe előbb látott, mint őt magát s mely alá e sorokat jegyezte: „Mily dicső költemény volna látni, mikép tükrözi magát a világ e lélekben!

*) Az első és második közleményt lásd: Budapesti Szemle V. köt. 3 és 186-ik lapjain.

Ő úgy látja a világot a minő, mindazáltal a szerelem közegén át nézve, látja azt : azért uralkodó kifejezése édesség! Schiller ki csak később ismerte, így szól róla : „valódi édes személyiség s én igen jól értem mi kötötte hozzá Göthét. Szép soha sem lehetett, de egész lényében valami édes komolyság van s bizonyos sajátosságos nyíltság. Több mint ezer levele van Göthétől; Olaszországból is minden héten ír neki. Mondják, hogy viszonyuk egészen tiszta és büntelen.“ E nyilatkozatok mellett gondoljuk meg az első benyomás varázsán kívül állandóan ható jelességeit. Jól énekelt, játszott, rajzolt, beszélt; értette s méltányolta a költészetet, s az érzelmekkel úgy tudott bánni mint világban jártas s a mellett érzelemdús hölgy. Csinos ujjai nem egy komoly könyvet forgattak át s ő tudta hogy kell mézet szívni nem csak a virágokból, hanem a kemény tápból is Magaviselete lekötelező, bájos, kaczer is volt. S bájait aggkoráig megőrizte.

Göthe szíve még reszketett a fölindulástól, mely Lilitől majdnem erőszakos elválását követte. Annyi változás, annyi csalódás után most egészen másnemű lény volt, ki szívét foglyává tette. Addig fiatal, majdnem fejletlen leányok hatottak reá; a legelsőket nem is említve, Friderika, Lottchen, Lili, mind 15—16 évesek valának. Most a bimbók után, testi és lelki tehetségei teljes fejlettségében pompázó kinyílt rózsát talált. Eddig az ifjúság bájolta el, most a szeszony kötötte le búbájával.

Szerelme történetét, ezer meg ezer levele daczára is, igen nehéz volna megírni. Stein bárónétól egyetlen lap sem maradt fön. Ő utóbb visszavette s megsemmisítette leveleit. Göthe elsőbb kori levelei majd a tisztelet korlátolt, — majd a szenvedély ki kitörő hangján szólanak. Világos, hogy soká, felette soká kelle epednie. S midőn meghallgattatott is, diadala csak részletes vala — s a kaczer asszony jól tudta, hogy erősen és soká kell védenie minden talpalatnyit — mielőtt átengedné hódítójának. E hosszú harczot lépésről lépésre lehet Göthe fennmaradt leveleiben kísérni. De hat évig kelle a szegény költőnek állandó hűséget s mindig erősbülő szenvedélyt tanusítania, — míg úgy látszik teljes odaengedést s szerelme egész viszonzását nyerheté. Ő a szerelemben és hűségben, — kedvese a tartózkodásban ennyi ideig nem fáradt ki. Végre is ő lett a győztes.

De bármily erős és lekötő volt is szerelme, soká táplált má-

sik vágyától, az olaszországi uttól még sem vonhatta el. Szívében előre érzett lelkesüléssel indult az olasz föld felé, — szerelmi búval vált el kedvesétől. Képe mindig kísérte őt s szakadatlanul folytatta vele levelezését. De tagadhatlan — s maga is bevallá, hogy midőn bája közvetlen befolyása alatt nem állt, kevésbé szerette s a távollét érezhetőleg csökkenté szenvedélye hevét. Egy évig volt már távol, midőn egy milanói szépség, kivel a gondolfo-kastélyban ismerkedett meg, elfeledteté vele azon hidegséget, melylyel eddig minden hölgy hatása elől sikerült elsánczolnia szívét. Oly gyorsan, mint egy gyermek, szeretett a szép olasz leányba, — de viszonzatlanul, mert az már jegyben (s szerelemben) volt. A megnem hallgatott szerelem kínait érzé újra — de ez érzés eltávolította szívét az otthon-levőtől. Levelein is meglátszott a változás, s Stein báróné figyelmét sem kerülte ki, hogy azok hangja egyszerre hidegebb, bizalmatlanabb lett.

Midőn Olaszországból visszatért, a korábbi szenvedélyt a hosszú távollét által nagyon meghűlve hozá vissza. Most már az egykor oly hön szeretett nő jelenléte sem gyakorolható reá az egykori hatást. Ah! Stein báróné negyvenöt éves volt már! Göthe érezte ezt s a nő észrevette — az ily korban álló nők fokozott féltékenységgel — kedvese hidegülését. A legrosszabb útat választá vele szemben: szemrehányásokat tőn, — mik épen nem tévők bájosabbá őt, szeretőbbé Göthét. Ha meg tudott volna elégedni azzal, hogy miután tiz éven át hűn imádottja volt Göthének, élete végeig barátja legyen: — kárpótlást nyert volna veszteseért; mert Göthe barátsága, oh hány másnak [szerelménél] többet érhetett! De a megsértett kaczéznak ily kárpótlás nem kellett. Nemes szív soha sem feledheti a vett és adott jót, nem azt, hogy egykor szeretett s szeretve vala; de Stein báróné mindent feledett sérelmén kívül. Visszautasítá az ajánlott barátságot; gunyos megjegyzéseket köröztetett az egykor oly hön szeretett férfi ellen; a szakadás csakhamar teljes és örökös lett.

II. De meg kell mondanunk azt is, hogy mi tette Göthét oly hideggé Stein báróné iránt, a már érintett természetes okokon kívül, miket az idő és távollét hozott magával. Egy napon, 1788 őszén volt, a parkban sétált, midőn egy fiatal, életpiros, egyszerű (majdnem paraszti) öltözkű szép leányka egy kérelmet nyújtott át neki. A kérelem nem tartozik reánk, de annál inkább

a szép kérelmező, mert az nem más, mint Vulpius Krisztina, Göthe későbbi neje. Akármit tartott felőle az egykoru világ s akármily emlék maradt róla az utókornak, — de a szerelemnél fogva, mit ébresztett s huszonnyolcz évi önfeláldozó hűségéért — mindenesetre többet érdemel e nő, mint a mennyi figyelem és tiszteletben részesült.

Apja azon szerencsétlen nyomorultak közé tartozott, kik részegességük által magukat barommá aljasítják, családjukat pedig tünkre juttatják. Míg ő kabátját s ingét is beitta: fia irogatással, leányai női munkákkal tarták fen magokat és őt. Krisztina magas miveltséggel semmi esetre nem bírt, világi helyzetében hogy is tehetett volna szert arra? De hogy Göthe „szolgálóját“ vette volna el, — azt csak Stein báróné s a rágalom mondhatta. Ő soha sem volt, minden alárendeltsége mellett is, szolgálója későbbi férjének. Legyünk őszinték. Hogy csekély miveltsége daczára is ész és szív tehetségei nélkül nem volt, arra elég bizonyság azt tudnunk, hogy a „római elegiák“ hozzá és érette valának írva. Később segítségére volt Göthének növénytani és fénytani kísérleteiben; mennyit értett ezekből, bajos volna meghatározni, — de egészen tudatlan bennök s egészen érdekeletlen irántok alig lehetett. Annyi bizonyos, hogy természetes ész, eleven érzés, tanulékonyság növelték külső bájai becsét. Kedélye nyílt és gyermeketeg, arcza megnyerő és vonzó volt. Arany fürtai, kerek arcza, mosolygó szája, élénk véralkata megnyerték Göthe szívét. Miért nem vette azonnal nőül? nem nehéz kitalálni, ha a köztök levő világi különbséget s Göthe ismert idegenkedését a házasságtól — meggondoljuk. De midőn (1789 karácsonkor) fiat szült s apai örömet adott Göthének, ez anyjával s nővérével együtt házához vette, s viszonyukat úgy nézte, mint házasságot. Hogy az egyház áldása oly későn szentesíté azt, nem annyira Göthének, mint maga a nő csodálatos vonakodásának tulajdonítják. Mert Göthe valóban szerette őt. Olvassa akárki a római elegiákat, még pedig azon — szem elől soha sem tévesztendő gondolattal, — hogy ő költeményeiben soha hazug érzelmeket nem adott, csak a valóban létezőket öltözteté nemes, művészi alakba. A ragaszkodás, szeretet, szenvedély és mámor kifejezéseivel találkozunk itt, melyek meggyőznek, hogy Göthe, bár magasabb szellemiségekkel állt viszonyban, jobban lebilincselve nem volt, mint e nő által. Szabad

legyen az olvasó műérzékét még egyszer fárasztanom fordítási kísérletekkel, melyeknek döcögösségét a feladat nehéz volta mentheti Bizonyosági ezek azon érzésnek, melylyel Göthe az új kedves iránt viseltetett, képzetet adnak egyszersmind a nőről is, ki őt ennyire tudá lebilincselni

„Mondod : mint gyermek nem voltál tetszetes, akkor
Szépnek hinni, szegényt, édes anyád se tudott,
Mig később, lassan fejlődött. Elhiszem, édes!
Mert benned különöst képzelek akkor is én.
Szintelen, illata sincs, ha virágát nyitja a szőlő,
Am gyönyör ég- s földnek, hogyha gyümölese megért!”

Ismét :

„Sokszor tévelygék s föllettem önmagam újra;
Boldogan — úgy mint most — még soha. Üdvöm e lány!
Oh! ha ez is tévely : bölcs isten! hagyj e hibában,
S majd csak a túlparton hozz igaz utra megint!”

Ismét :

„Bár napom óráit sokszor meglopja a kedves,
Kárpótlásul az éjt engedi vissza nekem.
S nem mindig csak csók, foly köztünk gyakran okos szó,
Vagy gondolkozom én s dolgozom, ő ha szunyad.
Gyakran költék már verset, míg átfoga karja,
Vállán mérve ki a hexameter ütemét,
Ujjaimon, halkan. Szendergve lehelt meleg ajka,
S keblem legmélyét hő lehe áthevité.”

Köznapi lélekhez így Göthe nem irhatott volna. Tegyük mindehhez végre, hogy Göthe anyja nemcsak teljes elégtételt nyilváníta fia választásával, de egész szívéből leányának fogadta Krisztinát, szeretetteljesen irt neki s hatályosan visszautasította minden rágalmat, mi rovására forgalomba hozott.

Fájdalom, hogy semmi sem tarthat örökké, mi bájos és elragadó vala Krisztina bájait is elvitte az idő, s helyökön nem egy komoly hiba és hiány maradt. A testi élvvágy családi betegség volt, mi atyját, utóbb bátyját tönkre tette, mitől ő sem maradhatott egészen ment. A korral a szellem fölé kerekedett a test — s szinte vonakodunk leírni, hogy e nő szerette a bort s nem egyszer tulságosan élvezte azt. Mily szemmel nézte azt Göthe, —

mint készült lelkében s házában a fájdalmas tragoedia, könnyű elgondolni. De ha gyöngé volt változtatni helyzetén, elég erős volt elviselni azt. Sőt zúgolódás nélkül viselte; mert e nő, minden gyöngeségei mellett hozzá hű, gondos és ragaszkodó — mindenek felett pedig fiának anyja volt. Ez utóbbi ok határozta el arra is, hogy nőül vegye őt s az által fiát törvényesítse. Midőn egész Németország fölött a francziák diadalmaskodának, ama zavaros napokban, melyek mindenkit sürgetének, hogy „házát rendelje el“ — a szerencsétlen jénai ütközet után öt nappal, 1806 oct. 19-kén esküdt meg vele. Neje tiz évvel később halt meg. Végig hű társa maradt.

III. Többször volt már mellékesen érintve olaszországi útja. Most még egykét szót kell szólanunk arról. Göthe soha sem volt boldogabb, szerelem, barátság, köztisztelet, hir, befolyás minden kincseivel, mint midőn ellenállhatlan vágy ragadta meg, mind e boldogság kötelékeiből kibontakozni s Olaszországba röpködni. A lángész önzése ez, mely nem engedi hogy a lélek nyugodt, a szív boldog, az elme önfeledt lehessen, — míg ő kielégítve nincs. 1786 nyarán a herczeg, Herder és Stein báróné társaságában Karlsbadba ment. A két utóbbi visszatérvén, csak a herczeggel maradt. Érezte, hogy most van a legalkalmasabb pillanat elszakadni lekötő környezetétől s nem tudott vágyával ellent állni tovább. Alig bucsúzott vagy éppen nem, — midőn september 3-kán, egyedül elutazott. A Mignon dalában megénekelt epesző vágy végre teljesülve vala!

De mi nem követhetjük őt lépésről lépésre utjában s római nápolyi, siciliai stb. időzésében. Az olvasó különben is elképzelheti mit tett, mennyit élvezett, tanult és gondolkodott ő mind e helyeken. Senkit sem ismert s őt sem ismerte senki, mert többnyire álnev alatt rejtezett és csak olykor s kevesek előtt nyílt meg; azért emberek helyett a természet ezer szépségeivel, titkai és gazdagságával, a mult történetével és hagyományával s a művészet remekeivel társalkodott. Dolgozott, teremtet is sokat, mert már elsorolt fő művei többnyire készülöben, tervezés vagy javítás alatt voltak. De többet tanult; többel gazdagította magát mint a világot. Külföldi utazás s időzés a szellemiség kevésbé magas fokán állónak is csak tanulságos és termékenyítő lehet — de mennyi ismeret és eszme-kincsessel kelle oly léleknek gazdagulni

mint az övé, csak sejteni tudjuk. Itt tanulta ő meg egybemérni saját erejét, az új kor irodalmát és művészetét a régibb mesterekével. Jegyezzük föl ezt illetőleg Herderhez intézett nagy fontosságú nyilatkozatát, sokoldalú s mélyen ható ítészete egyik eredményét: „A régiek, ugymond, magokat a dolgokat fejezték ki művészetükben, mi azok hatását; ők a rettenetést festették, mi rettenetesen, — ők a kellemest, mi kellemesen irunk s így tovább. Innen túlzásaink, modorosságunk, álszépségeink, hamis pathószunk. Mert ha hatásra törekszünk soha sem hisszük, hogy már eléggé hatásosak lehetünk s mind többre igyekszünk.“

IV. Alig lehet nemesebb látvány, mint két nagy ember barátsága; az irodalom-történet nem mutathat e tekintetben a Göthe és Schiller barátságához hasonlót. Annál ritkább s nemesebb ez, mert ők vetélytársak valának koruk — sőt az utókor előtt is, természetük sok tekintetben ellentétes, a művészetben két ellentábor vezetői, s öszhangzásba csak az által hozattak, ami lelkületükben és törekvéseikben a legmagasabb vala. Egy tekintet reájok meggyőző a köztük létező mély különbségről. Göthe szép feje a görög ideál nyugodt diadalmas nagyságát mutatja; Schilleré a jövőbe néző keresztyén komoly küzdelmét. S ebből egyszersmind megérthetjük, hogy amaz a realismus, ez az idealismus képviselője. Göthe maga kijelölte köztük a főkülönbséget; Schillert a szabadság eszméje lelkesíti, Göthét ellenben a természeté. E különbség vonul át minden műveiken. Schiller mindig a természetnél, a valónál magosabbra tör s az embereket félistenekké ohajtja tenni; Göthe megelégszik a természet fejlődésével s az emberiség legmagasabb alakjait teremti. Egmontot hová emelte volna Schiller! Marquis Pósat mikép korlátozta volna Göthe!

De ez ellentét daczára nem egy érintkezési pont volt közöttök. Mindketten mélyen meg valának győződve: hogy a művészet nem henye multság, vagy pusztá fényűzési eszköz s nemcsak arra való, hogy benne az unatkozó időtöltést, a gondtól gyötört enyhet találjon; hanem hatalmas erő, melynek törekvései magasak, céljai távoliak s csak útja és eszközei gyönyörteljesek; testvére a vallásnak, melynek segédelmével van a való élet a nagy világrendbe szöve. Ők komolyan táplálták e hitet, komolyan vettek a művészetben mindent; meg voltak győződve, hogy a mű-

veltség képesíti az emberiséget hatalma teljes kifejtésére s használatára — és mint művészek e nagy czélra törekedtek.

Fejlődésök menete is sokban hasonlított. Mindketten a fenálló műszabályok elleni pártütéssel kezdték pályájokat. Göthe kiforrását Olaszthonban a régi remekek tanulmánya s mindenütt a jobb-lét és nyugalmas elégtelenség segítette; Schillernek észak köde s az élet nélkülözései és küzdelmei alatt kelle erőfeszítéssel előhatolnia. Ő is vágyott Olaszországba s hitte hogy dél enyhe levegője meggyógyítná s költővé tenné; de a képző művészet remekei nem ragadták meg őt; a történet, nagy emberek és nagy tettek valának lelke tápszerei; költői tisztultságát erkölcsi eszményből nyerte, míg Göthe az erkölcsi eszményre a művészeti eszménytől jutott.

Midőn az élet öszvehozta őket, ellenkező érzelmeik daczára közel jutottak egymáshoz fejlődésök körvonalaiban s meg volt vetve mély és tartós egyesülésök alapja. Göthe negyvenöt, Schiller harminczöt éves volt; amaz sokkal birt, a mit szívesen közlött s mit Schiller hálával fogadott; s ha ez viszont a már fejlett és megállapodott művészre átalakító hatást nem gyakorolhatott, ha ropant ismeret-kincsét uj adománynyal nem gazdagíthatta, — adhatott mind ennél becsesebb és szükségesebb valamit: r o k o n s z e n v e t és m u n k a - ö s z t ö n t. Valóban Göthe félben levő költői munkáitól egészen a rideg tudományhoz fordult. Newton elentétese készült lenni, a fénytannban uj törvényeket keresve, uj elméleteket alapítva. Az anatomiában fölfedezéseket tett. A természet titkos műhelyébe tekintve a növények metamorphosisának rejtelseit fejtegette s addig hallatlan, előbb kinevetett, költői ábrándnak nevezett, utóbb bár módosítva, de alapjában elfogadott tanokat állított fel. Csak futólag említjük mind ezeket, mert bár elismerjük, hogy a mindenben nagy Göthe a tudományban is eredeti, alapos, sőt nagy volt, — mindazáltal pályája ez oldalra tulságos súlyt nem fektetünk, holott maga semmi irányban sem tartott ennyit működéséről. Schiller azonban elvonta őt a fárasztó tudományos buvárlatoktól s még egyszer visszaajándékozta a költészetnek. Sürgette, hogy végezze be a mit elkezdett, Faustot, Meistert stb.; s ne hagyja műveit töredékekben. Együtt, egyenlő czállal, egyenlő komolysággal dolgoztak; s ez időszak a

legfényesebb mindkettőjük életében és örökös példánya a nagy szellemek nemes barátságának.

Ezen szép időszakba esnek mindkét költő páratlan balladái; ebbe Göthe Hermann und Dorotheája, Schiller Wallensteinja. Közös érdekekkel fordultak bölcselmi tanulmányok felé, mik művészeti elméletekre vezették, melyeknek eredményeit mindkettő művei közt föltaláljuk, közülök csak Göthe essayjét „Über dramatische und epische Poesie“ említve. De közös törekvéseik eredménye sehol oly érezhető nem volt, mint a weimari színház ügyén, mely most új stadiumba lépett. Emlékszünk még a műkedvellő előadásokra, melyeknek szintén Göthe volt lelke. Most a színház felépülve s benne rendes színészársaság volt. Azonban a drama oly termék, melynek növéstét erőszakolni, melyet idegen földben s égalj alatt csinálni nem lehet; a dráma termőföldje a nemzeti élet, növelője a nemzeti közrehatás. Akademiák készíthetnek szótárakat, de nem teremthetnek irodalmat; udvarok pártolhatnak, tarthatuak színházak, de nem teremthetnek drámát. Göthe és Schiller a dráma óriási befolyását érezve, egész komolysággal föltették magokban, hogy megteremtsék a német drámát, felül a ma és holnap hullámszásain, a gyülevész néző-tömeg izlésén, — a művészet törvényei szerint. A kiindulási pont hamis, az első lépés tévesztett volt. A színpad irodalmivá lett, azaz nem népszerű. Ugyde a dráma föladata kettős: kielégíteni a közönséget, mely mulatni kíván, eleget tenni a művészetnek, mely a mulatságnál magosabb követelményekkel áll elé. Ki e kettőt egyesíteni tudja, az a valódi dráma-író. Shakespeare és Moliére ilyenek. Schiller és Göthe azon természetes visszahatásnál fogva, mi bennő a művészetben miveletlen, német közönség durva igényei ellen támadt, egyik tulságból a másik egyoldalúságba estek. Magokat és műveiket a tisztán művészeti igények kiindulási pontjára állították s a színpadi hatás igényeinek elvből nem akartak igazságot szolgáltatni. Wallenstein, Don Carlos, szintugy mint Iphigenia, Tasso, Faust — mesterművek, de nem a színpad deszkáin; nem is előadásra irattak előbb s csak nagy bajjal voltak színre alkalmazhatók. Mindezek eszközölttek annyit, hogy Weimart egész Németország a művészet nagy iskolájának kiáltotta ki, a miben az irodalmi közönség teljesen hitt is. De hát a nagy közönség, — a valódi közönség, mely ezerféle elemből van szerkezeve, mely egyes

elemeiben, vagy kis tömbjeiben csalódik, de egészében ritkán, s melynek épen azért mulhatlan szükség kedvét megnyerni a dráma számára, mert különben a dráma nem dráma, csak költemény: ez a nagy közönség mit mondott? Feleljen maga Göthe: „Itt Weimarban megtisztelték azzal, hogy Iphigeniámat s Tassómat eléadták. De hányszor? Alig három-négy évben egyszer. A közönség unalmasoknak találja. Lehet. Valóban azt képzeltem egyszer, hogy lehetne német drámát alapítani, — de nem volt reá ösztön s izgalom.“ Belefáradt a sikertelen törekvésbe. Bele különösen a mint mellette Schiller is lankadott s végre e viharosan égő szövétnek lángja kialuván, a fájdalmas hatás Göthére is oly nagy volt, hogy a színház vezetésével végkép felhagyott.

„Lényem fele hagyott el!“ írta midőn Schiller meghalt. Első gondolata volt Demetriust bevégezni, a mint Sch. tervezte, hogy barátjának szelleme vele maradjon, vele dolgozzék. De hasztalan volt minden erőlködése; nem tudott dolgozni. „Naplóm — így ír — üres ez időszakban; a fehér lapok életem ürességét jegyzik. E napokban semmi sem birt érdeklél elöttem.“

V. Schiller halála valóban elhagyottá tette őt. Több volt az mint csak egy barát elvesztése; a hatalmas ösztönt vesztette el benne, mi őt munkára sarkalta, s a munkában lelte vala ő benső életét. A hosszú évek alatt, melyek még életéből hátra valának, melyeknek nyomasztó ürességét tanulmánynyal, tervekkel, új meg új tapasztalatokkal tölté be, nem egy oly művet hozott létre még, mire bárki büszke lehetne, — ah! de életének déli ragyogása oda volt már, a növekedő árnyak estére mutattak s a fény, melyet még bámulhatunk a lemenő nap bucsúsugáraiból özönlik. Ez alkony felé közelgő, de még erejében álló időszak szüleménye a „Válrokonságok“ (Die Wahlverwandschaften) című regény. Az egész regényben négy személy játszik s az érdek egészen lélektani alapokra van fektetve. De tulajdonképen itt is saját élményeiből irt s a regény hősnéje Ottilia nem más, mint egy jeni barátja — Frommann könyvtáros fogadott leányának, Herzlieb Minnának másolata. A történet, mint a könyv mutatja, vegytani példában is elérteszthető, s röviden ezen fordul meg: Edvard és Charlotte ifjan szerették egymást, de körülmények elválaszták őket s mindkettő, egymástól még szeretve, házasságra lépnek. De nem sokára mindketten özvegyen maradván, előbbi érzelmű

követik s egybekelnek. A könyv elején csendes boldogságban élnek, de ekkor már észreveszszük, hogy jellemökben van valami egybe nem férő, a mi alkalom szerint szakadást is hozhat elé köztük. Eduardnak egy csaknem testvérileg szeretett barátja van, kit egyszerűen „kapitánynak“ neveznek, ezt házához hívja; neje csak nagy nehezen s azon föltét alatt egyezik bele, hogy ő is a házhoz veszi elárvult rokonát Ottiliát. Im a dráma négy személye — s alig jönnek össze, midőn köztük a válrokonság működni kezd. A kapitány és Charlotte, — Eduard és Ottilia kölcsönös szerelemre gyúladnak. Ebben van megkötve a csomó. De ez oly természetessé van téve a leírás és részletezés által, mint épen a vegytani válrokonság elmaradhatlan működése. A valódi élet tragikai epizódját véljük magunk előtt látni; érezzük, hogy iszonyú, s érezzük, hogy az erkölcsi törvénnyel is úgy ütközik egybe, miszerint különböző nézetek szerint épen ellenkező ítéllettel volna eldönthető. A kötelesség és társadalom egy, — a természet és szenvedély más megoldást javasol. Göthe úgy oldotta meg, hogy a szereplők közül kettőt egyik, kettőt a másik pártra vont. Eduard és Ottilia vakon, hévvel, szenvedélyesen szeretnek: érzésük oly természetes, hogy kétely sem férkezik mellé, büntudatot sem éreznek. A kapitány és Charlotte ép oly élénken képviselik az ösztönein uralkodó ész, a szenvedélyt leküzdő kötelesség hideg, magasztos eszméjét; szerelmök szintoly mély, de két okos lény szerelme, kik helyzetök öntudatával bírnak, elismerik a társadalmat s kényszerének alávetve magokat, szembe mennek a szenvedéssel és önáldozatot hajtanak végre stb.

Göthét az ugynevezett erkölcsiség nevében sok vád érte e művéért. Való, hogy a tárgy kényes. De ő nem választotta azt, — az élet adta kezére. S ki meri állítani, hogy a megoldással, melynek — rövidség okáért — csak vezérelvét jelölhettük ki, nem sujtja az erkölcsi törvényt feledőket, nem ad engesztelést a kötelességhez híveknek? Általában nagy íróknak az iskolai szabályok szerint meg- és elítélése igen nehéz dolog. Göthének ilyenmü ferde ítéleteket hallani bővséges alkalma volt minden irányban. Politikai nézetei is szintoly szigorú és szintoly igazságtalan ítélet alá vontak gyakran. Mig a francia háború tartott, sürgették, hogy miért nem ír nemzeti dalokat, lelkesítő énekeket, tyrtaeusi csatadallamokat. Ő azt igen nevetségesnek találta, hogy valaki „schlaf-

rockban“ csatadalt irjon. Hogy a német nemzeti-égért nem lelkesült valami igen nagyon, hogy a német „szabadság“ fenhangu pengetője nem volt, azt az idegen könnyebben megérti s megbocsátja, mint magok a németek. De szóljon erről maga : „Ne higgye ön, hogy ama nagy eszmék : szabadság, haza, nemzet, engem ne érdekelnének. Nem, ez eszmék bennünk vannak, mindnyájunkban, lényünk egy részét alkotják s ki sem téphetnők magunkból. Németország drága nekem. Gyakran érzék keserű fájdalmat azon gondolatra, hogy a német nemzet, egyéneiben oly tiszteletre méltó bár, egészben oly nyomorult ! E fájdalmas érzés elől menekvést csak a művészetben és tudományban lelheték, mert ezek az emberiség közsajátjai s előttök minden nemzetiségi korlát elenyész. De e vigasz végre is szegény csekély kárpótlás azon boldogító érzésért, a mivel azok birnak, kik nagy, szabad, erős és tisztelt s rettegett nemzet fiai lehetnek !“

Szintoly közönséges a vád ellene, hogy ő az életet csak művészi szempontból tekinté, erkölcsi és vallásos érzés nélkül. E vád szintoly igaztalan és felületes. Ki Göthe műveit olvasva nem érzi bennök egy mélyen vallásos lélek fuvalmát, az a vallásosság fogalmát csak a dogmák és felekezetesség szűk határai közé szorítja. Ő soha sem volt az, a mit orthodoxnak neveznek s nem is mutatta annak magát; ő vallásos tárgyakkal korán kezdett foglalkozni; de a hit eszméivel egyszerre ébredt benne a vizsgálódás vágya s azzal a kétely. Vannak, kik a kételyt magában bűnnek tartják, de a kinek lelkében valaha küzdések dúltak s az ellenkező eszméket hideg egykedvűség nem semlegesítette, nem fog ily okatlanul itélni. Göthe minden szűkkeblű dogma ellenébe azon alaptételt állította, hogy az istenségről mindenki csak saját fogalommal birhat, mi őt kötelezi, de másra ki nem terjed. „Én hiszek istent“, — ez szép és dicséretes szólásforma — mondá; de megismerni istent minden nyilatkozataiban, ez a valódi vallásosság e földön. A szó legmélyebb értelmében „protestans“-nak vallá magát s mint ilyen, jogot igényle magának menten maradni minden előirt s rákényszerített hitágazat ellen, és szabadságot, hogy úgy legyen vallásos, a mint saját egyénisége hozza magával. Tisztelte az írás valóságát, s különösen a négy evangéliumnak mind külső, mind belső hitelességéről meg volt győződve, „mert azon nagyság vízfénye ragyog bennök, mi Jézus

személyiségéből sugárzott ki. Ha kérdik imádom e őt, habozás nélkül igennel felelek. Meghajlok előtte, mert ő a legfelsőbb lény nyilatkozása, a teremtés fénye és kijelentése.“ A vallást két szempontból lehet tekinteni: isteni és emberi szempontból. Amugy theosophia, emigy erkölcstan. Göthe istenismerete a Spinoza-féle pantheismus volt, de nem mértani hidegséggel, hanem költői alakban. Ő ezt az irással is megegyezőnek tartotta, legalább Pál nyilván mondja, hogy isten van mindenben, és minden istenben van, él, mozog.

De elég erről; jegyezzük föl, hogy vallásos eszméivel semmi munkása oly szorosan egybe nem függ, mint a „Westöstlicher Diván“ — nyugotkeleti dalok gyűjteménye; a teremtő erő gazdagsága és lankadása, a tanulmány gyönyöre és hidegsége csodálatosan váltakoznak e könyvben. Nem csoda: 65 éves korában irta azt, elfáradva a zavaros idők izgalmaiban, képzelődésében keresve enyhét, de bágyadt erejében nem mindig találva új forrást.

S most még egy sértő vád alól kell fölmentenünk Göthét. Ezerszer ismételték s már közhitté vált, hogy hideg, szeretetlen önző ember volt. Nem igaz; egész élete megczáfolja e nevetségig hamis vádat. A roszakarat fogta reá, melylyel mindig szembe tekintett, a sértett hiuság, melynek fájt, hogy az olympi Jupiter nem lelkesedik a pygmeusok apró termete láttára. De ő valódi emberbarát volt, nagy szavak, üres phrasisok nélkül. Jóltevő, de jótékonyosságát dobra ütni nem akaró s valóban igyekezett, hogy jobb keze a mit tesz, a bal ne tudja, hogy el ne árulhassa. Életéből erre ezer példát lehet idézni. Hogy szívét szeretet laktá, arra csak anyja nővére, Károly Ágost, Schiller, neje stb. iránti viszonyait hozzuk emlékezetbe.

VI. Szünetlen munkássága legkésőbb vénségeig kísérté s mikor már a testet az aggság természetes gyöngeségei környezték, a lélek akkor sem pihent. 1816-ban kezdé „Kunst und Alterthum“ czím alatt folyóiratot. Meister Wilhelm második részét a „Wanderjahre“-t 1821-ben adta ki. Még utóbbiak: „a franciaországi hadjárat“; életirási „évkönyvei“, melyek „Wahrheit und Dichtung“ czím alatt kezdett terjedelmes életirása vázlatos folytatásának tekinthetők, különös tekintettel irodalmi munkásságára s egyes művei készülési idejére; széptani értekezések; epigrammok „Zahme Xenien“ czímmel; új görög dalok fordítása. Minda-

végig dalolt s apró költeményei néhány örök ifju darabja a késő vénség alkonyában született. Faust második részét 1831, július 20-kán végezte be; ekkor már nyolczvankét éves volt.

Azonban a hosszú élet annyi áldásai mellől egy átok nem maradhat el: oldalunk mellől egyenként kidőlni látni mindazokat, kiket szerettünk. E fájdalmas sorsot Göthe is teljes mértékben érezte. Anyját, kivel végig a legforróbb és leggyöngédebb szeretet kötö össze, még 1808-ban veszté el; 78 éves volt. Herder (1803), Schiller (1805) már halva voltak. Nejét 1816-ban temette el. Stein asszonyt 1827-ben szölitá el a halál. Ekkor a régi hű társra, a változatlan barátira, Károly Ágost nagyherczegre került a sor. 1828 junius 14-kén nem volt többé. Midőn a hír, előbb titkolva, hozzá ért, „mindennek vége!” sohajtá s többet nem szólt róla. Fájdalma csak akkor tört ki, midőn egyedül maradt. 1830. februárban még Louise nagyherczegnő halála tetézte a keserűséget, intve őt is, hogy a kikkel élete szép hajnalát ragyogni látta, azokkal együtt száll már reá is az éj. S pedig ezzel sem volt fenéig kiürítve a keserű pohár. Azt is megkelle érnie, hogy egyetlen gyermekét, hön szeretett fiát koporsóba fektesse. A gyász-ravatal felett megtört volna a sokat szenvedett szív, ha menyje nem támogatta volna az egyetlen lehető vigasztalással: a közösen hordott bánat szent rokonszenvével. A gyászoló özvegy az apa hátralevő napjai enyhítésére szentelte magát s halálig hű maradt a lesújtott öreghez.

A rendszeres munkásság még ekkor sem hagyta el. Elméje, bár kétségtelen jeleivel az öregségnek, bámulatos tisztaságát megtartotta, ha vesztett is átható erejéből. Naponként több órát dolgozott. Iratait rendezte, töredékeit egészítette, többnyire titkárjának tollba mondva. Majd félbeszakította magát s egy sétát tett a parkban. A természet, a szabad lég, a mérsékelt enyhe meleg nap végig kedvencei maradtak. Szeme elég erős, étvágya jó maradt. Ha Ilmenauban lehetett, egészen felüdült annak hegyi levegőjén; oda gyakran el is vonult, ha az udvarnál valami zaj vagy ünnepély készült. Biztos léptekkel járt a lejtős oldalakon, hol minden nyom ifjúkori emlékeket hozott vissza lelkébe. Belépett az általa készített fakunyhóba, hol a herczeggel annyi boldog órát tölte. Ott volt még annak deszka falán, a mint sok év előtt rajzónnal oda irta, a páratlan báju kis költemény:

Völgyen, mezőn
 Csend ünnepe,
 A fatetőn
 Szél nem lehel.
 Fű sem hajol,
 Bokrában szűnyad a madár.
 Várj, nem sokára már
 Te is megnyughatol!

Elolvasta s könyvet törülve szemeiből, mit a Károly Ágost, Stein báróné és saját boldog ifjuságának emlékei csaltak pilláira, méla örömmel sohajtá: „igen! nem sokára te is megnyughatol!”

A várt nyugalom valóban közel volt már. 1832. martius 16-kán, midőn unokája Farkas, szokás szerint reggel szobájába jött, nem kelt föl. Azelőtti nap meglhűtötte volt magát. Az orvos lázban lelte őt. Állapota napról napra aggasztóbb lön, bár közben vidám, nyugodt órái is voltak. Menye nem távozott ágyától. Nehány nap múlva minden fájdalma megszűnt, de azoknál sokkal aggasztóbb jelenség állott be: érzékei eltompulása. Könyvet kért, — de csakhamar letette ismét. Éjszakára csak egy irnokát engedte virasztani. Másnap reggelre (martius 22-dike volt) felkelt ágyából s jární próbált a szobában, de igen gyöngének érezte magát. Visszaült kényelmes zsölyeszékébe s menyével a tavasz közelségéről beszélt, mitől gyógyulását várta. Nem képzelte, hogy halála ily közel legyen. Az Ottilia név (menyéé) szüntelen ajkán volt; a hű nő, mint jó leány, mindig mellette ült s a beteg kezeit melengette a magáciban, midőn ez öszvefűggés nélküli szókat kezdett ejteni. Lázás álom látományai vették körül. Majd egy barna fürtű nőarcz lebegett előtte. Majd szétszórt papír darabokat képzelt s haragudt, hogy Schiller utolsó levelét miért hagyják így szanaszét heverni. Azután nyugton aludt s fölébredvén valami rajzok után kérdezősködött. Szava azonban már alig érthetővé vált. Utolsó érthető szava az volt, a mi egész élete törekvéseit jellemzé: „több világot!”

A halál árnya elborítá s az örök lét világa ölelte föl. Dél felé elszunyadt, szelid álomban, — de ez álom szárnyain a legnagyobb szellemek egyike szállt el a földről!

SZÁSZ KÁROLY.

A
ROMÁN NYELVEK
ALAKULÁSA.

AKADEMIAI SZÉKFOGLALÓ BESZÉD.

Második közlemény.*)

Áttérvén a román nyelv alakulásának belső történetére vagyis nyelvészeti oldalára, két főtárgy veszi igénybe figyelmünket u. m.

- 1) a nyelvtani idomok;
- 2) a nyelv anyaga.

Ha a latin anyanyelvet leánynyelveivel egybehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy az mind alakra mind anyagra tetemesen elváltozott. A régi grammaticai formák helyébe újak léptek, a szóanyag pedig túlnyomólag latin maradt ugyan, mert a german, arab és kelta nyelvekből kölcsönzött szavak, a latinból származottak ropant tömegéhez képest aránylag csekély számúak, de a latin eredetű szók is új, s a különböző leánynyelvekben és dialectusokban más-más alakot öltöttek, mint alább látni fogjuk.

Tekintsük legelőbb a nyelvtani szervezet elváltozását. Ez röviden és nyelvtudományi műnyelven kifejezve abból áll, hogy a latin nyelv új nyelvekké alakulván syntheticus nyelvből analy-

*) Az első közl. az V-dik köt. 254 s köv. ll.

ticus nyelvvé lett. Ennyit mondanom elég volna ha csupán tisztelt tagtársaimhoz szólanék, de az e helyen tartott felolvasások sajtó útján a nagyobb olvasó közönség elébe is jutnak, s ezért szükségesnek látom a dolgot egy kissé bővebben kifejteni. Az egyáltalában főbökkenő az akadémiai felolvasásokban, hogy kétféle közönségnek szólanak s ennél fogva igen nehéz az előadásnak kellő modorát eltalálni. Ha csupán az akadémia tagjait és különösen az illető szakosztályt tartjuk szem előtt, kevés szóval mondhatjuk el a mondandókat, de ekkor nagy része az olvasó közönségnek olvasatlan hagyandja értekezéseinket, mert szárazaknak, sok helyütt érthetetleneknek fogja találni, pedig a tudományok terjesztése szintén egyik feladata akademiánknak; ha ellenben a nagy olvasó közönség tudományos készségét tekintjük, ezzel akarjuk és kívánjuk magunkat megértetni és megkedveltetni, akkor kénytelenek vagyunk oly dolgokat is bővebben fejtegetni és megmagyarázni, melyeknek tudását tagtársainknál méltán feltehetjük. Bocsánatot tehát ha ez alkalommal nem hallgatóim, hanem az olvasó közönség kedvéért néhány szót mondok a nyelvek osztályozásáról, s ez alkalommal egy kis polemiai kitérést is engedek magamnak. „Grammatici certant“ Horácznak régi mondása, mely napjainkra is alkalmazható.

Tisztelt barátom és tagtársam Hunfalvi Pál a Budapesti Szemle harmadik kötetében a nyelvtudománynak jelen állásáról értekezett. Kevés értekezést ismerek, melyben oly szűk téren annyi sok alapos tudomány, oly szabatos és világos előadás mellett lenne összeszorítva. Ezen dolgozatában a többek közt a nyelveknek az újabb nyelvtudósok által felállított osztályozásáról is szól, melyszerint a világ minden ismert nyelvei négy osztályt képeznének u. m.

- 1) a különböző vagy sinai,
- 2) a ragozható vagy altáji,
- 3) a hajlítható vagy árja és sémi, végre
- 4) a tömködő vagy amerikai ősnelvek osztályait. Ezen osztályozás helyessége ellen nincsen kifogásom, sőt annak tudományos hasznát elismerem, a mennyiben az átnézetet könnyíti. Ha azon felül még az egyik nyelvtudós (Müller Miksa) a sinai nyelvet háznépi, az altáji nyelveket, melyek közé a mi nyelvünk is tartozik, törzsi, az árja vagy indeuropai nyelveket

állami nyelveknek elnevezi, egy másik pedig (Schleicher) a nyelvek osztályait a természet három országához hasonlítja, miszerint a különző nyelvek a jegeczeknek, a ragozhatók a növényeknek, a hajlíthatók végre az állatoknak felelnének meg, hozzáadván hogy valamint az állatok között is vannak alsóbb és felsőbb szervezetűek, úgy a hajlíthatók közt az árja nyelvek (s köztük természetesen a német is) tökéletesbek a sémieknél, ezen eredetiséget hajhászó kísérletekben is ártatlan elmejátékot, tudományos élczet látok, s nem irigylem az illető tudóstól az örömet, hogy a maga nyelvét igen nagy állatnak nézze. Nem szándékom ezúttal azon állításnak bonczolgatásába ereszkedni, mely szerint a hajlítható nyelvek tökélyesb szervezetűek a ragozhatóknál, és pedig azon okból tökéletesbek, mert azokban a hajlítási formák, melyek eredetileg szüntén ragok voltak, önálló jelentősöket elvesztették, s mert a hajlításban a szógyök hangjai is változnak, holott a ragozható nyelvekben az önálló értelemmel bíró ragok a változatlan gyökhöz kapcsoltnak; noha ebből véleményem szerint talán inkább az ellenkezőt lehetne következtetni. A nyelvek között támasztott ezen kanapépörben ez alkalommal se ügyvédkedni se biráskodni nem kívánok. De ha még ennél is tovább mennek az illetők és az egyik nyelvfajnak állítólag, de még igen is kétségsbevonható tökélyesb szervezetéből az azt beszélő népfajnak szellemi felsőbbtségét, magasabb rendeltetését, világgtörténelmi szerepre jogosultságát következtetik különböző szervezetű nyelveket beszélő népfajok rovására, s így a nemzetiségi rivalitás és gyűlölködés magvait a tudomány terén is elhintik, a *declinatio* és *conjugatio* különböző formáira épített ilyes *praetensiókra*, ha boszankodni nem akarunk, csak azt lehet mondani: *Difficile est satiram non scribere*. Miért? azt később fogom bővebben kifejteni.

De Hunfalvi Pál idézett értekezésében még egy más régiebb osztályozást is említ, melyet Schlegel Frigyes állított fel, testvére Ágoston Vilmos pedig általam többször idézett értekezésében: „*Observations sur la langue et la littérature provençale*“ magáévá tett, miszerint a nyelvek *syntheticus* (egybefoglaló) vagy *analyticus* (taglaló) idomuakra osztatnak. Ezen osztályozást tisztelt tagtársam az egyetemes nyelvtudomány szempontjából elavultnak és hibásnak tekinti, s méltán, mert a nyelveket nem

családi rokonság szerint rendezi, hanem külön fajbelieket együvé kapcsol és egy fajbelieket ketté oszt. Helyesen megjegyzi tisztelt tagtársunk, hogy ezen osztályozás olyan, mint ha például az emberi nemet nem fajok szerint osztályoznók, hanem azt mondanók hogy az emberiség két osztályra szakad, az öreg és fiatal emberek, vagy a szülék és gyermekek osztályaira. De épen ezen okból alkalmazható emez osztályozás az általam tárgyalandó kérdésre t. i. a latin nyelvnek viszonyára a tőle származott leánynyelvekhez.

Syntheticus nyelvek ugyanis azok, melyekben a szóknak s ezek által jelelt fogalmaknak egymáshoz viszonyai a gyökszónak különböző hajlítása, vagy az illető viszonyokat kifejező ragoknak a gyökszóhoz kapcsolása által, s e szerint mind e két esetben egy szóba foglalva fejeztetnek ki. Ilyen nyelvek a latin, a görög, a szanszkrit s egyáltalában az árja család régebbi nyelvei; de a syntheticus nyelvek közé tartoznak az áltáji ragozható nyelvek is, és különösen a magyar, ezek pedig még nagyobb mértékben, mert még oly viszonyulást is, melyet p. o. a latin nyelv külön segédszóval, mint birtokos névmással vagy praepositioval kénytelen kifejezni, az áltáji nyelvek, névszerint a magyar, synthetice vagyis a gyökszóhoz kapcsolt raggal fejeznek ki.

De az árja fajbéli újabb nyelvek, s ezek között a latinhól származott leánynyelvek, már nem bírják a szók és fogalmak különböző viszonyulásait synthetice egy szóval kifejezni, hanem e végre többféle segédszókra és segédigékre szorulnak. Csak egy példát kívánok felhozni. E latin mondat: „Amavit filiam amici“, magyarul szintén három szóba foglaltatik: „Szerette barátjának leányát.“ De már a román nyelvekben lássuk mennyi segédszókra van szükség. Francziául e mondat így hangzik: „Il a aimé la fille de son ami“, olaszul: „Egli ha amato la figlia del suo amico“, spanyolul: El ha amado á la hija de su amigo¹⁾. Így a

¹⁾ A spanyol nyelvnek sajátosságaihoz tartozik, hogy a személyeségeket jelentő névszónak accusativusa elébe á-t teszen, s ezt mintegy dativussá változtatja, például: amar á Dios (istent szeretni) acusar á alguno (valakit bevádolni) deponer á alguno de su empleo (valakit hivatalától megfosztani). Ellenben: censurar un libro (egy könyvet megbírálói) comprar una casa (házat venni) robar alguna cosa (valamit lopni).

germán nyelvekben is, például angolul: he has loved the daughter of his friend; németül: er hat die Tochter seines Freundes geliebt. Nem tartom szükségesnek a példák szaporítását. A ki a latin nyelvet és a román vagy germán nyelvek akármelyikét ismeri a mondottak után könnyű szerrel fog maga is találni számos ide vonatkozó példákat.

Mi módon történhetett a nyelvtani szerkezetnek ezen lényeges átalakulása könnyen megmagyarázhatni. A latin nyelv romlására nézve mutatványul mult alkalommal általam felhozott IX-dik századbéli versekben, s egyéb példákban, a hajlítási formák ferde alkalmazásából kivehettük, hogy azoknak jelentését mennyire nem bírta már ama korban a nép felfogni és megérteni. A latin nyelv ideiglenesen úgyszólván a különböző nyelvek osztályába esett, melyekben mint a sinai nyelvben a szók, nyelvtani és szófüzési szabály nélkül, csak egyszerűen egymás mellé rakatnak, az olvasóra vagy hallgatóra bízván, hogy azoknak egymáshoz viszonyát, s ennek folytán a mondatok értelmét, maga találja ki. A zavart és homályt azon körülmény még nevelte hogy ugyanazon szó különböző, értelmöket egyiránt vesztett, hajlítási formákban fordult elő. Ily szervezet nélküli állapotban a nyelv sokáig nem maradhatott. A polgárosodás és mivelődés haladtával a nép érezni kezdte, hogy gondolatainak és érzelmeinek világos és érthető kifejezésére a szók és fogalmak egymáshoz viszonyait kijelentő grammaticai formák mulhatlanul megkívántatnak, miután pedig a régi hajlítási idomok értelme elveszett, sőt azok időjárával a szókról le is koptak, a népekben létező nyelvösztön ezeket pótolni iparkodott. De a nyelvben támadt hézagokat inkább csak foltozgaták, segédszók közbeszúrásával, hogysem új hajlítási vagy ragozási formák teremtésével annak szerkezetét megújították volna ¹⁾.

¹⁾ Megjegyzendő e helyen hogy az újabb román és germán nyelvek sem tisztán analyticus vagyis minden flexio nélküli nyelvek, valamint a latin nem tisztán syntheticus, mert ez utóbbi például az igék szenvedő formájában szinte segédigével, a sum, es, est-tel él. Így másrészt az új nyelvek el nem vesztettek minden hajlítotti idomot, különösen az igékben. Hogy a példákat szükségesen túl ne szaporítsam, csak az ismertebb francia és német nyelvből akarok példát felhozni. A franczias az aimer (szeretni) igét így hajlítja: J' aime, tu aimes, il aime, nous aimons, vous aimez, ils aiment, a német pedig: ich liebe, du liebst,

A román nyelvek a grammaticai szervezet ezen átalakulásában nem egy sorban haladtak s állapotokba jutottak. A provençal nyelv mint legidősebb sarjadéka a latin anyanyelvnek még valamivel közelebb állván ahhoz, egy pár nyelvtani idommal többet tartott meg, noha meggyengült és kopott állapotban, és valamivel kevesebb segédszókat is használ, mint ifjabb testvérei.

A román nyelvek alakulásának ezen analyticus iránya nagy részben a germán elem befolyásának tulajdonítható. Az újabb germán nyelvekben ugyanis azt tapasztaljuk, hogy ezen analyticus irányban még tovább mentek a román nyelveknél. Még azon kevés esetekben is hol a román nyelvek összetett nyelvtani idommal élnek, a germán nyelvek segédszókra szorulnak. Például felhozom az igék jövőjét. A latin : *amabo*-t a francia így mondja : *j'aimera i*, az olasz : *io amerò*, a spanyol : *yo amaré* stb. de már a német így mondja : *ich werde lieben*, az angol : *I shall love*. Az angol nyelv egyáltalában az újabb európai nyelvek között legszegényebb syntheticus nyelvvidomokban, a felbomlás, eldarabolás, analysis irányában legtovább ment. Ezt gyakorlati czáfolatul hozom fel azon külföldi nyelvtudósok ellenében, kik a népek szellemi képességét, magas vagy alacsony állásra

liebt, wir lieben, ihr liebt, sie lieben. A félig múlt időben és így a cselekvő ige több formáiban is a hajlításnak, habár gyengült és kopott nyomai szintén megmaradtak. A germán nyelvekben kevésbé mint a román családhoz tartozókban, mert a jövő idő, mint feljebb láttuk, ezekben még hajlítás vagyis inkább ragozás által, amazokban ellenben már segédigével fejeztetik ki. Még az angol nyelvben is, melyről a flexiók leginkább lekoptak, ezeknek habár csekély nyomai fenmaradtak a conjugatióban, nevezetesen az indicativus jelen és félig múlt idejében, például : *to love* (szeretek) igének jelen ideje : *I love, thou lovest, he loves, we love, you love, they love*; a félig múlt idő pedig így hajlítottatik : *I loved, thou lovedst, he loved, we loved, you loved, they loved*. Ha tehát a latin nyelv syntheticus, román leányai pedig analyticus nyelveknek neveztetnek, ez csak viszonylagos értelemben veendő, a mennyiben amaz hajlított idomokban gazdag, ezek pedig szegények, segédszavakra amaz ritkán, ezek gyakran szorulnak. Tisztán syntheticus vagy analyticus nyelvek nem léteznek. Még a magyar is, mely egyike a legsyntheticusabb nyelveknek, néha segédigére szorul, például a szenvedő ige jövő idejében : szeretetni fogok stb. de a cselekvő ige jövőjében is : szeretni fogok stb. mert ennek syntheticus idoma szeretendek stb. a nyelvszokás által, úgy írásban mint beszédben, csaknem egészen elmulasztatik.

rendeltetését, nyelveik tökélyesb vagy tökéletlenebb szervezetétől akarják függővé tenni. Hogy a gazdag hajlítási formákkal bíró, kevés szóval sokat mondó syntheticus nyelvek, akár hajlíthatók, akár ragozhatók legyenek, nyelvészeti tekintetben magasabb fokon állanak, tökélyesb organismust képeznek mint a kopott idomú, felbomlott, segédszókkal foldozott, újabbkori analyticus nyelvek, s ezek közt különösen az angol, kétséget nem szenved. De azért oly néptől, mely a tudománynak egy Bacot, egy Newtont, a költészetnek egy Shakespearet, egy Byront adott, mely földgolyónk egész kerektségén hol közvetett befolyást, hol közvetlen uralkodást gyakorol száz milliónyi népek felett, mely hatalmát, befolyását, idegen népfajok feletti uralkodását, és saját hazájában a szabadságot, a legnehezebb próbák közt is megtudta tartani, szóval az angol néptől, nyelvének tökéletlenebb szervezete miatt a szellemi képességet, életrevalóságot, világtörténelmi szerepre hivatást megtagadni ki merné?

Erre az ellenvéleményűek azt találják mondani, hogy az angol, és más újabbkori germán és román népek azért vittek és visznek még ma is nagy szerepet a világtörténelemben és tudományban, mert az árja népfajhoz tartoznak, oly népfajhoz mely az őskorban oly tökéletes szervezetű, flexiós nyelveket birt magának alkotni, minők a szanszkrit, a görög és latin, s habár a századok lefolyta alatt e nyelvek organismusa felbomlott, mintegy felfeslett, a flexiók róla lekoptak s ezek hiányát segédszókkal foltozgatás pótolta, a nemes faj mégis megtudta őrizni őseitől öröklött lelki tulajdonait. De ha a nyelvek szervezete és a népek szelleme közt oly szoros kapcsolatot akarunk látni, mint ama tudós urak, ebből szükségképen következik hogy oly népnek mely nyelvéből azt, mi szerintök annak legnagyobb kincse, legkitünőbb sajátsága, a flexiót, lekopni, kiveszni hagyta, szervezetét romlani, süllyedni engedte, magának is szellemileg süllyednie kellett. Ekkép czáfolja meg a logica és az élet az üres theoriákat s a tények világánál füstté oszlanak a tudományos hypothesisek légvárai. De nem akarok az ellenkező túlságba esni. Megengedem és hiszem hogy alakra és anyagra szegény nyelv, mely nem képes a fogalmak sokféleségét és finomabb árnyalatait kifejezni, az illető népben lelki szegénységet is árul el; de a mely népnek nyelvében gazdag szellemi élet tükröződik vissza, legyen az hajlítás, rago-

zás vagy akár segédszók használata által is, azt méltán lelki képességgel bíró, magas hivatású népnek lehet tekinteni. Hogy e hivatásának mennyire felelhet meg az inkább külső körülményektől, mint tulajdonaitól függ, miként egyéneknél úgy nemzeteknél is.

Ennyit a nyelvtani szervezet átalakulásáról. Mi a nyelv a nyagát vagyis az azt képező szóösszeget illeti, már említettem hogy a román nyelvekben annak túlnyomólag nagyobb része latin eredetű s hogy a germán elem ahhoz csekély arányban járult. De a latin eredetű szók is mily tarka változásokon mentek keresztül a román nyelvekben és különféle dialectusaiban! Némely szónak alig maradt meg egy hangja vagy egy betűje is az egyik vagy a másik nyelvben és reá sem ismerhetnénk, ha a testvérnyelvekben feltalálható átváltozási fokozatok során vissza nem mehetnénk az eredeti latin szóra, melytől az leszármazott.

A szóknak ezen átváltozása különböző módon történt, de egy s ugyanazon leánynyelvben többnyire némi következetességgel. Ezen átalakulási módok főbbjeit, példákkal felvilágosítva, szerencsém lesz előadni.

Már több ízben említettem hogy a latin nyelv romlásának korában, kevéssel az új nyelvek alakulása előtt, a latin szók különféle hajlítási formákban maradtak fenn a nép ajkain és emlékezetében, a nélkül hogy ez a különböző formák jelentésének árnyalatait érezni és érteni tudta volna. Nem tudták többé megkülönböztetni a nominativus, dativus, accusativus vagy ablativus formáit, a népnek az egyik ugyanazt jelentette mit a másik. A szók alakjainak ezen sokfélesége szükségképen zavart és homályt szült; minek folytán a nyelvösztön arra bírta az illető népeket hogy e különböző hajlítási formák közül hol az egyiket hol a másikat válaszzsák ki használatra. Feltűnő hogy választásuk ritkán esett a casus rectusra, mint a grammaticusok nevezik vagyis a nominativusra, hanem többnyire valamelyik casus obliquusra vagyis hajlított idomra

A nyelvtudósok a román nyelvek szóalakítását hol egy, hol más módon iparkodtak egy általános elvből megmagyarázni, így Raynouard, így Diez is, a ki némileg habozni látszik ugyan azon latin hajlítási idomnak kijelelésében, melyből a román nyelvek tarka szóseregét származtassa, de végre mégis az accusativusban állapodik meg; hogy azonban ezt valamennyi román

névszóban feltalálhassa és kimutathassa, némely szónál egy vagy több betű elisióját vagy megváltoztatását kénytelen feltenni, másoknál nem. Mások a román szokat valamely ismeretlen ősrégiségű szótörzsből származtatják, mely a latin szók egyik esetében és idomában sem maradt fen egész épségében, de mégis inkább rejlik a hajlított esetekben mint a nominativusban, mely utóbbi nem szótörzs, hanem többnyire annak hol kopott, hol raggal toldott származéka. Ezen származtatás annyiban könnyebb alkalmazású a másikonál, mert minden egyes szónál az illető őstypusnak a szükséghez képest más más alakját lehet feltenni, noha még itt is nehézségre akadunk ha ugyanazon szónak, a különböző nyelvekben egymástól eltérő alakjait mind egy eredeti alakra vagy törzsre akarjuk visszavinni. E hypothesist azonban, bizonyos megszorítással, vagyis inkább kellő értelmezés mellett, elfogadhatónak vélem. Ha áll is hogy a latin szók törzsei nem a nominativusban, hanem a casus obliquusokban rejlenek, mit nem tagadok sőt hiszek is, a mennyiben sok latin szóknak a szanszkrit nyelvben található törzsei arra mutatnak, azon állítást, mely szerint a román nyelvek szavai ezen ősrégiségű törzsekből származnának nem úgy lehet érteni, mintha az újabbbkori nyelvalkotó népek ezeket öntudattal választották volna alakítandó szavaik alapjául. A román nyelveket nem tudós philologusok, hanem magok az illető népek alkották; ezeket nem nyelvészeti elvek, hanem csak öntudatlan homályos nyelvészten vezérelhette szóalakításaiában. Nem azért választott az illető nép szavainak alapjául inkább hajlított esetet, mint nominativust, mert amazokban az illető szónak őstypusát kereste és találta, melyet a latin nyelv virágzó korában magok az írók és grammaticusok sem ismertek, hanem csupán azért mert a hajlított esetek a beszédben és írásban gyakrabban fordulván elő a nominativusnál, azok inkább tapadtak emlékezetéhez. Az újabbbkori analyticus nyelvek, csak annyiban restituálták a szónak eredeti törzseit, a mennyiben az azokat beburkoló toldásokat rólok lekoptatták, miként az emberi test természeti alakja élénkbe tűnik ha róla az azt takaró ruha lefoszlik. Ily értelemben tehát elfogadhatónak tartom azon tant mely a román szavaknak forrását a régi törzsekben keresi, melyek a latin szavak idomaiban rejlettek. Mi a nyelvészeknek azon törekvését illeti, mely minden román nyelvű névszót ugyanazon egy hajlított idomból erőködik

származtatni, annak se szükségét se hasznát nem bírom felfogni. Sokkal egyszerűebben, természetesebben, a tényekkel egyezőbbben lehet a szók alakítását megfejteni, ha feltesszük hogy a népek a latin anyanyelv hajlított idomai közül hol az egyiket, hol a másikat választották alakítandó szavaik alapjául, a mint történetesen vagy ez vagy amaz vert mélyebb gyökeret emlékezetében. Nemcsak a különböző nyelvekben, de ugyanazon egy nyelvben is, szembeszökő eltéréseit találjuk a szóalakítás módjának. Miért erőködnénk ezen eltéréseket egy általános elv vagy hypothesis kap-tájára húzni? Inkább azon lehet, véleményem szerint, csudálkozni ha egy vagy más nyelvben, vagy többekben is, bizonyos következetességet, szabályosságot tapasztalunk a szóalakítás körül. Ezen következetesség inkább kívánna megfejtést mint az eltérések. Magyarázatát csak abban találom, ha feltesszük, hogy a nyelvöszön bizonyos analogia szerint működik, s mint maga a természet is anyagi alakításaiban, öszhangzásba törekszik hozni a sokféleséget. De nem szándékom megfejteni a megfejtethetlent, csak azon tényeket kívánom felmutatni, melyeket a román nyelvekben a szóalakításnak akár eltérő, akár egybevágó modora körül tapasztalunk.

Az olasz nyelv, ha mindig nem is, de többnyire a latin ablativust választotta szavainak állandó alakjául az egyes számban. A spanyol is ugyanazt tette sok szónál, másoknál azonban a provençal nyelv átalakítási módját követte, mint alább látni fogjuk. Úgy lett paterből olaszban és spanyolban padre, materből ol. és sp. madre, princepsből principe, medicusból medico, amicusból ol. amico, sp. amigo, inimicusból ol. nemico, sp. enemigo; liberből libro, sacerdosból sacerdote, virgoból ol. vergine, de spanyolban már virgen, canisból olaszban cane, spanyolban can, paxból olaszban pace spanyolban paz sat Ugyanezen szabályt követték az olasz és spanyol nyelvek a melléneveknél is, és pedig a spanyol kevesebb kivétellel mint a főneveknél, például bonusból lett olaszban buono spanyolban bueno, justusból ol. giusto sp. justo, coecusból ol. ciego sp. ciego, mortuusból ol. morto, sp. muerto, prudensből ol. és sp. prudente obediensből ol. ubbidiente sp. obediente sat.

A tulajdonnevek éppen minden kivétel nélkül az ablativus idomával mentek által az olasz nyelvbe, némely kivétellel a spa

nyolba is. Így lett az olaszban Jupiterből Giove, Junóból Giunone, Venusból Venere, Marsból Marte, Romulusból Romulo, Neróból Nerone, Catóból Catone, Ciceróból Cicerone, Caesarból Cesare, Titus Liviusból Tito Livio, Augustusból Augusto, Platóból, Platone, Aristotelesből Aristotele, Carolus Magnusból Carlo Magno stb. A spanyol nyelvben is gyakran találjuk ablativusban a tulajdonneveket ilyenek; Augusto, Antonio, Claudio, Benito (Benedictus) Genaro (Januarius) Domingo (Dominicus) Horacio, Julio, Pablo (Paulus) és sok más; de a spanyolban van számos kivétel is, például: Adrian, Baltasar, Benjámin, Blas (Blasius) Carlos, César, Ciprián, Cólón (Columbus) Crespín (Crispinus) David, Elias, Estéban (Stephanus) Gabriel, Gaspár, Gil (Aegidius) Hercules, Ines (Agnes) Juan (Johannes) stb.

A többes számban az olaszok sok szóban, nevezetesen az a-val végződő nőneműekben és a második latin declinációhoz tartozókban, megtartották a latin nominativust. Példák erre: le figlie (filiae) le donne (dominae) le galline (gallinae) le lettere (literae) le rose (rosae) le chiese (ecclesiae) továbbá: venti, i figli (filii), libri, cristiani, Ungari stb. A spanyolok ellenben a többes szám állandó alakjául az accusativust választották, például: las madres (az anyák) los padres (az apák) los medicos (az orvosok) los amigos (barátok) los libros (könyvek) stb. További hajlításnak a román nyelvekben se az egyes se a többes számban már nem volt helye, a szók változó viszonyai articulus és praepositíók által jeleltetvén, az egy provençal nyelvnek kivételével, hol némely ritka esetben még nyoma találtatik a hajlítási formáknak a declinációban, mint később látni fogjuk.

De a felebb elsorolt példák csak a csekélyebb változásokat mutatják, melyeken a latin szók az új nyelvek alakulásában keresztül mentek. A provençal, franczia és portugál nyelvekben a latin szók már gyökeresb változást szenvedtek, hol csonkítás, hol összehúzás, hol betű és hangsere által. A provençal nyelv különösen a latin szók hajlított eseteinek valamelyikéről az utolsó betűket elmeteszve, magának oly szóformákat alakított, melyek egyik latin hajlított esethez sem hasonlítanak. Így lett

abbasból abbat, caritasból caritat, infansból infant, flos-ból flor stb. A spanyol nyelv is hasonló módon járt el sok latin szóval: ilyenek a már felebb említetteken kívül: virtud (virtus), piedad (pietas), ciudad (civitas), razon (ratio), leon (leo), voluntad, equidad, integridad, humildad, resolucion, enfermedad, debilidad stb. Az imént elsorolt provençal és spanyol szók közül némelyek az olasz nyelvben is megcsonkítva fordulnak elő, például virtù, pietà, carità, voluntà, città (civitas) integrità, equità, umiltà stb. de ezen csonkítás újabb korból való s az említett szók meghúzott véghangzója csak contractiója a latin ablativusnak; a régibb olasz írók, úgy Dante de újabb költők is, gyakran a régi formát használják, úgy mint: virtude, pietade, voluntade s így tovább.

A franczia nyelvben a szók középső hangjai is megváltozván, betűk kivetése és felcserélése által, ezek még gyökereesebb változást szenvedtek, így lett paterből père, materből mère, sororból soeur, fraterből frère, viduából veuve, imperatorból empereur, rexből roi, oculusból oeil stb. A portugál nyelv a spanyolnak csak dialectusa lévén, ehhez sokban hasonlít, tőle leginkább abban térvén el, hogy az utóbbinak a latinhoz közelebb álló szavait összehúzás, betűk és hangok kivetése által csonkítja; így lett a spanyol dolorból (fájdalom) portugál nyelven dór, colorból (szín) cór, mayorból (nagyobb) mór, cieloból (mennye, ég) ceo, palacio-ból (palota) paço, mano-ból (kéz) maó, aceroból (acél) aço, tanto-ból taó, solo-ból só, vano-ból vaó; továbbá némely betűk felcserélése által is eltér a spanyoltól, így változik a spanyol l portugál nyelven többnyire r-ré; blanco-ból (fehér) lesz branco, blandoból (puha, sima, szelíd) brando; a spanyol ll pedig (mely úgy hangzik mint a magyar ly) gyakran ch-val cseréltetik fel (úgy ejtetik ki mint a magyar cs) llegarból (megérkezni, közeledni) lesz chegar, llamarból (híni) chamar, llorar-ból (sírni) chorar, lleno-ból (teli) cheo, s így tovább¹⁾.

¹⁾ A román, különösen a provençal, spanyol és portugál nyelvek szavainak kiejtésére nézve a szükséges megjegyzéseket értekezésem első részéhez csatolt függelékben D. alatt találhatni; a franczia és olasz ismertebb nyelvek kiejtésének ismeretét olvasómnál felteszem.

De az olaszban és spanyolban is hang és betűcsere által sok latin szó csaknem egészen kivetkezik eredeti alakjából; így lesz *oculus*ből olaszban *occhio*, spanyolban *ojo*; *episcopus*ből olaszban *vescovo*, spanyolban *obispo*; de ezen átalakításoknak még számos példáival fogunk találkozni.

A betű- és hangcserében, mint már felebb említém, bizonyos rendszert és következetességet tartanak a nyelvek, különösen az olasz és a spanyol, így például :

A latin szóknak *cl. pl.* és *fl* betűi a szók elején, olaszban *chi*, *pi* és *fi* hangokká változnak át, a spanyolban pedig elvetik a *c*, *p* és *f* betűket *s e* helyett megkettőztetik az *l*-et, mely kettős spanyol *ll*-nek kiejtése a magyar *ly*-ével ugyanaz. E szerint *clamare* lesz olaszban *chiamare*, spanyolban *llamare*, *flamma*, ol. *fiamma*, sp. *llama*, *planum*, ol. *piano*, sp. *llano*, *pluit*, ol. *piove*, sp. *lllove* stb.

Még felölőbb betű és hangcsere az, melynél fogva a latin *f* mint kezdő betű, a spanyol nyelvben rendszeren *h*-vá változik, mely spanyol *h* azonban alig hallatszik. E szerint a latin *fabulari* spanyolban *hablar* (beszélni, csevegni) *farina*, sp. *harina* (liszt), *faba*, sp. *haba* (bab), *ferrum*, sp. *hierro* (vas) *formosus*, sp. *hermoso* (szép), *formica*, sp. *hormiga* (hangya), *ferire*, sp. *herir* (ütni, vágni), *facere*, sp. *hacer* (tenni), *figus*, sp. *higo* (füge), *fundus*, sp. *hondo* (telek) *fungus*, sp. *hongo* (gomba), *furca*, spany. *horca* (vella és akasztófa), *filum*, sp. *hilo* (czérnaszál), *filius*, sp. *hijo* (figyermek). Innen a spanyol *hidalgo* vagy *hijo d'algo* *filius alicujus* (valaki fia) mi annyit jelent mint nemes ember; jellemző a spanyol nemes büszkeségére nézve, ki a nemmemest senki fiának tekintette.

A latin *et* olaszban *tt*, spanyolban *ch* betűkké változik, mely *ch* spanyolban úgy hangzik mint a magyar *cs*; például *pectus* olaszban *petto*, spanyolban *pecho*; *factus*, ol. *fatto*, sp. *hecho*; *dictus*, ol. *detto*, sp. *dicho*; *nox* (*noctis*), olasz. *notte*, sp. *noche*; *octo*, ol. *otto*, sp. *ocho*.

A latin *o* spanyolban gyakran *ue*, olaszban néha *de* ritkábban *uo* betűkké változik át, például *bonus*, spanyolul *bueno* olaszul *buono*; *novus*, sp. *nuevo*, ol. *nuovo*; *schola*, sp. *escuela*, ol. *scuola*; *populus*, sp. *pueblo*, ol. *popolo*;

corpus, sp. cuerpo, ol. corpo; hortus, sp. huerta, ol. orto; porta, sp. puerta, ol. porta; fons, sp. fuente, ol. fonte; pons, sp. puente, ol. ponte stb.

A latin szókban találtató l és r betűk az olaszban néha, a spanyolban gyakran felcseréltetnek egymással, például arbor, sp. arbol, ol. albero (fa); carcer, sp. carcel, ol. carcere, (börtön); sulcus, sp. surco, ol. solco (barázda); liliūm, sp. lirio, ol. giglio stb.

A tio-val végződő latin szók az olasz nyelvbe ablativusi formájokban mentek át, a spanyolban és francziában ezen ablativusnak vég betűje e elhatszétik, a portugál nyelvben pedig a latin végszótag tio çao-vá változik át, például: natio, ol. nazione, sp. nacion, fr. nation, port. nação; constellatio, ol. costellazione, sp. constellacion, fr. constellation, port. constellação; navigatio, ol. navigazione, sp. navegacion, fr. navigation, port. navegação; megjegyzendő azonban hogy ez esetben a portugál szóknak nagy eltérése inkább látszatos mint valóságos, mert a çao szótag bizonyos orrhanggal mondatván ki csaknem úgy hangzik mint a franczia tion.

A betű- és hangcsere példáit, a román testvér nyelvekből, még hosszú sorban idézhethném, de az is a mit már eddig mondtam elég lesz mutatványul a szók átalakulása módjának ismeretetésére. Bár meddig folytatnám e példákat, a tárgyat még sem merithetném ki, s a hosszú szólajstrom nagyobb világosságot nem vetne a szók így vagy amúgy változásának s ama csodálatos következetességnek okaira és törvényeire, melyeket a nemzetek e szóalakításaikban mintegy ösztönszerűleg követtek. Csak azt kívánom még megjegyezni, hogy a betű-cserét a hangcserétől meg kell különböztetni. A román nyelvekben nem ritkán egyértelmű szókat találunk, melyek a szemnek különbözők, a fülnek ellenben ugyanazonosak, mi a helyesírás eltéréseinek tulajdonítandó. Így például a franczia ill, az olasz gl a spanyol ll és a portugál lh egy és ugyanazon hangnak jelei, mely a magyar ly-nak felel meg. E szerint a franczia bataille, az olasz battaglia, a spanyol batalla és a portugál batalha, a kiejtésben megegyeznek, habár különbözőleg íratnak is; azokban csak betűcserét, de hangcserét nem találunk. Hasonló megjegyzést tettem már felebb a

francia *ion* és a portugál *ao* végtagú szók kiejtésére nézve Igy a francia és portugál tagadó szócskák is *non* és *nao*, bármi eltérőleg iratnak, csaknem egyformán hangzanak. A portugál nyelv egyáltalában a francziának sajátságos orrhangját, mely a többi román nyelvekben nem találtatik, igen számos szavaiban magáévá tette, s azt nem mindig *ao* betűkkel hanem néha *m-el* is fejezi ki. *Naot* a régibb írók *na-m-nak* írták, *naçao* *naçam-nak*; *homem* (*homo*) szinte ily orrhanggal ejtetik ki.

Hangokról szólván a spanyol nyelvnek egy sajátságos hangját kívánom megemlíteni, mely se a latin, se a többi román nyelvekben elő nem fordul, melynek honnan származása bizonytalan és vita tárgya. A spanyol nyelvben ugyanis a *j*, az *x* (a régi *orthographia* szerint) és a *g*, (ez utolsó csak *e* és *i* előtt), oly torokhanggal ejtetnek ki, mely némileg megfelel a német *ch-nak*. — Minthogy az *x* némely ritka szavakban más nemzetek módjára ejtetik ki, a spanyol akademia azt csak ezen kivételes szavakban hagyta meg, a többiekből pedig kiküszöbölte és helyébe a *j-t* tette, miszerint újabb helyesírással *Mexico*, *Texas*, *Don Quixote* így iratnak *Mejico*, *Tejas*, *Don Quijote*, s úgy olvasandók mintha német betűkkel ekkép iratnának *Mejifo*, *Tehas*, *Don Kihjote*, vagy a mennyiben *e* hangot közelítőleg magyar betűkkel, kettős *h-val*, lehetne visszaadni *Mehhiko*, *Tehhas*, *Don Kihhóte*. Meglepő tünemény hogy ezen kellemetlen torokhang, valamennyi román nyelv közül csak a spanyolban találtatik, s a nápolyi királyság egy részében, Calabriában, használt *dialectus* némely szavaiban, s érdekes volna azon kérdés megfajtése hogy mi úton juthatott az *be* a különben oly gyönyörű hangzatú spanyol nyelvbe? Magok a spanyol nyelvészek és irodalmi történetírók azt a Spanyolországban századokig uralkodott araboktól vagy móroktól származtatják, német nyelvtudósok pedig, névszerint *Bouterwek* *Frigyes*, „*Geschichte der spanischen Poesie und Beredsamkeit*“ című munkájában, a germán fajú gótok befolyásának tulajdonítják. Nem merek ugyan a kérdésben ítéletet mondani, mert az arab nyelvet nem ismervén illetékes bíró semmiképen nem lehetek, de mégis inkább hajlok a spanyol nyelvészek véleményéhez. Tudjuk egy részt hogy a lovagias és mivelt mórok mily nagy befolyást gyakoroltak a spanyol nemzet jellemére, nyelvére és irodalmára, miről később részletesebben fogok szólni;

tudjuk azt is hogy az arab s egyáltalában a sémi nyelvekben ily gutturalis hangok megvannak, másrészt pedig nem könnyen magyarázható hogy miért oltotta volna a germán népfaj nyelvének ezen sajátos hangját egyedül a spanyol nyelvbe, s mért nem fogadták azt be a többi román nyelvek is, melyek szinte a germán és latin nyelvek egybeolvadásából származtak, mihez még azon körülmény is járul hogy azon spanyol szavak, melyekben e torokhang előfordul épen nem germán eredetűek. Ennélfogva e spanyol torokhangnak a germán nyelvektől származtatását szintoly kevéssé találom alaposnak, mint a spanyol *cuerpo* és *pueblo* szónak a német *Körper* és *Pöbel* szókkal rokonságát, mert ezek a latin *corpus* és *populus* szókból ugyanazon hangcsere következetes alkalmazásával alakultak, mely szerint a latin *bonus* *bueno*, *novus* *nuevo*, *hortus* *huerta* és *schola* *escuela* spanyol szókká változtak.

A latin szóanyag átalakulására vonatkozó mutatóványokat néhány példával zárom, melyek az eredeti szónak fokozatos alakváltozásait tüntetik ki valamennyi román főnyelvekben; e példákban némely szónak többes számu formáit is említem:

Lat. *Oculus*, olaszul: *occhio*, spany. *ojo*, port. *oilho* vagy *olho*, prov. *huel*, *huels*, francz. *oeil*; lat. *oculi*, ol. *occhi*, sp. *ojos*; portug. *oilhos*; prov. *huel*, *huels*¹⁾; fr. *yeux*.

Lat. *Coelum*, ol. *cielo*, sp. *cielo*, port. *ceo*, pr. *cel*, fr. *ciel*; lat. *coeli*; ol. *cieli*; sp. *cielos*; port. *ceos*; prov. *ceus*; fran. *cieux*.

Lat. *gaudium*; ol. *godimento*, gioja; sp. *gozo*; port. *gozo*; prov. *gaug*; fr. *joie*.

¹⁾ A provençal nyelvnek sajátosságaihoz tartozik az, noha nem általános szabály, hogy a névszók az egyes szám nominativusában többnyire s végbetűt vesznek fel, melyet a hajlított esetekben ismét elvetnek; a többes szám nominativusában pedig ezen s végbetűt elejtik, de a hajlított esetekben megint felveszik. Ez gyenge maradványa a latin declinációnak. Ily hajlítási homályos reminiscenciákat még más szavakban is találunk, például a latin *imperator* provençal nyelven nom. sing. *emperaïre*, accus. *emperador*, nom. plur. *emperadór* (s nélkül) acc. *emperadòrs* (s végbetűvel). A provençal költők neve, (a mai nyelvszókás szerint *troubadour*) a régi provençal nyelvben nom. sing. *trobair* és csak a hajlított esetekben *trobador*,

Lat. *Episcopus*, ol. *vescovo*, sp. *obispo*, port. *bispo*, prov. *vesque*, fr. *évêque*.

Lat. *Ecclesia*, ol. *chiesa*, sp. *iglesia*, port. *ygreja*, prov. *gleysa*, fr. *église*.

Lat. *Homo*, ol. *uomo*, sp. *hombre*, port. *homem*, pr. *hom*, *home*, fr. *homme*.

Lat. *Deus*, ol. *Iddio*, *Dio*, sp. *Dios*, port. *Deos*, pr. *Deu*, *Dieu*, fr. *Dieu* stb.

Kövessük a latin nyelv néhány igéit is tarka átalakulásaikban:

Latinul: *habere*, ol. *avere*, sp. *haber*, port. *haver*, prov. *aver*, fr. *avoir*;

lat. *facere*, ol. *fare*, sp. *hacer*, port. *fazer* prov. és fr. *faire*;

lat. *audire*, ol. *udire*, sp. *oir*, port. *ouvir*, pr. *auzir*, fr. *ouir* stb.

Láttuk hogy a román nyelvek szóanyagának legnagyobb része latin eredetű, habár a szók nevezetes, néha gyökeres változásokon mentek is keresztül. De a latin eredetű nyelvelem még egyéb, nem csak hang- és betűváltozást szenvedett. Némely latin szók elvesztették eredeti értelmöket és más elferdített jelentést vettek fel a leány-nyelvekben, némelyek egészen kivesztek az egyik vagy másik, sőt valamennyi román nyelvből is, és ezen értelem-elferdítések és használatból kiesés által támadt hézagokat más-honnan kellett pótolni. Ez a román nyelvek által befogadott germán eredetű szókra vezet, de mielőtt ezekről szólanék az imént említett értelemváltozások néhány példáját kívánom felhozni.

A *syntheticus* vagy összefoglaló latin nyelv *analyticus* vagy tagláló nyelvekké változván által, a szók és fogalmak viszonyainak kifejezésére segédszócskákra és segédigékre lett szükség. Ebből szükségképen az következett hogy azon szók vagy igék, melyek ily módon csak pótlékul és segédül használtattak, nem határozott és önálló fogalmaknak, hanem csak fogalomviszonyoknak kifejezésére, előbbi önálló értelmöket vagy elvesztették vagy azt csak gyengén, nem elég határozottan fejezték ki, minek folytán ugyanazokból vagy új, különböző alakú szókat kellett faragni, vagy helyökbe más-honnan szókat keresni. A dolgot egy pár példával fogom felvilágosítani. A latin *ille* és *illa* személyes név-

más mint tudjuk annyit jelent mint a magyar ő. A román nyelvekben ezen latin névmások különbözőleg elváltozva és csonkítva, az olaszban mint *il*, *lo* és *la*, a spanyolban mint *el* és *la*, a francziában mint *le* és *la* a névszók előtt articulus gyanánt használtattak a magyar *a* vagy az értelemben s ekképen előbbi önálló jelentésökből kivetkeztek. A harmadik személy névmásává tehát a román nyelvek más alaku szókat faragtak ugyanazon latin pronoménból; az olasz: *egli* (*lui*) és *ella* (*lei*), a spanyol: *el*, *ella* és *ello* (neutr.); a portug. *elle* és *ella*, a prov. *elh* és *elha*, a franczia *il* (*lui*) és *elle* szókat alakítván abból. Hasonló történt a számnévvel *unus*, *una*, mely a román nyelvekben szintén a névszók előtt mint határozatlan articulus használtatik s ez alkalmazásában számnévi jelentőségét elveszíti, noha azt ha külön áll megtartja. Ilyformán jártak némely nyelvben a segédigék is. A spanyolban például a latin *habere* szó, annak folytán hogy mint segédige más igék múlt idejének kifejezésére szolgált, elvesztette birtoklási jelentését, melynek kifejezésére a spanyolok a *tener* szót használják, mi tulajdonképen csak annyit jelent mint kézzel fogni, tartani, tehát a birtoklás fogalmának csak anyagi képét adja. A portugál nyelvben ellenben épen megfordítva a *tener* szó használtatik segédige gyanánt a múlt idő jelelésére.

Hasonló értelemváltozást sok más latin eredetű szókbán is találunk, olyanokban is melyek nem segédszók gyanánt használtattak. Csak egyet kívánok például felhozni, mely különösen feltűnő, mert az illető kor társadalmi viszonyaira és erkölcstörténetére vet némi világot.

Meglepőnek tetszhetik hogy a román nyelvekből, melyek oly roppant tömegét megtartották közös anyanyelvök kevésbé fontos szavainak, oly nevezetes és mindennapi használatú szó, mely magát a szó fogalmát fejezi ki, t. i. a latin *verbum*, ezen általános értelmében, teljesen kiveszett. A rómaiak által számtalanszor használt *verbum* szó helyébe minden román nyelvben egy más, a romai. *classicusok*ban nem található, hanem a középkori latinitásból vett szó: *parabola* lépett különböző formákban; a francziában *parole*, az olaszban *parola*, a provençalban *paraula*, a spanyolban *palabra*, a portugálban *palavra*. A *parabola* szó görög eredetű, s az evangeliumban: hasonlat, allegoria érte-

leben fordul elő, hogy tehát a román nyelvekben a kiszorított *verbum* helyét pótolhassa, azt átvitt, elferdített értelemben kellett használni. Mi adhatott alkalmat ezen meglepő helyettesítésre? Schlegel nem ok nélkül, azt gyanítja hogy az egyház, a papi rend befolyása. A theologia a *verbum* szónak, mint tudjuk, bizonyos mysticus értelmet adott, azt az isten eszméjével hozta kapcsolatba¹⁾. Nem akarván hogy az ekképen szentesített szó mindennapi használat által profanáltassék, az egyház annak helyébe saját latinitásától kölcsönzött szót iktatott az újonnan alakuló nyelvekbe, melyre előbb új értelmet kellett ruházni hogy a közforgalomból elvont szónak helyét pótolhassa. Hogy az gyökeret verhetett az egész földterületen, melyet román ajkú népek laknak, oly sok egyébben egymástól annyira eltérő nyelvekben, ez meglepő erkölcstörténeti tény, mely látszatos kisszerűsége és jelentéktelensége mellett is, véleményem szerint egyik legerősebb tanubizonyossága az egyház erkölcsi hatásának a középkori népek szellemére, s annak legbensőbb működéseire, minő a nyelvalkotás²⁾. A *verbum* szó egyébiránt újabb időben ismét helyet foglalt a román nyelvek szavai közt, de jóval szűkebb értelemben és csak tudományos téren, mint nyelvtani műszó ige értelemben.

Több latin szó járt úgy hogy származéka valamelyik román nyelvbe, első alakulása korában, elferdített értelemben ment által, újabb időben pedig eredeti alakjának és jelentésének hívebben

¹⁾ János evangeliumának kezdő szavai ismeretesek „In principio erat *verbum*, et *verbum* erat apud Deum, et Deus erat *Verbum*.” Evang. Joh. Cap. I. v. 1.

²⁾ Csak az oláh nyelvben maradt meg a latin *verbum* származéka *vorbu*, „szó” értelemben, sőt ebben még a *vorovi*, *vorovestye* igező is, beszélni, beszélni jelentéssel, a latin *verbum* tól veszi eredetét, holott az olasz *parlare* s a francia *parler*, közvetlenül a *parola*, *parole* szóktól, s közvetve a *parabola* szótól származnak; a spanyol *hablar* pedig, mint már más helyen említettem, a latin *fabulari* igeének átalakulása. E figyelemztetést tisztelt barátomnak, az *Esztler* szerzőjének köszönöm, ki a távolban is a mellett hogy irodalmunkat becses műveivel gazdagítja, meg nem szűnik tudományos mozgalmainkat éber figyelemmel kísérni. Az oláh nyelvnek ezen eltérése minden egyéb román nyelvektől szerintem onnan magyarázható, hogy az oláh nép a keleti vagyis görög, s nem a római egyházhöz tartozván, a szentírás latin fordításával nem élt, ennek terminológiája tehát nyelvének alakulására befolyást nem gyakorolt.

megfelelő formában és értelemben vétetett fel ugyanabba, minek folytán ugyanazon szónak kétféle, egyrészt régi és népszerű, másrészt új és tudományos származéka létezik egymás mellett. A francia nyelvből néhány példát hozok fel:

A latin *causa*-ból lett a régibb francia *chose* (dolog) s az újabb francia *cause* (ok); a latin *factio*-ból a régibb *façon* (alak, mód) és az újabb *faction* (párt); a latin *quaestio*-ból a régibb *quête* (nyomozás, gyűjtés) és az újabb *question* (kérdés; vallatás; tortura értelemben is használtatott); a latin *calculusból* a régibb *caillou* (kavics) és az újabb *calcul* (számolás); a latin *redemptio*-ból a régibb *rançon* (kiváltási díj) s az újabb *rédemption* (lelki megváltás) stb. ¹⁾.

Már eleget, sőt talán sokat is szóltam a román nyelvanyagnak latin eredetű elemeiről, ideje hogy annak a germán nyelvektől átvett alkotó részeire térjek által. Germán eredetű szók a román nyelvekben aránylag csekély számmal találhatók s annyira átalakultak hogy néha alig kiismerhetők. A két nyelvelem ezekben nem csupán anyagilag keveredett össze, mint az angol nyelvben a szász és norman vagy francia szavak, melyek annyira nem vetkeztették le eredeti formájukat, hogy a szótárakban s bármely angol könyvnek lapjain egymás mellől mintegy kirínak s oly könnyen különválaszthatók, mintha egybe keveredett buza és repce-magok volnának, annyira tartották meg az eredeti színt és alakot. Csak a sajátságos kiejtés hozza egymáshoz közelebb az angol nyelvnek különböző, hogy ne mondjam ellenséges elemeit. Nem úgy a román nyelvekben. A germán eredetű szók annyira belé olvadtak a közös nyelvanyagba, azzal annyira assimiláltattak betűben és hangban, írásban és kiejtésben, hogy germán eredetűket csak figyelmes vizsgálat után fedezhetni fel, ha az illető román szónak eredetijét a latin anyanyelvben nem találván, azt valamely ó vagy új germán nyelvben szorgalmasan keressük.

A római birodalom külön tartományait más más germán fajú népségek szállván meg, s a germán szók ezeknek befolyása által

¹⁾ Schlegel Ág. Vilmos : *Observations sur la langue et la littérature provençale*. Note 23 és 33.

oltatván az alakuló román nyelvekbe, természetes hogy nem mindegyik román nyelv fogadta be ugyanazon germán szókat, hogy az egyik megtartott oly latin eredetű kifejezést, melyet a másikban valamely germán szó kiszorított ¹⁾. De találunk mégis néhány nevezetes és közhasználatú szókat, melyek valamennyi román nyelvből, vagy legalább annak főbbjeiből ugyanazon germán szók által szorítottak ki. Erre ismét oly példát kívánok felhozni mely történelmi tekintetben is érdekes, mert jellemző az érdekllett népfajok szokásaira, erkölcsaire és viszonyaira nézve.

Alig van szó és fogalom, mely a római nemzet életében, nyelvében és irodalmában nagyobb szerepet játszott volna a bellum szónál. Harcz és háborúban nőtt fel a római nép a világ urává, ez volt mindennapi foglalkozása, e körül forgott minden gondolata, minden beszéde, ezt találjuk a római literatura minden lapjain. S e szó mégis kiveszett a római nyelvtől származott minden leánynyelvekből; nem élhetvén túl a római nemzet nagyságát, hatalmát és harczias jellemét. Róma harczias szellemének sülyedtével feledésbe sülyedt a bellum szó is. Helyébe a román nyelvekben germán eredetű szó lépett: guerra, guerre stb. mely az ó-német werra szótól származik ²⁾. A hódító, uralkodó

¹⁾ Diez etymologiai szótárában (Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen) valamennyi román nyelvben (melyek közé az oláh nyelvet is számítja) összesen mintegy 930 szót származtat germán nyelvekből, de maga is bevallja, hogy ezek közül néhánynak germán eredete bizonytalan. Germán elemekben leggazdagabbak a román nyelvek közül a régi Galliában keletkezett nyelvek u. m. a provençal és a franczia; ezekben Diez mintegy 450 germán szót talált, mely vagy kirekesztőleg a provençal és franczia nyelvek sajátja, vagy azokban vert legelőbb gyökeret s csak utóbb ment által a rokon nyelvekbe. Ezek után leggazdagabb e tekintetben az olasz nyelv, melynek Diez szerint körülbelül 140 csak általa befogadott germán eredetű szava van. Legkevesebb germán szó találatik a spanyol félsziget nyelveiben u. m. a spanyolban és portugálban, melyek csak mintegy 50 germán szót vallanak sajátjuknak.

²⁾ Némely etymologisták a guerra, guerre szókat az ónémet Wehre szótól származtatják, melynek jelentése védelem, fegyver, honnan az új német wehren ige és Gewehr névszó is eredtek. A germán nyelvek még egyéb háborút jelentő szókkal is bírtak, mint Wig, Urlug. De úgy látszik hogy Werra volt a legnépszerűbb, leghasználtabb kitétel. Ez tulajdonképen csak verekedést, összeütközést jelentett, tehát népies fogalmát a háborúnak, s talán éppen azért csúszott be

szerepe átszállván a germán népfajra, háborúhoz e korban már csak maga értvén, e fogalmat kifejező saját szavát fogadtatta el az elpuhult, meghunnyáskodott, leigázott római származású néppel. Találtnak ugyan jelenleg a román nyelvekben is a bellum szóból származtatott melléknevek mint: *bellicosó*, *belligéro*, *belliqueux*, *belligérant* stb. de ezek az újabb kornak szerzeményei, melyekkel nem a nép maga hanem egyes írók bővítették illető nyelveiket, mikép a felebb elsorolt szavakkal is történt.

De nemcsak a háború általános fogalmát, hanem a vele kapcsolatban levő tárgyak elnevezését is a román nyelvek többnyire a germán hódítóktól kölcsönözték, a latin nevek mellőzésével. Ilyenek a következők: Az olasz *elmo*, a spanyol *yelmo*, almete a német *Helm*-ből származik a latin *cassis* vagy *galea* mellőzésével. Az olasz *spada*, a spanyol *espada*, a francia épée az ó-német *Spate*-ből (mely mai nap csak ásó jelentéssel bír, de régebben egyenes széles vasú kardot is jelentett) a latin *gladius* és *ensis* kiszorításával.

Az olasz *arnese*, sp. *arneso*, fr. *harnais* a német *Harnisch*-ből, úgy az olasz *usbergo* is (pánczél) francia nyelven *haubert*, németből származtatik, úgy mint *Hals* és *bergen* (elrejtteni) szóból, ónémet formájában *Halsberg*, mintegy nyakrejtő.

Az ol. *sproni*, a fr. *éperons*, a sp. *espuela* és *espolon* a német *Sporen*-ből (latinul *calcaria*).

Az olasz: *lanzicheneco*, sp. *lasquenete*, fr. *lansquenet* a német *Landsknecht*-ből.

Az olasz *araldo*, sp. *heraldo*, fr. *héraut* a német *Herold*-ből.

Az olasz *rozza*, fr. *rosse*, sp. *rocin* (ló, de inkább csak gebe értelemben, honnan Don Quijote rosz lovának *Rocinante* neve) a német *Ross*-ből.

Az olasz *bottino*, spany. *botin*, francia *butin* (zsákmány) a német *Beute* szóból.

legkönnyebben a nép ajkain képződött új nyelvekbe. Kopasz Károly egyik törvényében olvassuk: *Rixas et dissensiones, seu seditiones, quas vulgus Werras vocat.* Schlegel: *Observations sur la langue et littérature provençale.* Note 21.

Az olasz rubare, sp. robar, port. roubar, francz. dérober a német rauben vagy talán a latin rapere igéből.

Igy lettek hihetőleg az olaszban spiedo a német Spieszből (régibb formájában Spiet) schiera Schaarból, stormo (ütközet, csata) Sturmból; schermo Schirmből (schermire schirmen), strale (nyílvevő) Strahlból (mi új német nyelven sugár, de régebben nyíl értelemmel birt), stocco Stockból, bolzone és bolcione Bolzenből, piccone (francziául pique) a német Pickéből stb.

Részint egykoru történetirókból tudatik, részint gyanítani lehet hogy a germán fajú fejedelmek udvarainál és közvetlen, nagyobb hűbérnökeikkel tartott tanácskozásaikban, még oly korzakban is a germán nyelvek használtattak, mikor a római származásu vagy románositott néptömegnek szóló rendeletek és törvények latin nyelven irattak, azon csekély számu miveltebb elméjű egyének, kik irodalommal foglalkoztak a római írók mintájára szintén latin nyelven írták krónikaikat s egyéb munkáikat, a nép pedig és a nép között élő germánok, a kisebb hűbérnökök és harczosaik, már az alakulni kezdő román keveréknyelvvel éltek. Ilyenek voltak a nyelvviszonyok a hetedik és nyolczadik századokban uralkodott longobard királyok alatt éjszaki Olaszországban; ilyenek déli Olaszországban, a mai nápolyi királyság tartományaiban a beneventoi hercegek alatt a kilencedik században; ilyenek Spanyolországban is a gót királyok alatt, kiknek latin nyelven írt törvényeiben sűrűn találatnak, nem átalakított, hanem tisztán germán alakú szók; Nagy Károly aacheni székhelyén szintén a germán frank nyelv divatozott, midőn már déli Franciaországban a provençal nyelv közhasználatban volt. Eginhard, Nagy Károly titoknoka vagyis kanczellárja írja urának biographiájában, hogy ez anyanyelvének költészeti műveit egybegyűjteni szándékozott, annak nyelvtanát is megírni vagy hihetőbben megíratni kezdte s a hónapoknak saját nyelvéből vett neveket adott ¹⁾.

A germán nyelveknek az uralkodó családok környezetében fennmaradásából magyarázható az, hogy kivált az udvari de né-

¹⁾ Vita Karoli Magni: „Inchoavit et grammaticam patrii sermonis Mensibus etiam juxta propriam linguam nomina imposuit.“

mely állami hivatalok és méltóságok czimei is germán neveket nyertek. Ilyenek például az olasz *mariscalco* vagy *maresciallo* a spanyol *marescal*, a francia *maréchal*, mely kétségen kívül germán eredetű. Mähre az újabb német nyelven rosz ló, gebe értelemben használtatik csak, de régenten általában lovat, tehát nemes vérű lovat is jelentett. Ennek nyomát még a maiglan használt *Marstall* szóban találjuk, így neveztetvén az uralkodó fejedelmek istállói, melyekben rosz gebék nem igen taláztatnak. *Schalk* középkori német nyelven cselédet, házi tisztet, szolgát jelentett, újabban ezen régi jelentését elvesztette és furfangos, kópé értelemben használtatik. Az ily értelemváltozások s elferdítések a nyelvek történetében nem ritkák, a kérdésben forgó pedig épen nem megfeythetetlen, mert a cselédségben, szolgálai személyzetben furfangos egyének, kópék alkalmasint nem kis számmal taláztatnak bármely korban. Alárendelt függő helyzetben elmés ravaszság legjobb fegyver és óvószer a hatalom és önkény szélyei ellen. A Mähre és *Schalk* szók tehát, régi magasabb és nemesebb értelmökben, alkotó részei a *mariscalco*, *maréchal* czimnek. A német *Marschall* szónak is régibb formája *Marschalk*. E czim régenten a fejedelmi istállók és ménesek felügyelőit illette, a germán uralkodók főlovászmestereit. Ezek hihetőleg mint udvari főtisztek, háborúban gyakran vezérséggel is megbizattak. Ezen eleinte csak udvari tisztség czime így változhatott át időjárástával magas hadi méltóság czimévé, mely jelentésében napjainkban is használtatik. De a szavakról nem kevésbé mint a könyvekről mondhatni: „habent sua fata.“ Ezen szó mely régenten egy udvari főhivatal neve volt, utóbb egy még magasabb hadi méltóság czíme lett, s mint ilyen maiglan is divatozik, a román nyelvekben egyszersmind a kézműveseknek egy nem épen előkelő osztályát is jeleli. A francziák *maréchal* nak, az olaszok *mariscalconak* (vagy *maniscalconak*) oly kovács mesterembert neveznek, a ki a lovak patkolásával, s mellékesen azok gyógyításával is foglalkozik. Más kovácsmunkákat végző kézművest az olasz *fabro*-nak a francia *forgeron*-nak nevez. A magas czimnek ezen csudálatos sülyedése csak a felebb említett etymológiában találja megfeyjtését, mert amaz osztálya a kovácsmesterembereknek szinte a lovak körül tesz szolgálatot. „Les

extrêmes se touchent!“ Ez egy szó e szerint magában foglalja a szók viszontagságainak, változó sorsának többféle példáit.

Az olasz *siniscalco*, spanyol *senescal*, francia *sénéchal* a középkorban a fejedelmi személyek főudvarmestereinek címe volt. E szó úgy látszik kétféle, úgy mint latin és germán eredetű. Az egyik alkotó része *senex* a másik a már említett ónémet *Schalk*. Ez összetételben e két szó az udvari tisztek és szolgák előjáróját, főnökét, felügyelőjét jelenti. Tudjuk hogy a *senex* szónak származékai a román nyelvekben nem annyira kor-mint rangbeli magasabb állást, felsőbbiséget jelentettek; így az olasz *signore*, a spanyol *señor*, a francia *seigneur*, a portugál *senhor* kétségen kívül a latin *senior*tól származtak.

Az olasz *mārca* a német *Mark* szóból ered, mely határszél és határszéli tartományt jelent. Újabb időkig Treviso környékét *Marca Trevisana* néven nevezték az olaszok, miként mai nap is a német *Mark Brandenburg*ot *marca di Brandenburg*-nak nevezik az olasz *geographusok*. E szóból eredtek az olasz *mar-chese*, a spanyol *marques* és a francia *marquis* szavak is, melyek régebben, valamint a német *Markgraf* és a középkori *latinságú Marchio*, hivatalcímek voltak, s a határszéli tartományok kormányzóit s parancsnokait illették, újabb időkben azonban üres nemességi címekké váltak.

Vannak még sok egyéb szavai a román nyelveknek, melyek szinte germán eredetűek, de azoknál a political és társadalmi viszonyt, az alkalmat melynek folytán ama nyelvekben polgári jogot nyertek, kimutatni nem lehet. Mutatványul nehányat ezek közül is felhozok a nélkül azonban hogy mindnyájának germán származásáért kezességet vállalnék: Az olasz *ricco* (spanyolul *rico*, francziául *riche*) gazdag, a német *reich*-ből származtatik; az olasz *fresco*, francia *frais* (hűs) a német *frisch*-ből; az olasz *baldo* (merész) *balanza* (vakmerőség) az ó-német *baldból*, mi szintén vakmerőt jelentett; az olasz *snello* (sebes) *schnell*-ből; az olasz *gramo* (bús, szomorú) és *gramaglia* (gyászruha) *Gram*-ból; az olasz *maghéro*, *magro* s a francia *maigre* (sovány) a német *mager*-ből (vagy talán inkább a latin *macer*-ből); az olasz *fiasco*, spanyol *frasco*, francia *flâcon* a német *Flasche*-ből; az olasz *schiuma*, francia: *écume*, spanyol: *escuma*, *Schaum*-ból (vagy talán a latin

spuma-ból); az olasz soma (teher) és somaro (szamár, öszvér, egyáltalában teherhordó állat) a német Saumtól (ez a régi német nyelvben szinte terhet jelentett, innen Saumthier = Lastthier; vajjon a szamár nevét nem vettük-e mi magyarok is az olaszoktól?); az olasz albergo, sp. albergue, fr. auberge (fogadó) a ném. Herbergéből; stanga (rúd) Stangéből; spanna (arasz) Spannéből; bosco (kis erdő) Buschból; scherzo (tréfa) Scherzből; greppia (jászol) Krippeből; tasca (táska) Taschéből; a fr. danse, danser, az ol. és sp. danza, danzare (táncz, tánczolni) Tanzból; a fr. hâte (sietség) Hastból; a fr. mousse, ol. musco, muschio, sp. musgo (moh) Moosból; a fr. lande, ol. és sp. landa (rónaság, pusztá) Landból; az ol. tasso, fr. taisson, sp. tasugo (borz) Dachsból; az ol. bianco, sp. blanco, fr. blanc (fehér, tiszta) blankból; a fr. bannir, ol. bandire, sp. bandir (száműzni) bannen, verbannen-ből; az ol. stampare, fr. estamper, sp. estampare (nyomtatni) stampfen-ből; a fr. glisser (csúszni) glitschenből; a fr. graver (bemet-szeni) grabenből; meurtrier (gyilkos) Mörderből; hutte (viskó) Hüttéből; folla, francziául foule (sokaság, tolongás) a német voll melléknévtől; guadare és guazzare (vizen át-gázolni) a német waten igéből; guanto, francziául guant (keztyű) Hand-ból, guindolo (motóla, gombolyító) Windéből; guancia (pofa) Wangéből; fodera (béllés) Futterból; bara (gyásypad, mit a magyar köznép szent Mihály lovának nevez) Bahréből stb.

Az olasz tájnyelvekben is találtatnak germán származású szók, melyek az irodalmi nyelvbe s a toscanai Academia della Crusca szótárába be nem fogadtattak. Ezek közül is néhányat ismertetésül megemlítek. Kötény a toscanai grembiale helyett a milanói tájnyelven scossale, mely szó a német Schoosz-ból alakulhatott; meztelen, nudo helyett, biosso-nak mondatik némely helyen a német bloss után; ütni, taszítani, urtare helyett, néhol stussare, németül stossen; erdő, selva vagy foresta helyett, gualdo, erdőcske gualdicciolo, németül Wald, Wäldchen; görcs a toscanai dialectusban granchio, tájnyelven ranfo, németül Krampf; a madarak

zúza, gyomra mely toscanai nyelven ventriglio, modenai tájnyelven magone, mi a német Magen-től jöhet stb.

Már felebb megjegyeztem hogy minden idézett szónak a germán hódítóktól származása iránt kezeskedni nem kívánok. Nehéz sőt lehetetlen meghatározni melyik szó mikor foglalt helyet egy vagy más román nyelvben. Tudjuk hogy mind a latin mind a germán nyelv egy roppant kiterjedésű családnak, az indogermán, vagy indeurópai, vagy árja nyelvfajnak szétvált ágai; lehettek tehát s voltak kétségen kívül a legrégibb időkben is már közös szavaik, ilyenek például pater és Vater, mater és Mutter, frater és Bruder, vidua és Wittwe és számos egyéb szók melyek tisztán emberi viszonyokat és egyetemes fogalmakat jelentenek. A felebb elősorolt példák azonban úgy látszik ezen categoriába nem tartoznak. De tudjuk azt is hogy már az első római császárok idejében, s azután folytonosan, a római nemzet gyakori, hol ellenséges, hol barátságos érintkezésbe jött germán fajú népekkel, hogy később a római hadsereg is sok germán elemet foglalt magában, hogy germán fajú egyének római polgárokká lettek, államhivatalokat viseltek; lehető tehát, sőt hihető, hogy még a római világuraság idejében is a germán nyelvelem beszivárgott, ha nem is a latin irodalmi nyelvbe, de kétségen kívül az úgynevezett lingua rusticába és ennek a roppant birodalom tartományaiban beszélt különböző dialectusaiba, melyekből utóbb a román nyelvek és dialectusok keletkeztek. A mely szónál tehát történelmi adatok nem mutatnak oda, hogy mi korban és alkalommal történt annak átültetése s befogadása a román nyelvek valamelyikébe, ott csak gyanításnak és sejtésnek van helye, tudásnak és állításnak nincs. Megjegyzendőnek tartom még azt is, hogy a fentebbi példákban az illető szónak új-német formáját és helyesírását használtam legtöbb helyen, mint az olvasók előtt ismeretesebbet, azoknak ó-német alakja és orthographiája helyett, habár ez a román nyelvekbe átment származékaihoz inkább közeledik.

Midőn a román nyelvek anyagáról szólunk nem szabad kifelejtenuünk egy másik idegen alkatrészt, melynek nyomait többé kevesebbé mindnyájában, de legbővebben a spanyolban találjuk: értem az arab eredetű szókat. Az arabok, vagy mint spanyol alattvalóik és elleneik őket nevezték, a mórok 710-dik évben

ütöttek be Spanyolországba és Rodrigo gót királyt döntő csatában legyőzván, rövid idő alatt elfoglalták csaknem az egész spanyol félszigetet, az északon fekvő hegyes vidék kivételével. E diadalmas berohanás után 1492-ig, tehát közel nyolcz századig uralkodtak a mórok a mai Spanyolország és Portugallia nagyobb része felett, mely évben catholicus Ferdinánd aragoniai király és hitvese Isabella castiliei királyné Granadát, az utolsó mór királyság székvárosát elfoglalván, a mór uraságnak a spanyol félszigeten véget vetettek. Nagy része az előkelőbb móroknak elhagyta utolsó királyukkal együtt az országot, de még számos mór népesség maradt meg régi lakhelyein a keresztyén uralkodás alatt, míg egy századdal később II. Fülöp zsarnoksága és vallási fanatismusa s az inquisitió kegyetlen üldözése azoknak egy részét lázadásra birta. Ennek elnyomatása után a mórok vagy moriscók, miként őket ez időben a keresztyének kicsinyítő gúnyszóval nevezték, iszonyú kegyetlenséggel sanyargattatván, közülök százezernél több hagyta el Spanyolországot. III. Fülöp, vallási túlbuzgóságtól indítva, hogy a keresztyén vallást tisztaságában megőrizze, rendelete által valamennyi mór alattvalóját országából száműzván, ez alkalommal közel egy millió morisco költözött által Áfrikába, őseinek régi hazájába. E tömeges kivándorlás csaknem néptelenül és pusztán hagyta az országot mely is ezen csapástól nem birt többé felüldülni s előbbi nagysága, hatalma és virágzásának magas polczára felemelkedni.

A középkorban az arabok minden európai népet műveltségre megelőztek és messze túlhaladtak. Ázsiai birodalmukban, nagy uralkodók az Abassidák családjából, Almanzor, Harun-al-Rasid és Al-Mamun kalifák alatt, a nyolczadik és kilenczedik századokban midőn Európa szellemi sötétségbe volt temetve, az araboknál a költészet és tudományok legszebb virágzásban voltak. Bagdad, a kalifák fővárosa egyszersmind székhelye volt a tudományoknak is, gyűlpontja úgy arab mint görög tudósoknak. A kalifák főiskolákat alapítottak nemcsak Bagdadban, de a tartományi városokban is, nagyszerű könyvtárakat gyűjtöttek s nyitottak közhasználatra. A görög irodalom műveit arab nyelvre fordíttatták, különösen Aristotelesnek és a görög orvosoknak munkáit. Az orvosi s egyáltalában a természettudományok az arabok által nagy buzgalommal műveltettek. A mathematicai

tudományokkal mennyire foglalkoztak mutatja az is, hogy az algebra nevét minden európai nyelv az araboktól kölcsönözte. A közönséges számjegyeket is tőlök vettük. A tudományoknak gyakorlati czélokra alkalmazásában is megelőzték az európai keresztyén népeket. Gyapotból készített papírt, az iránytű használatát hajózásban, és a puskaport, vagy legalább hasonló hatású vegytani készítményt, az araboknál egy pár századdal korábban találjuk mint Europa más népeinél ¹⁾.

Az arab hódítók, a tudományos miveltséget magokkal hozták és annak magvait elhintették az általok elfoglalt spanyol félszigeten is, honnan ez Európa szomszéd és távolabb nemzetei közé is elterjedett; nem úgy mint a germán hódítók, kik a latin római miveltséget az általok elárasztott tartományokban végkép elfojtották. Csak néhány adatot kívánok felhozni a spanyol arabok vagy mórok miveltségi állapotának és jótékony befolyásának ismertetésére. Granada-ban, Cordova-ban, Sevilla-ban és más spanyol városokban a mór királyok tanintézeteket állítottak, s könyvtárakat nyitottak közhasználatra. Az arabok uralága alatti Spanyolországban összesen hetven nyilvános könyvtár létezett. A spanyol-arab írók száma oly nagy volt, hogy némely arab bibliographusok értekezéseket irtak oly tudósok munkáiról, kik csak egy vagy más városban, Cordova-ban, Sevilla-ban vagy Valencia-ban születtek, vagy olyanokról kik a tudományoknak egy vagy más ágát, a mathematicát, a philosophiát, az orvosi tudományt vagy különösen a költészetet művelték. Az Escorialban csupán arab költeményeknek írott catalogusa található, mely huszonnégyszázötven kötetre terjed.

A spanyol arabok ezen tudományos és irodalmi mozgalmában azoknak keresztyén hitű gót alattvalói, kik mozaraboknak nevezettek, szintén részt vettek. A mór királyok ezek irányában teljes vallási türelmet gyakoroltak, kivált a hódítás utáni első századokban. Abderraman (vagyis helyesebben Abdur-Raman), ki a spanyol-arab birodalom függetlenségét a bagdadi kalifáktól s ez által az Ommiádák családjának uralkodását megalapította, ki az igazságos melléknevet nyerte, de meg is ér-

¹⁾ Simonde de Sismondi : De la Littérature du Midi de l'Europe I. kötet 46 l.

demelte, Nagy Károlynak kortársa, keresztyén alattvalóinak valódi szabadságát és polgári jogait különösen oltalma alá vette; saját fajának felsőbbségét csak magasabb műveltségére, s ez által gyakorolt befolyásra akarván alapítani. Az arabokkal vegyest élő keresztyének vagy *mozarabok* magok részéről elismervén mohamedán polgártársaik műveltségi felsőbbségét, iparkodtak azoknak nyelvét és tudományát magokévá tenni. A keresztyének között is támadtak arab nyelvű írók. Alvaro de Cordova már a kilenczedik században panaszkodik „Indiculus luminosus“ című iratában hogy keresztyén honfitársai elhanyagolják a szentírás tanulmányozását, nem ismervén egyebet a „Chaldeusok“ iratainál, mint ő az arabok munkáit nevezi. Ezen korban Juan de Sevilla a szentírás commentárját arab nyelven írta, sőt a keresztyén egyház törvényeinek gyűjteménye is arabra fordítottatott. Más részt arab jog- és vallástudományi munkák spanyol nyelven íratlak. Ily módon e két nyelv az egész spanyol-mórbírodalomban barátságosan megfér egymás mellett, s mind a két fajú és vallású lakosok által használtatott. A mór fejedelmek által alapított tanodákat is látogatták a keresztyének, nemcsak saját alattvalóik, hanem külföldiek is. Sismondi többször idézett munkájában azt állítja, hogy korának legjelesebb tudósa Gerbert, a ki utóbb II. Sylvester név alatt pápaságra emeltetett, s mint ilyen magyar hazánk polgárosítására is oly nagy befolyással volt, ismereit Cordova és Sevilla arab tanintézeteiben szerezte vagy legalább nevelte. Sok más középkori tudós, ki utóbb saját hazájában, Olasz-Francia- vagy Angolországban, a tudományos mozgalom ébresztője és terjesztője lett, spanyol-arab tanodákban vetette meg alapját tudományos műveltségének. Campanus de Novara, Gerardus de Carmona, Morley és mások saját irataikban bevallják hogy azt, mit olvasóik oktatásul előadnak, az araboktól tauulták.*)

A mondottak után kiki természetesnek fogja találni, hogy az arabok hosszas uralkodása Spanyolországban mélyre ható befolyást gyakorolt a spanyol népnek nemcsak jellemére, erkölcsére, költészetére, tudományos műveltségére és művészetére, különösen

*) L Sismondi idézett munkájában: *Littérature des Arabes. Influence des Arabes sur le goût et le talent des Troubadours és Poésie et Lit. espagnole au XII, XIII, XIV et XV. siècles.*

architecturájára (minek tanubizonyságait a nevezetesebb spanyol városok régibb épületeiben találjuk) de annak nyelvére is, s hogy ezen befolyás a spanyol félszigeten túl is terjedett a szomszéd országok és népek nyelveire. Ehhez járul még hogy különösen az olasz nyelvre a Siciliában és déli Olaszországban sokáig uralkodott, szintén arab fajú saracenusok is befolyással voltak, melynek a normannok általi legyőzetésök sem vetett egészen véget. Ennélfogva nem csudálhatni hogy a spanyol nyelvben sok, a többi román nyelvekben is nem csekély számú arab szó honosult meg. Ezen arab származású szók közül is néhányat mutatványul megkivánok említeni, de minthogy az arab nyelvet nem ismerem, némi tartózkodással és óvással teszem. Noha én is, mint minden író a ki tudományos kérdésekről értekezik, mások elődolgozatait használok, ezt véleményem szerint csak úgy tehetjük sikeresen és helyesen, ha azok állításait saját tudomásunk ellenőrsége mellett vizsgáljuk és megrostáljuk. A hol saját ismereteink elhagynak kénytelenek vagyunk másokat mintegy vakon követni. Ilyen helyzetben vagyok én a román nyelvek arab származású szavaira nézve, melyeknek megemlítését még is, előadásom teljességének csorbulása nélkül, el nem mellőzhetem. Ily arab eredetű szók Diez ¹⁾ szerint, többek közt, a következők:

Az arab sok karból származnak, a spanyol: az *ú c a r* az olasz *z u c c h e r o*, a francia *s u c r e*; (tehát a német *Z u c k e r* az angol *s u g a r*, a magyar *c z u k o r* is). Ezen szót Diez idézett grammaticai munkájában minden megjegyzés nélkül említi a többi araberedetű szók között. A latin *s a c c h a r u m* szó magában még nem bizonyítana semmit e származtatás ellen, mert ez is az araboktól mehetett volna által a középkori, sok idegen elemet magába fogadott latin nyelvbe. De tanulmányaim közben véletlenül reá akadtam ezen *s a c c h a r u m* vagyis *s a c c h a r o n* szónak már idősb Plinius általi használtatására, és pedig éppen nádcukor értelemben. Pliniusnak kérdéses helye így szól: „*Saccharon et Arabia fert, sed laudatius India; est autem mel in arundinibus collectum gummium modo candidum, dentibus fragile,*

¹⁾ Grammatik der romanischen Sprachen. 1-ső kötet 306-dik lap — s tovább és Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen ugyanazon szerzőtől.

amplissimum nucis avellanae magnitudme, ad medicinae tantum usum. Plin. Hist. Nat. 8 sect. 17. Ennek folytán tehát valószínű marad ugyan hogy e szó keletről és sémi nyelvből származott át a latinba és talán először Plinius munkájában használtatott, de kétségesse lesz ha vajjon az újabbkori európai nyelvek azt közvetlenül az araboktól kölcsönözték-e vagy a latin nyelvtől örökölték?

Folytatom az arab eredetű szók lajstromát.

Az arab *scharáb*-ből származnak a spanyol *xarope*, az olasz *scioppo*, a francia *sirop* (szörp);

az ar. *zâferân*-ból a sp. *azafran*, ol. *zafferano*, fr. *safran* (magy. sáfrán).

az ar. *machsan*-ból a sp. *magacen*, ol. *magazzino*, fr. *magasin* (raktár);

az ar. *hashish*-ből az ol. *assassino*, fr. *assassin* (gyilkos);

az ar. *tassah*-ból, az ol. *tazza*, sp. *taza* és fr. *tasse* (csésze);

az arab *schorugh*-ból az ol. *scirocco*, sp. *xaloque*, fr. *siroc* (délkeleti szél);

az ar. *quo'ton*-ból a sp. *algodon*, ol. *cottone*, fr. *coton* (gyapot);

az ar. *garrah*-ból a sp. *jarra*, ol. *giara*, fr. *jarre* (vizkorsó);

az ar. *geráf*-ból a sp. *garráfa*, ol. *caraffa*, fr. *caraffe* (palaczk);

az ar. *alfáresh*-ből a sp. *alferez* és az ol. *alfiere* (zászlótartó);

az ar. *al'haçan*-ból a sp. *alazan* és fr. *alezan* (sárgaló);

az ar. *sekkah*-ból a sp. *zeca* és ol. *zecca* (pénzverőház);

az ar. *charrub*-ból a sp. *garrobo*, ol. *carruba*, fr. *caroube* (Szent János kenyere);

az ar. *telsam*-ból az ol. *talismano*, a sp. és fr. *talisman*;

az ar. *quaçrb*-ból a sp. *alcázar* és ol. *cassero* (vár, erősség);

az ar. *meskin*-ből az ol. *meschino* és fr. *mesquin* (nyomorult);

az ar. kâfûrból az ol. és sp. *canfora* és a fr. *camphre* (kánfor);

az ar. *quermasiból* a sp. *carmesi*, ol. *carmesino*, fr. *cramoisi* (karmazsin);

az ar. *sanâból* az ol. és sp. *sena*, s a fr. *séné* (szennalevél);

az ar. *cihronból* az ol. sp. és fr. *zero* (nulla);

az ar. *almanachból* a sp. *almanaque*, ol. *almanacco*, fr. *almanac* (naptár);

az ar. *elkaufból* a sp. *alcoba*, ol. *alcóva*, fr. *alcôve* (hálókamra);

az ar. *alcayde*-ből (előljáró, parancsnok, bíró) a sp. *alcayde* (várnagy) és *alcalde* (falusi bíró vagy előljáró);

az ar. *algauzirból* a sp. *alguazil* (törvényszolga).

Ezekén kívül még *alchímia*, *algebra*, *alkali*, *almirante* (ol. *ammiraglio*, fr. *admiral*, tengeri parancsnok), *arsenale*, *feluca* (evezőhajó), *alfondega* vagy *fondaca* (áruraktár, vámház), *recamo* (hinzés), *añafil* (trombita), *alforja* (utazó táska), *jaez* (lószerszám), *almogarave* (dzsidás katona), *alarido* (kurjongatás), *almohada* (párna), és számos egyéb spanyol szó, közel 500, szintén az arab nyelvből származnak.

Teljesség kedvéért még néhány szót az illető országok ősnyelveinek nyomairól a román nyelvekben. Már említettem hogy az őslakók nyelve szükségképen befolyással volt, még a római uralkodás alatt is, a latin nyelvre és különösen a nép tömege által használt *lingua rusticára*, hogy nyelvtani szerkezetének felbomlása hihetőleg már akkor, az ősnyelvek befolyása által vette kezdetét. De a nyelvtani formák felbomlásának első, legrégibb jelenségeit kimutatni, ha nem teljesen lehetetlen is, de felette nehéz feladat és eredménye kétséges. E tekintetben csak tapogatóznunk lehet és egyébre nem támaszkodhatunk néhány régi felíratnál. A nyelvanyagra nézve nagyobb biztossággal járhatni el az ősnyelvek nyomainak keresésében. Talán mind azon szavait a román nyelveknek, melyek eredetét se a latin, se a german, se az arab nyelvekben fel nem találhatjuk, az ősnyelveknek lehetne tulajdonítani. De ez túl vezetne a célon. Sok szava lehetett az ógermán nyelveknek, de a *lingua rusticának* is, melynek az írott nyelvemlékekben nyomát sem találhatni többé s mely csak a ro-

mán leánynyelvekben tartatott fenn; sok szó oly gyökeres változást is szenvedhetett egy vagy más nyelvben, mind alakjára (betűkre és hangra) mind értelmére nézve, hogy eredetijére többé nem akadhatunk. Ki ismerne például a francia többes számu *yeux*ben a latin *oculus*ra, vagy a spanyol *hijoban* a latin *filius*ra, ha az értelem azonsága és a rokon nyelvekben találkozó fokozatos változások nem vezetnének azokra vissza? Némi biztossággal tehát csak azon román szokat lehet az őslakók nyelveiből származtatni, melyek vagy latin írók által mint ilyenek említetnek, vagy amaz ősnyelvek sarjadékaiban, a baszk és kelta nyelvekben a nép ajkán még mai nap is élnek. Mindegyik osztályból néhány példát kívánok mutatványul közleni.

Mint gall eredetű és Galliában használt szók említetnek: *Columella* által: *arepennis* (földmérték) francia nyelven *arpent*; innen *arpenter*, *arpenteur*, *arpentage* (földet mérni, földmérő, földmérés); *Plinius* által: *alauda*: provençal nyelven: *alauza*, fr. *alouette*, ol. *alodola* vagy *lodola* (pacsirta); ugyan az által *cervisia* mint különös ital; ol. *cervigia*, fr. *cervoise* (sör, ritkán használtatnak a szokottabb birra és *bière* helyett); *betula*, fr. *bouleau*, ol. *betulla* (nyírfa); *Suetonius* által *beccus*, fr. *bec*, ol. *becco* (madárorr); *Diodorus Siculus* által *braccae*, ol. *brache* (nadrág); *Ammianus* által *leuca*, ol. *lega*, fr. *lieue* (mérőföld) stb.

Mint Iberiából származott szók említetnek római írók munkáiban *gurdus* (otromba, *Quintiliannál*) spanyolul *gordo* (vastag, goromba); *canthus* spanyolul *canto* (valaminek széle, karimája); *cetra* (bőrpauz) sp. *cetra*; *celia* (buzából készített sörféle ital) sp. *celia*; *palacra*, *palacrana*, (aranszemek) sp. szintén *palacra*, *palacrana*; *ballux* v. *balluca* (aranyfővény) sp. *baluz*; stb.

A még élő baszk nyelvből származott spanyol szók közül is említek néhányat: *amapola* (mákvirág), *ardite* (apró rézpénz), *balsa* (pocsolya; tataly), *burga* (meleg vízforrás), *chamarasca* (száraz fagalyak), *guijo* (kavics), *izaga* (nádas), *jurgina* (boszorkány), *lelo* (együgyű), *moron* (domb), *nave* (sikság), *oqueuela* (csomó), *zahurda* (disznóól), *zalea* (juhbor), *zamarro* (juhboros bunda és goromba paraszt), *zaque* (tömlő és részeg ember), *zaraguelles* (bő nadrág), *zarria* (sár), *zate* (falat

kenyér) stb. Ezen szók csak a baszk és spanyol nyelvekben divatozván, más román nyelvekben pedig nem, annál bizonyosabb hogy a spanyol félszigetnek ősnyelvéből veszik eredetöket.

Az eddig mondottakkal be nem fejeztem ugyan és még korán sem merítettem ki előadásom tárgyát, de azt félbeszakítani vagyok kénytelen, nehogy az akademia legujabb határozata, nem különben hallgatóim és olvasóim türelme ellen vétsek. Eddig a latin anyanyelvnek új nyelvekké átalakulását csak általánosságban fejtegettem úgy történelmi mint nyelvészeti szempontból. Ezzel kitűzött feladásom még nincsen bevégezve. Hátra volna még, hogy kimutassam az egyes nyelveknek különös nyelvtani sajátságait, viszonyait úgy az anya, mint a testvéرنyelvekhez, azon történelmi mozzanatokat, azon politikai és társadalmi állapotokat, melyek az ifjú nyelvemzedék közül a nevezetesbeket irodalmi és államnyelvekké emelték kevésbé szerencsés testvéreik sorából, mely utóbbiak mai napiglan tájnyelvi alárendeltségben maradtak; hogy ezen ilyképen nagyobb jelentőségre jutott román főnyelveknek u. m. a provençai, román-wallon, castiliai, portugál és toscánai nyelveknek első önálló kifejlődését egyenként tárgyalván, egyszersmind azon külső befolyásokat is kijeleljem, melyek ezen önálló és szétágazó kifejlésnek irányt adtak: hogy végre a serdülő gyermeknyelveknek első lépéseit az irodalom vagy is inkább a költészet pályáján elkísérjem azon pontig, hol azok irodalmi érettségre és nagykorúságra jutván, az illető nyelvnek története már egybefoly az irodalomtörténettel, mely utóbbi jelen feladatom körén túl esik.

Más alkalommal talán folytatólag vissza fogok térni a jelenleg félben hagyott tárghyhoz, ha nem is e szószeken, melytől tisztelt tagtársaimat eltávolítani nem kívánom, de a sajtó útján. Most csak még ujolag köszönetet mondok a tisztelt akademiának váratlan, és eddigi rhapsodicus munkásságomért nem is érdemlett megtiszteltetésemért, melynek azáltal hiszek megfelelőetni, ha felhagyva az általam eddig üzött tudományos dilettantismussal, czél nélküli kalandozásaimmal a tudományoknak hol egy hol más szakában, csekély erőmet, időmet és tanulmányaimat czentül, ha kirekesztőleg nem is, de kiválólag, azon tudományos szaknak szentelem, melynek kitünőbb művelői közé a tisztelt academiának bizodalma helyezett.

LUKÁCS MÓRICZ.

A
LEGUJABB
M A G Y A R L Y R A.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.*)

IV.

Gyakorlatinak hitt idő azzal foly be károsan az eszmeiség világára, hogy a tények erősebbek mint a tételek a közvélemény előtt; s én nem is tudom mi másban állhatna egyébiránt minden gyakorlatiség. Grau ist jede Theorie, grün ist des Lebens goldener Baum. Egy két sikerült költeménnyel hány költő nem hitte semmivé tehetni Arisztoteles poétikáját, s mindamellett az eszmék folyama nem oly könnyen félrevezethető. — Mint a levegő minden külső tárgyat, úgy ölel körül minden szellemi munkásságot a közvélemény. A levegőnek van fojtó eleme és hasonlóul a közvéleménynek is rohasztó. Némelykor a közélet nem bír annyi épiséggel, hogy a kóros leget visszaverje, hanem elfogadja, magáévá teszi. Ilyenkor a gyakorlatiség gyarlósággá megy által, és mert a tények egyszer az igazi gyakorlat : a közvélemény mennél többször szeret izgatni és izgattatni, s a sokírás napjainkban nem kis érdem, hogy hasznos is, ki merne róla kételkedni!

*) Az első közl. lásd az V. köt. 211 lap.

Tehát sokat írni vagy legalább sokszor jelenni meg a közönség előtt, dicsőség s pedig veszedelmes dicsőség; melyben annyi az inger némely talentumokra nézve, hogy utoljára minden művészetök kézi mesterséggé alacsonyul. Emlékezzünk csak Nagy Ignác írói pályafutására. Nem egy ifju novellaköltő irigylette, meghiszem, szerencsáját, s midőn ezt ügyekezett elérni, nem vesztette-e el azt is, a mi által el akarta volna érni? Köztudomásu eset, hogy összes művei kiadására, halála után, nem mutatkozott előfizető. A mi Petőfink, bizonyosan, nem mindennapi tehetség, s benne, hihetőleg, egy nagy példa veszett el korai halálával, de jóslási tehetség nélkül lehet vala mondani, hogy önvészére jár; egyébiránt bizton állíthatni hogy ő sem lesz vala oly nagy, minő lett a közvéleményben, ha ritkábban jelenik meg. Ez, sok más okon kívül, melyek nem költőiségében feküdtek, egyik eszközlője szerencséjének. A közvélemény már a gyakoriasságban lel gyakorlatiasságot, ebben hasznot, s ez utóbbi szerint látja aztán emberül leróva a kötelességet, s akkép nyugtatja meg a nyilvános számadással kedvenczét, mint Arany „Vén gulyása“ önmagát, hogy „kárban sohasem maradt.“

Nem vonom kétségbe a közvélemény sulyát, becsét; s még ha ostromlom is, csak arról teszek tanúságot: mennyire szeretném tekintélyét emelni, midőn utána járok, hogy fogadja be gondolataimat, sokkal inkább mint azok, kik vakon hódolnak előtte. Sőt e perczben készen vagyok arra is, hogy magamon tapasztaltam ellenében az elmélkedés, az okoskodás sükertelenségét; azaz megérjem, hogy példáimból csak az fogadtassék el, mely a közvéleménynek kedvező; az pedig, mely ellene bizonyít, elvettesék. Így Petőfi szerencséje meg vagyok felőle győződve, száz íróf fog elcsábítani addig, míg Nagy Ignáczé egyet sem elrettenteni. Mindamellet nem esem kétségbe. Nekem is vannak fegyvereim, ugyanoly erősek, minőkkel a közvélemény támogatja hitelét: tények ellen tények. Eme tényeket a magok meztelenségében, túlságában elállítani s úgy forgatni hogy, minden költői szabadság és közmeggyőződés daczára, szemközt álljanak nem épen és pusztán csak a művészeti, hanem a tiszta józan érületi szabályokkal s kívánalmakkal is, volt, megvallom, egyenes czélja föllépésemnek; s azok ellen, kik netalán úgy vélekednének, hogy szépirodalmon kívül eső, mellékes tekintetek miatt helyezem Lisznyait

és Szelesteyt már eddigelé nagyon kedvezőtlen világításba, meg kell jegyeznem, hogy még nem mondtam el mindent, még nem mutattam ki egyebet, mint az idealizmussal átelleniségre, azaz vastag realizmusba jutott helyzetet ő bennök és nem a legújabb magyar lyrában, mert Zalár még tovább megy náluk; de ő bennök azért inkább, mert nem egyszer kaptak már intést az ítészettől, s ennek, ha fel akarjuk tartani tekintélyét, igazságot kell szolgáltatni minden személyre való tekintet nélkül. Ohajtom azért oda hangolni az olvasó elméjét, hogy jelen soraimat ne tekintse könnyű vér munkájának, hanem oly kényszerűség parancsának, melynek teljesítése nagy magam elszánása nélkül nem vala lehetséges. Látni való, hogy ez elvek harcza.

Amaz erőszakétel, mely a szép eszméjén nálunk a hazaiság öllépte után mindinkább elkövetetett, s az ivadék naponkénti füzletévé fajult; az a szerencsétlenség továbbá, mely a nemzeti életen, mint mellékesen érintve volt, átment, ugyancsak meghozta következéseit. Mert a szép eszméjének megbénításával — szobrának orrát magunk pisztoltuk el, midőn egyik mozzanatát, t. i. az örök, egyetemes, emberi szépet kitudtuk a gyakorlatból — megbénítottuk magát a költői művészetet; és ha Bajza előtt különösnek sőt csudálatosnak látszott az a kérdés: melyik a magyar szépség: költőink előtt, a legújabb lyra után ítélve, az látszhatnék mindkettőnek, ha valaki más mint népi, nemzeti föltételek alatt is mérlegelné a szépet; pedig csak egyik akármelyik mozzanatát tagadjuk el az eszmének, jelenben a szép eszméjének, azonnal benne vagyunk a fonákság s egyoldalúság elfordíthatlan átkában, a tévedések tömkelegében. Ez volt épen feladat ezelőtt tiz tizenkét évvel, midőn az eszményi s egyéni egymással szembe állíttatván, az utóbbi ajánltatott; mert úgy állapodni meg az ideál mellett, mint Bajza tanácslá, nem adott volna egyebet, színetlen, holt művészetnél; hasonlóan egyoldalúság lett volna Kölcsyvel, ki a görög ideált sürgette volt kitünőleg egy időben, tartani, mivel ekkor elvesz keresztyéniségünk; valamint gátat kelle rakni már előbb a népies vizenyősségnek, németes érzelgésnek, olaszos áradozásnak, latin utánzásnak, és alakításra kell most törekedni a mindennapias pongyolaság, vidékies terpedtség helyett; eszményit hozni be ismét az elszétfolyó egyéniség közé foglaló,

összetartó, s elevenítő elv és elem gyanánt, különben oly rideg egyéniségig visszük a poézist, hogy nem lesz egyéb husnál, piros pozsgás érzéki szépségnél.

Továbbá hogy a forradalom után is mi következett szép-irodalmunkra, előadom ezennel. — Magunk mondván le az egyetemes emberiről, csakhogy annál inkább legyünk hazaiak, vagyis amannak szándékos halvány színezetben tartásával, emennek élénken világított vérmessége szerint forgolódván a költő művészeti pályán, midőn a politikai sorsulat (catastrophe) éppen a nemzetiséget is érinté: bezzeg jó lett volna visszaemelkedni a magasabb, elhagyott eszmeregiónba, de leszedvén magunk mögött a lépcsőket, nem volt egyéb választás, mint annál inkább ragaszkodni a hazaiság, népiesség adalékaihoz, miből még az a gyakorlati haszon is ígérkezett, hogy válságos időben éppen a nemzetiségnek teszünk vele jó szolgálatot: így kényelmesen folytunk alá mint a fővény-óra, s kezdünk megállapodni a költészettel most a palóczságon, majd Kemenesalján, Mátra körül, Hegyháton stb., mindaddig, míg egyszer azon vettük észre magunkat, hogy a magyar népiességet, mint nagy pénzt, apróra váltottuk fel a vidékiségekben, s lassanként nemcsak az egyetemes embervilágból, hanem a magyarságból is kiestünk úgy nyelv mint észjárás tekintetében egész az állatok s növények országába, a midőn költőink allegoria nélkül, egész tulajdonképi komolysággal kezdettek csudálatos dolgokat, mint nem mesét, beszélni a virágokról, madarokról; és szépirodalmunk „falu pacsirtája, madarak pajtása“ című versgyűjteményei ez uton álltak elé teljesen új, életben soha nem nyilatkozott, hagyományból soha nem maradt eszmévilággal, képzelődési eredetiséggel. Azaz elvesztvén a szép eszméjéből az emberit mint egyik szükséges mozzanatot, a hazainak vagy nemzetinek is magától, minden politikai viszontagság nélkül, szükségkép meg kelle romlani, a művészet alakainak oly torzulásokká silányulni, melyekben a költészet nem ismer magára. Most már a napi és népi állanak szemközt az örökkel és istenivel; s midőn e helyzetet kárhozzatjuk, korántsem értjük mintha a napi nem tartoznék az örökhöz és a népi az istenihez; sőt inkább az örök, és isteni hasson mindegyre, s a napi ne legyen gondolható ama hatás elfogadása nélkül; hanem a tudomány, és izlés nevében egyiránt ellene kell mondanunk a

képzelődés szörnyalkotásainak, melyek értelmét kikapá a sátán, és azon egyoldaluságnak, mintha az isteni és örök pusztán csak napi és népi köntösben szeretne és akarna megjelenni mindegyre. Sőt többet mondok. Nemcsak a művészet és józan érzület szabályai, a szépnak és szentnek tiszteletével, hanem a józan ész törvényei, az igaznak és valónak felfogásával is félre vannak téve az utból s mellőzve költészetünkben, azaz úgy az esztetikai mint a bölcsészeti eszmekör meg van vesztegetve, izlés mellett a gondolkodás világa is elégtelenítve. Nem sürgethetjük bár józanul, hogy a költészet csupa vallásos merengésekben álljon, hogy a szeszélyt, mint nem bele való elemet száműzze játékából, hogy valami nagy bölcsészeti tudóssággal fagyoskodjék: de viszont azt sem hagyhatjuk szó nélkül, ha a hitet botránkoztatja, a szeszélyt kizárólagos elvnek veszi, s a tudatból gunyt űz. Ide irok egypár sorát Zalárnak, „Oh szép idők, arany napok“ czimű verse végéről, melyben, úgy tetszik, a lángelmék balsorsát, viszontagságos életét akarja festeni; kik „tépik a koszorút homlokukról, tépik szaggtáják zöld leveleit,

„S fel-felzognak: isten mért nem díszíted

Borostyánkoszorúval homlokod?

Talán attól félsz, hogy te is megőrülsz? . . .

Nehezen hiszem, hogy Zalár előtt irt volna effélt valaha költő, de hogy utána még sokan írhatnak ilyet, nincs ok, miért kételkedni. Mikor az eszmevilág megromlik, akkor vége a réalvilágnak, s a tények sulya, tekintélye megszűnik, az ájult életen ismét egy jó szónak: az elméletnek kell segíteni. Ama sorok már valóságos mutatványpéldája egy ily megromlott eszmevilágnak, mely rendkívüliségben gyönyörködik, ézsziesség helyett hóbortban tetszik magának, s legmagash képzelődést lát az értelmetlenség hajhászatában. Igazán insaniens sapientia. Mert imádott legyen bár tuskót vagy szellemet, vagy a mi ezek közé esik, isteneül valamely nép: mégis több jó véleménynyel, becsüléssel, nem mondom, ájtattal és megadással volt mindenkor iránta, jobbal, többel mint hogy ily gyarlóan tiszteletlenül és felfoghatlanul szólott volna felőle. Mire támaszkodik Zakár eme rettentően tévedő sorokban: filozofiára, szeszélyre, a kor hitlenségére? Az első ilyet nem tanít, a szeszély pajkos, de szemérmesebb, a hitlenségnek

semmi köze koszorúval, örülhető istennel. Mégis e sorok meg vannak írva, meg! és példáját adják annak, mit szokott üzni a fékeiről leszabadult képzelődés, s mi az a független szabad rokonulása a képzeteknek, ha egyszer el van veszelve az eszmei középpontiság, az észí egyentartó suly. Most már bajos megmondani haza-e vagy emberiség, népi-e vagy isteni a mi hat és ihl. Ész-e vagy képzelődés együtt, vagy külön ez amattól? Ugy látszik: emez utolsó egyedül magában, ridegen. De az ember lényege még sincs teljesen kimerítve benne, épen azért kell tartalmat kérnie néptől, időtől, élettől és szokástól; s midőn Zalár ellenkező uton jár, s nem gondol vele mit és mint mondjon, csak mondjon valamit: kérdésben marad: szólhatunk-e költészetéről, mielőtt bebizonyulna, hogy az csakugyan költészet. Mert vegyük a történetben nyilatkozó költői szellemet a világirodalom legszédelgőbb s alaktalanabb költészetétől a hindu árjongságtól, a görög fenkölségen (plastica) keresztül a keresztyén regényességig: mindenütt fogunk valamely alapot vethetni a képzelődésnek az emberi szellemenben; csak Zalárnál és társainál nem. Természet utánzása, izlés elve, a humanum visszatükrözése, eszmeiség- vagy realizmus foly-e itt be elhatározólag? Egyik se. Reá még nevet kell találni. Ezt addig nem lehet, míg az eszthetikát új szakasszal nem bővítjük. Ilyen szakasz lenne már az, mely tanítana a nihilizmusról, s tárgyalná az eszmék exinaniitóját.

Ily tények valóban megdőbbentők egyoldalról, de másrésről szokemlő pontok (punctum saliens) a közmeggyőződés átalakulására. Fogja-e magát ily adatok ellen is védhetni a közvélemény, feláll-e sokáig velök az írói hitel? Én azt hiszem, hogy a tén y e k fogják szükségkép előmozdítani a t é t e l e k, az elméletek revisióját, mintegy kívánni az ítészet nyomozó eljárását legujabb magyar lyránk ellen. Mert semmi kétség benne, hogy rossz elmélet szül rossz gyakorlatot, s az elmélet nélküli gyakorlat — költészetben most a puszta képzelődés alakításai — észnélküliség. De a meny nyiben oly példák, minő a Zalárból vett sorok, csak ritkán fordulnak elő, hanem a kevésbbé túlzottak is elég bűn a művészet ellen: szabad legyen nekem oda nyilatkozni, hogy ama nihilizmusra igyekvő realizmus alapjául megelégedhetünk a középpontiságát vesztett képzelődés tulságos nagyrabecsülésével; legalább a népi elem után, ebben helyezik a fő érdemet némely folyóirati

kritikák, s költőink megdicsérése ama kettőben, mint igaz mértékben, van rendesen kimerítve, s a közvéleményben megállapítva, a mi tüzetes ítészet nélkül nem csuda, sőt igen természetes.

De midőn magyarázok, nem vádoló. Ellenkezőleg elfogadom a tényeket, mint tévedést, mint az egyéniségi elvnek, az eszményi ellenében követett egyoldalú méltatását, kimutatván hogy a rideg eszményi költészet holt állat; a rideg egyéni pedig holt ember; és a midőn én mertem épen szabadságot venni magamnak, egyik, az eszményiség megostromlására egykor, most hasonló bátorsággal emelek szót az egyéniség tulságai vagy a középpontiságát vesztett képzelődés csodás alkotásai ellen. Mert úgy gondolom és nem hibásan, hogy a felszólalás ideje igen itt van, s az irodalomnak érdekében áll számon kérni a történettől: mi annak oka, hogy mai lyránk oly égföldnyi különbség a régitől és beláttatni a közönséggel: minő eredmény szülemlik az eszménységnek, mint elevenítő, munkás elvnek, elhanyaglásával a költészetben; s hogyan nem érjük el mindig azt, a mit el akarunk érni, hamis uton indulván nem hamisan. Mert ide gondolék akkor, midőn mind tartalom mind alak dolgában haza inak jellemzőm a legujabb lyrát, és hazainak lenni szép dolog; a hazaiság annyiszor volt ajánlva, dicsőítve irodalmukban: most mégis kárhoztatom.

Alaposan kérdehnők tehát: vajjon az eszménység elhanyagolása oka-e mindannak, mi a mai lyrában vétkül rovatik fel? Én a mondó vagyok, hogy igen, habár nem bírnám is teljesen, meggyőzőleg kimagyarázni, mert úgy tartom hogy a belsőnek megromlása maga után sietteti a külsőnek megromlását is elmaradhatlanul. Ha tehát a formai részről is mutatkoznak hiányok: igen valószínű, hogy igazok van azoknak, kik a népiességben keresik a külső forma megromlását is, mert a népiesség nem elv, hanem csak kelme, vagy talán érthetőbben: alkatrész. Hol a rész növi ki magát az egész helyére vagy hol a mellékesség állományi rangot nyer: kész a veszedelem. Egy, a test arányán túlnőtt, fej, láb vagy kéz miatt elvesz az emberi alkat idoma; egy kirívó hang leront minden zenei egyezményt. Az egyezmény nemcsak pusztá külsőség, hogy sorban, rimben hagyja magát észrevétetni, hanem gondolati bensőség is, mely nélkül a költemény ha még oly szépen van is kimesterkélve, csak lexikoni szavak s egymásra menő ri-

mek szövedéke; s bizonyos igaz, hogy elemei szabatosság, törvényszerűség, egyarányuság, maga pedig mindezeknél több, magasabb esztetikai fogalom, mikor előáll a mozam (rhythmus) alakában. Ha mind a mellett nem példa nélküli, hogy a költők vétenek ellene, az nagy okból megengedhető; és itt áll be annak esete, mit Horácz mond: „Sunt delicta, quibus ignovisse velimus. Ubi plura nitent;“ s ez a nagy ok sohasem lehet más mint a költői gondolatok fensége, szépsége, melyekre nyelv és nép, a maga eredetiségében, nem mindig alkalmas, például midőn a szó kevés valamely eszme visszatükrözésére, s a költő mer választani, vagy teremteni újat, szőni beszédet ujonnan, másítani, fordítani a régi szólamokat, vagy ellenkezőleg nincs hatalmában változtatni új képekért a régi nyelven, ennek szokásain, természetén.

A ki már a legujabb magyar lyrát külseje után kezdené ítélni: a fentebbiek szerint, azon gondolatra kellene jőni előlegesen, hogy a tömérdek forma elleni vétség megett annál több ragyogó és méltó beltulajdonok rejlenek. Nevezetesen nagyon megtaláltuk érteni azt az igazságot, hogy a magyar nyelv igen rimszegény, legalább a némethez s más idegen nyelvekhez képest az, és jónak láttuk nem gondolni a rimre. Megengedem! De ha e roppant igazságot Tinódi óta folytonosan követjük vala, születetik-e valaha Csokonai, Kölcsey, hogy élöket ne említek? Haszonlól ha elfelejtjük vala mértékét venni a magyar szónak, és nem tekintünk római és görög példányokra: lesz-e nekünk valaha Berzsenyi és Vörösmarty-féle ódánk, épószunk? Nehezen. A mai lyra már a külső formában igen alatt áll, s midőn elveti a római és görög mértéket, még azzal sem gondol, a mi reá már előbbiek vívmánya, szerzeménye gyanánt jutott, s oly különös hazaisága mellett, minő eddig nem mutatkozott szépirodalmunk történetében, igyet sem vet a tulajdonképi magyar mértékre, melyben zenénk, költészetünk a legpompásabban lehetnének — s vannak is már kivételesen — rokonulva; melynek fölfedezése, tudományos uton, épen a legközelebbi mult dicsősége. Részemről, forma tekintetében koránsem tartom annyira szegénynek a magyar nyelvet, hogy bővülést, gazdagodást minden oldalra ne vehetne, hanem erre törekedni kell. Mindnyájunk előtt ismeretes, mit tőn e részben Arany. De hogy itt is fölszedessék minden korlát, az lehetlen. Tinódi vala és vala rime tökéletlennek tartatik, de a homlo-

kod és napok sem jobbak; ha megszabadultunk amattól, miért essünk emez utóbbi ráfogott rimelésbe most? Hanem itt is elmélet szükséges, a nyelv hangjainak rendezése, tanulmánya által; mikor az lesz egyszer csudálatra méltó érdeme Árpád nyelvének, hogy a régi Athén és Róma nyelvét teljesen vissza bírván adni a költészetben, az új népek és nyelvek modorának és módjának sem marad mögötte, a mi nehéz ugyan, de többé nem lehetlen; mint példa pedig mása nélküli, egyetlen, s ez nagyobb előny mindennél. Vajjon nem minden alap nélkül esik-e következtetni, hogy nyelvünkben a külső forma eme roppant képessége a tartalmi gazdagodás jövődjére is kedvező kilátással kecsegtet?

Nem szükség tovább fejtegetni ez oldalt. Már eddig is könnyen unalmat okozok. Elég az hozzá, és ez kétségtelen bizonyos, hogy művészetünk a magyar legújabb lyrával nem hogy elömenetelnek indulna, hanem visszaesett. E visszaesés még akkor sem volna elnézhető, ha eszmei oldalról, a gondolatok nagyságában vehetnénk pótlékot a külső forma hiányaiért, mint vett az angol egykor Shakespeareben, a francia a romantikusokban, mi Vörösmartyban, Petőfiben; s a végmegállapodással abban kell megnyugodnunk, hogy a hazainak és népének elvvé tüzése, bárminő szerencsés fordulatúl mutatkozott is az irodalom terjedésére, az izlés műveinek közkincsese tételére, szóval a műveltségne a nép alsó rétegeibe átplántálására nézve, utolsó elemzésben, nem volt egyéb, mint a dolog könnyebb végének fogása, a küzdsnek feladása, a törekvésről való lemondás, mikor a költészet gondba sem kerül már, hanem ered és nyúlik mint a fonó gép szálai. A hol tetszik, abba hagyom. A rövid lesz lyra, a hosszabb elbeszélés, a leghosszabb epósz. A kezünk ügyébe esés alkalma gyorsítá a termelést, s közelre tüzé a czélt a hasznosság elvében. Igaz, hogy sok vers iratott és kelt el a vásáron, de vajjon művelte-e a magyar közönséget, alakította-e az izlést: kérdések, melyekre az idő fog adni feleletet; én csak annyit merek mondani, hogy a napi és népi érdekek szemmel tartásában, a könnyű sikerülés szerencséjében valamely felsőbb érdeknek és sükernek kelle csonkulást szenvednie, mert nem szenvednie, az idők eddigi tanúsága, az irodalomtörténet bizonyossága szerint, kész lehetlenség. A művészet világában is megtörtént a tagosztály. Minden realitás lett a népé, az eszmeiség meghagyatott reménybeliségnek

azok számára, kik örök ifjúságot nem az anyagban látnak, hanem a szellemben. Szóval a művészeti szabadság korlátainak fölszedése azt okozá, hogy lyránk szinte magánkivüliségbe, ájultságba esett, s prózává hidegült át.

V.

A részek kitünése, az elemek felszabadulása mindig az egésznek vagy a szervesnek nyavalyája. Egészséges koromban semmi különbséget sem veszek észre tagjaim között. Valamennyi meg van nyugodva, elégedve a maga helyén, s követi hűségesen parancsaimat; teljesíti pontosan kötelességét. A test egész. Ám lepje hőség fejemet, dulja csúz karjaimat: legott igen érzem hogy fejem, karjaim mintha nem is tartoznának testemhez: feltámadtak életem ellen. A test beteg. Bontsd fel a szervület alakultságából az elemeket, válaszd külön egymástól p. a borban, leszen vized és valamid külön, de borod nem. Egy villanyszikra elemre üti szét a vizet; a tapasztalás igaz lehet annál inkább mert a mi együtt volt, most egymástól elválva szemlélheti; s mégis a viz való léte nem az elemek egymásonkivüliségében áll, hanem a barátságos együttiségben; és ez az igazság.

A tapasztalás amugy szereti: mindig elemez és különít, s okoskodik a részekből az egészre. Jól tudja ugyanis hogy p. a delej anyaghoz van kötve, s minden aggodalom nélkül zárolja, hogy a delej anyag, de sulyavehetlen (imponderable). Tudja, hogy a melegség hasonlóul testekben fejlik ki, s könnyű lélekkel állítja, hogy az nem kézzelfogható anyag ugyan, de annál inkább elem, kelme. Jól van! De hát az elem, a kelme (Stoff) anyag-e vagy szellem, vagy közép a kettő között? A természetvizsgáló, ha épen csak tapasztalatom épít, nem sokat törődik vele, mihelyt egypár tüneményre okot láthat bennök; s mi sem törjük sokáig magunkat e kérdésekkel, hanem példának és ellentétnek egyiránt állítottuk fel a természetet a művészet előtt és ellenében.

A test beteg része csak névleg az enyém; a levágott kéz is kéz, mond Aristoteles, de nem része többé a testnek. Mint a test egészsége abban határozódik, hogy minden tag meghódol az egésznek: úgy a művészet is abban ép, erőteljes, ha elemei vesznek és követik az uralkodó eszme szabályait, a szép törvényeit,

Az a bizonytalanság pedig, mely a természetvizsgálókat gyötörheti, midőn nem akarván tulmenni a kísérleten, s mégis erőkről beszélnek, melyeket külön magokban soha nem észlelhettek, tehát a sötét természetnek bizonytalansága a művészet világában soha elé nem fordulhat. Mert tartsa bár a természet buvára erőnek vagy kelmének, a mi nem az, mindegy az eredményre nézve; ez eléáll, megjelenik akár helyes akár nem az elmélet, mert a természetet örök idők óta vezeti a belé vetett czéloosság törvénye: de a művészet kezeiből semmi sem ered tudatosság nélkül; így országa teljesen átlátszó, világos, míg a természeté sötét, tapogatózás; ez anyagi, amaz eszmei.

Minden eszmeiség mint egyebütt, úgy a művészetben, csak is abban áll aztán, hogy a gondolatnak meghódol minden elem és kelme, az egésznek a rész, mikor a gondolat, mint vezérfény meghat és átvilágosít minden kelmét, népit nem népit s megjelenik bennök, de azért még, hogy megjelenik bennök, nem következik hogy beléjük is zárkozzék örök mindenkorra kirekesztőleg, valamint nem szükség, hogy a természetben az erő azért, mert rendesen anyagban mutatkozik, úgy foglaltassék ebbe, hogy nélküle gondolható se lehessen. Sőt inkább az erő nem az anyagban rejlik, hanem azon viszonyokban, melyek közé az anyag jut; s a művészet eszmeiségét sem az elem vagy kelme határozza, hanem azon fensőség, melylyel ezeket uralkodása alá veszi. Mindnyájan tudjuk, mikép egy puskából kilőtt faggyu gyertya deszkaszálat keresztülyukaszt; a példa mindennapi; mégis nem a gyertyában rejlik az erő titka, hanem a módban és a sebességnek, melylyel lövetik, mértékében.

Száma nélkül idézhetnék példát a szellem mint a természet világából, s utoljára is ott fognék megállapodni tárgyamra nézve, hogy a kelmeiség vagy részletesség művészete sohasem forrhatja ki magát eszthetikai épséggé, egészletté; miután előállása is már visszaélésnek, a szép eszméje megromlásának tulajdonítható. Ezek után tehát nagyon természetesnek fogja találni az irodalomtörténet fürkészője, hogy legujabb lyránkban követelő fontossággal lépett föl a részlegesség, a kelmeiség nemcsak a hazai vidékiségek kiemelése által, hanem a czimeknek is a tartalomhoz képesti különöz megválasztásával, mikor mind ritkább a régi egyetemes (versek, költemények) elnevezés, annál gyakoriabbak pedig az al-

kalmiság színét viselő felírások. Az emlékezetbe már nagyon beszinlik magokat, mert véletlenül lepik meg a képzelődést, a mai lyrai gyűjtemények címei; s az ember nem tudja, mit várjon egyelőre a szeszélydalok vagy romvirágok, szerelmi vadrózsák, kalárisok, tavaszi lombok, tölgyek és virágok s más hasonló czégektől. Szembeötlük pedig hogy az egész gyűjteménynek még van címe, az egyes daraboknak már nincs, hanemha az első sor vagy a refraine van a helyett felírva; és miképen a szeszély csak egy mozzanat a költői alkotó tehetségben, a tavasz csak egy része az esztendőnek, a romok a történetnek, stb. úgy a közös név alá is csak emez egyoldalúsági költészet sorozható, mi, dalolván egy kötetben romról, szeszélyről, lehetlen hogy unalmat ne okozzon az olvasóban, miután nem minden költő oly ezer változatu mint Hafiz és Rückert és Petőfi, s kimerülésig ne vigye vagy ismétlésekre ne vezesse vissza a költőt.

„Kölcey nekem egyszer,” írja Kazinczy, „azt mondá, hogy a hexameter fecsegővé teszi az embert.” Igen jól értem, mit gondolt, ezt mondván, Kölcey, de azt még inkább, hogy nem a hexameter az ok, hanem más. A mi nyelvünk hajlékonysága fölötté könnyűvé tette a hexameter csinálását; épen olyan könnyűvé, mint most népiesen írni. A korszerűség már azt hozná magával, hogy én is ahhoz hasonlóan mondanám: a népiesség fecsegővé teszi az embert. Kiki átlátja: sem a hexameter nem ok sem a népiesség. Mindkettőt a külső formák begyakorlottsága, a könnyű süker szerencséje eszközli; mikor a formának, mint külsőnek felfogása miatt elzürlik a tartalom, s a költői eszme hevenyészetben oszlik fel. Imé ez az ok, és nem a hexameter vagy a népiesség.

Mindemellett is, levén már eddigelé nem ugyan valami derék szerves változása, hanem inkább az eszméhez való visszatérés által némi módosulása legujabb lyránknak, én nem vagyok kis hittel a jövő iránt, legalább a mennyiben jó lesz egyszer reá visszamlékezni. Nevezetes, hogy Liszniai és Szelestey, már a forradalom előtt isméretes nevek, voltak emez alrendű irány legjelzöttebb tényezői. Első már ezelőtt tiz tizenkét évvel gyakorlá e modort, Szelestey pedig mintegy ketté törte magát, a mennyiben a legerőtlenebb egyoldalú, halvány idealizmusból csapott által a legtestibb egyoldalú, pozsgás realizmusba; egyforma

szerencsével itt és ott! Lisznyainak pedig ma is azok legszebb s becsesel bíró költeményei, melyekben a palóczság vagy helyiség adalékai mellett és felett tulnyomó a nempalóczság és nemhelyiség. Nem ugyan vidékiséghoz, hanem a szellem saját megyéjéhez kötötte magát Székely József a szeszélydalokban. Hogy követte volna valaki, nem tudom. De a két elsőnek már akadtak utánczói saját vidékeik szerint. Spetykó Gáspár nem kevésb pietással zengi és helyszineli a gyöngyösi Mátravidéket, mint Lisznai a palóczságot. Mikép Szelestey a Kemenesalját, ugy dudolja meg Csermelyi a Hegyhátat, jegyzeteket is bigyeszt azonszerint a versek alá, elmondván péld. hogy a nádasdi határban csakugyan minő len terem. Feltűnő mind e most említett írónkon, hogy a positiv religió elemei, csak is mint elemek, nagy előszeretettel, de annál kevesebb művészeti gonddal befoglalvák költészetökbe. Bizonyos kedélycultus a természetben teszi az alapvonalt Tóth Endrénél; szerelmi lágyság vezeti Tóth Kálmán költészetét, a képzelődés merényletei Zalárét, míg Vajda János egyenesen a szenvedély karjai közé veti magát. Körülbelül ezek a legjobban kivethető irányok, melyek mindegyike ha nem sikerült is folytonos szerencsével, de mégis mint ugyanannyi kísérlet megérdemli a műbölcsész figyelmét, igényli fáradságát annyival inkább, mert különösen Vajdában a tartalom afféle gazdagságára találunk, mely szinte sovárgást kelt a velegondolás nagyobb mértéke után. Egy lépés: benne vagyunk a dolgok rendes folyamában, és rövid kitérés után, melyet egyrészt az idők rendkívülisége, másrészt az elméleti oldal elhanyagolása okozott, folytatjuk a régit Bersenyi és Vörösmarty, Arany és Petőfi nyomain.

VI.

Lisznai Kálmán valóságos költői tehetség, a tehetség minden árnyoldalaival. Példa vagy elmélet, tapasztalás vagy tanulmányozás egyikét sem törle el ezeknek, hogy nélkülök mindazt fölfedezhetnők, a mit Isten adott. Nála a költészetnek erős ösztöne dolgozik inkább, mint művésziessége, ugy értvén e kifejezést, hogy az ösztön minden hajlandóságot föltesz ugyan, de nem a hozzávaló kiművelést, palérozottságot is. Viszonya magához a külső természethez igen erőszakos, sőt a mennyiben ő sokat megfi-

gyelt a lég, föld tüneményeiből, s ezeket ép oly nagyra becsüli költészetében, mint például Vajda Péter a napot, Kölcsey a szel-
lőt, de mindezeknél merészebb, a ráfogásig hűtlen módon hasz-
nálja fel: versei gyakran szemrehányás a szellem ellen. A termé-
szetnek ez a megdulása több mint a mennyit a költészet kíván,
mennyi a poétai gondolat, hogy kifejeztessék, elégnék tart. Van is
dolga aranynak, gyöngynek, gyémántnak, szinméznek, szivárvány-
nak. Igaz ugyan, hogy a nép az ilyenekben nem tudja magát tar-
tóztatni, de Lisznai nem bírja, s mi amannál nem gyakran meg-
járja, költőnek nem ritkán sok. Szinmézangyal, selyemlelkű jelző
neki vajmi könnyen foly, sőt a bor arany tej, a köny lélek ki-
ontott vére, a sejtelem szellemi árny, a kedv szellemi puskapor,
a köny a szeretet vére, a remény arany buborék, a holdfény meg-
testesült ábránd, a hegedű hangjai fából arany karikák. Meg le-
hetünk továbbá győződve, hogy ő mihelyt nagyot vagy tán jelen-
test akar mondani: azonnal fölveszi isten nevét, a szent képze-
tét; mikor a falusi szegény együgyű ember módjára, ki but, bajt,
istenre, mint végső okra tünődés nélkül visz föl, neki hasonlóul
isten csinál mindent, isteni és szent minden, a mi nem az is¹⁾.
Ur isten nézi magát a magyar rónában, mint tükörben; isten be-
széde a vihar, isten ajka a lant; Tyutyu istentől lopá a nótát,
meg bubánattól és szerelemtől is; a vendég isten madara, isten
vágta ide e világot, istent iszik a borban, mert ő jelen van
mindenütt, így a borban is stb. Mikor a költő ily kevésbé lehet
el az ur isten nélkül, nagyon megfogható, ha theogonizál, kosmo-
gonizál; természetes átmenet a műthószra. Hogy erre Lisznait
palóczai vezették, könnyen képzelhető, mert maga is megjegyzi,
hogy nálok gyakori hasonlítás ez: „olyan vagy mint egy kis is-
ten.“ Mindamellett nagy a különbség; mert a palócz soha sem
szól így, ha templomaiban oltárt nem lát, mint a palócz dalok-
ból (második kiadás, 187. lap) magokból is kivehető; Lisznai pe-
dig talán épen metafizikus akart lenni, midőn úgy fejezte ki ma-
gát. Hogy a szentnek módján tuli használata másnak is felötlött,
nem kétkem. Azonban nem ez a fődolog, hanem a szerkezet, mely-
be foglaltatott. — Sugár, fény, szomorúság, méz, harangszó, erdő,

¹⁾ Vidékünkön, jól-e vagy nem jól, egy hangszerzemény jár isten i
csárdás név alatt,

mámor, kedv, a tokaji hegy, csata, homlok, rész (szent rész a hetedik ég üdvélől; *Dal zongora* 58. l.), hit, ütés (a szívé), öntudat, áldomás, bubánat, panasz, harmat, hölgy, álom, csók, költői vágy, mosolygás, tündériség, napfény — mind szent. Látszik hogy e szó igen sokat ér, de le is van foglalva eléggé, s a találás mestersége általa könnyítve jó formán. De még itt nincs megállapodás. A konkrét tárgyak kifinomíttatnak vele és lesz szentség, még pedig ömlő szentség a hazáért kifolyt vér; azután van a szerelemnek forró szentsége, de szentség a levegő (a hol Kapisztrán beszél), szentség a seb, melyet visel Mecsériért a huszár, míg a pacsirta éneke hangos szentség. Hasonlóul mintegy divatos szójárásképen jött be a költészetbe az imádat és imádság képze, főleg Tompa gyönyörű dala óta, melyben a leánynak „imádságos kis szája“ van, nagyon helyesen, szépen. Kiki észreveszi, hogy ezek, valamely vallásos kenet, a religio megjéből áthozva. Semmi szó ellenök, de úgy mint Liszniai élvelők: mindennapiasan nem mindennapias képzetekkel, talán sok is már és megkívánja az itészet hozzászólását.

Mondottam és mondom ismét, hogy Lisznainál kedves kör a positiv religio köre és pedig inkább utóbbi mint előbbi korában költészetének. Tehát a realizmus mellett idealizmus, s gondolhatná valaki, hogy szerintem is nagyon helyesen. Ám gondolja, de ne siessük el ítéletünket és elmélkedjünk egy kissé. Hadd elemezzem eme költői eljárást. Látnivaló, hogy a hol a szentség ömlő, forró, hangos jelzőkkel van ékesítve, ott nem igen sok ügyelet volt a költői szépre, s más jelzők is megjárhatták volna, p. a vér lehetett volna piros szentség, a szerelem bájos vagy édes szentség, a pacsirta éneke légi vagy tavaszi szentség; vagy megfordítva: szent pirosság, szent forróság, szent hangosság stb. Az efféle inogó jelzők nem mutatnak átgondolt szerkezetre; mert bár igaz hogy a vér ömlő, a szerelem forró, az ének hangos, de még azért nem szükség hogy szentség is legyen. Vagy azt kellene tán hinnünk Liszniai szavára, hogy a mi nem rossz, nem rut, mindjárt bevonatik a szép körébe, mihelyt szentnek mondmtik? Koránsem. A szépet szentté sublimálni épen oly esztetikaellenes, mint reállá condensálni; benne mindnem találhatunk gyógyírt a közrendűség nyavalyája ellen. „A szép művészség“, mond Kölcsey, „nem tárgyazhat egyebet a szépnél, és

Sulzernek tagadhatlan hibái közé tartozik, hogy ő a szépművészségnek minden ágait morális oldalról szeretne tekinteni. "Ohajtom, hogy e helyütt a religio is értessék, melynek elemeit dolgozza fel Lisznyai; mert gyakran kér ugyan ihletet, szentséget a religiótól a művészet, s viszont ettől dísz, fényt, pompát amaz, de azért mindkettőnek meg van saját eleme annyira, hogy míg egyrészről belső érülködésben vannak egymással mint eszmeiség, másrészről ellentétei egymásnak, mint történetiesség; s míg a religióban a külső semmi, hanem az ájtat, a sziv belsősége minden: addig a művészet csak mint külsővé lett belső, alakba öltözött eszme felfogandó. És mert alak, mert külső, mert érzékelhető a művészet: van benne helye, módja mindennek; s a lángelme sem veheti zokon, ha megjegyeztetik alkalmazására, hogy ez a vonás, ez a szín, ez a szó, ez a gondolat nincs a maga helyén, nem illik oda.

Jogot érzek ennél fogva kimondhatni, hogy Lisznyainál éppen a religió elemeinek felfogása, ha netán ovó nyilatkozat vagy felelet akar lenni azok ellen, kik nem látnak elég idealizmust vagy az elemeken uralkodó eszményiséget nála, szintén oly szerencsétlen, mint a népinck előszeretete, azaz ismét egyoldalúság; mert a költészetnek nem szent kell, hanem szép; a nemszent is lehet szép; a szentnek mint olyannak semmi köze a széppel, vagy csak elem s alkatrész gyanánt. Igaza van Kazinczynak, mondván:

— — A ki napjait

A szépnek szentelé, s még a valót is

Azért kedvellé mert alakja szép,

Mert a való s a szép egy fő virágai,

Testetlen lelken úgy nem lel kecsét,

Mint a lelketlen testen nem találhat.

Sőt többet mondok. A szép, ha tulnyomó érzékkel, fölös mérvben vitetik át a religióba, úgy megvesztegeti, elkülsőíti ezt, mint ez, uralkodó befolyást nyervén amarra, belső töprengéssé, rejtelmes alakossággá, értelmetlen műhósszá teszi a költészetet. Ha mégis a szép és jó, vég elemzésben nemcsak egymás helyett állnak, hanem egymást kiegészítik, mert a jó cselekedet egy uttal szép tett, s viszont, oly régi igazság, hogy a szép jó fogalmát Plátóból már a görögöknél is ösmeretesnek találjuk; igen, de mindegyiknek a maga rendén és elemében kell előállíttatni, s ez fődolog,

mit, úgy látszik, Lisznyai nem tud. Azonban mi neki a religió, vagy az, a mihez ő imádással vonzatik? Felelet az, a mi épen szóban van, p. madár, napfény. E tekintetben ő úgy jár el, hogy nagyon nagy nagyításokat, illetőleg ráfogásokat használ s épen, mikor elérné a fenségest, fagyossá jegeczedik. Olvassátok csak a dalszongora első versét: Hol vettük a dalt, vagy Tündér Ilonát a 16. lapon. Ő igen szereti a madarat, s könnyen megtalálja benne a maga alanyiségének megfelelő tárgyiasságot, s elhiszi, el akarná hitetni velünk, hogy az úgy van és nem máskép, ekkor egész kebelével neki lát, hogy megdalolja. Ő szereti a madarat, a madár énekel, s ha kérdésbe tétetik: mi adott a szívnék hangot? feleli: a madár és szerelem, azaz hogy csak a madár, mert a második szakban már kivallja, hogy

Mig madarat nem hallottunk
Nem volt nóta, nem volt dal;
A szerelem is néma volt
Titkos fájdalommal.

Hasonlóul Ipolyi Arnoldnak ír ő egy regét a napimádó magyar őskorból, — természetesen a napot kell előtérbe hoznia — s ha elébb madarat imádott, itt napot imád s nem oly elfogultsággal mint az őskor, de a reflexiók egész özönével hisz és mond a régi napról új dolgokat. Már például új dolog az, hogy a nap

Szent fényéből van a lélek!

Ez által támad szívünkben
A szerelem, az akarat;
Ettől születik fejünkben
Az igazság, a gondolat.

Ha már a gondolat is a napfénytől származik, jó volna tudni: melyik tökéletesebb a lélek-é vagy a fény? kétségkívül a lélek. Mégis ez lesz amabból. „Igaz öreg hit!” mondja ő; igen, de akkor így nem daloltak, hanem imádták a napot minden megkülönböztetése nélkül a fénynek a lélektől. Hogy ez amabból származik, mai ember mondja, ki érti a különbséget a kettő között, de költői célból, mert épen szükség van rá, a régiekre fogja; miből láthatni, hogy imádná ő a napot, ha régi lehetne, de a régiek ha így gondolkoznak vala, meglordítják a theogoniát és szellem-

től származtatják a napot és nem úgy mint az ujkor Lisznyaia. — Szintugy a madárdallal is. Zenébe innen olvadt át a világ népeinél :

S a legistenibb dalműben
Madárdal szelleme él.

Ez a beszéd a legszebbet akarja mondani a madárdal felől, s hogyan mondja azt? Legelsőben is megfordítom a tételt így : madárdalban isteni szellem él. Jó volna-e ez? Jó, mert mikép a borra mondja Lisznyai, hogy benne istent iszik, úgy hallhatná madár énekében istent annyival inkább, mert a dal nem oly anyag, mint a bor, de sőt igen is méltó alak, hogy benne jelenjék meg az isteni, mindamellett ő azt nem teszi, mert kevésbé reál. De a fennebbi mondatból ily értelmet is jó volna kifejtetni : a dalműben isten szelleme él. Miért ne? Még mindig úgy képzelünk istent, mint a ki meghatja a madárdalt és dalművet, de ha mindezzel átellenesen az mondatik, hogy „az isteni dalműben is a madárdal szelleme él“; ez a mi nem igaz, s a dolgok tárgyiségének alanyiségünk szerinti erőszakos átfordítása, ferditése; vagyis ő, mert szereti a madarat, olyakat fog reá, a miket neki tetszeni tetszik, s ez a valónak eltagadása: hamis képzelődés. Hagyjuk ki csak a dalból a kosmogóniai erőködést, s engedjük folyni a madárdal valódi tartalmát, mint a dolog természete kívánja, a költészet célja megengedi: fogunk birni egy meglehetősen dalt, eléggé naivat arra, hogy szeressük, most pedig eléggé magasra csigázottat, hogy benne alig találjunk valami érdeket, e m b e r s z e r ű t.

Igen, ez a szó az, a mit Lisznyainál valóban sajnálattal nélkülözünk vajmi sokszor. Mi minden nem mondatik el egy havasi pintyről, az álmodó sasról, a magyar rónáról, a magyar csillagzatról stb.? A palócz dalok Lisznyainak kétségkívül legfrisebb művei, mint ilyen közvetlen, magoktól jött mesterkéletlen dalok még nagyobb részt az ő jobb erének kifolyásai, a megélt viszonyok zengelmei. Ő belső frigybe lépett a palóczokkal, kik között folyt el gyermekkora; ünnepeik, játékaik, toraik, szüreteik, temetések; lakadalom, s menyekzői szokások, gyűrűváltás, vőfélkedés; hagyományok, legendák stb. mint közvetlen nézles, tapasztalás mélyen nyomultak képzelődésébe, s utánok az addig nem méltánylott költő — némely közbejött sorsváltozások is keltvén az érdeket, rész-

vétet íranta — majdnem váratlan hirre kapott, s teljes meggyőződésem szerint, jó okon. Dalok, melyek holmi szokásrajzoló, kelmeiséget lehelő, statisztikába, népismébe tartozó elemtől valamennyire feltisztulvák, azaz inkább költői érdemben irattak, vagy sikerültek, aprók és nemaprók, érzelmiék és elbeszélők, a palócz dalok között igen szép számmal találhatunk. Bennök eredetiség, fordulatosság, könnyedség és kedély, mindig saját költői tartalom, még ha palóczféle sajátsággal is eléadva, önkéntelenül is vonz, megragad, mulattat. Nem érzem magam kötelesnek egyenként venni szemle alá e dalokat; de ha kívántatnék és szükség volna rá, azt is elvállalnám és nem vallanék vele szégyent, ha dicsérnék. Ez akkor lett volna idején, mikor a palócz dalok megjelentek s megüték az emberek képzelődését mint Kalifornia hirei; mindamellett most sincsenek elkésve. Hanem azóta sok változott. Lisznyai a közvetlenül szemlélő, figyelő palócz poétából elmélődő palócz metafizikussá lett, és elhitette magával, hogy a mit látott eredni, végbemenni gyermek és ifjukora folytán az életben, mert valósággal eredt és végbement, és becse volt: annak is lesz becse, a mi ered és végbemegy, nem ugyan az élet, hanem az ő képzelődése világában. Ezt ő nem tehetette másképp mint megfordította a gondolkozás rendét, a lét kategóriáit. Nála sok származik abból, a miből nem származik; alsóbb rendű állittatik a magasb rendű helyére, s a legtávolibb eszmék hozatván együvé: valami nagy képzelődő tehetség jeleit látjuk ugyan műveiben feltűnni: azonban nem úgy van, mert semmi sincs oly közel egymáshoz, mint a szélsőségek, a honnan kerestetniök nem is kell, hanem csak elővételni, mert azok örökös készlet, legkönnyebben kapható jószág. A mi bennök magát otthon érzi, korántsem a szellem, mint jobb részünk, hanem a szeszély, mint az elme különcze. Egy szeszélyes angolnő felhág egy régi hős oszlopának tetejére, s levelet ír barátjához: „kelt Pompéjus oszlopa tetején“ alirattal; barátja éppen Kairóban mulat, elérti a tréfát, s válaszol: „kelt József kutja fenekén“ adattal; és mi habozás nélkül mondhatjuk rá: szellemdús társalgás. A költészetben nem mindig, hanem csak igen ritkán szép az ilyen ellentét s felhalmozva, mint Lisznyai „Egy negyedrészt Epikur“-jában, csömörletes. Nem akarok jövendőlni, de nekem úgy tetszik, hogy Lisznyai Kálmán költészetén már eddig erőt vett az a szomorú miszticismus, mely va-

ló létnek veszi a nemvalót, s csudálatos lényeket rajzol együvé, hoz egy társaságba, saját alanyiségának oly fensőségi állásban tartásával, hogy attól függ a sötétség, a fény a természeti világban is; tehát az alanyiség mint ok fogatik fel, holott elég volna, elég is volt eddigelé, ha tükre volt ember kedélyének a külvilág, vagy ez irta le magát abban. Bromley és Oberlin a tulvilágot, mely nézlődéseikben nekik feltűnt, helyiratilag rajzolák le; az utóbbi még térképét is vette, melyen kimutatá falusi embereinek azt a helyet, hol fognak letelepülni holtok után. A subjectivitásnak eme nagy üressége valami szomoruan nevetséges, már magában feltarthatlan állapot ugyan, de ne feledjük, hogy elválhatlan tőle a szentnek képzete, és a képzelődés sehol sem üz oly veszedelmes játékot, mint ha épen a szenttel foglalkozik, mert bensőséggé hazudja az egész külvilágot, mikor ez, mint való egész tárgyilagosságyban mutattatik fel könnyű módon, könnyű szerrel a saját kamarából, melynek kulcsa mindig kezeink közt. Kiki jól emlékszik amaz ifjui lángoláshoz egri hangokra Petőfőtől, melyben költő „ha kedvének magva volna, s elszórná a hó felett, Örömerdő koszorúzná a telet.“ Tetszettek ezek valaha. Lisznyai hasonló melegséggel, de már nem föltételesen, hanem egyenesen, határozottan énekl:

Tüzes lelkem a vészfelhőt
Melegen besugározza,
Menyköveit meglágyítja,
Szerelimmal elolvasztja.

Legott felötlik a különbség. Petőfi még fölteszi az okot, (ha volna) Lisznyai már ennyire nem érzi magát kötelesnek; hanem categorice kimondja, a mit gondol. Ez prózai mintegy napi parancs; amaz költői, mint az ábránd. S honnan mégis az oly annyira erős ragaszkodás egybűtt az érthetlenséghez, a delejesség, a tündéresség, bűbájosság varázsaihoz? Mint egykor a természettudományban mindent a magnetismusra vittek vissza, a tevő és tagadó sarkiaság elmélete szerint, úgy Lisznyai is eme két szélsőség löki fel magát, helyzetek indoklása nélkül, van, nincs reá szükség, minden nyomon és kedélye

Csudálatos üdvösséget
Lel a boldogtalanságban.

Fel vagyok mentve, úgy hiszem, ama nem igen mulatságos műtételtől, hogy Lisznyainak egyes verseit taglalgassam, nyelvi s egyéb apró hibáit szemelgessem. Én a nagyát keresem, ott tapogatózván, hol az elvek szigora parancsolta. Nem hagyhatom mindamellert szó nélkül amaz oldalt költészetében, melyre úgy vettem észre, maga is sokat tart, t. i. a palócz „műthósszerű szokások, jelképes költői kifejezések“ oldalát. Ne higye Liszniai, hogy emez adalékok iránt oly kegyelettel volna mai világ szerint a palócz, mint ő a maga gyermekkori kedélyének fenmaradt bizonyágtétele után vallja, bizonyolja. Itt is többet látta ő azokban, mint más, mint magok a művelt és nemművelt palóczok a gyermekkori éven túl láttak. Itt is az ő alanyiséga a főtenyező; s bár egész tudatteljesen jegyzi meg, hogy a „jelképes kifejezéseket“, melyek a palócságban a „czigány purde“ előtt is ösmereteseek, nem érti s mégis lerántja Gyulai, a mi úgy lehet, de mit nyernek vele ama „műthósszerű szokások és kifejezések“ egyebet, minthogy „az utolsó kis czigány purd is tudja. Azokat lehet tudni, de ez nem elég. Azokat használni kell mint életelemet, mint folytonosan jelenlevőt, melyben élünk, mozgunk és vagyunk; nem pedig elővenni mint költészkedésének tizenkettedik esztendejében, Liszniai. Ez maga is mutatja, hogy a palóczok között nem él többé oly parázs friseségben a műthóss; hanem arra már ott is emlékezni kell, és kell találgatni, utána járni értelmének, tartalmának, mert a közvetlen nézls útján szerzett és birt tartalom és elevenség kihalt belőle, s legföljebb száraz csontváz maradt az utódokra egykét szóban, kifejezésben, mely életre, szokásra emlékeztet, minővel az egész magyar nyelvben és nemzetben vagy a haza egyes vidékein mindenütt találkozunk. Ki fogja kétségbe vonni, hogy tömérdek ferdítés, félreértés lopakodott be az idők során, emez elhalaványált regehitbe, s reá oly követelőleg hivatkozni, mint Liszniai, csak az foghat, ki a gyermekvilágnak ír és nem a nemzetnek. Ha pedig csakugyan vannak fenn ereklék, használtassanak fel péld. régi korba téve, ó zamattal, drámai, épósi helyzetekbe, de nem oly előkelő tekintélylyel, hogy értők irassék a dal, hanem ők tartsák szerencsének, ha fölvetelre méltattatnak; különben úgy kirínak, mint a régi angol színész, ki világos nappal az utcán is veres nadrágban és kipirosított arczczal járt, kelt a jövő menő élet hemzsegései között. Történjék pedig, hogy valaki ne

maradhasson nyugodtan e műthószok ingerétől: írja össze rendesen, egyszerűleg, prózailag, minden maivá tétel nélkül, az irodalomnak; nem fognak azok elveszni. Aztán nem is palóc nem is műthósz mindaz, a mire mondatik, hogy az. Mert az ország egyéb vidékein is hallhatók, kivehetők amaz elemek, műthószszerű szokások és költői jelképes kifejezések saját helyi színezettel; és tulajdonképen nem is annyira a magyar népei, mint inkább a vele szomszédos oláh és szláv honosinkéi. A palóctság már ilyen összekötő vidék a magyar és szláv faj között, s könnyen vehetett mástól, de tarthatott — és vett és tartott — is még őskorából ilyen ereklýeket. Részemről magam is oly vidéken születvén, mely közel találkozik a ruthén fajjal, sokra emlékezem gyermekkoromból, de a mint gyakrabban társalkodtam az ugynevezhető belső magyarsággal, igen jól jut eszembe, hogy apródonként el kelle maradni ama gyermekvilági emlékezeteknek, mert a magyar elme soha, vagy csak igen-igen régidőben lehele előkelő hajlandósággal ama „műthószszerűek“ iránt, melyeket Lisznyai ajánl és terjeszt, de melyek nem is műthószok, hanem inkább igaz neven babonák. A műthószra, mond Shelling, kettő kívántatik, u. m. elsőben is thegoniai műfolyam (theogonischer Process) a tudalomban, mit megelőz másodszor annak előföltéle, hogy ember az istenséggel állományi egység összeköttetésében áll; s isten ő benne mint kedvelt természet mutatkozik. Magyarok istene, Tündér Ilona, vagy némelykor Magyar Ilona, Táltos, ezek nálunk a valóban műthószai maradványok, nem pedig a palócok babonái, s bárgyu kegyeskedései; melyekkel vagy melyek nélkül a magyar költészet sem nyer, sem veszít. Még az a nagy madárszeretet sem valami nagy hazaiság, vagy eszthetikai nyereség. „Három jó madár, gyönyörű madár“ kifejezések eléggé tanúsítják. Népünknel ez inkább csak guny, mint különös tetszés tárgya. Az igaz költő az élet világát, az embervilág lényegét, a szellem bensőségét tárgyalja, „tükröt tart a természet elé“, s nem támaszkodik kihalt szokásokhoz, gyermekvilági képekhez valódi céljának tévesztése nélkül máskép, mint alkalmilag, jellemzőleg az idők szerint, de annál ragaszkodóbb kebellet öleli a jelent, mint dalnok. Lisznyainak vagy legalább oly erős műthószai hajlandóságu költőnek, ezelőtt három, négy száz esztendővel kellett volna születni. Akkor még elég volt az irodalomnak egy egy népszakadék lelke szerint és nyel-

vén szólani, mint a régi nyelvemlékek is mutatják. Ma nem oly keskeny már az irodalom medre; s a műveltség egyetemi hatásától mintegy elzárkozni a költészetben provincialismus, minek értelme nincs, kivéve ha babonák, elidősült szokások melegítettnek föl, mint a CXVIII. palócz dalban, mely pusztá kelme; vagy a nyelv tájiasan (p. szomorkogyik, szomorkodik h.) használtatik, mint a LXXXIII-ban, mely igen szép, s még szebb volna minden palóczság nélkül, mi nem is egyéb mint a nyelv egy pár alakjának palóczos használata. Vala-e lényeges szüksége Lisznyainak a palóczkodásra, megtetszik, mihelyt szebb dalait olvassuk. A karancsalji kis leány lehetne bodroγκőzi is; a dal mégis szép lenne. Hogy a tiszteletes: tyiszteletes, a diófa: gyiόfa alakban iratik, ez számba sem jó; ez ugy nem palóczság, mint ha „csiklandós“ a leány. Az ily külsőségek becsének el kell veszni; de hogy még nevededett, nem sokára meglátjuk.

VII.

A kelmeiség, a vidékiesség költészete, mint olyan, azaz magában véve, nem sokáig maradt egyedül, Lisznyai utód nélkül. A dunántuli szép magyarság kebeléből, hol Berzsenyi és Kisfaludy Sándor éltek és munkáltak az ő és új költői népek nyomain, szakadt ki a kemenesalji költészet képviselőjéül Szelestey László, tele tüzzel, tele szívvel az irodalom és nemzetiség virágzása iránt, nagy reményekkel és gondolatokkal a magyar költészet ujjá születése felől. Nem tudok egy hamar példát reá, hogy a nemes tűz és lelkesedés oly kiváló szeretettel fogadtatott volna, irodalomérti küzdelmeket oly részvét kísért volna, mint Szelesteyben. Igazán a magyar közönség, főleg a Kemenesalja, ritka pártoló szívessege meglepőleg nyilatkozott iránta, miből önként foly az a következtetés, hogy Szelestey, mint becsületes derék magyar hazafi, mindnyájok tiszteletét kiérdemlette s birja. Ez így van a maga rendén.

Semmi hazafiui vagy polgári tisztelet nem tartóztat azonban kimondanom, hogy midőn a tisztelő közönség eme nagyra becsülést a derék férfiú költői működésére is 'átvitte, csalódott; mert a Szelestey felé nyilatkozó részvétet jó szándéknak tulajdoníthatni, nem tehetéseinek. A személyi érdem van be-

csülve a költőben, s engem, mint műitést valamely kegyetlen köteleesség int és kényszerít elválasztani egymástól a kétőt s abban a mit ezentúl mondandó vagyok, semmi más tekintetet nem ösmerni bírámul, mint az izlés, a tudomány hatalmát, tekintélyét. Nem mai történet az, hogy szépirodalmunk tévuton jár. Nem mai, hogy az ítéset, jól roszul, szemére lobbantá tévedését. Ez mind semmi volna még, de a széptudomány ellen hamis tanok, állítások ellen homlokegyenesti állítások vetettek föl; az ítéset, mely magában nem igen kedves foglalkodás, hanem annál kényszerítőbb szükség, úgy iratott ki a közönség előtt, mint valamely nyugtalan elme viszketeg, kákán is csomót kereső kötekedése, melyben több az irigység, káröröm, mint a tiszta jó akarat, használni törekvés; miért a közönség előtt annál gyanusabbá tétele csakugyan meg is kísértetett, ha jól sejtem, meglehetősen foganattal. Így történt hogy forradalom előtt s után a szépirodalom legtermészetesebb módon juthatott olyan elmék vezetése alá, kik arra sem belső szeretet sem megelőzött műveltség által nem voltak jogosítva. Ez, úgy hiszem, mai nap már irodalomtörténeti esemény, s egyes, általam netalán felhozandó adatok s példáktól nem várja igazolását. Csuda-e, ha némely szerkesztők (és ez a nagyobb rész) föllépése olyformán végződött, mint Toldi Miklós ugrása a festett szőnyegre, hogy magából a házból esett ki az utcára, ők pedig a szépirodalomból mindenestül a köznapiságba. Igen, a magyar szépirodalom tévedése s ennek fölfedezése nem mai. Mégis egész könyvek, versgyűjtemények szóratnak ki az olvasó világba, szülemelni apróbb gyűjteményeket, mint Csokonai csikóbőröse „apróbb kulacsokat.“ A kelmeiség terjed. A vidékeiesség hazaiság jogát igényli; s hallgasson az ítéset? Ah ti vidéki elmék, ti szegény költők! Nektek egyedül azon esetben volna tán kedves egyetlen a haza, csak akkor nem tépnétek föl talán vidékre, tájékra, szokásra, ha egy darab szirtből állana tenger közepén, mint Odüsszeüs Ithakája? De ti alföldet, palóczságot, hegyhátat csináltok belőle, s észre sem veszitek, hogy olyat daraboltok, a mi annál könnyebben darabolható, mert nem szirt, s nem kevésbbé van kitéve mindamellet a hullámok csapódásainak, mint akármely sziget az oceánon. Reméljük az időtől. Majd eljön a mi hazánk Odüsszeüse is egykor, ki egyiránt fogja szeretni a kenyértermő sikot és borontó hegyeket, a dinnyés

Nyirséget és makkos Bakonyt; fogja pedig szeretni annál inkább mert a szeretők száma naponként fogy, látván hogy épen a költők osztoztak meg nagynevű elődeik hagyományán, mint Nagy Sándor birodalmán a kis vezérek. — Kétségbe kellene esnünk a jövődőről, ha eme költői felekezet csakugyan uralkodó hitelre jutna, s a közönség még sokáig vesztegelne ámulásában. Hazánk nem nőtt, keblünk szűkebb lett.

Költőink közül egy sem vallotta magát inkább a népiességhez mint Szelestey. Ő nem csak irt verseket szerinte, hanem fejtegette is röviden elméletét Hat éve, hogy „Kemenesi czimbalmának“ előszavából kivonatot közölve (Szépirodalmi Lapok. 1853. 659. 675. lap), igyekeztem ez irodalmi egyoldalúságot, mint tarthatlant, megszüntetni midőn állításainak igazolhatlanságát vitattam. Ha Szelestey előtt kedves az irodalom ügye — a mi valóban úgy is van — neki kötelessége lett volna mélyebb vizsgálatokba ereszkedni, nem hogy engemet czáfoljon, mert ez nem fő dolog, hanem hogy mind neki mind az elvnek, melyet vall, becsületére válandott tisztaságig küzdje fel nézeteit. Jól emlékszem, hogy valamelyik lap tárczájában határozott visszaigazítást kaptam tőle, az igénylett tösgyökeres magyar eredetiség banális emlegetésével. Majd nem sokára szerze ő ismét és ajánla Kemenesi barátainak egy újabb kötetkét „Falupacsirtája“ cziműt, s megint jónak látta elméletet tolni az előszóba, hol újra nyilatkoztatja szépirodalmi elveit s következő formán részletezi. A népköltészet azon alap, melyen „fejlődhetik nálunk egy tisztán eredeti nemzeti költészet, mely . . . menten minden idegen zománczoktól, a magyar élet hű kisugárzása és tüköre leend.“ Ő már a népet úgy nézi, mint „nyelvünk sajátságainak, nemzeti szokásaink s érzületeinknek leghivebb antiquariusát“; „pietással“ szemelgeti „házi életének szekrényéből az általa megőrzött kincseket“, s nem ohajt szigorúságot a magyar élet ezen erekyéi vizsgálatánál; s a „nyersebb eredeti tételek (kitételek) megítélésénél,“ s int hogy „ne gyengítsük egyelőre az alapot, melyen építeni akarunk tulszigoru izléstani fogalmaink által, mert könnyen kivetköztethetjük eredetiségéből, minek aztán az lesz eredménye, hogy meg levén hamisítva az alap, torz sarjak fakadnak belőle.“ Végre így fejezi ki magát: „én úgy vélekedem, mikép a költészetet nem kell elszakasztani az élettől; a természetiesség alapján fejlődjék,

igyekezzék eredetisége megtartásán, legyen meg benne eltorzítlanul jelleme, zamata, lelke is azon életnek, melyet feltüntetni hivatása lön.“

Kár volna el nem érteni emez elmélet irányát, célját, horderejét. Bizonyos hogy Szelestey tollából ezt az idő sanyarta ki, midőn a régibb évek folytán az ítészet visszahatást igyekvék kelteni az elnyűtt, elsatnyított népiesség ellen Greguss, Gyulai s mások hozzájárultával. Ha benne theoria ellen theoria nyújtatik, czáfolat vettetik föl, magára véve nem nagy fontosságú körülmény. Nagyobb dolog, hogy ez készantagos, öntudatos folytatás, és pedig oly tanok és tételek folytatása, melyeket terjeszteni kár, egy különálló szépirodalmi közlőnynek pedig vezérelvekül fogadni el, valóságos szerencsétlenség. Mégis úgy történt. Ő ezen elvek „nyomán irt egy kötetke népies költeményt“ és szerkesztett egy félheti szépirodalmi lapot azután, mikor már tudtára volt adva, hogy fogalmai alapnélküliek, utjai hamisak. Így ő a népies iránynak legelhatározottabb szószólója elméletben mint gyakorlatban, s ha szavaiból az a kevés sem tetszenék ki, hogy legalább szereti az elmélkedést; — mai korban ennyi is nyereség — nem érdemelné hogy említés legyen róla: így azonban hagyjuk őt magára, mint az ellőtt nyilat; majd csak találkozunk vele a czélnál, az egyes műveknél, a hol is alkalomszerűleg rajta leszünk, hogy belátás keletkezzék mind az ő mind az olvasó lelkében a felől, mennyire nincs tisztában Szelestey ama szép szavakkal, mint ferdíti el értelmöket, rontja el magát azaz költészetét alap nélküli, jóhiszemű ötletekkel, ráfogásokkal, melyeket theoria gyanánt vesz.

Épen itt, épen most van helye azonban, hogy visszatekin-tsünk Szelestey költői pályára elvi oldalról. Vannak töle versek már 1839—40-ből „Költeményei“ között. Ez idő még csak szór-ványosan ismerte, üzte a népköltészetet, úgy az író mint az olvasó részéről; és Szelestey csakugyan azok közé való, kik az egy-oldalu eszményi elvet, s ezután valamely erőszegett költészetet pártoltak, létesítettek a mint Kunoss, Császár Ferencz példájában előképet is birtak már. Tudnivaló, hogy a népi elemnek a költészetbe való szerves, életerős felavattatása, ennek széptani lehetősége, szükséges volta épen azon évekre esik, melyek alatt lépe ki a világ elé Szelestey mint dalnok. A süker, mely mind az elméleti mind a gyakorlati oldalról mutatkozott, s az egész nemzetben

élénk viszhangra talált, Szelesteyre nézve, hihetőleg, meglepő vala, oly meglepő, hogy közepette a szépirodalom ez uton nyert újabb lendületének, szokatlan s mégis oly hamar megszokott fordulatanak, nem láta jobb módot mint a népi elemnek, melytől hemzsegsébe, forrongásba jött az élet és irodalom, határozottan, lelkestől, testestől melléje szegődni. Vele csak az történt, mi szokott történni olyanokkal, kik a tényeket mintegy földrajzi kiterjedések után mérik a fölszinen, s nem ékelik át a gondolkodás beható mélységével. Könnyű volt neki ezt is oly egyoldaluan fogni fel mint az eszménységet; könnyű volt csalódní, eltévedni. Vörösmarty „Szegény asszonya“ jut eszembe, ki csupa jó szívből elégnek tartá a fele imádságos könyvet magának, felét másnak. Szelestey költői pályája is, nem kétlem, ily rosztat nem gyanító őszinte kegyelettel oszlott meg két elv között, s most „fele ide, fele oda“, ugymint a forradalom elé s után esik, mint valamely irodalmi áttalvető: az eszménységhöz és a realizmushoz. E részben munkásságán bizonyos szerencsétlenség átka fekszik: sohasem juthatnia egészhez s maradnia örökké a részeknél. Mikor a fensőbb nemű eszményi körben mozgott, dalai oly légszerű, felhígított elemből állottak, hogy nem volt bennök minek alakot adni. Egyébiránt a bátortalság minden szemérme is megtetszett rajtok, mert, legalább a mint nekem mondja izletem, sugja emlékezetem, nem voltak egyéb az irodalomban feltűnt kedvesebb művek utó- vagy viszhangjánál, a miért alig találhatni versei között, mely előkép nélkül, proprio motu, készült volna. Majd, a forradalom után és a palóczdaloknak tetszéssel kísért fogadtatása óta, a mint a vidékiességbe áttapott, megint úgy járt, hogy, ellentétesen, a vastkos és vastag tapasztalás eseléki adataihoz, a népnél talált eredeti szólásmódok, szokásos kifejezések, helyi érdekeltség elemeihez folyamodott, s azon biztossággal, melyet a tények ugyléte, számszerint kimutatható érve kölcsönözhet a meggyőződésnek, a maga előbbi gyakorlata és a világ minden eszthetikusai ellenére felállítá a kelmeiség theoriáját, mi egyenesen annyi, mintha elébe tennők lényegesnek a mellékést, állaginak a járulékit, valódinak a valót, szükségszerűnek az eselékit, öröknek a napit, azaz felforgatása minden józan elmejárásnak, a dolgok logikájának. Hogy eme két ellentéti állapot között csak egy napi küzdelemben vagy gondolkodásban hagyta volna érlelődni, erősődni meggyőződését,

hogy csak esze ágába is ötlött volna kétkedni s tárgyát megismerlén a kétséget kiegyeztetni valamely fensőbb s egységes fel-fogásban : nem igen látom, sajnálom. Innen az ő szerencsétlen-sége, s mint alább meg lesz mutatva, költői elkárhozottsága. Lássuk.

Szelestey költészetének átka hogy gondolati bensőség és így a költészet elvének ösmérete vagy előleges biralma nélkül szólal-ván meg, ragaszkodott pusztán az egyes költői jelenetekhez, té-nyekhez. Ha szorosan vesszük, ritka az a költő, ki, midőn föl-lép, ne áruljon el magán egy kevés utánzási látszatot, azaz ta-nítványi alkalmazkodást a mester szerint. Az ifjuság, a kezdet mentik, de az igények alól fel nem szabadítják. Irni úgy mint más, nem csuda, s kezdetnek megjárja, de sohasem irni magunk szerint, hanem örökké mások után, ez olyan lelketlen folytatás, mely a kezdetet is elrontja. Van jogom állítani, hogy Szelestey mind e mai napig a kezdetnél maradt, pedig azért, mert sohasem tanulmányozott, hanem eléggé fogékony kebelével áldatván meg, élvezte az élet, a természet benyomásait, s midőn eme belső ta-pasztalás jól esett lelkének, ott felejté magát az élvezetnél, a nélkül hogy gondolatára érlelődni engedte s az új sereges benyo-másokat egyideig visszautasítani birta volna. Eme lelki élet igen nyájas, igen örömdús lehet, meg is tölti a szívet, a kedélyt, de formába kell tudni ömlenie, hogy költészet legyen belőle; s a formának legelső kíváncsi egység. De hogyan tesz magáról bi-zonyosságot emez egység, ha nélkülözi az elvi szigorúságot, a költői eszméletet, ha minden perczen széttöretik mint buborék a legelső illetéstől? Így engedé Szelestey kettőtörni először ma-gát a költészet eszméjét a népi és nemzeti költészet egymástól különvetett felfogásával, másodszor a népköltészetnek mint lényegnek, mint alapnak, melyen épülhet fel a valódi nemzeti költészet, előterjesztésével, végre az egyes tapasztalati tények-nek ideális fokra emelésével, mint előbb az eszménységnek való gyanánt vételével.

Röviden megjegyezzük elsőre, hogy mind a népi mind a nemzeti költészet magukban semmi a költészeti eszme egyete-messége nélkül; másodikra : a népi költészet úgy nem le-het alapja a nemzeti költészetnek, mint nem szülői az ikek egy-másnak; harmadikra, hogy a tények nem idealizmus maguk-

ban, sem az idealizmus nem tény magában, hanem ép egészletet, konkrét teljességet a kettő ad együtt.

Imé az elvi oldalak Szelestey költészetében. — Most tehát arról kell már belátást szereznem, mit akarok értetni a költői műszeme egyetemessége alatt. Ama függetlenségét, szabad kőjét a poétai lelkületnek, mely semmi más tekintetek által nem hagyja magát korlátoztatni, mint a szép eszméjének ősz törvényei által, mely szerint a költészet mindig gondolatot ad, de nem elvont logikai gondolatot, vagy a mi ezzel átellenes: egyenkénti tényeket, tapasztalatokat magokban, hanem a külsőség szép formájába öltöztethető (s ez által poétai) gondolatot; míg az egyes tényeket igyekszik a lelkiség magasb, nemesb világába avatni, az ismert (élet, szokás és szólás) formákba eszmei tartalmat önteni, a végesnek a végetlenség mozzanatát kölcsönözni. A gondolat költői és mint ilyen egyetemes; nincs alóla kivétel. De elveszti egyetemességét és doctrinává lesz, mihelyt az élet adatai, a tapasztalás egyenkénti jelenetei, s valamely rokon eszmekör határozmányai, mint például Lisznyainál a vallásos adalék vagy másoknál netalán a morál, vagy épen logikai, történeti stb. szárazság szerepelnek csoportosan, tulnyomó befolyással, vagy ha egyforma ranggal is.

Szelesteyt az élet és morál eme tulnyomó befolyása öli. Ő nem lát az életben egyetemességet, mert nem is lehet, szereti a morált, mert másképp nem is lehet, és hagyja képzelődését békóztatni általok. Képzeltetni, hogy ily költői hangulattal ő nem is szólhat bátran, egyenesen. Ha, mint theoretikus, szabályt ad, ez félszabály, ha mint költő, gyakorlatba kezd, felemás. — Most írom a példákat:

„Az ember sulyos átka ő magának,
Mindent leginkább önzésből követ.“

(Költeményei ¹⁾ 4. lap.)

„Gyakran érdekből jók az emberek.“

(Költ. 57. lap.)

„Az ember gyakran elbőleselkedik,
S bőleselkedése kártyaépület.“

(Költ. 124. l.)

¹⁾ Mindig a második kiadás után idézek.

„Az ember ritkán ura önmagának.“

(Költ. 137. l.)

Ki nem érzi e sorokban a költői féltékenységet? Ezek, mint látni, tényekre alapult beszéd; az élet valósággal így mutatja, és a morál nem engedi, hogy ráfogjuk az ember minden egyes tetteire hogy leginkább önzés rugójok; és csakugyan a költemény, melyből a sor ki van véve, „tapasztalásból“ címet visel. A mi az eszmekört, melyben költő ezeket mondója forog, illeti, tudnivaló, hogy ama sötét kör ez, mely köztünk is, Byron, Grün A. s mások nyomain ugynevezett világfájdalommal kezdve átfekütni és nem középszerű költői talentumokban lelte meg pártolóit, s dalokban világát. De Byron ha elkezdte akár az emberiség akár saját nemzete ellen zugolódni, nem tőn kivételt élet vagy morál és tapasztalás kedvéért, hanem forrt ellenök, mint a vulkán, mely minden elemet lánggá olvaszt. Mert a költőnek nemcsak szabad, de kedélye s alanyisága nevében tiszte is úgy szólni, hogy Kazinczy szerint, nagyobbnak lássék „mint az ember“, azaz egyenesen mint a kardcsapás, egyetemesen mint az örök ítélet.

Szelestey érezte, hogy eme joggal nem élhet s elárulta magát, elvét: a tényszerű költészkedést. Ő ilyformán a kedélyi életnek amaz állapotára van kárhoztatva, hogy nem juthat egyetemes költői igazsághoz; neki akkor is, midőn az egész kebel átmelegülésére volna szüksége alkotásainál, ovatosan kell tartogatni bensejét, fékezni egy egy gondolati mozzanatot, mely ne vegyüljön be a képzelődés játékaiba, melynek, mintha volna „magister convivii“ vagy éppen nagyuri apród, nem szabad innia a lelkesedés borát, hogy annál inkább vigyázhasson a többire egy zugból, mely számára külön van rekesztve az egyetemesség valamely szögletében. Imé a doctrinaire költészet, melynek kátéja az élet.

De költőnk itt még nem állapodik meg. Ő nemcsak megosztja a költői eszmét, gondolatot, hanem mint olyat el is törli, szemközt a tapasztalással. Költeményei egyikében (A gondolat, 124. lap) éppen alkalmat vesz magának elmélkedni a gondolat hatáiról „... Van-e határa hát a gondolatnak?“ ő feleli:

„Ne kérd! . . . mi az mint fénylő jéghatár,
Mit észrevétlen a tavasz leolvaszt,
Ha eljő majd a forró napsugár.

„Az élet“ (136. l.) czimüben hasonlóan ily szépen kapja ki magáét a gondolat :

„Az ember ritkán ura ő magának :
Lelkén virágként él a gondolat ,
De nincs hatása szüz virulatának.“

Ily semmivé levő, olvadásba menő, hatástalan vagy virágként elhervadó jószág ő nála a gondolat; sőt egy dala (Viharban. 118. l.) mint valami külsőt fogja fel az öntudatot, melylyel meg lehet „alkudni“, mintha nem épen az tenné az embert okos lénynyé a szellemiség legmélyebb titkaival s egyszersminderkölcsi természeté, hogy az öntudat elől nem menekülhet. Költőnknel ily mostoha sorsa van továbbá a szellemnek, melyről ugyan mondatik hogy „fája lombtalan“ (138), de nem sokára visszaadatik becsülete, iratván a 139. lapon, hogy „teremt magának világot; utána vettetvén azonnal : „de az anyag elzárja tőle azt“ (a szellemvilágot). Már ha Szelestey csak annyit hallott volna is a szellemről, hogy ellentéte az anyagnak, de mégis oly fenségben, hogy uralkodik rajta : nem dalol ilyeneket. Ha a gondolat oly elvesző, hervadó és olvadó valami, ha az öntudat nem a mi lényünk lényege, ha a szellem nem bir meg az anyaggal : ez annyi mintha mondatnék : a világosságnak nincsenek színei, a tűznek melegítő ereje, a bűnnek, örömnék fájdalma, kéje. Így eltagadtatván a szellem és gondolat, képzelhető : mikép bánik Szelestey azután az egész lélektannal, mint forgat ő ebben tövel hegygyel mindent összeviszza, képét adván soha nem látott költői zúrnek zavarnak, mint az eredeti khaosz lehetett valaha. És bár eltagadtatik a szellem, gondolat : énekel ő mégis kebelről, érzelem, szenvedélyről. De ha figyelmesen olvasunk s elménkben tartjuk, hogy ezekről nem lehet mást énekelni, mint a mi bennök örök élő igazság : legott meggyőződünk felőle, hogy e belső világot Szelestey soha nem tanulmányozta, e gondolati formák tartalmát soha nem buvárlotta, és ir, beszél, dalol az emberről a lélektan teljes félrelökésével. Ott van költeménye „Az élet“ (136. l.); idézem ezt, mert sok fordul elő benne a lélek világából, természet szerint, rendetlenül. „Az emberélet“ mond ő, megmérhetlen vágy; viharként uszik rajt a szenvedély.“ A vágyon vagy emberéleten? Mindegy, mert a kettő egy. De a szenvedély csak nem különbözik oly

igen a vágytól, mint tenger a hajótól, pedig utána mindjárt ez van mondva, hogy (a szenvedély) „elsodorja a lélek hajóját“, mi megint alaptalan beszéd, mert a szenvedély nem kívülötte van a léleknek, hanem benne; s ha csakugyan veszélyt hozna rá, az inkább elmerítés vagy sülyesztés lehetne. Most a „lélek“ szót kapja fel Szelestey a második szakban, s mondja felöle, hogy az sziklánk, nyugalunk, de rögtön, minden tétova nélkül ráüti az ellenkező mondományt:

„A gyarló ember e nagy birtokával,
Egy ö n t u d a t l a n állatszörnyeteg!

Hogyan lehet ez? — Majd megint a gondolatról mondatik, hogy meghervasztja a szenvedély, a mennyiben a gondolat virág, a szenvedély lepke, azonban ez folyvást lehetlen, mert a szenvedély gondolatvilági lény; valamint az érzelmek és szenvedély sem oly idegen elem, hogy egymást teljesen kizárják; vagy mint a 130. lapon „Érzelem és indulat“ czim alatt iratik, hogy az „érzelem“ emberen uralkodó óriás elem; de majd hül; „legyőzi őt az indulat“ pedig az érzelem és indulat nincsenek egymás nélkül, hanem úgy állnak egymáshoz mint gyök és hatvány, kandalló tüze és gyuladás; és az érzelem nem hogy hülne, hanem ha tán hideg volt is átmelegszik az indulat hőfokán.

Meghasonlván ekkép a gondolattal, szellem és lélektannal Szelestey, vagy mert mindig jobbnak látszik a könnyebb, nem bajlódik ő sokat a belső élet tényeivel, adataival hanem csudálatos kaméleoni változatossággal veti magát egyik világból a másikba, s alakul mint Polonius felhője Hamlet gunyos szeszélye által, minden formákká: valóságos átállatozás; és ragaszkodik almak és éj, hajnal és hold, gyöngy és arany, tenger és sziv (ez a szegény sziv!) gondolat: mint halott, aztán mint kis madár nap-sugár stb. szivárvány és tündér (tündérharmat a szépséged) stb. szók és elemek figyelemmel kísérhetlen, szemcsaló, rend és egység nélküli játékához miből képek állanak elé olyanok, hogy értelmök semmi, például, ki mondaná meg: minő az a szépség, melyet kiábrázol a tündérharmat? De nem is találunk utóvégre gondolatot verseiben; hanem a fentebbiek, aztán pille, pacsirta, délibáb, báránypelhő annál forgandóbbak: képek, melyek nem mást festenek, hanem csak magokat; s ennyiben eredetiek.

Gondolhatni már, minő hűség leszen az, melyben a lélek mint tükör, a természet és szellem elé tartatván, mindkét világ tárgyait fel fogja mutatni! Mi lesz ily tükör tanúsága szerint az eleven és száz alaku tapasztalás; mik a természet és szellemi életformák tündérkedései, változó, elröppenő jelenségei, ha semmi alaptérre vissza nem hullhatnak a mögletben, hol, mint a fényképek, színök friseségével leirassanak? Nosza lássurk utána, hogy festi ő a természetet a tapasztalás szerint s minő képeket állít ennek rámájába? Előre mondhatná olvasóm, hogy olyanokat, minőket senki sem tapasztalt. „Költeményei“ között (199. l.) van egy „Koránykép“, melyben iratik: „a hajnal fénysugára rózsaszinben jó, hogy varázslepelt borítson a fák csöndes alkonyára. — Kevéssel utóbb, noha még nem változott a kép, nemcsak derült már a sik, hanem délibáb is van rajta, melyen egy egy pacsirta lebben át. Ennél semmivel sem alábbvaló „Falupacsirtája“ gyűjteményben (54. l.), hogy már hajnalban verőfényes a rózsabokor alja; ugyancsak hajnalban a verebek, (62. l.), sőt csordahajtón a pacsirta porban kesereg (140. l.); karácsonkor meg holdsugárból kispillangók járnak (174. l.); és ugyanakkor a fürgetegből (fürgeteg és pillangó!) sötét csődör támadván, a sudar legény reá veti magát s a merre elrugtat „piros rózsá kel nyomában.“ Mindez még semmi vagy legalább csak egyenkénti részletek, s elengedhetők volnának az élet, a tapasztalás költőjének, de a hol egész darabok tartatnak vagy a hüperidealizmus, vagy az ultraempirizmus tulságos egyoldalúságában: ez már csakugyan valami! Kérem, tessék az olvasónak oda fordítani a „Falusi pacsirta“ 86—100 lapjára. Itt körülbelül nyolczvan lenne, volna s rokon föltét alatt (ha) és segítségével adatik értésünkre s iratik le: minő volna a szomszéd asszony leányának (családi) élete, ha férjhez ment volna; tehát olyan élet, a milyen nincs. Ugyanis a szomszéd asszony „inczempincz“ kis lánya erszényben kereste a szerelem kincsét, s ha faképen (mert a rim épen; azaz faképnél) hoppon maradt; ihol na! tudja a kő: hányibáji“ (azaz háibái), s most nem kell senkinek. És imé következik a java! Elmondatik a szomszéd asszonynak: minő szép volna leánya élete, ha „a szerelem aranyos dala meleg szoba helyett kongó szive fölött gyöngyvirágos, boldogságos tündérhálót szőne, oszt’ a hálón mind egy szálíg —

lágý selyemből, szerelemből : gyémánt csillag nőne! Siró gyémántpettyek (azaz jegyzésben : kis gyermekek) a szerelem fáján harmatos virágok“ stb. ez így és még igejebb, egész tizennégý lapon. Soha ennyi édeskés édelgést! Valóságos rácz pite! — De ne resteljünk az ultraempirizmusba is belé tekinteni. „Költeményei“ 5. lapján olvasható egy „Néprománcz.“ Tartalma ez : Bettyár iszik a csárdában, tudja, hogy a vármegye üldözi ; vissza nem mehet rózsájához, hanem vesz neki selyem kendőt, s midőn már kifizette, észreveszi hogy lyukas ;

„S ily esetben tetteért ki
Allna jót? . . .
Egy ütéssel agyonvágta
A zsidót!“

Tessék! ez néprománcz ; imé Kazinczy historisans poétája! — Egy másik (Költeményei. 198 l.)! „A cigány lovat visz a vásárra, sántát, kehest, eladni, s hogy vevőre találjon, dicséri és leginkább azzal dicséri hogy lopta, tegnap még gróf lovagolt rajta.“ Ad eandem notam! Ott van „Az én muzsám paraszt legény“ (165. l.) ez is románcz, bár nincs felibe írva. A paraszt legény, vagy az ő muzsája, ki ballag a kertek alá, ott furulyáz, aztán ledől az illatos rét bársonyára, jót alszik, felébred a pacsirta szavára, s „a természettel egymásnak jó reggelt kívánnak.“ Vége*).

Vegyünk még elemzés alá egy darabot mint egészet, meglátni : hogyan szövődik egységgé Szelestey képzelődése ; mire jó példa mindjárt a Falu pacsirtája első verse : „Bokréta van“... Tehát így foly a dal : Bokrétásan „elballagok, ha feljönek a csillagok“ ; midőn a kertek alá érek, gyönyörű természeti képeket hallok látok, p. szél zokogása, falevelek suhogása stb. Ezek, megjegyzem, nagyon jól vannak elmondva, csak csillagsírásnak ne

¹⁾ Egy jó barátom „Az én muzsám“ stb. versét olvasván Szelesteynek, az első versszakot boszus jó kedélyében így travestálta, scenirozta :

Szelestey.	Az én muzsám paraszt legény.
Kazinczy.	A ki szalonnát eszik.
Vörösmar.	Ő a legény a csárdában,
	Mig szűrét ki nem teszik,

iratnék a harmat. Ezután folytattatik: „Gyepes árokparton ülök, míg szemem szétjár, lelkem gondolatok forrása lesz; előveszem furulyámat; nem sokára sohajt hallok, gyöngén megérintik balom, mellettem áll kis angyalom“, s mondok neki; „lassan kincsem, te kis lator, meg ne zörrenjen a bokor: a természetet hallgatom s énekeit tanulgatom.“ Ennyi a dal. Most szeretnők tudni, hol itt a költői érdek? Kép-e vagy gondolat? Hogy képet akart adni költő, valószínű, de eltévesztette idejét, mert sötétbe rajzolta, s úgy nem látom a bokrétát, mint nem azt, ki az árokparton ül. Hogy gondolatot akart adni, szintén lehető, mert sötétben ábrándozott, s úgy látszik gondolatra gondolt, hanem éneket mondott. Különös egyébiránt, hogy épen éjszakára tüzetik ki a bokréta, mikor a nép fia le szokta tenni emlékül vagy pohárvízbe holnapig el nem hervadni. Különösebb ennél, hogy a „kis angyal“, ki véletlenül a fiu mellett terem, udvariátlanul visszautasítatik, mintha nem is volna része a természetnek, sorsosa minden költőiségnek. Kár ennyire desavouálni a szegényt és a természetért, azért az anyagi természetért, mellőzni! — Hanem siessünk a Körös partjára, ott is történik valami. — „Körösparton (F. pacsirtája. 173. l.) ingó fűszál, az én babám ott kaszál. Nyomában járt minap gondolatom. És (tudni való hogy gondolatom) egyet fürdött a lágy fűben, siró pacsirta képiben, s rárepült a rózsám kalapjára, s ott aludt el szegény pára.“ Valóban nem tudja az ember hogy mit csudáljon! — Még idézek egy példát a Falu pacsirtájából (5. l.), hogy szem elé tüntessem költőnk elmejárását, a mint a kültermészet és szellem nála keresztül kacsul botlik és vetődik át egymásba.

„A virágok nyelve egy tündérpatak,
Énekeit a szerelem érte csak!
A szerelmet is e patak termette,
Aranyesillagként ragyog most fölötte.“

Itt, ha jól veszem ki, a virágok nyelve, ez a tündérpatak, termette a szerelmet; s most a szerelem ragyog a virágok nyelve (azonban ez már el van feledve, inkább tehát), a tündérpatak felett. — Szabad-e ily szemfényvesztést gyakorolni a költészetben? A mint látszik, szabad! De még utoljára lássunk egy kis eredet-

tiséget is, azaz valami feltűnő magyarságot. A „F. pacsirtája“ itt is énekél egyet :

„Magyar mente az alkony ég,
Az ur isten varrta :
Táméntalan aranygombok
A csillagok rajta!“ stb, s a többi.

Igy megy ő nála ez a gondolat nélküli realizmus mindegyre alább alább a tökéletlenség legszélső határáig. Nincs oly költői élet a világon, vegyük a Rajna és Ganges partjait, sőt magát a szép Kemenesalját, hogy ily semmi tanulmány és mûgond valamit tudna belőle teremteni. A mi a költészetben teljesen külső vagyis érzék alá esik, péld. rim, sor, mérték, az ellen semmi panasz; a rimek jól hangzanak, de a mi közéjük mint tartalom foglaltatik, csak szerencse, ha képzet, gondolat tekintetében összevág. Mondjam-e, hogy ő egész költői pályáját összevéve sem jutott vagy emelkedett a költői gondolatig, hogy a költői készség nála mind össze is együvé zajlott, vedert badar ötletek, képek meddő halmaza. Ő tények után indult, a mint a szellem és természetben egymásra, egymás mellett feltűnnek, de egygyé forrasztásukról gondoskodni elfeledte. Majd változáson ment át, midőn képzelmet az idealizmuson kifinomítván, neki esett vele a vas-tag realizmusnak s eltompította; nem bírván az egészszzel, a részekre szorítkozott. Határozottan is mondhatni, hogy verseiben sok szép részlet van, fénylő, csillogó a vakításig, de alig találni egy kettőt, mely avagy csak halvány zöld színnel is minő az olajfáé, enyhitené a szemet s kibékítvén az ellentétek élesen szuró fényét, a gondolat menetében összefolyó egységet adna. Nála sohasem is egészből (gondolat, eszme) telnek ki a részek (azaz mit mondjon fölvelt tárgyról), hanem ezekből, a melyek egyenként s nem ugyanazon körülmények között jók, állittatik össze az egész; innen a színek, alakok, képek, s gondolatok egymást tagadó, rontó érülködése, találkozása. Ő belé szeret szóba képbe, hangba (sunáj, sunáj!), szólamba s rájuk vetvén magát, verset csinál értők és belőlők: törik szakad. Ezért ellenállhatlan vonzalommal ragadtatik az eredeti kifejezésekhez, táji hangok és szólamokhoz, melyek gyakorta első jelentésök elköptával, sós-szor átvitt értelemben, leginkább szülemő alkalmak nélkül és

elemi elszaggottságban, mint csaknem pusztai állati hang, fordulnak elé a nép között. Holmi „kukoriczakákön pille, haj reg-
ürejem, bakkom azt a hét aranyát, lánczos milliomm, hejedárum
hejeha, diri dom, heje hüm, hej sáláj-dáláj-dom, hej sánáj, sánáj
sánáj, hejerintom, kanyarintom“ stb. szólásformák nem sokat
vetnek a latba, s azon lelki szegénységre emlékeztető ereklýei s
önként folyó találmányai a nyelvnek, mikor a nemtanult, de szóra
szorult nép indulatainak kifejezésére nem ugyan értelmes han-
got, azaz szót, hanem csak hangot ösmer, használ olykoron.
Nekünk a hang nem elég. Abba értelem és tüz, gondolat és élet
szükséges. A képirás nem pusztán színek, a költészet nem pusztán
hangok mestersége. És válaszsza Szelesteynek akár ideál
akár reál költészetét, egyiken sem találok szeretni, méltányolni
valót. Esményisége oly szembántó, mint Lybia sárga homokán a
déli napfény; realizmusa oly kényelmetlen, mintha tulipános lá-
dán ülnék. Az ember nem tudja mire vélni, hanemha épen az
ítészet abszolút hiányára költőnél s irodalomban, ama nevezetes
tüneményt, hogy „Költeményei“ másodiki kiadást is értek; mert
hogy az izlés végkép elhagyta volna nemzetünket, csak kimon-
dani sem jó. Nyugodtan és lélekisméretes komolysággal is hívom
fel az irodalom embereit: méltóztassanak egy kissé, csak egy
perczig elmélkedni e tárgy felett! Oh vajmi szégyen ily szellemi
kiskorúság! Ez az én véleményem, irigység vagy káröröm, köny-
nyelműség vagy tudóskodás viszketege nélkül „quorum causas
procul habeo“, kifejezve. Ha kell példa, ha kell ok és elemzés,
akármikor szolgálok, s a tisztességes vitának megállok; és Sze-
lesteynek ne essék nehezen, ha évek múlva de utoljára is meg
kell érteni, mit évek előttis megérthetett volna. — Ó benne érte
el a kelmeiség az utolsó határt.

Thu' was du kamst, und lasz das Andre dem, der's kann,
Zu jedem ganzen Werk, gehört ein ganzer Mann.
Zwo Hälften machen zwar ein Ganzes, aber merk':
Aus halb und halb gethan entsteht kein ganzes Werk.
Wer halb und halb gesund, der mag sich krank nur nennen;
Und gar nicht kennen wir, was halb und halb wir kennen.
Wenn etwas Ganzes würd' aus noch so vielen Halben,
Ganz gut! es wimmelt jetzt von Halben allenthalben.
In jeder Halbheit wohnt ein Trieb zur Uebertreibung;
Bei Uebertreibung bleibt nicht aus die Unterbleibung.

Zuwenig und zuviel ist beides ein Verdrusz;
 So fehl ist überm Ziel wie unterm Ziel ein Schusz.
 Zuwenig und zuviel ist gleichsehr unvollkommen;
 Im Ernst ist und im Spiel das rechte Masz willkommen.

(Rückert.)

VIII.

Nem kell félni, hogy megint sivár elemzésbe, bonczolgatásba ereszkedjem a kelmeiség, a népvidékiesség poézisa köréből. Nem kell félni! A mélységet, hová le volt sülyedve költészetünk, megláboltuk, az alászállásnak végét értük. Pangásra-e a mélyben vagy emelkedésre van kilátás a jövőben? Mindkettőre; de már utána vagyunk, hogy jövendőlünk; mert a minek meg kellett esni, megeseett; mi csak a történettel vetünk számot — Bizonyos igaz, hogy a pangás is terjedett a mélység színén; és Spetyko Gáspár „Gyöngyvirágok“ Csermelyi Sándor „Hegyháti dalok“, Concha Károly „Tavaszi lombok“, Zajzoni „Magyarok kürtje“ és quidquid kelmeiség és vidékiesség, s más hasonló művek oda esnek a mélység fenekére, az ernyedés rothasztó alantiségába, hol „egy levél sem mozog“, egy virág sem nő, csak a lusta penész diszlik, a doh és moh rideg tanyáján.

Ne szóljunk erről többet. — Nézzük az emelkedést. A szerencsétlenség itt sem maradhatott el. Készen kell annál fogva lennünk hogy az emelkedésnek is óva örüljünk, mert nincs még elérve az a pont, mely az elhagyott pályának folytatása lenne. Milyen a kutba járó vedérnek mindazon pontokon kell feljöni, melyeket alámenve áthaladott: hasonlóul az emelkedés bizonyos lépéscsoái alig lehetnek derekabbak, mint az alászálláséi voltak; s a kettő közti különbséget nem is fogja tenni egyéb, hanemha tán a „honnan“ és „hova“ irányai; és ez elég. Tehát az irányban lesz a süker s azon tudatban, hogy minden lépés közelebb visz a célhoz. „Nehéz pályán szép küzdeni!“

Székelly Józsefet, a „Kalárisok és Szeszélydalok“ szerzőjét, nem igen számítják a költők sorába; én számítom. Lehet, hogy ő irt rossz verseket, ihletés, kenet nélkülieket, rim és mérték, gondolat és alak dolgában szegényeket: lehet. Nagyításai, cynizmusa, nembánomsága, fájdalommegvetése, embergyűlölete,

sanyargása mind mind felhányhatók, szemére lobbanthatók, de legalább a szellemvilágban veszik kezdetöket, lelik alapjokat; az ő dalai legalább szeszélydalok, azaz nem pusztá kézzel-fogható, rossz és ócska empiria. — Vegyük a költői állapotokat, s az időkörményeket, melyek között Székely betette lábát a költői földre. Versei úgy mutatják, hogy ez a forradalom utáni napokra esik. Ezek sugára vete szint az ő költőiségére. Több szépelmei fogékonysággal mint teremítő költőiséggel, több ítélő erő mint képzelődés birtokában Székely, de mégis minden esetre oly tehetség, ki jogot, helyet követelhet vala költőink között, csak ne akkor jött volna! Sok nagy nevet ismer a világirodalom tanulmány s élet után. De mindezekről mit lehet várni 1850 óta a legujabb időkig csaknem? A magyar költői világ, mely úgy szólván Pesten volt központosítva, szétrebbent a sors minden állapotaitba, s az élet nem várt körülményeibe. Vörösmarty Pesten kívül tarta szállást, elégedetlenül mindennel a multon és családi-ságon kívül. A ház, mely látta őt gyermekül, viszontlátta öregül. Bajza nem magáé volt, mint nem utóbb Vahot Sándor; és élve is félholt Garay. Petőfit elsodrá a vihar, mint ohajtá; Pap Endre akkor halt el, mikor élni módja lett volna a mint tudott, nemessen, okosan. — Többekről nem szólok. Érzették ők, érzik is a, meglehet, nem nekik való élet kötelességszerű örömét, azaz nyomorát; de legalább élnek: egyik itt, másik ott. Gondolhatni hogy ennyi erő hiányával minő ürességnek kelle támadni a magyar költői életben okvetlenül. Nem azt mondom én, mintha fiatal elemék szükségkép rá volnának szorulva, szorítva öregebbek udvarlására, véleményeik követésére; nem. Ez el is maradhat. De van egy, a mi nem vers, nem egyéni dicsőség és kiemelkedés, hanem mindezeknél több: testületi szellem. Nincs társas foglalkozás, rendi vagy nem tudom én miféle osztályi munkakör, mely a közvélemény gyámolítását nélkülözhetné, ez pedig rendesen, a rend vagy osztály azon becsétől függ, melyre működésének komolysága és sikere által emelkedett. Nincs az írói világnak annyi érdeme semmiben mint a határozott nemes irányban. Nem is egyéb tartja fen tekintélyöket, hanemha ez. Ez okból végetlenül becsesek ama zárt körök s társalgási módok, melyek az írók között ugyszólván négy szemközti bizalmasságot engednek. Ki nem gondol édesen vissza reá, nem szólva egy Kazinczy egy Kisfa-

ludy Károly lelkesítő személyiségéről, ha egyszer szerencsés volt, p. Szemere Pállal találkozni, társalkodni? Az ő sok paradoxai és találó ötletei bármi csodálatos vegyületet adjanak is rendes műszéptani előadásokhoz képest; mégis emelők és utasítók annál inkább, mennél jobban nő ki ifjontiságából a lélek. Bizonyosan egy Pap Endre s Vahot Sándor, bármi szerényen s visszavonulva éltek is, jótékonyan fogtak volna hatni a nemesb elmékre; s ha valaki, ők tudtak volna bizalmas körben sok épületes mondani tekintély követelése, igazat és szépet tudomány fitogtatása nélkül. Ismertem őket és szerettem valameunyt Vörösmartytól, kinek mintegy megkövesülve hullott mellére szakála, Garayig, kinek a munka elvette szemei világát. Valóban örültek és szerencsétlenek tragoediája foly előttem; lehetetlen magamat megtartóztatni érzelmektől, melyeket mások előtt oly hiába titkolnék.

Az írók meg sem öregedtek, már elhaltak; szerencsétlenségre nagyrészt költőkön mene át éktelen változás. A testületi szellem, az élet hagyományos része most az egyszer kiesett az osztályból, s helyette más valami jutott örökségül; s nem tudom a mai költői kar, ha szabad így szólnom, miben mutatná meg rokonságát az elődökkel. — Azonban hagyjuk ezt; eltérve a föllepzésektől, maradjunk az eredménynél. — Minden megváltozott. A Kisfaludy-társaság hatása nem igen viszhangzott, munkássága függőben maradt és van mind e mai napig. 1850 után Értesítő, Viszhang, Délibáb stb. folyóiratok, izlésnemesítésre szánt iránynyal egymásután bukkantak fel és le. Sőt a „Szépirodalmi Lapok“, egy minden esetre jól forgott esztetikai közlöny félévnél tovább nem szívhatá az élet levegőjét, míg másik, ha élt is, csak tenge inkább, vagy a kenyérsütés mesterségét, s más efféléket abszolút beccsel tárgyalt az elme, a kedélyvilág isteni élvei fölött. E közben nem tértek-e jó nevű, nagy emelkedettségű költők a mindennapihoz alak és tartalomban; nem átkozták és gunyolták-e az itészetet, az idealismust; nem megtagadták-e a mulat, a voltat, s nem hebegtek-e az apródok ujjászületéről? Minden, a mi emelkedettebb a népiesnél, szélesebb egy völgnél vagy falunál, ki volt gunyolva. A haza tisztelete is így maradt el. Sohasem irtak kevesebb hazai dalt és több rosztat, mint ez időszak folytán. Versalakok kissé gondos kezelése, csínossága, nyelv természete, helyesírás pontossága, sőt Révai és Versegly

nagy küzdesemmel folyt tusáik eredménye is nem bocsáttattak-e kérdés alá? Láttad-e, hogy törték össze magokat a költők a korszerűségért? Hogy törték össze a történetet színpadon, regényben és életben, s mindenütt az embert, a lélektant? Medea katalana körül annyi könnyelműség, éretlen elszántság! Ez meglep és az irodalom, mondják, virágzik. Ugy van! mint a bor, ha romlani kezd; de semmi sem lepett meg annyira s tart még ma is meglepetésben, mint hogy Czuczor versei közül csak a népiesek találtattak új kiadásra méltónak, egészen az idő szellemében, a költői állapotok gunyjára, mígnem e korszak legtevékenyebb két kiadója — egy könyvtáros és egy írkász — Amerikába vándoroltak. Diffugère! Talán olyan esemény ez, mint a régi hébereknél az a szokás, hogy a nép bűnét kos szarvai közé rakván le jelképesen a pap, a megátkozott állatot pusztának eresztette, hogy vesszen el a bűnnel együtt.

Ezek és még sok egyéb voltak az idő jelenségei a forradalomra közvetlenül jövő korszak alatt. A ki ekkor született az irodalomban, homlokán kelle viselni az elkárhozottság anyajegyét. Imé Székely József szerencsétlensége, egyuttal mentsége. Ő „Szeszélydalokat“ írt. Nem rossz ezim; de mégis jobb, mintha „pacsirta“ vagy „pipiske“-féle címet választot volna; és rosszabb mintha különben választ, és nem köti le figyelmünket a szeszély, mintegy saját lélektani lény különösségénél. Mert a szeszély ugyancsak poétai tehetség s az a képzelődés körében, mi az ítélet s a gondolat világában. Legfőbb tulajdona véletlen fordulatok, eleven átmenetek játéka; ezentúl sokat ne várj tőle; mert a kedély oly mértékben, hogy feltűnjék rajta, ellehet nélküle; hogy alárendelten be ne foglalná, lehetlenség. A mi a szeszély és kedély közötti különbség a szellem tudományában: az lesz a Székely és valódi költészet között is a poézis világában. Mondok egy igen helyes kis dalát.

„Azt gondoljátok, meghalunk,
Nem igaz a, nem igaz a!
Nincs a természetben halál;
Élet mindig mint valaha,

Persze alakot cserélünk,
Mint valami mosott ruhát. —

Mosóné és mosott ruha,
Az is változtatja magát.“

(Szeszéldalok 83. l.)

Egy nagy gondolat (nincs a természetben halál), melyről nem tudni: költőibb-e vagy bölcsészebb, azaz mindkettő, mi könnyen, mi határozottan van elmondva nemcsak, hanem közvetlen nézésünk elé hozva, egy föl sem vettnek látszó képpel, a mosott ruha és mosóné változásának képével! Egy tapasztalati tény, mint világosság, esik az elme gondolatára, s ha egyik világosít, a másik tartalmat nyújt kölcsönösen egymásnak. A gondolat körül a szeszély tesz költői szolgálatot. — Ilyen dalocska több akad Székelynél, s hagyja éreznünk az elevent, a mozgalmat, például „A delej a vasat“ stb. (Szeszéld. 181. lap); de jönnek aztán, és pedig nagyobb számmal versek, hol eleven helyett nyerseség, mozgalom helyett „salto mortalek“ és „sarabande“-ok bukfenche járja. Ezekből is lássunk:

Szerencsetlen utczaseprő,
Utczaseprő az a szélvész:
A tenger utczáját seprő,
Míg mérgében megful, elvész.

Szerencséesebb sokkal nála,
Sokkal nála a borseprő —
Itt fuldoklik a szeszében
Egy ember, amott meg kettő.

(Szeszéld. 49. l.)

Vagy elkezd ő beszélni boldogságáról: „Az igaz hogy boldog vagyok“ (Szeszéld. 159. l.), s elmondja, hogy minő tündér országban uralkodik, dicsősége mint ragyog, s a vég strófát így ejti:

„Aztán rózságyba fekszem. —
Nem is álom az én álmom!
Reggel jön a házmesterné . . .
Iszik az ifju ur kávéját? . . .
— Na nem bánom! . . .
Tán van a nakkaszliba még
Tíz krajczárom.“

Ily könnyen bánik ő víggal, komolylyal és vegyesen. Eme néhány idézet tökéletesen be hagy látni művészeti laboratoriumába. Senki

nem vitte ily messzi az őszinteséget, a lepletlenség modorát. Elveti a szót s nem gondol vele. Elég, hogy leírta. Ha van benne szép, ám élvezze a kinek tetszik, ha nincs, mentsége, hogy szeszélydal. — „Minek mondjam“, szól a leányhoz, „minek mondjam isten veled, mikor az ördög van veled“, mignem oda megy ki: „csak addig öleljelek, míg egy csók tart — míg megfojtalak“ (Szeszélydalok 161. l.). Egy dalban „Jó szóval“, (63. l.) azt zengeti el, hogy vele jó szóval sokra mehetnek, de daczra nem ad, sőt még az apját is megveri tán, mert „magyar a természete.“ Azután int, hogy meg ne csalják, mert a házat gyújtja rájuk. Refraine: „magyar vagyok, szóm tartom.“ Ezt akárhogy vesszük, igazolhatlan költői hangulat, a szeszélyben sem lelheti jogosultságát; azonban rosszabb még, hogy ily legénykedés — mert az és nem egyéb — többször is fordul elő, pedig úgy nem való lyrai költészetbe ily egyetemesen, mint a magyar természet rovására, mert efféle szárazon, mint egyes tény akárhol is előfordulhat verés, gyújtás, nemcsak magyar embernél. Ez már egyszer az ócska empiria! Ama réazrehajló utazók jutnak az ember eszébe, kik csak betyárság, agyonverés. gyújtogatás jelvonásaival képesek ösmértetni hazánkat honosaik előtt, mintha vadak országában jártak volna közöttünk. — Nagy tévedés, de — szeszélydalok. Száraz, kopár ötletek; néhol valóságos dahomeyi fantázia. A csillagokhoz így beszél: ti csillagok, jó lesz, ha kettőztetett lépéssel lemasiroztok az égről, mert különben szörnyűség lesz, a mit haragom veletek mivel,

„Mert megrántom azt a hosszú kötelet,
Mit az égen tejút névvel ismerek,
Nyakamra kötöm végét, úgy rántom meg,
Hogy a világ velem együtt fuljon meg.“

(Szeszélyd. 35. l.)

Az ember szinte nem iszonyodik e roppant „szörnyűségtől“ és kedvet érez hallgatni, vagy módját ejteni hogy másról beszélhessen. —

Senkiről sem fog illendőbben eshetni a szó és ítélet, mint Tóth Endréről. Nemes fantázia, nagyban különböző attól, mely a testest szereti s csak a kézzelfoghatón akad meg, jó magabíró kedély, emelkedett érzelmű világ, engedő az alanyiság befő-

lyásának, mint valamennyi kortársaé, ugyanazért ott is szenvedélybe csapongó. hol arra semmi ok, sőt eszményítő is azt, becsélvén égi szenvedélyeiről (Zengő bokor, II. kötet, 68. l.), általában költőiségének színező jelvonalai; egyébiránt barátság, élet, családiság, szerelem vonzó, meleg tolmácsolása, a kültermészet és tüneményeinek, ragaszkodó szeretete, magyarázata, ám-bár olykor tényeinek félreértése, gyakran sok színné, hanggá, ezért egyhanguvá tétele, néha küzdelem a gondolatvilág lényei-vel (halhatatlanság), találnak szót költőiségében, s eléggé tág kört jelölnek ki számára a poézis mezején.

Tóth Endre sokat irt, különösen egy két kötetes gyűjteményt „Zengő bokor“ czim alatt (Pest, 1853.) később egy költői beszélyt: „Angyal Bandi, hat énekben (Pest, 1856.); ezeken kívül elszórva folyóiratokban számos ízben jelentek meg művei. Nem vagyok oly kedvező körülmények között, hogy költőisége fejlődését minden mozzanataiban vizsgálhatnám, annál fogva le is mondok azon igényről, mintha teljes bírálatot adhatnék róla; de annál hűségesebben fogok számolhatni a kezdő dalnok eljárásáról a „Zengő bokor“ után. Ez mostan mind ő reá nézve mind célomhoz képest a legkedvezőbb szempont. Mert szándékom nem is egyéb, mint lehető vonásokban kimutatni azon nyomokat, melyeken a kelmeiség hinárbából, ebből az egyiptomi kutból fölemelkedő legujabb lyra felhaladott, s irányt mutat az elhagyott magasság felé, melyhez föl kell jutnia, hogy az előbbeni költészet törvényes és természetes folytatása lehessen. Ez okból mellőzvék általam egykoru, de nem egyirányu költők; ez okból értek saját tömböt a „legujabb“ lyrai költők czime alatt, oly tömböt, mely, mint közönségesen tudva van, önmaga is szereti magát különböztetve látni. Nem kell más bizonyság, mint néhány év előtt ama köztetés kicsinylése, mely Arany „kisebb költeményei“ megjelentekor ezen részről nyilatkozott, s „aranyimádás“ néven majdnem gúnyosan. Ez ellen semmi szó, kivált nekem, mint bírálónak. Én szeretni fogom, ha mennél több irányt, mely nem ficzamos, alakszerűséget, mely nem torz, veszek észre szépirodalmunkban, de szeretem is a maga igaz valóságában szemlélni, szemléltetni mindegyiket, a klasszikait úgy mint a regényest, a népiest úgy mint a műszépet, fentartván mindegyik számára jövőben az érdemet, az alakítás, módosítás érdemét.

Fog-e ily befolyás érdeme jutni a kelmei és népies költészetnek, előre megmondani nehéz; a mit e részben Tóth Endrére nézve ki kell jelelnöm, az ama viszonyban fekszik, mely van közte és a kültermészet között. Mert költeményei jóval nagyobb része az érzéki közvetlen világból van véve, mely iránt kitünő hajlammal viseltetik; de, más oldalról megjegyezzük, hogy eme hajlam nincs eléggé biztosítva a képzelődös tulkapásai ellen, a miért azon viszás helyzetbe jut költő, hogy a természetet magán-kivülivé emeli, azaz, a mi külső, mintegy még külsőbbé teszi, holott ugy is a mint van, költőnek leginkább és csak annyiban igaz és szép, a mennyiben belsőre, azaz szellemvilágra viszonylik és mutat, melynek másolata épen az emberi lélek. Ha már a természet így kinagyíttatik, az egyarányuság kedvéért az embervilágnak szintén hozzá kell nagyíttatni, mint a tündér-mesékben, hol nem is a rendes ember és természet játszik, hanem a hatványozott, csodaszerű, rémletes és borzasztó. Tagadni nem lehet, hogy ez igen ifju képzelődés, eleven és meglepő, csak hogy többnyire, a mai tudalomhoz képest, gyakran üres is.

„A midőn aluszik a fergeteg:
Egy örült lelke sző vad álmokat . . .
Írtóztató kép lehet ezen álom,
Mint egy veszett orosz lány czérnaszálon.
(Zengő bokor 1. 155.)

Ellentétül mutatok egy dalt a 72. lapról (1. k.), mely az ő kívánságát, vágyait adja elő. Ő e dal szerint, kiad a „dicsőségen, hiren, kincsek garmadáján, bár midőn egy pillantással reá néz, „zajlik teste mind az öt érzéke“; hanem kér a sorstól egy világot, mindenestül a mit eddig szem vagy lélek látott, és kér még ezen kívül egy mást, ennek az igen nagy világnak a mását, a mit aztán liliom virágaért, így nevezi a kedvest, másnak adjon! — Ilyen nagyon nagy kép a „Repül a fergeteg“ (1. k. 88.) hol a lélek oly haragos szellem, hogy még őt, „keble virágszálát is“ eltiporhatja. — „Barna madár“ (1. k. 90.) a rózsafán, ez alatt szőke lány, kire hulla rózsa, mint a zápor Hej kis leány, ha te tudnád, honnan hull a rózsa, bezzeg köny hullna szemedből. Az a barna madár az én szerelmemre lecsapott fájdalom; melynek, mint hejának körme között

„szegény szívem
 Vérbe, lángba van egészen . . .
 Csorog csepeg piros vére —
 S a fán rózsza lesz belőle.

Igy „Életem“ (I. k. 113.) feliratu dal hasonlóan nem kevesebb mint ama kinagyítás, mely e darabban az által rontatik el, hogy midőn életét „vllámokkal enyelgő szirttetőkről rohanó patak“ gyanánt írja le költő, hogy „felhőborongás, sasok vijjogása, halál-madarak játszanak vele, gátról, sziklára tépett habokkal, vad moraj között“ stb.; s midőn az itt ott fakadó virágot zengő habokkal átölelné; így fejezi ki baját :

„Egy hitvány töke utamból kivág.

„Barna felhő“ (II. k. 55.) című és kezdetű dalban mondatik :
 Lelkemre barna felhő szállott, haragom mennydörögni fog; pusztuljon, a ki nem kész velem csatára.

„A mi engem a világhoz fűzött,
 Mostan tépem össze azt a lánczot;
 Csörgésének rémes zenéjénél
 Haragom jár föld alatti tánczot.

Az egész dalt el lehet olvasni. Van benne szó egy „fekete emberről“ is. Ez a megvetés. Lesz, a ki előtt úgy fog rémleni, hogy eme fekete ember, ama barna madár és a világnak a kedvesért cserébe adása, sőt több más gondolatok, képek és modor eléfordultak már valahol, valakinél rokon vagy legalább eredetibb alakban.

Minden utánczás mellett azonban gyönyörűséget fog élvezni az olvasó oly eredeti dalokból, minők „Falu legszebb leányzója“ (I. k. 55.), „Csalogányok fészke“ (57.), az erre mindjárt következő „Egyszer néztem“ (59), „Aranyfüstös rozmarinszál“ (151.) „Hull a virág“ (160) stb. „Bucsuzó ifjuság“ (II. k. 24.), „Kicsiny kis Ilonkám“ (30.), „Temetőben járó“ (33.), „Nov. 30. 1851.“ (35.) „Fekete szem éjszakája“ (110.), „Édes anyám“ (114.) „Flórának“ (140.) „Őszszel“ egy pár sor kivételével, hol a virág hullásának csengés tulajdonittatik és a „bus sas“ „a setét tollu emlékezetek“ jelképe; „Csak ki“ (145), „Leveletlen már“ (147), „Tavasz“ (159).

E dalok a legújabb lyra legszebbjei sorában elmehetnek mint ugyanannyi mutatóványok az érzelm, a nyájas, a meleg érzelm bensejéből. Eleven viszony a kebel és természet között, amannak kitömése, emennek magán tul feszítése nélkül, sőt inkább a ket-tő közti különbségnek, mi nagy ritkaság, kiegyenlítése, például a „Fekete szem“ cziműben :

„Fekete szem éjszakája,
Hány csillag gyult ki reája!
Hány csillagból van a lelked Mariskám,
Hogy az egész mennyországgal ragyogsz rám.

Ne ragyogj úgy, tiszta lélek,
Meglátnak ha hozzád mégyek. . . .
Megiríglylik az emberek, megszólnak,
S megsérthetne fulánkja a roszt szónak.

Süsd le inkább szempilládat,
Ezalatt majd éjfél támad. . .
Setét éjfél . . . s ha rám vetnéd árnyékát,
Meg se látnák midőn hozzád járnék át.“

teszik a kijelölt dalok érdemét. Meglepő eredmény, de igen a maga rendin azon alapból, hogy költő nem a pusztán elmélázó vagy neki szilajodott képzelődésre hallgatott mint legfőbb törvényre, nem az életre, vagy természetre támaszkodott mint legbiztosabb tartalomra, hanem mindegyiket mérlegelvén, saját kedélyéhez arányosítván, a fölismert külvilág kivonatát, lényegét idomítá költőisége szerint. Innen a művészet szellemi forrása, eszményi eredete, ha mindjárt a képek, ihletési alkalmak az életben, a természetben történnek is meg először; mi pusztá élet, durva természet a kebel munkás, teremő hozzájárulása nélkül.

Egyébiránt Tóth Endre „Zengő bokra“ nem szűkölködik többszínűségben, tarkaságban. Első költeménye „Tündérrege“; után mindjárt életképek „A pajtások, a gyűrűs fiu, éjjeli kép, országos vásár“ (I. k. 1—34.) következnek; azonban ezek, a valóság bármi hűségével vagy eszményítésével is (Tündérrege) másodranguságon maradnak. De megint minden jogu első ranggal birnak „Egy koldushoz“ (I. k. 123), „A Szamosközön“ (132.), „Merengés“ (134.), „A vendég“ (II. 3.), „Ne hijjatok!“ (163.), „Betegen“ (165), „Evezünk“ (168) czimű költemények. A költő ezekben nemcsak érzelmi nyelvet talál saját gondolatainak, hanem

gondolatokat a magok tárgyilagosságában ad elő költőileg, mi az éredés, a tisztultság örvendetes bizonyossága. Különösen az alrendű nedélyesben jó hangnak mondhatni azt, mely uralkodik a „Kigyult az ól“ és „Új szobámban“ (II. k. 65 és 171. l.) című verseken. Elmesnek, egyuttal gunyoros édesnek itélem „Egy ismeretlen nőhez“ (I. k. 137. l.).

Azonban tovább nem mehetek. Tóth Endre még a pálya közepén. Elég nekem s úgy tartom, neki is, ha őt épen az emelkedés pontján lepem meg. Amaz irány és modor után, mely egyéb költőiséget nem is akart látni közöttünk az alföldnél, az alföldön szennyes és piszkos csárdánál, délibábnál, betyárnál stb., azon modor után, melyben a lélek rábeszélte magát a természetre, a közvetlen tapasztalatra, érzéki szépre stb., Tóth Endre költészete örvendetes jelenet. De ő irt egy költői beszélyt is: „Angyal Bandi.“ Még ez sem oly nyers pusztaság többé, mint sok igen sok betyárvers. Jól képzelt, de nem eléggé meggyőző lélektani adatra, mint alapra fektetett helyzetek, az elszilajult ifju minden zivatáros élete fölött is egy darab égnek tiszta kék színben tartása, az anyai fenlátásnak inkább természetes valóságban hagyása mint megingatott füstése, árny és fényoldalai e beszélynék, s ha költő nem siet vala gyors elbeszélőnek lennie, valóban oly oldalak, melyek a legnemesebb compositio alakjává crösödhettek volna ki. Szóval: Tóth Endre költészetét bátor vagyok úgy tekinteni, mint a megvesztegetett költői szellemnek magába és magához térését. Mindamellett nem vélek csalódní, mondván, hogy ő inkább képzelé mint tetten lesé meg a természetet. Mert ő reá is nagy befolyással volt: a képzelődés absztrakt becsülése, és, e miatt épen, lehető a költői kül és belterj arányvesztésének hibája, mely, mint előre megjegyeztetett, gyakran épen ujszerűsége, vagyis az iskolai szabályokon tulemelkedésnek látszata miatt kér eszthetikai jogosultságot, s elfogultan vet daczot a kritika ellen. Az ily poézisban nyer sok szót a kevés tartalom, bő festést a gondolat-hiány, palástot a váz és nem tartatik szükségesnek a költői vagy képzelődő tehetség mívelése vagy az alak és eszme konkrét egységének tanulmánya. Így eshetik meg, hogy kicsinyben a szörnyű kicsiny, nagyban a szörnyű nagy, és könnyű és nehéz egymást kizárva kezdtek tetszeni, mert tetszett az aránytalanság. Így kaptak fel bizonyos eszthetikai maximák „a könnyenjöjttség, kereset-

lenség s ezek értelmében vallott természetesség maximái, a szándékos, czélos, öntudatos munkásságnak elhanyaglása; mintha nem több értelmet, szabad szellemet tükrözne és lehelne az a derékség, hogy mind a nehéz mind a könnyű a mester akarata után van ott és úgy, a hol és a hogy, az esetiség, a szerencse találomra ejtett művészeténél. Kölcsey sohasem látá a népben előképét oly átvetésnek, minőt például Zrinyi első dalának két sorában használt.

„Hol van a hon, melynek (Árpád vére)

Győzelemben csorga (szent földére).

Mai költő a zárjelbe irt szókat fölcseserlé; mert az a természetes beszédfolyam, és mennyivel bágyadtabb is egyszersmind! Merjünk csak elmélkedni, tervezgetni: lesz eredeti alak, mint Berzsenyinél, Vörösmartynál, lesz bizonynyal. Ezt a saját és, mert saját, ugyanazért igazán szabad, művészetet, nemzeti szépirodalomhoz egyetlen méltót, nélkülözi az új lyrai oskola; s vajjon hibázok-e ítéletemben? Ki, ha figyelmesen olvas, ki nem látja, hogy előképek, bár népből vettek, után dolgozni utoljára sem visz többre mint modorra, mintaszerűsége, melynek testesült mértéke a kapda; nem több mint festett fal után helyezni el jelenetet, énekes után csinálni dallamot, színész után fogantatni szerepet. Falu vagy vidék, köznép vagy urirend, végelemzésben, nem oly szűkkörűség-e, hogy a legköltőibb gondolat is elsoványodik, mihelyt hozzájuk mérsékeltetik? Az alkalmiság, a szolgai alkalmazkodás koldus érzelve látszik erőt venni szememben szellemünkön, azon koldus érzelem, mely oda kényszerít a hizelkedés, a nemméltóvali kaczerkodás, a szabadtalanság sanyaru vezeklényébe, kárhozatára.

Ha mindezek Tóth E. műveiről szóltomban mondatnak el: mégsem ő rá illenek inkább, mint az egész korra. Hadd tessék meg: hogyan birt uralkodni egy kritikátlan, törül fakadt eredetiségre büszke, ösztönrel beérő kor a választott elméken is; hadd: miképen maradtak alul maguk mértékén a jóra való tehetségek, s tőnek kevesbet mint a mennyinek sáfárai voltak. Ennek pedig annyival inkább kell megtetszeni, mert e visszasságban rejlik amaz ellenszenvnek, mely a költői nemzedéket s kritikát mintegy született gyűlölségre sarkalja egymás ellen, valódi oka. A kritika egyeseket ér, holott az idő rosz; de viszont az ítézet műveket vigyáz, melyeket egyesek írnak; hol itt a szabadulás? Schol más-

utt, mint a művészet czéljának, eszméjének feltisztulásában, a műelméletben. Kétértelműséget, fonák helyzetet, tarthatlan, szabályellenes állapotot mohó gyakorlat, vak ösztön meg nem old. Arra több kell. Vagy lángész, a mi ritkaság s nem is mindenkor épít, vagy tanulmány s elmélkedés, a mi többünknek lehető, s mindig célra visz. Ez ment ki a tömkelegből; ezuton mondhatjuk a költőnek, mint a pók hálójából menekült tücsöknek a görög epigramm:

„Menj . . . és légy, múzsa cseléde, szabad.

(Szabó I. a görög Anthológiából.)

IX.

„Én szeretetért daloltam örökké, én a szeretet, szív költője vagyok“ írja magáról Tóth Kálmán (Száz új költemény. 99. l.) Nagyon helyesen, igazán. A szerető szív ügyeivel senki sem volt úgy elfoglalva Kisfaludy Sándor óta, mint ő. Gyűjteményes munkái, melyeket tőle birunk, a szeretet magas és költői eszméjével vannak átitelve; ötven dalt írt e nemben, míg másban egyet. Ő még a legszebb korban és pályája derekán. „Szerelmi vadrózsák I. II. Füzet. Pest 1853. 1854. „Száz új költemény. Szeged. 1856. gyűjteményei után fogok róla beszélni.

Megint bevezetem az olvasót a történet mozgalmába, s a legujabb lyrai tömb egyik szeretetre méltó alakjára fordítván tekintetét. Mondám, hogy ez a poétai felekezet saját erénnyel és bünnel van rakva, s mindkettőt onnan örökölvén, hogy valami vadon eredeti hazaiságot akart feltalálni, költőileg formulázni. Én, mint műbölcsész, nagy tisztelője mindenkor a hazaiságnak, nem voltam, nem vagyok mégis oly gyöngé, hogy magasb fokára ne mutassak vala a szellemi életnek, a költészetnek, midőn a költői eszmét sürgetém. Már erről kimondám nézetemet, s most következik, hogy Tóth Kálmánt is oda számítsam még a népi, kelmei tömbhöz, s oda mindenkit, míg a tudomány és gyakorlat által megszentelt s elutasíthatlan művészeti eljárás és az eszmei felfogás iránt kétséget láttat dolgozatain. E tudva lehet nekem így fejeznem ki magamat, hogy legujabb lyránk jelleme a költészeti ösztön felfrisülése ugyan, de a tudalmas hozzálá-

tás még nagy hiányokat szenved, habár kezd is visszatérni a költői elmékbe apródonként. Innen az alanyiség melletti elfogultság, a kritika elleni zaj, végre mindannak, mi az ösztönön, hajlamon kívül esik és gyakran több fáradságba kerül mint a népszerűség megbirná, elvetése. Nagyon kevés költemény kivehető ezen észrevétel igazsága alól. Dalok közül a nagy rész olyan, mely kebelből ered ugyan, de azon kívül végződik: nem volt átgon-dolva, hanem csak megfogamzva; legalább nem tudom egyébben látni okát ama sok idétlen bevezetésnek, midőn a költő vagy ret-tentő nagyot mond: drastice bánik a lyrával, vagy mintha el-esett volna kedve, visszatér a kezdethez, igen gyakran pedig hiány-és gondolatjeleket rak oda, — a hiányt látom, a gondolatot nem veszem ki — vagy Kölcsey szerint „kettős kérdésjegyeket és ket-tős s gyakran hármas felkiáltásokat“ állít fel, melyek oly formán strázsálják a sorokat, mint a tündér őrei, Tompánál, a tó partját:

„Kitüztött helyén a sás állott kardjával,
Mellette a gyékény harna buzogánynyal.“
(Versei III. k. 146. l.)

Ki tehet aztán arról, ha e könnyenvevése a komolyságnak eléggé nem roszalható tévedésekre visz eszme, forma dolgában, ha szellemi és anyagi világ lényei szentségtelenül összepárosított-nak, s még Tóth Kálmán is elhamvasztatja a lelket, mint valamely földitököt, mondván (Szerelmi vadrózsák II. f. 25.):

Szeress úgy, a mint én,
S hamvadjon el együtt lelkünk;
Találkozzunk a siron túl,
Ha megátkozva a sorstul
Itt egymásé nem lehetünk.

Kell rá példa, mi az a neszme (non-sens)? Imé ez az. Sőt is-tenre is őszintén mondja T. K. egy dala bevezetésénél, hogy jó, „de oly boldogságot, minőt a mennyben sem látott, itt a földön nem nézhetne“ (Száz új költemény 174. lap), irigységből vagy miért? Ez nincs kimondva; de ha nagy kell: ki gondolhat min-den potomságra nagyobbbat istennél? Hogy ilyenektől hemzseg az új lyra némely költőnél, már Szelesteyről írva kimutattam. És mégis fölösleges a kritika, fölösleges az eszmére figyelmeztetés!

A költők rosszul érzik magokat ellenünkben. Ah, olvassák el Kőlcsey (M. munkái III. 229. l.) előbeszédét. Ő írja szeretetre méltó humorával, hogy „ezeknek az uraknak, mint hajdan ama világszerte híres Petrus Aponensisnek, bizonyos familiaris spiritusokkal van társalkodásuk. Másként hogyan is lenne lehetséges, hogy ők csak egy gondolatra most dalt, majd dramát, ismét demosthenesi beszédeket vagy éppen egy filozofi recensiót gombai mind könnyűséggel, mind szaporasággal természetnek? S merje bár valaki ellenök Aristotelest vagy Horaciot s isten tudja még kit felhozni, szemöldököt hunyorítanak, mint Zsigmond császár s ezt kiáltják: *isti lurcones!*“ — „A számár írjon kritikát“, mondja Tóth Kálmán (Száz új költemény 82. lap).

Azonban lássuk: miben egyez meg T. Kálmán kora társaival, miben nem. Egyez az alanyiség erős vonalaiban már azon alapeszménél fogva is, melyet követ, a szerelem eszméjénél fogva nemesak, hanem jóval is meghaladja őket, menvén szinte az érzélgésig, a betegességgig, mint rendesen a szerelem dalnokai, ha magokat erős kritikával nem gyámolítják. Egyez továbbá a divatossá lett könnyenjötte, azaz újabb próbálkozások nélküli ugynevezett természetes előadás egyszerűségében, mi által költészete — sermoni propiora — beszélgető jellemet ölt, discursiv művészetté válik oly arányban a dalhoz, mint az operai recitativo az áriához. Igaz, hogy a költőnek eme lyrai monologok, melyekben magához érzeleg, fenszóval gondolkozik, s mintegy saját keblébe oda enged pillantást vetni, hol a dal készül, vajmi nagy őszinteségre mutatnak: de mégis fölöslegese, mert a dalnak nem kell, mint valamely száraz bölcsészeti munkának, előszó, bevezetés, nem, a mint szokták mondani, a nagy fenekkerítés. Ezzel ugyis csak a kelmeiség szaporodik, a külsősködés növekszik s a lyra elkezd szóbeszéddé válni, de a mi nem retorika, hanem csevegés. Mondhatok példát több oldalról; kijelölhetem a szépészeti becsét, mely e modort illeti: üresség, tartalmatlanság a neve.

„Én akartam te neked adni
Az első ibolyát,
De a gunyos sors úgy akarta,
Hogy nekem te adád.

Hanem ez engemet nem lep meg,
Hogyan is lepne meg?!

Hisz nem először jártam ily
 Gunyosan te veled. “

(Száz új költ. 75.)

Engem e modornál sajátképen az lep meg (hogy is ne lepne meg!), hogy látom benne kivékonyittatni a tartalmat, az eszme zömét, a gondolat megteltségét. Aztán eléggé szívtelen vagyok emlékezni arra a sok füstékre, melyet dolgozása közben a művész ide-oda elfen egy madonnaképnél, ama sok márványtöredékre, mely a szobrász vésője alól kipattog, ama sok elvetett hangra, melyet a zenész jobbért szerzeményéből kihuzogat s feledésnek ad, és következtetem, hogy mikép a hulladékok s töredékek a művészeti anyaghoz tartozók ugyan, de nem a műhöz mint az alkotó elme átszellemített productumához: hasonlóul a költészetből, különösen a tiszta lyrából, bölcsen hiányozhatnék az, a mi nélkül szépen ellehet. Egyébiránt a költészet mai elágazottsága s prózához közeledése lehetővé teszi a kelmeiség e nemének felhasználását. Dráma, épósz, novella, általában a vig költészet, nem nélkülözheti. A költői levél, a humor megbirja; de a fensőbb lyra — nem értek valamely magasan lépő zsolozsmát, hanem tiszta nemes lyrát, — minő Moore, Lenau, s többeké, vele csak veszt. Tóth Kálmán költészetének ezen árnyoldalával imé annál inkább meg kelle ösmertetnem az olvasót, mennél inkább tisztelem az ő költői eszmekörét; de meg kelle ösmertetni azért is, mert ő e részben, t. i. a könnyenjöfttség dolgában túl hajt kora társain, és e forrásból ered harmadik fogyatkozása, mely a külső forma elhanyagolásával a belsőre is átmegy. Hiába! nincs menekvés. Az ember e földön mindenütt érez és (tán) gondolkodik is, de nem egyformán dalol, nem egyformán találja fel magát a művészetben. A magyar szellem mindenek felett zenei. Előbb az, mint akármilyen más. E szép tulajdon nyelvének is első áldása, s kell, hogy az legyen költészetének is. Nem csuda ez okból, ha e lágy, puha elemben elernyed az érzés s leszen öszsze nem tartó, szétfolyó; és én nem hallom legujabb dalainkban a magyar nyelv hangzatosságát, érczét, ezüstpengését. Tóth Kálmánnál mindez fel van áldozva a lyra melegségének, az érzelgésnek; és tudjuk, hogy az ércz, ha megolvad, elveszti hangját: így az ő dalai folynak inkább mint zengenek, innen az alak mállékony-

sága vagy egyedül azon esetbeli biztossága, ha készen vár reá a forma, mint az öntvényekre. A fül kényessége — mert mint a közmondás tartja: fül próbálja meg a szót — a fül kényessége, a hallás finomsága nem jön számba, pedig zenét élvezni a nélkül nem lehet. „C' est le ton, qui fait la musique.“ Ugy látszik a főt tekintet a belsőre volna irányozva, s a külsőtől elfordítva. Mozam, változatosság, rim felszabadítvák, holott ezek rabszolgák, melyeknek engedni kell (Boileau: a rimről). De hogy amaz új nézet mennyire hamis, egy pillantásra megtetszik akár a mi jobbainkra, akár a divatból kiment műbölcsészet szabályaira utaljunk. A tiszta, mellékességeitől megmentett anyag, legyen az a tér vagy idő rámaiába helyezve, mint a szobor- és zenénél, legyen a képzet adaléka, mint a költészetnél, az igazi művészet. És ha csakugyan igaz, hogy szépirodalmunk előbbi korszakában igen sok volt a retorika, most, példák után mondhatjuk, Petőfi kezdeményezése óta, annál több a fecsegés, a szójárás, a laposság. A gondolat fenköltsege elveszti kihalmosodottságát összeesik és foly. A szép hang oda!

De más oldalról szeretettel fordul az ember ama költészeti szép tájakra, melyeken Tóth K. képzelődése repked. Már mondtam, hogy a szerelem az ő gondolatai középpontja; de azt nem, hogy dalain az érzelmek dialektikája hányja veti magát rendkívüli elevenséggel, mint a villany. Például e dalban „Egymás mellett“ (Szerelmi vadrózsák. II. f. 93. l.), és sok másban, megnyit egyenként tartózkodom kijelölni. Szép az, mikor ily formán fejeztetik ki a szerető ellenmondatos kedélyhangulata: egy hű szerető átkoz engemet, kit én miattad feledék. Ne tudj te semmit arról, a min kívül én semmit nem tudok, ne tudj rólam semmit :

„Mert megvetésed nem érdemleném,

Szálnmad büszkeségem sért ené

S hogy engem szeress — gyenge vagy.“

(Száz új költ. 34. l.)

Ilyenekben Tóth Kálmán igen gazdag, s ha nem csalódom, ezek költészetének ifjudag szépségei, költői erének valódi lüketei, nyugegyenre nem vergődött habzásai. Ő még a fiatalság dalnoka versei nagyobb részében; noha örömmel jegyezhető meg,

hogy a „Szerelmi vadrózsák“ két füzete óta a „Száz uj költeményig“ nagy változáson ment által kedélye: férriasodott. Ama könyvü poétai lebegések, egy tárgy körül, kezdenek szünni; a költő szelleme nagyobb láthatárt fogott fel, melyben más valami is tűndérkedik, mint csupán a typicussá vált „kis leány“, ki már „eprész leány“ (Száz uj költ. 14. l.) alakában jelenik meg a szerelem ujonnan nyert hangmérsékével. Azután ballada és rokon. (Száz uj k. Losonczy özvegye 5. Kende vitéz 63. Márton kaszás. 83. Csermák 104. Magyar barátság 118. — csak hogy a vége igen rá van huzva a mythologia és tündéres magyarság rájárára —), továbbá életkép (az öreg cigány 123. messze hallik 182. sz. v. költ.), sőt az imént rovogatott, de a maga helyén meghagyott beszélgető alaknak is derék példája fordul elé ugyancsak a Száz uj költemény közt: „Gyula öcsém“ (114. l.) Végre epigrammai, kis alkalmakból kerekített apró dalok, mint u. o. a 201. 203. 208 lapon.

Az érzelmek rejtélyes, homályos, ellenmondatos hánykódásai között vajmi nehéz levén a kellő szót megtalálni, a végleteket összehozván, kellő irányba terelni: különös poétai erényül említem az ő eléállítási képességét, tiszta világosságát. Sötét-tiszta, mondja a tudomány. De olykor nála is marad igazolhatlan homály, melyhez könnyen hozzáfér az érthetlenség. „Minek is van a szív“ (Sz. uj k. 18.) kedves dalában méltatlanul mondatik az érzés „oktalannak.“ „Ne tudj“ cziműben (34. l.) egy szakasz érthetlen: „a költőnek csak érzés az erény.“ Lehet ily értelmét is venni: „csak az érzés erény“; ilyet is: csak érzés (és nem több, p. tudat) az erény; mikor nem tudjuk hogy mint érteni a következő két sort:

„Ha a kicsinyt nagyobbért feledém,
Ugy minek tettem eleget.“

A valószínűség szerint az érzés tartatik nagyobbnak, s az erény kicsinynek; ez hiba és pedig újra nesz me, hasonló ahhoz, mint mikor isten nemzeni mondatik a magyart (Sz. uj k. 65. lap), s ez egyik oldal; másika költői felekezetnek, melyhez Tóth Kálmán tartozik, szinte a czégézésig való jellemzése, az érzékiségnek ily kirívó színezésében. Ugy hiszem, elég adat és tény van előttünk ide vonatkozólag. A lélek nem hamvad el, az isten

nem irigy, nem nemz, az érzés nem nagyobb az erénynél stb., T. Kálmán költői conceptioi minden daczára sem; — s ezeket neki annyival inkább szemére kell lobbantani, mert lyrája kiválólag az érzelmi ember világban (szerelem, család stb.) fogrog, legalább ez egy tért foglalja el aztán még annál erősebben, mennél kiválóbb tárgya az költészetének.

Illőnek tartom kijelelni végre a szebb dalokat. „Sz. Vadrózsák első füzetéből: Hogyha titkolt. 7. Van a búban . . 32. Megy az őszi felhő. 34. Suhogó szellőtől. 42. Menyasszonykoszorús. 83. Másodikból: Első szavad . . 10. (csakbogy a hab nem pattan); Fájdalom költészete. 17. (csak hogy a fájdalomban nem mondatik a szív kitágulni), Én mondtam . . 26. Viszontlátáskor 31. Ujra látlak 34. Beszélj, beszélj. 40. Ha én szegény pásztor volnék (idylli) 44. Válás után 52. Családi élet 72. — A Száz új költeményből: Minek is van a szív 18. Jobb is 25. Flóránaka(igen gyöngéd) 26. Boru. (nagynemű szép) 42. Hazatérés 98. Édes anyám (gyönyörű) 107. Nem, nem 157. Maradjon ez. 161. Mem jövök el. 180. Lemondani. 210 — Sarcasticus, humoros nemben: Csipkebokor (Sz. vadr. 1. f. 96.) Hogy kárognak. (Sázz uj k. 210). — Ezen dalok azok, melyek az érzések nyelvén írvák ugyan, de csillapulván egykor a szív, csendesülvén az ifjkor pezsgése, ha költő nem edzi erejét a művészeti tudalom biztosságával, valószínűbb mint nem, hogy modoruk az üreshez képez átmenő hidat. (Folytatjuk).

ERDÉLYI JÁNOS

A

NEMZETKÖZI JOG

TÖRTÉNETE.

(Negyedik közlemény)*).

AZ UTRECHTI BÉKÉTŐL A FRANCZIA FORRADALOMIG.

Az utrechti béke után az európai nemzetek külső államéletében oly határozott célra irányzott működés, mint az előbbi szakokban a Spanyol- és Franciaország túlsulya elleni törekvések, nem mutatkoznak; különböző érdekek és események különböző szövetezésekre vezetnek, melyeknek azonban főfeladatául egyáltalán az egyensúly fentartása tűnik ki.

Brittania és Franciaországnak a középkor óta majdnem folyvást tartott ellenségeskedéseit e béke által nemcsak megszüntetve szemléljük, hanem e két hatalom, főleg az Orleansi herczeg mint franciaországi kormányzó, I. György britt király, Fleury bibornok és Walpole Robert ministereik közrehatásuk folytán, egyesült erővel Spanyolország messze terjedő tervei ellen működött sikerdúsan.

Ez utóbbi országban V. Fülöp király fájlalván a spanyol korona olasz melléktartományainak elvesztését, Pármai Erzsébet neje és Alberoni bibornok-ministere tanácsára, amazokat

*) Az első közl. a II köt. 104 s. köv. l. a második közl. a IV. köt. 173 s. k. l., végre az V. köt. 233 s. k. ll.

Erzsébettel nemzett fiai számára visszafoglalni készült és annak kivitelére Szardínia és Sicília szigeteit haddal támatta meg.

- Brittanía és Franciaország, melyek Németalfölddel az utrechti béke fentartására Hamptoncourtban (1717) egyesültek, közbenjárókul léptek fel, de miután javaslataik Spanyolország részéről visszautasítottak, sőt ez a francia kormányzó elfogatására irányzott összeesküvésnek és a britt trónkövetelőnek pártfogoltása által a szövetségeseket nyíltan megsérté, háborúra került a dolog (1719), melynek eredményeként habár Németalföld tetteleg részt nem vett, Spanyolország kénytelen volt Alberoni elűztetésével a császár által egész készséggel elfogadott javaslatokhoz járulni, melyeknél fogva a császár Siciliát Sardiníával kicserélvén, Toscana, Parma, Piacenza, V. Fülöp király másodfiának Károlynak jutott, a fenmaradt kiegyenlítő pontok elintézése pedig a császár és Spanyolország közt, congressusra bízott.

Ez esetben a közbenjárás elvének rendszeresített alkalmazását a szövetségek részéről az európai közérdek tekintetéből egész kiterjedésében fogantatva látjuk; a harczoló feleknek határidő szabott a javaslatok elfogadására, a vonakodó fél ellen közérő alkalmaztatik azon bevallott czéllal hogy épségökben tartassanak az általános béke és azon állapotok, melyek az egyensúly támogatására legalkalmasabbaknak látszanak.

A congressus, mely Cambrayban 1722. megnyittatott, az öszszetornyosult nehézségek miatt üléseit rendszeren csak 1724. april 24. kezdhetette meg, de miután időközben a császár Spanyolországgal Ripperda herczeg diplomatiai tárgyalásai folytán Bécsben külön békét kötött (1725. april 30. és juni 7.), eredmény nélkül oszlott szét.

A most keletkezett alkudozások és tárgyalások a szövetkezések új és részben változó alakulásait tüntetik előnkbe, és míg egyrészt Britanniát, Franciaországot, Németalföldöt, Dániát, Svédziát, másrészt az előbbi vetélytársakat, Ausztriát, Spanyolországot a német birodalom nagy részével és Oroszországgal (1726.) egyesítve tapasztaljuk azon célból, hogy az egyensúlyt veszélyeztető tervezetek megelőztessenek, meghiúsítsanak; — a mármár kitörő, sőt Spanyolország részéről Gibraltar támadásával meg is kezdett háborút hét évre kötött fegyverszünet, a soissons-i congressus végre az 1731. bécsi szerződévény követte, a császár, a német birodalom, Brittanía, Németalföld és Spanyolország között, mely a császár részére leányai örökölését biztosító sanctio pragmaticájának garantiáját, Spanyolországra a király másod fia Károly számára Parma birtokát és toscanai igényeinek újabb elismerését eredményezte

A békét, melyet a császár annyira biztosítottak vélt, hogy serege nagy részét elbocsátotta, a lengyel királyválasztás miatt

kitört villongások váratlanul (1733.) szakíták félbe; a császár és Oroszország a szász választófejedelmet, ki a sanctio pragmatica melletti védkezességét, az orosz császári czim elismerését és Lengyelország livoniai jogairól való lemondását ígéré; XV. Lajos francia király Lescinszky Szaniszló ipját pártfogolván, az ebből eredt súrlódások ürügyeül szolgáltak azon harcznak, melynek valószínű oka abban rejlett, hogy Franciaország Lotharingiát, Savoya Milanót, Spanyolország előbbi olasz melléktartományait hatalmukba keríteni iparkodának. A németalföldiek kieszközlék ugyan a belga tartományok semlegességét (1733. nov. 24.), de egyébiránt a császár magára hagyatván, a háború kedvezőtlen menete folytán kénytelen volt a bécsi békét megkötni (1738—9.), mely az utrechti szerződévényeknek a császári házra nézve kedvező területi intézkedéseinek tetemes változásokat tőn; Lotharingia Lescinszki Szaniszló halála után Franciaországnak, Toscana a lotharingiai herczegnek, Novara, Tortonese négy lombard uradalommal Savoyennek, a nápolyi és sicíliai királyságok Károly parmai herczegnek jutottak, ki viszont Parmát Piacenzával a császárnak engedte át. Franciaország maga részéről a sanctio pragmatica érvényét ismerte el.

Északon ama nagyszerű harcz folyt (1700—19.), mely végeredményében Svéczia túlsúlya megtörésére, XII. Károly halála után, ki az Alberoniféle tervek részese volt, a svécziai államszervezet átalakulására vezetett.

Az elleneivel kötött békeszerződévényekben Svéczia (1719.) Hannoverának egy millió tallér kármentesítésért Verdent és Brema tartományát, Poroszországnak (1720.) két millió tallér és némely területrészek fejében Stettint környékével a Peene folyamig engedte át; Dánia irányában (1720) lemondott Sundi kiváltságairól, míg az 600,000 tallér fejében eddigi foglalmányait visszabocsátá.

Legelőnyösebb volt a béke, mely a nystadti congressuson Franciaország közbenjárásával kötöttet, (1721) Oroszországra nézve. Svéczia lemondott Livonia, Estonia, Ingria és Careliáról, visszanyerte Finniát, és a czártól két millió tallért kapott; e dicső béke után, mely Oroszország túlsúlyát északon megalapítá, és a Bálti tenger partján állandósítá, Péter felvette a minden oroszok császára czimét, melylyel őt a tanács és zsinat a nép és egyház nevében felruházta.

Keleten a fényes porta hatalma mindinkább hanyatlott; az 1714. a törökök részéről Morea megtámadásával a velenceiek ellen kezdett háború, melybe a császár mint a karlóczyi béke védekezése elegendett, a Britania és Németalföld közbejárásával létesült passaroviczi béke által (1718), mely husz évre kötöttet, érte végét; ez az „uti possidetis“ elve szerint létesülvén, Károly császár és király a Bánságot, Serbiát, Oláhország részével, a fényes porta Moreát, a velenceiek az általuk elfoglalt helyeket Hercze-

govinában, s Albania és Dalmatiában tartották meg, és több kereskedelmi előnyben részesültek.

Ezen béke szerencsés eredményeit a császárra nézve nagy részt megsemmisíti a Károly császár, Oroszország és a porta közt 1735-ben kiüthött háború; az 1739. évi szerencsétlen nándorfejérvári béke, mely elhamarkodva kötöttet, Franciaország közvetítése és védkezessége mellett, Szerb és Oláhország vesztét szülte; ahhoz a diadalmasabban harczolt Oroszország is csatlakozott, mint-hogy Svéczia szövetezése a portával, azt szükségessé tette.

Ily körülmények közt állott be az 1740. válságos év, mely világos bizonyosságául szolgált, mi csekély biztosítékot nyújthat az európai egyensúly annyira gondosan támogatott rendszere, és a melynek fentartását ezuttal nem a hatalmak örökdedése, nem a diplomatia tárgyalásai, hanem nemzeti lelkesedés eszközlé, melyre számításaikban mind addig oly kevés tekintettel voltak Europa államférfiai.

Franciaország a XIV. Lajos utolsó éveiben ért vesztéseiből felüdülvén, Fleury bibornok törekvései folytán az európai ügyekre ismét növekedő befolyással birt.

Spanyolország ismét gyarapodott erejében, habár nagyszerű terveit, mint látók, csak részben létesítheté; annál nagyobbra emelkedett Brittanía befolyása tengeren, szárazon, főleg a két György kormányzakában; míg a németalföldi köztársaság európai befolyása az utrechti béke óta szembetűnőleg csökkent, mire az orániai és hazafi párt közötti villongások tetemes befolyással voltak.

A német birodalom a Habsburg-ház magszakadtának közeledtével annál nagyobb válságnak ment elébe, minél gyengébb volt belszerkezete. Ez utóbbi körülménynek tulajdonítható, nagyrészt, hogy se Olaszországban, se Franciaország irányában nem tudta hűbér és területi jogait fentartani. Az ausztriai monarchia az olasz és török baleredményű hadjáratok által gyengítve se elegendő haddal, se kellő pénzerővel nem birni látszott; reményét leginkább az európai hatalmak védkezességében helyezé, annál nagyobb erő nyilvánult Poroszországban, melynek élére atyja halálával II. Friderik jutott.

Olaszországban Ausztria túlsúlya meg volt törve, habár a bécsi béke óta, Savoya változó politikája feléje hajlott. Svajczra Franciaország kezdett tulnyomóbb befolyást gyakorolni.

Északon Dánia 1720 óta bensőleg erősült; pénzügyeit rendbe szedé, hajózása öregbült, hajóhadát szaporítá, mi által képessé vált, tengeri érdekei erélyesebb védelmére; Svécziában, Lengyelországban a belservesztet hiányai, a pártok tusakodásai megzsibbaszták a főhatalom tevékenységét, ellankaszták külföldi befolyását, míg Oroszország mindinkább törekedett nyugat és dél ügyeire is hatását érvényesíteni.

II.

Az Assiento szerződés és Florida határai iránti surlódások, előbb megtorlási rendszabályokra, majd háború kitérésére vezettek (1739 oct. 30.) Brittanian és Spanyolország közt; melynek folyama közben VI. Károly császár és király a habsburgi-ház utolsó férfi ivadéka 1740. october 20. kimult.

Az egyensúly rendszere a szárazföldön nagyobbbrészt azon viszonytól függött, mely Franciaország és az ausztriai monarchia közt létezett; — az ausztriai örökösödés iránti kérdés ennélfogva nemcsak államjogi, hanem európai fontosságú nemzetközi kérdés volt.

A pragmática sanctionak Bajorhon kivételével, egész Europa által történt elismerése daczára, nem sokára Károly halála után leánya, Mária Terézia ellen, a bajor és szász választó fejedelmek, Spanyolország, Poroszország, Savoya léptek fel örökösödési igényekkel, és azokat fegyverrel törekedének érvényesíteni; Franciaország eleinte csak mint a bajor fejedelem segélyezője, utóbb önállóan is részt vett ama háborúban, mely az osztrák örökösödési harcz neve alatt ismeretes, s a melynek bevallott célja az ausztriai monarchia felosztása vala, oly módon, hogy Mária Teréziának a magyar szent korona tartományai maradtak volna csupán Alsó- és Belső-Ausztriával.

Az eleinte Mária Teréziára szerencsétlen hadjáratnak, melynek folytán a bajor fejedelem Linzben ausztriai főherczegnek ünnepélyesen beiktatva, Prágában cseh királynak koronáztatva lön, más fordulatot adott a magyar nemzet lelkesedése. 1742. Brittanian megszüntetvén 1741-diki semlegességi nyilatkozatát, határozottan a magyar királynő mellett, — mely név alatt jelent meg Mária Terézia az europai államéletben, — lépett fel, példáját utóbb a németalföldi köztársaság, és a wormszi szerződvény által kibékitett Savoya (1743.) követték. A harcznak Porosz- és Szászországgal a berlini (1742.), majd az előbbivel megújult háboruszkodás folytán, a drezdai (1745.), Bajorországgal a füsseni (1745.), a többi hatalmakkal az aacheni béke vetett véget, 1748., melynek föltételeire a közbenjáró hatalmak, nevezetesen Brittanian és Németalföld, mintán Franciaország egyetértését kijelentette, Mária Teréziát és Savoyát az europai béke és egyensúly fentartásának nyíltan kijelentett célzatából minden vonakodásuk daczára reávéették. — Az ausztriai monarchia épségében tartatott; Parmát, Piacenzát Guastallát azonban Fülöp a spanyol király fiának, Sziléziát Glatztzal Poroszországnak, némely lombard részeket Savoyanak volt kénytelen engedni Mária Terézia. Az egyensúly oly féltékenyen őrzött rendszere nem szenvedett változást.

Az államok viszonyzata mindazáltal teljesen átalakult, min-

tán M. Terézia Szilézia elvesztét, és azon módot, melyek az aacheni föltételek elfogadására Brittanía által kényszerítettett; mélyen fájlalván, Franciaországhoz közeledett.

Annak következtében, Brittanía, midőn amerikai birtokaira nézve Franciaországgal egyeneltlenségekbe, majd háborúba keveredett, német tartományai biztosítására Poroszországgal szövetekezett (1755. jun. 18.); mint Ausztria Franciaországgal, majd Oroszországgal kötött szövetséget (1756.) melyhez Szászország s utóbb Svédhon is járult (1757.)

II. Fridrik ezen szövetségek által veszélyeztetve látván kivívott előnyeit, s ellenségei támadásait meg akarván előzni, Szászországba rontott (1756. aug.) és így jelt ada ama véres háborúra, mely hét évig folyt a világ minden részében változó szerencsével, s a melyben egyrészt a császár- királynő, a német birodalom, Franciaország, Oroszország, Svéczia, később az 1761. családi szerződés erejénél fogva, melyet a Bourbonok kötöttek, Spanyolország, másrészt Brittanía, Poroszország néhány német fejedelemmel (Hessen-Kassel, Braunschweig) és Portugallia vettek részt; és a melyet a tengeri hatalmak közt a párisi (1763. febr. 10.), a többiekre nézve a hubertsburgi béke (1763. febr. 15.) fejezett be. Ausztria és Poroszország között, a háború előtti állapot állított helyre. Franciaországra és Spanyolhonra azonban jelentékeny veszteséggel járt e béke, mennyiben az előbbi észak-amerikai szárazföldi birtokát, az utóbbi Floridát Britanniának volt kénytelen átengedni.

A hétévi háború tetemes változást szült az európai államrendszerben. Brittanía tengeren kétségtelenül túlhatalomra vergődött; a gyarmati tengeri egyensúly fel lön forgatva; Spanyolország a másod rendű hatalmak sorába lépett Franciaországtól vált függővé; a német birodalomban Poroszország befolyása emelkedett, sőt európai fontossága, befolyása biztosítva lön; Németalföld semlegessége belső gyöngeségét palástolta; Svéczia, Dánia, Lengyelország az oroszok túlsúlyát mind inkább érezték, a fényes porta a lefolyt cseményeket saját érdekében felhasználni elmulasztá. — A hétévi háború után már az öt nagyhatalom, a pentarchia rendszere jobbadán kifejelettnak mutatkozik, mely a francia forradalom által megingatva, ujabban ismét az európai nemzetközi viszonyok sarkkövét alkotja.

III.

Ezen időszak tengeri háborúi a tengerészeti jog fejlődésére nyomos befolyást gyakoroltak.

Az utrechti békében a lobogó fűdöző erejéről felállított elvek, miután arra az esetre vonatkoztak, midőn a szerződők va-

lamelyike háborúba elegyednék, a többiek pedig semlegesek maradnának, az osztrák örökösödési háborúban pedig a szerződők kivétel nélkül részt vettek, annál kevésbbé nyerhettek gyakorlati foganatosítást, minthogy a harczolók a nem szerződött semlegesekre az utrechti előnyöket kiterjeszteni vonakodván, nagyobb-részt a Consolato elveit tartották fen

Sőt Franciaország 1744. october 21. rendeletében a Consolatohoz közeledvén, a semleges hajókat semleges szállitmányaikkal menteknek ismeré, de az azokon lévő ellenséges vagyon elkobozását elvül monda ki; — 1739. Németalfölddel megujtván az utrechti szerződvényeket, a „Szabad lobogó szabad szállitmány“, és „Vesztett lobogó, vesztett szállitmány“-féle szabályokat mint szerződési jogot újra megerősíté. Ezen elveket Dánia, Svéczia, és Spanyolországgal kötött szerződéseiben is követte, minél fogva azok az 1744. szabályzat alá nem tartoztak; később azonban a Németalfölddel létesített szerződvények, mint látni fogjuk, változás alá kerülvén, a lobogó földözö erejét Franciaország csak Spanyolországra, Dániára és Svécziára nézve ismerte el; egyébiránt az 1681. és 1744. szabályzatok szolgáltak a francia martalékbíróságok zsinórmértékeül az osztrák örökösödési és hét éves háborúban.

Németalföldre nézve, Britanniával és Ausztriával való szövetkezése az osztrák örökösödési háborúban Franciaország részéről az 1739. szerződvény és így a lobogó földözö erejének felfüggesztését szülte; segítsége díjául ugyan Britanniától 1747. évben kölcsönös védkezeskedés feltétele mellett kinyerte azt, de a hét évi háború alatt tetteleg a harczban részt venni áttállván, Anglia a maga részéről sem tartá az 1747. kedvezményt teljesítendőnek, s a németalföldi köztársaság ez időszak véres háborúi alatt, nem vehette teljes hasznát szerződvényi kedvezményeinek, melyekért annyit áldozott.

Azon időközben, midőn a drezdai béke után (1745.) Poroszország semleges volt, a tengeri háború pedig Britania Németalföld, Francia- és Spanyolország közt folyt, jogvita támadt Britania és Poroszország közt, mely a semlegesek viszonyaira nem csekély világosságot vet.

Nevezetes számú porosz hajók állítólag hadi-dugáruk szállítása miatt, nem különben poroszoknak állított de ellenségeseknek gyanított szállitmányok semleges hajókon lefoglaltatván britt czirkálók és kalózok által, és részben az angol tengerügyi törvényszék által jogszerű zsákmányként el is marasztaltatván, ez eljárás jogszerűségének megvizsgálására II. Fridrik Cocceji kancellára elnöklete alatt bizottmányt nevezett, véleményezése folytán, megtorlásul a sziléziai adósságok fejében britt alattvalóknak járó kamatok lefizetését megszüntetni és a kárvallott porosz alattvalók kármentesítésére fordíttatni rendelő.

Az e tárgyra vonatkozó porosz emlékirat ezen határozat

indokolásául kifejté, hogy a tenger szabad és uratlan levén, azon a semlegesek kereskedését, hajózását az ellenséges felek nem korlátozhatják, mire nézve a romai jog, több nemzetközi jogiró, sőt magának Britanniának Spanyolország irányában mondott állítására hivatkozott; — állítá továbbá, hogy semleges területen, minőnek a semleges hajó tekintendő, ellenséges vagyron, több szerződvény nevezetesen az utrechti békekötés nyomán el nem kobozható, a hadi dugárúk fogalma pedig egyoldalulag kiterjeszthető nem levén, csupán csak a fegyverekre és hadi készletekre szorítkozik, élelmi szerekre, hajószereleési eszközökre nem alkalmazható; — a britt törvényszék eljárását tehát se a nemzetközi jog általános elvei, se a szerződések által igazolhatónak nem tartván, ítéleteiket illetékteleneknek állítván, a britt alattvalók elleni megtorlási eszközök alkalmazását teljesen igazoltnak jelenté.

A britt ellennyilatkozat, melynek szerkesztésében az utóbb Lord Mansfield neve alatt oly híressé vált tengerészeti jogász Mutray kitünő részt vett, a Consolato elveire és emlékezetten túli gyakorlatra hivatkozván, kimutatja, hogy a martalék jogszerűsége fölötti ítélethozás felhozott bizonyítékok alapján a foglaló hatalom törvényszékeit illeti; azok az általános nemzetközi, vagy külön szerződési elvek szerint eljárni kötelesek, úgy hogy az előbbieken rendszerinti, az utóbbiak az illető nemzetekre nézve kivételes szabályul szolgálnak; a vesztés fél felebbvitellel élhet; ez eljárást elismerék Europa minden nemzetei, minden alkalommal az előbbi és utolsó háborúban, a porosz alattvalók is, mennyiben magukat a martalékbíróság ítéletei által terhelteknek érezték, orvoslást a britt főtörvényszékeknél kereshettek, megtorlási eszközök alkalmazásának legfőlebb akkor van helye, ha kétségtelen súlyos jogsértések követtetnek el, és az elégtételt mind a törvényszékek, mind a megkeresett államhatalom egyáltalán megtagadnák; külön bizottmány kinevezése, a martalékbíróságok ítéletei felülvizsgálatára hallatlan újítás, melynek példája eddigelé nincsen; az egyes védvekre térve megérinti, hogy a tenger szabadságának kérdése ez ügygyel egybefüggésben nincsen; Brittanía eljárása Spanyolország ellen nem háború idejére hanem békén történt csempészeti bíraskodásra vonatkozott (1739.), nem a martalék hanem rendes bíróságok ítéleteit illette; azon elv hogy a lobogó nem fődözi a szállítmányt, az általános nemzetközi jog elve, azt a Consolato, a leghíresebb írók és százados gyakorlat tekintélye istápolja, sőt a kivételeket tartalmazó szerződvények is szabályként megerősítik; — a dugárúk fogalmára nézve tagadja, hogy Poroszország ama kedvezményeket vehetné igénybe, melyek egyes nemzetek számára külön szerződvények által létesítettek. — A porosz jogászok viszont válasza elismeré, hogy a harczgyakorlat gyakrabban a történetekkel megegyezett, de azt a természeti igazsággal ellenkezőnek mondja: a lobogó fődöző erejét a semlegesek jogai,

a kereskedelem érdekei egyaránt követelik; azért számos szerződvényben elismertetett; azok nem annyira kivételt, mint a fenálló jogszabálynak nyílt kijelentését tartalmazzák; Brittanian ez elvet több nemzetre nézve elismervén a többiről, melyek viszonosságra ajánlkoznak, meg nem tagadhatja, főleg, mivel az általa követendő szabályok közlését a semlegesekkel, kiknek szerződvényeik nincsenek, elmulasztván, a porosz király az eljárás egyenlőségére méltán számot tarthatott. — A vita 1756. lön kiegyenlítve; a porosz király a kamatzárlatot megszüntette, Brittanian a poroszoknak 20,000 font sterlingnyi általános kárpótlást rendelt.

Az aacheni békében az utrechti szerződvények egyáltalában megerősítették; a kereskedelmiekről szó nem történt; 1763. azonban azokat Franciaország, Spanyolhon, Brittanian és Portugallian magok közt megújíták.

A hétéves háboru alatt a semlegesek kereskedelme új szorongatásoknak volt kitéve; Franciaország az angolok túlsúlya miatt saját lobogója alatt gyarmataival kereskedését nem folytathatván, azt különös szabadtékok által a németalföldieknek megengedé; mire Brittanian ugynevezett 1756. évi szabályát állítá fel, melynél fogva semleges hajóknak háború idején harczoló felek gyarmataival csak oly kereskedést szabad folytatni, mely béke idején is engedélyezettnek tekintethetik; — annak alapján számos németalföldi hajó, mely a francia gyarmatokkal kereskedett, el lön kobozva, mert a britt törvényszékek, minthogy francia kereskedést folytattak, francziáknak tekintendőknek állítá; — haszontalanul hivatkoztak a németalföldiek 1675-ki szerződvényeikre, haszontalanul igyekezett Dánia, mely kereskedelme felvirágoztatására minden eszközt felhasznált, a semlegesek számára kedvezőbb eljárást kieszközölni; a britt udvar a semleges lobogó ótmára nem szorulván, és ellenei kereskedelmét minden módon megrontani törekedvén szigorú eljárásában mit sem tágitott, újabb bizonyosságul, hogy a jogállapot sikeres fentartása szárazon tengeren csak az erők bizonyos egyensúlya mellett létesíthető.

A követi jog körül nevezetesen a területenkivüliség határait nézve, nem hiányoztak ez időben a viták.

Igy Cellamarc herczeg spanyol követ a párisi udvarnál (1718.) midőn több francia főúrral az Orleansi herczeg és kormányzó megbuktatására szövetkezett, elfogatott és Franciaországból kiutasított; gróf Ghittemberg Károly svéd követ Londonban ugyanott, báró Görtz János Henrik pedig a svéd király teljhatalmú ministere és főudvarnagya Arnheimban Németalföldön fogságba ejtettek, miután arról vádoltattak, hogy Stuart Jakab trónkövetelő visszaállításán működnek; — Monti örgróf francia követ 1734. Danczka városa védelmében részt vevén, az ostromló oroszok, Bellisle herczeg francia tábornagy rendki-

vüli kiküldetésében a porosz királyhoz 1744. Elbingerode városában hannoverai területen hadi fogságba tétettek, míg Botta d'Andorno örgróf magyar kir. követ 1743. és Cherardie örgróf francia követ Pétervárott, kik Erzsébet császárnő, illetőleg gróf Bestuscheff miniszter elleni tervezetekről vádoltattak, kiutasítottak. A vagyonbeli vámmmentesség is itt-ott visszaélésekre szolgáltatván alkalmat, Spanyolországban és Genuában, bizonyos öszlet erejéig korlátok közé szorítottatott.

V.

A bölcséleti jogtan élénk művelése ez időben jelentékeny befolyást gyakorolt a nemzetközi jog irodalmára is; az e tárgyról megjelent iratoknak oly bőségében vagyunk, hogy csak a nevezetesebbeket, melyek a tudomány előmenetelére hatottak, emlithetjük fel.

Wolf Keresztély Fridrik (sz. 1697. † 1754.) Németországban messze ágazó bölcséleti iskola alapítója, mely Europa többi országaira is kihatott, és Kant idejéig majdnem kizárólagos uralommal bírt, a nemzetközi jog fejlődésére azáltal volt leginkább befolyással, hogy azt Puffendorf és Thomasiussal ellenkezőleg önálló tudománynak állítá; világos előadása daczára ama felosztása által, melynél fogva a nemzetközi jogot természetire, önkénytesre (voluntarium) szerződésre és szokásosra osztotta, nem csekély határozatlanságot okozott az alapfogalmak körül, miután az önkénytes jognak körét kellőleg körül nem írta; ő az alatt a természeti jog szigorának némi enyhítését érté, mely a nemzetek vélelmezett beleegyezésén gyökerezik, melyet ismét azoknak úgynevezett nagy köztársaságára (civitas gentium maxima) alapított; ennek lételét a természetökből származtatja, minthogy társas együttlétük szükséges következménye és azért minden nemzetet tagjaként foglalja magában. Akármily különbözők legyenek is a vélemények Wolf jelentősége, érdemei iránt, módszere és munkái által kétségbevonhatatlan lendületet adott a bölcselkedésnek. Követői közül a nemzetközi jog körül leginkább érdemesültek: Darics György Isakim frankfurti jogtanár (sz. 1714. † 1791), a hires Nettelbladt Dániel hallei egyetemi kancellár és jogtanár (sz. 1719. † 1791.); Bárá Martini Károly Antal bécsi jogtanár később a legfőbb törvényszék másod elnöke (sz. 1726. † 1806.), Bárá Ickstadt János Ádám (sz. 1702. † 1776.) stb.

De leginkább gyümölcsözővé tette rendszerét a nemzetközi jogra nézve a nagy hirre vergődött Vattel Imre (sz. 1714. † 1767.) szász követ a berni köztársaságnál, ki mint olyan (1758.) közkedvességben részesült munkáját bocsátotta közre: abban megtartván egyébiránt Wolf felosztását, az önkénytes jog fogalmát

annyiban mellőzte, mennyiben egyetlenegy közös törvényt, a természetit, ismerte el; az önkényt pedig csak az illetők beleegyezéséből származtatá; a nagy köztársaság eszméjét elhagyá; folyó irálya, világos kellemes előadása okozák, hogy munkája több kiadásban még jelenleg is kedvelt kézi könyve a gyakorlat embe-reinek ¹⁾).

A németországi írók közül azonkívül Kabrel Henrik Frigyes (sz. 1719. † 1787.) Glafey Adolf Fridrik (sz. 1682. † 1754) és Heineccius János Tódor (sz. 1681. † 1741.) nevezeteseek, az utóbbi nemcsak Groot és Puffendorf munkái magyarázatánál hanem a dúgárúk, hajók és szállítmányok elkobozhatásáról irt értekezésénél fogva ²⁾).

A francia nyelvű írók sorából felemlitendők a híres Bourlamacqui Jakab J. (sz. 1694. † 1748.) Barbeyrac János (sz. 1674 † 1744.) ki Groot és Puffendorf fordításai, munkáikhoz irt jegyzetei által terjeszté az alapos ismeretek összegét; Reál Gáspár nagy-seneschall (sz. 1693. † 1752.), ki államtudományi nagy munkájában ³⁾ a nemzetek jogát is történeti példákkal világosítja fel; Mably Gábor abbé (sz. 1709 † 1785.) ki a westfalai békekötés utáni szerződévények történetét adá; Valin és Pothier, kik a tengerészeti jog fontosabb kérdéseiről értekeztek; — ide sorolható még Abrect Károly lovag, spanyol író is.

A brittek közül Rutherford a természetjogról irt nagy munkájában Grootot magyarázván a nemzetek jogát is tárgyalá, és a józan észre alapítván szabályait, részint a dolog természetéből vont okoskodások, részint a világeseemények és tudósok véleményeiből származtathatóknak tartja.

Ítéletének mélysége a tárgyak bölcséleti és gyakorlati fel-fogása által egyaránt nevezetessé lön Binkershock Cornél (sz. 1673 † 1743), ki már ifjúságában a legszebb reményekre jogosítván, hágai híres ügyvéd, majd három németalföldi tartomány főtörvényszékének ülnöke, utóbb elnöke mind a romai mind a honi és nemzetközi jog körébe vágó munkálatai által közfigyelmet gerjesztett; — a tenger uralmáról (1702.), a követek bíróságáról (1721.) és a nyilvánjog több kérdéséről közrebocsátott nagy munkájában ⁴⁾ a nemzetközi jog tudományos ismeretét jóval előmozdítá; az utóbbinak első könyvében a harcziejgról értekez-

¹⁾ Le droit des gens. Leyden 1758. avec notes par Pinheiro Ferreira. Paris 1838 III. köt. (németül Frankfurt 1760.)

²⁾ Dissertatio de navibus ob vecturam vetitarum mercium commissis. Hale 1721.

³⁾ La science du gouvernement Aix la Chapelle. 1751 — 64. VIII. kötet.

⁴⁾ Quaestionum juris publici libri duo. Lugd. Bat. 1737. ut. kiadása Vicattól Colonia Allobrogum (Lausanne) 1762.

vén a tengeri jog főkérdéseit széles tudománnyal, éles eszü ítélőtehetséggel, folytonos tekintettel a számos példa által felvilágosított gyakorlatra, példányát állítá elő a nemzetközi jogok tárgyalásának; azokat az ész és szokásból származtatja (*ex ratione et usu*); az utóbbit a szerződések, szabályzatok és gyakorlati példák összehasonlításából bizonyítja, tekintettel az ész felsőbbségére: „Nulla ullorum hominum auctoritas ibi valet, si ratio repugnet. . . . Hanc praecipue in consilium adhibui, et nisi illa vinceret, nihil vicerit in omni quaestione juris publici.“¹⁾

A semlegesek jogait terjedelmes munkában védelmezé Hübner Márton értekezleti tanácsos dán követ a londoni udvarnál a hét évi háború alatt²⁾; a tenger szabadságára támaszkodva, a semlegesek kereskedelmét teljes szabadságnak állítja harc idején is, az ellenséges gyarmatok és ostromzárolt helyek kivételével; ha ezekkel közlekednének a hajók elkobozhatók, de nem a harczjognál fogva, mert az csak ellenségek ellen alkalmazható, hanem a semlegességi köteleességek megszegése miatt, melyek ellen a kérdésben lévő hajók vétettek.

A hadi dugárúk fogalmát szorosabban körülírni, csak a harcban használható árukra szorítani iparkodik, a semleges lobogó ótalmazó erejét védi; a martalékbíróságok illetékességét csupán a nemzetek hallgatag beleegyezéséből származtatja, mely tehát csak azokra nézve áll, kik azt elismerék vagy hallgatag hozzájárulásukat utóbb nyíltan vissza nem vonják, mint Poroszország a fenérített esetben tevő; — igazságtalanságok elkerülésére a két érdekelt állam bíráiból alakítandó vegyes bizottmányokat javasol a martalékok körüli ítélelhozáásra.

E korba, a congressusok, a közbenjárás és europai államrendszer megszilárdulásának korába esnek még az örök béke létesítése iránti tervekről írott több rendű munkák.

Saint Pierre Károly Ernci (sz. 1658. † 1743.) ki az utrechti tanácskozmányokon jelen volt, az ott megállapított elvekre építé tervezetét, melynek később kivonatát is bocsátá közre; abban az örökös szövetség eszméjét, kölcsönös védkezéskedéssel, a surlódások kiegyenlítését a szövetséggyűlés által, és ennek végzéseinek végrehajtását közzerővel hozza indítványba. Javaslatának cikkei majdnem öszhangzók a német szövetségi okmány tartalmával.

Rousseau János Jakab (sz. 1712. † 1778.) Saint Pierre kivonatának czime alatt önálló munkával lépett fel; utalván a német birodalom, svájci, németalföldi köztársaságok intézményeire, az eddig is oly gondosan fentartott egyensúlyra, a már

¹⁾ Q. J. P. Lib. I. ad Lectorem.

²⁾ De la saisie der bâtimens neutres. Haye 1759. II. kötet. Németül 1789.

kisebb mérvben megkísérlett eszközök tökéletesebb, teljesebb alkalmazását, közös szövetséget, közös törvényhozással és végrehajtással indítványoz, miknek sikeresítésére a fejedelmek és nemzetek érdekeinek kellő felismerését tartja szükségesnek ¹⁾).

Végre a nemzetközi viszonyok szorosabb fűződésével szüksége érezhetővé vált a szerződévények egybegyűjtésének; a Leibnitz-féle gyűjteményen kívül, melyről már szólottunk, nevezetes Dumont Jánosé, mely Nagy Károlytól 1730-ig terjed, — ahhoz pótléklul Barbeyrac és Rousset adák a régibb és újabb köteteket 1738-ig. — A fontosabbakat Schmauss kisebb gyűjteménye tartalmazza ²⁾).

VI.

A hubertsburgi béke után a lengyel ügyek váltak főfontosságuakká; a dissidensek panaszai az oroszok fegyveres beavatkozását (1767), a dissidensek jogkörének tágitását, (1768. febr. 24.) az ellenkező püspökök, tanácsnokok befogatását, a lengyel katolikus rendek felszólítása folytán, a porta háborúját Oroszország ellen vonták maguk után.

E háború tengeren szárazon Oroszország által diadalmasan folytatvatván (1769. 1770), nehogy az oroszok túlterjeszkedései a szomszéd hatalmak féltékenységét felkölthessék, Poroszország részéről, mely, mivel Ausztria folyvást Franciaországgal szoros viszonyban állott, 1764. nyolcz évre Oroszországgal szövetségre lépett és azt később annyi időre ismét meghosszabbította, a belzavarai által elgyengült Lengyelországnak Oroszország, Ausztria és Poroszország közötti felosztása hozatott szőnyegre.

A törökökkel Ausztria és Poroszország közbenjárásával létesített fegyverszünetet a lengyel terület tetemes részének megszállása, Lengyelország első felosztása követte. Mily befolyással vala ez a nemzetközi jog elismert elveire, az oly szorgosan ápolt egyensúly rendszerére, az államterület és szerződévények szentsége sérthetetlenségére, azt sokkal világosabban tüntette ki a történet következményeiben, hogy sem itt bővebben kifejteni szükséges volna.

A lengyelek, miután hasztalanul szorgalmazták az olivai

1) Saint-Pierre: *Projet de traité conclu pour rendre la paix perpetuelle etc.* Utrecht 1713. — *Abregé du projet de paix perpetuelle.* Oeuvres polit. I. kötetében. — Rousseau: *Extrait du projet d' une paix perpetuelle de l' Abbé de Saint-Pierre.* Amsterd. 1761.

2) Dumont: *Corps universel diplomatique du droit des gens etc.* Amsterd. et Hage 1726 — 31. VIII. köt. Barbeyrac et Rousset: *Supplement au corps univ. diplomatique* Amst. et Hage. 1739. V. köt. — Schmauss: *Corpus juris gentium academicum.* Lips. 1730. II. k.

béke védkezéseinek közbenjárását, kénytelenek voltak az elfoglalt területek átengedésébe beleegyezni (1773. sept. 18.); fennmaradt területek épen úgy mint fenálló intézményeik a szomszéd hatalmak védkezése alá helyeztettek.

A háború Török és Oroszország közt, az eredménytelenül szétoszlott foksányi és bukaresti congressusok után, eleinte kétes (1773.), majd az orosz fegyverekre legfényesebb eredménnyel folyt, mi a fényes portára nézve szerencsétlen kutsukkai-nardsi békére (1774. jul. 22.) vezetett; újabb viszálykodások magyarázó szerződvényre szolgáltatnak alkalmat (1779. mart. 10.), mely a nehézségeket el nem háríthatá, és az erejében megtört porta Krimia elfoglalását is hallgataglan elismerni kénytelenített.

Mig ekkép északon keleten Lengyel és Törökországot fokról fokra hanyatlani szemléljük, Europa közepén Németországban vérszterhes harc fellegei vonulnak egybe. Miksa József bajor választó fejedelem a wittelsbachi ház utolsó férfiivadéka halálával (1777) tartományai, Ausztria, Würtemberg, Meklenburg, Salzburg által különféle jogcímeknél fogva igénybe vétettek; de Poroszország a német birodalmi egysúly tekintetéből a zweibrükeni herceget, mint jövő örökös ellenállásra buzdítván, 1778. háborúra került a dolog, mi azonban jelentékenyebb fegyvertény nélkül, a tescheni béke által végét érte (1779). Ennek erejénél fogva Ausztria az Inn kerületet, a többiek némi kármentesítést nyertek; a bajor örökség egyébiránt felosztatlanul maradt, de a kötött béke Francia- és Oroszország védkezeskedése alá történt rendelése által az utóbbinak beavatkozása Németország ügyeibe lehetőségessé lön téve.

Mig e szerint Európától ezuttal a harc eltávolított, világtörténeti fontosságu háboru fejlődött túl a tengeren, mely eredményeiben az összes europai államrendszerre nézve alig sejdített következményeket szült.

Brittania északamerikai gyarmatainak nagy része — az anyaországgal surlódásokba keveredvén, melyek főleg az adóviszonyokat illették, és a theára szabott vám kérdése körül nyílt szakadásra vezettek, — 1775. fegyvert fogott és tizenhárom tartomány magát 1776. jul. 4. függetlennek nyilvánította.

Az északamerikaiak által hirdetett elvek már akkor Európa több országában főleg Franciaországban élénk rokonszenvre találtak, számos önkéntes sietett ez okból és pedig előkelő családokból a fölkelők segítségére.

A változó szerencsével viselt háborút kiegyenlítési kísérletek követték Brittania részéről, de eredmény nélkül, mert (1778. febr. 6.) Franciaország a tengeri egysúly helyreállítása és nagyobb kereskedelmi előnyök reményétől vezettetve az északamerikaiakkal védszövetséget kötött; — az abból eredt háborúban szerződvényei és külön titkos kötése értelmében Spanyolország is

részt vön; sőt miután Németalföld Britanniától a követelt szerződésszerű segítséget megtagadta, amaz is belé bonyolítottatott (1780. dec. 20).

A nagy elkeseredéssel a világ minden részeiben folytatott, és főleg a semlegesek kereskedelmére fölötté nyomasztó háborúnak orosz-osztrák közbenjárással a versaillesi praeliminarék után (1783. jan. 20.) a párisi békekötések vetettek véget. (1782. nov. 20. 1783. sept. 3. Németalfölddel 1784. maj. 20.)

Azok által Britania elismerte a tizenhárom tartomány függetlenségét; Franciaország, melynek adósságai nagyban öregbültek, némi területi kárpótlást, Spanyolország Floridát, Minor-kát nyerte. — Németalfölddel Britania előbbi szerződéseit nem újítja meg.

Franciaország célját, Britania gyengítését a tengeren, csak tökéletlenül érte el, de annak a felvirágzó új köztársaságokban jövődre nézve veszélyes versenytársat támasztott, és talpkövet segíté megvetni a többi amerikai gyarmatok elszakadásának, független amerikai államrendszer keletkezésének, melynek hatása az európai viszonyokra is félreismerhetetlen.

II. József császár tartományai kikerekítésére irányzott ama terve, melynél fogva Belgiumot Bajorországgal kicserélni ohajtá, II. Fridriknek több német fejedelemmel kötött szövetségén (1785.) hajótörést szenvedvén, — a tettszomjas császár Németalföld ellen fordult, és miután azt már előbb (1781.) az utrechti béke alapján kötött antwerpeni szerződés (1715.) erejénél fogva gyakorlott várórségi jogáról Belgium több erődítményében lemondani kényszeríté, a Schelde folyamon belga alattvalói számára a hajókázás és keleti Indiávali kereskedés szabadságát sürgette, melyről Spanyolország 1648. lemondott, késznek nyilatkozván ez esetben némely jogkövetelései megszüntetésére. A már már kitörő harczot Orosz- és Franciaország közbenjárása hártotta el; a császár 10 millio forintnyi kármentesítést nyert; — a Schelde azonban a tenger felé elzárva maradt. A kiegyenlített szövetség követte Németalföld és Franciaország között. (1785. nov. 10.)

Az Orániai herczeg helytartó és ellenei közötti párttusák a németalföldi köztársaságban előbb a helytartó letételére három tartományban a francia párt teljes diadalával, majd azonban a helytartó nejeének, ki a porosz király nővére volt, megbántása folytán, porosz seregek becsapására (1785.), a helytartó pártjának győzelmére, és így a köztársaság politikai rendszere változtatására vezettek, minthogy az Franciaország helyett Britania és Poroszországgal hármass szövetségre lépett, (1788. april 15.), mely a legközelebbi években a nemzetközi életre jelentékeny befolyást gyakorolt.

Keleten II. Katalin orosz cárnő és II. József egyesült

erővel, a fényes porta megelőző támadásával megkezdett (1787. aug. 16.) de messze terjedő tervek létesítésére irányzott háborút viseltek; folyama e harcznak Törökországra nézve veszélyteljesnek mutatkozván, az európai egyensúly fentartása érdekében a három szövetséges hatalom működését vonta maga után.

Azok Svédországot Oroszország elleni cselekvésre indíták (1788.), az oroszokkal szövetkezett Dánia semlegességét eszközülk, a József császár ellen Belgiumban kitört forradalom körül közös cselekvőség kifejtésébe egyeztek, (1790. jan. 9.). Ezen események s más fenyegető belvillongások és a lengyelországi mozgalmak II. Leopoldot, az időközben meghalálozott József böles utódját engedékenységre bírták; — a reichenbachi congressuson a három szövetséges és Ausztria közt a portával kötendő béke alapzatai határozottak meg; a fegyvern nyugvást nem sokára a szisztovai béke a háború előtti állapot alapján (1791. aug. 4.) Törökország és Ausztria közt, azt megelőzőleg a werelái béke Oroszország és Svéczia (1790. aug. 14.) majd a jassyi Oroszország és a fényes porta között (1792. jan. 9.) követték nem ugyan a szövetségesek közbenjöttével, melyet Oroszország visszautasított, hanem Dánia jó szolgálatai felajánlása mellett; abban az oroszok Oczakowot nyerték.

Mig ekkép az egyensúlyt keleten némileg istápolni sikerült, nyugaton már azon világrendítő fergeteg első villámai czikáztak, mely Europa összes szerkezetét megingatá, a nemzetközi viszonyokat sarkaikból kifordítá; azzal, valamint a világtörténelem ugy a nemzetközi jog történetének is uj szakába lépünk, melynek következményei napjainkba is áthatnak.

VII.

Az északamerikai függetlenségi háború a tengerészeti viszonyokra is nagy befolyással volt, Franciaország, az északamerikaiakkal 1778. kötött szerződvényében, a lobogó mentesítő erejét elismeré; ugyanazon elvet az évi jul. 26. minden semlegesekre kiterjeszté, egyedül a hadi dugárúk és azon eset kivételével, ha a szállítmány három negyedén tul ilynemű dugárúkból állana, ama nyíltan kikötött föltétellel, ha az ellenfél is hat hó lefolyta alatt hason elveknek követését hirdetné ki; Brittanía elegendő erővel bírván, hogy a semleges lobogó óthalmát nélkülözhesse, mind a semlegesek kereskedésére, mind a dugárúk, hajók motozása és az ostromzárlat kiterjedése iránt a legszigorúabb szabályokat érvényesíté, sőt a francia és spanyol partokat általában ostromzár alatt levőknek hirdetvén, és ezen országokba vitorlázó hajókat elkobozhatóknak állitván a semlegesek kereskedését majdnem lehetetleníté.

Ily körülmények közt létesült 1780. az úgynevezett fegyveres semlegesség, mely titkos indokait tekintve, korántsem a semlegesek jogai iránti buzgóságból vette eredetét, tartalmára nézve azonban azon elveket jelölte ki, melyek egyedül alkalmasak a semlegesek biztosítására a harczosok erőhatalmi visszaélései ellen.

Brittania tengeri harczba elegyedve Francia, Spanyolországgal, saját gyarmataival, melyhez a szakítás veszélye Németalfölddel is járult. szövetséget Oroszországgal szorgalmazott. Harris britt követ kevésbé hajlandónak tapasztalván gróf Panin minisztert, herczeg Potemkin által hatott II. Katalinra, és annak titkos ígérését fegyveres közbenjárás iránt nyerte ki, azon feltét alatt, hogy a török birodalomra vonatkozó terveiben ne gátoltassék. Nyíltan és hivatalosan visszautasították a szövetekezési ajánlat.

Közbenjött esemény a brittek terveinek kedvezni látszott; két gabonával terhelt orosz hajó spanyol czirkálók által, azon oknál fogva, mintha Gibraltarba szándékoznának, le lön foglalva; a czárnó elégtételt szorgalmazott Spanyolországtól, hajóhad szereltetett föl Kronstadthban annak sikeresítésére; Panin a czárnó felindulásában szinleg osztozkodva, őt a semlegesek jogainak általános védelmére serkentgeté, azon elvek nyílt kihirdetésére, melyek a természeti igazságon gyökerezve, nevének új fényt szerzendenek.

Igy keletkezett az 1780. febr. 26-ki hires nyilatkozvány, mely a londoni, madridi és versaillesi udvarokkal közöltetve következő fölvét alapított meg: A lobogó fűdözi a szállítmányt, és ennél fogva semleges lobogó alatt szabályként szabad a kereskede; hadi dugáruknak csak azon harczszerek tekintethetnek, melyek az 1768 britt-orosz szerződésben azoknak elismertetnek, végre ostromzár csak ott létezik, a hol annak foganatosítására elegendő hajók tetteleg alkalmaztatnak.

A czárnó nyilatkozatát Franciaország, Spanyolország, Észak-amerika egész készséggel fogadák; — Dánia, Svéczia (1780. jul. 9. sept. 27.) nemcsak hozzájárulásukat jelentették ki, hanem elvei fentartására Oroszországgal együtt hajóhadat szereltek fel, a Bálti tengert zártnak nyilváníták; később Poroszország, Ausztria, Portugallia, Sziczia is sajátuknak vallák (1782—1783.) elveit.

A németalföldi köztársaság ugyan 1780. dec. 20. szintén hozzácsatlakozott, de a fegyveres semlegesség igénybe vett segítségét ki nem nyerhette, miután Brittania hadüzenete hozzájárulásától független más okoknál fogva történt, mint fenebb érintők.

Brittania reményeiben megcsalatra, válaszában a czárnóhoz és a többi hatalmakhoz kijelenté, hogy a nemzetközi jog általános és az illető nemzetekre nézve a szerződvények külön intéz-

kedéseihez ragaszkodik, melyeket nem egyoldalú nyilatkozatok, hanem csak kölcsönös egyetértés által lehet megváltoztatni; nehogy azonban ellenségei számát szaporítsa, czirkálóit a legnagyobb iméltre és ovatosságra utalá, és az 1756. szabály sürgetésétől végleg elállott.

Az 1783. évi békekötés Brittanía, Angol és Spanyolországra nézve megerősíté az utrechti kereskedelmi szerződvényeket; azoknak elvei átmentek az 1786. évi britt-francia kereskedelmi és hajózási egyezkedésbe is.

A fegyveres semlegesség fennem hirdetett elveit azonban már 1788. Oroszország és Svéczia egymás közötti harczukban meg nem tarták; későbbi időnek hagyatott fen azoknak felélesztése.

Az északamerikai államok Németalfölddel (1782.) Svécziával (1783.) Poroszországgal (1785.) kötött szerződéseikben elismerék a semleges lobogó ótalmazó erejét; ez utóbbi szerződvény, mely nagy részt a híres Franklin tollából folyt, a nevezetesekek közé tartozik, mivel háború esetében a kalózzat megszüntetését, az illető államok polgáira különösen a hadi foglyokra nézve több az emberiség követelményeinek megfelelő kedvezményeket tartalmazott.

VIII.

A nemzetközi jog irodalma körül ez időszakban kitünőleg érdemesült Moser János Jakab, (sz. 1701. † 1785) ki a német államjog körében is jeleskedett, és mint a würtembergi rendek jogainak szilárd jellemű védelmezője közismeretessé lön. A nemzetközi jogban a tételes irány képviselője Klüber szerint nagyobb világossággal mint rendszerességgel, inkább történeti, mint bölcselmi szempontból gyakorlati példákra utalva tárgyalá a béke és harcz jogát. A természeti jogot csekélyebb gyakorlati fontosságúnak állítván, roppant szorgalommal dolgozott munkáiban¹⁾, nem mint mondá bölcséleti politikai, hanem gyakorlati nemzetközi jog vázlatát törekedett adni; azt a szerződvényekből és gyakorlatból származtatta: azok a mennyiben egész sorozatuk ugyanazon elveket tartalmazza, általános szabályt alkotnak, emez a nemzetek életében előforduló előzményes példákból bizonyítható, melyek hason esetekben zsinórmértékül szolgálnak. Moser, mint a gyakorlati irány határozottabb kitejtője, méltó elismerést érdemel, de alig fogja valaki kétségbe vonhatni Wheaton ítéletét, hogy igen is korlátolt körű felfogására vezetne a nemzetközi

¹⁾ Moser: Versuch d. neuesten eur. Völkerrechts. Frankf. 1777—80. X. köt. — Beiträge zu den neuesten eur. Völkerrecht in Frieden. Tübing, 1778—80. V. köt. — Beiträge zu den neuest. eur. Völkerr. im Kriege. Tüb. 1779—81. III. köt. stb.

jognak, ha az annak általános alapjául szolgáló természeti jogelvek elmellőztetnének ¹⁾).

Moser terjedelmes munkáinál nagyobb szabatoságot tüntetnek elő a nagy tekintélyű Martens György Fridrik (sz. 1756. † 1821.) előbb göttingai jogtanár, utóbb hassiai szövetségi követ deák, francia és német nyelven közrebocsátott dolgozatai, melyekben a tételes jogot a természeti jog kiegészítőjének állítja; ez nem lévén elégséges a nemzetközi jogviszonyok szabályozására hiányait a nemzetek, vagy nyíltan kötött szerződések vagy hallgatag egyetértéssel állandóan követett szabályok által pótolják, azok a művelt nemzetek hozzájárulása által elfogadva és kifejtve, az egyensúly elvein gyökerezve képezik a mai európai nemzetközi jog forrásait, melynek állandóbb alapját a westfaliai béke vetette meg, újabb támasza az utrechti szerződések voltak. Martens azonkívül a nemzetközi szerződévények teljesebb gyűjteménye, gyakorlati példák egybeállítása és a tengerészeti jog néhány kérdéseinek tüzetes tárgyalása által is előmozdította a tudományt ²⁾).

Jeles rövid vázlatát az európai nemzetközi jognak adá a nagynevű Achenwall Godofréd (sz. 1719. † 1772.) göttingai jogtanár ³⁾).

A fegyveres semlegességnek a szicíliai király által történt elfogadása alkalmat szolgáltatott Galliani Nándor (sz. 1726. † 1787.) munkájára, melyben annak elveit védelmezvén Lampredi tárgy jognézeteit vizsgálat alá veszi; mire Lampredi Mária János pizai jogtanár (sz. 1732. † 1793.) külön munkában válaszolt; az ellenséges vagyon elkobozását semleges hajókon az észjog szerint azért véli védelmezhetőnek, mert a nagy tengeren szabadok az ellenségeskedések, az elkobzott javakért azonban kármentetésnek látja helyét, mivel csak ily módon, a kisajátítási eljárás-hoz hasonlóan, lehet összegyeztetni a köz- és magánjogi igényeket ⁴⁾).

Ezen korba esik, habár csak később bocsáttatott közre Bentham Jeromos (sz. 1747. † 1832.) munkája is ⁵⁾), melyben a

¹⁾ Histoire des progrès du droit des gens. I. köt. 388. l.

²⁾ Primae lineae juris gentium europ. Göttingae 1785. — Précis du droit des gens moderne de l'Europe. Götting 1788. Utolsó kiadás „avec notes de Pinheiro Ferreira“ Paris 1858. II. köt. németül 1796. — Versuch über Capex, feindliche Nehmungen u. s. w. Götting, 1795. stb.

³⁾ Juris gentium eur. practici epitome. Götting, 1772.

⁴⁾ Galliani: Dei doveri dei principi neutrali. Napoli. 1782. — Lampredi: Juris publici univ. sive juris nat. et gentium theoremata. Liburni 1776—78. III. köt. és Comercio dei popoli neutrali in tempo di guerra Flor. 1788. franc. Paris 1802.

⁵⁾ Works of Jeremy Bentham now first collected under the superintendence of his Executor John Bowring. Lond. 1839. Part. VIII. 537—554. lap.

nemzetközi jog vázlatos előadása után, a fegyveres semlegesség példájára utalva, általános nemzetközi törvénykönyvét, a béke biztosításának több eszközeit, ugymint a seregek leebb szállítását, a gyarmatok felszabadítását, a kételyes jogelvek megállapítását, a szerződések tökéletesebb szövegezését, végre a jogvitázatok eldöntésére a közös szövetséggyűlést bíraskodó hatalommal hozza javaslatba; az utóbbinak lehetőségét, a schweizi, németalföldi, német birodalmi gyűlés példájával törekszik igazolni; főtámaszát a fejlődött közvélemény erejében keresi.

Végül azon ritka becsű irodalmi kézikönyve a nemzetközi jognak említendő, melyben báró O m p s e d a Henrik Lajos Detre hannoverai birodalmi gyűlési követ (sz. 1746. † 1803.) a koráig megjelent munkák teljes átnézetét nyújtja ¹⁾.

PAULER TIVADAR.

¹⁾ Litteratur des gesammten Völkerrechts. Regensb. 1785. II. kötet.

A

BÉKÉS-CSANÁDI HALMOK

FÖLDTANI TEKINTETBEN.

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS.

Békés-Csánádnak azon rónáján, melynek fölszine helyenként a tenger vizével vetélkedik, nem csekély meglepetésre látja az utazó, hogy itt-ott halmok emelkednek majd egyesén, majd párosan, majd csoportosan egymás körül vagy egymás szomszában. Az ott lakók őrhalmoknak, kúnhalmoknak, tatár-, török-, sőt még Attilahalmoknak is nevezik; és e három véleménynyel vannak felölök: a) némelyek szerint síremlékek; b) mások szerint őrhalmok, melyeket a táborozók emeltek, hogy egymással, ez emeltebb pontokon tüzet gyújtva, közlekedjenek; végre c) vannak, kik azt hiszik, hogy azokat egykori nagy vizek hozták létre. E szerint láttuk, hogy míg némelyek historiai emlékeknek tartják e halmokat, mások geológiai képződést tulajdonítanak azoknak.

Földtani tekintetben ezen halmokról tudtommal eddig semmi sincs írva; itt tehát csupán arra szorítkozhatom, a mit 1858. augusztus és szeptember hónapok folytán volt alkalmam észlelni; midőn e vidéket mint geológ jártam be. Ezen észleletek nyomán lássuk mindenekelőtt

- a) a halmok földtani szerkezetét; s aztán
- b) azok helyzetét s elosztását; végre
- c) képződésük valószínű módját.

I. A HALMOK FÖLDTANI SZERKEZETE.

A halmok földtani szerkezetét csak ott lehet tanulmányozni, hol az ember azok beljébe pillanthat. Szerencsére e terület különböző tájain több halom vagy részben beásva, vagy tetemesen elhordva is van, úgy hogy keresztmetszetök előttünk áll, s azon a földtani szerkezet részletei láthatók. A hol csak ilyen föl-tárt halomról hallottam, nem mulasztottam el a hely színére men-ni s a dolog állása felől személyesen meggyőződni.

Hogy az eredményt kellőleg előadhassam, szükség tekinte-tet vetni Békés-Csanád földtani szerkezetére általában.

A síkon fölül lefelé találunk

- a) 2—6' vastag televényes fekete agyagot,
- b) 2—5' vastagságú sárga laza agyagot,
- c) finom s alul durva homokot, melynek alsó határát még nem érték el, noha egy helyen már 1000 lábra fúrtak le.

A halmokról általában mondhatom, hogy anyagra nézve ez imént említett földnemekből állanak, s hogy azokban más eltérő közetet egyszer sem vettem észre. Földtani szerkezetükre nézve azonban háromfélék:

Először vannak olyanok, melyek egészen televényes feke-te agyagból állanak. Ezek körül a föld rónájának felső rétegét is ez képezi. Legkitünőbb példa van erre a kákai pusztán, Szarvas-tól délnyugotra Tassy ur tanyáján, ki a halmot felülről lefelé kettévágatta és tégláégetésre, noha nem a legjobb sikerrel, el-hordatta. Az előttünk álló földfal magassága 7—8'. Urnacserepe-ket nem vettem benne észre. A televény vastagsága a környéken 2—3 lábnyi.

Más példa van a Berettyó partján Gyomától északnyugotra a Csudaballai puszta felé, az u. n. Berekben. Ebbe 8—10 láb-nyira lehetett függőlegesen betekinteni. Változatlanul televényes fekete agyag. Vagy 6—7 láb mélységnyire urna és téglatöredé-keket láttam; más pontján pedig vagy 4 lábnyira a fölülettől nádgyökereket természetes állásban. Körében a föld felső rétegét vastagon ugyanezen földnem képezi.

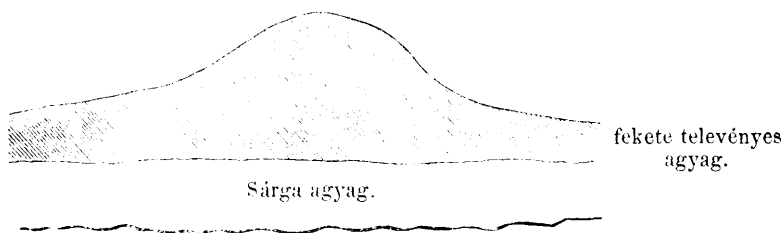
Harmadik tanulságos példa N. Lak és Makó között van balra az országot mellett. Ez a környék fölött tán 15 lábnyira emelkedik, és egy oldalán két ötödre el van hordva. Szintén te-vényes fekete agyagból áll egészen. Urna vagy egyéb emberi ké-szítmény nyomára nem akadtam, de igen is csigára, minők a fe-kete televényes agyagban általában előfordulnak s a minők jelen-leg is élnek. Körülötte a föld hasonló. Nem mesze e halomtól egy elhagyott folyammeder kigyózdik.

Hesonló viszonyok fordulnak elő Makó mellett, az úgyne-vezett hasadt halmon, melynek egy részét útszínálásra hordták el. Körülötte a föld szíkes és vastagsága csak $\frac{1}{2}$ —1 láb.

Kevésbé tanulságos példányokat nagy számmal sorolhatnák elő. Legyen elég általában megemlíteni, hogy a halmok legnagyobb száma és a legtekintélyesebbek ezen osztályba valók.

Összefüggésük a rónával, melyen állanak, olyan, hogy ez a halom felé fokonyként környöskörül emelkedik, s ezen emelkedés olykor már tetemes távolságra kezdődik. Az alak domborúságában a szabályosság legtöbbször megvan. Magosságukat aljuktól tetejükig 15—20 lábra lehet tenni. Az aneroid-barometer, melyet ez utamban használtam, Szolnok és Szarvas között a mesterszállási pusztán a Harangos csárda melletti halmon — mely már a nagyobbak közé tartozik — alul 745,0, fölül 744,4 volt és így 0,6 millimeter különbséget mutatott. Egy másik halomnál Makó mellett fölül 756,2, alul a völgyben 757,2 volt a légsulymérő állása, a különbség tehát 1,0 millimeter.

Azon észlelet nyomán, melyet M. Berény határában a báró Wenkheim-féle majorságban a Kérhalmon tettem, hol a fekete televényes agyagból álló halom alján egy leásott árokban a fekete föld alatt néhány lábnyira sárga agyagot láttam, e halmok keresztmetszetét s külalakzati minőségét következőleg adhatni.

Másodszor vannak meglehetősen számmal és eléggé emelkedett halmok, melyekben a rónán észlelt háromféle földnemet ugyanazon sorozatban találjuk. Ezek keresztmetszetében fölül egy-két lábnyira fekete föld van, ez alatt sárga agyag, az alatt meg homok. Az ilyen halmokat a helységek közelében homokbányává alakítják, s így a geolog alkalmat nyer a földtani szerkezet tanulmányozására.

A körülöttök levő síkság e három rétege közvetlen összefüggésben van a halom három rétegével, úgy hogy e halmokat a róna kidurodásainak tekinthetnők.

Legjelesebb példa Gyomától északra az országúthoz közel azon a ponton, hol a ladányi és a dévaványai út elágaznak. Neve Előhalom. Nem annyira magas, mint terjes. Fölül fekete föld 2—3',

aztán sárga föld csigákkal 1—2',

vége iszapos homok 1', és ez alatt durva homok 5—6 lábnyira.

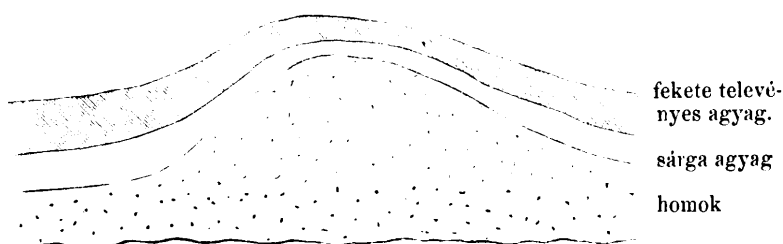
Ebben félig kövült fát is találtam. Urnak is jöttek elő benne.

Hasonlónak mondták a gyomai határban a ványai uton az Őzet nevű halmot hasonló nevű pusztán. Ennek a belseje szintén homok. Ebből is ástak ki már két urnát.

A gyomai határban a tanyai utakon levő még más két halomról is tettek odavalók említést, melyek egyikében ember és lócsontokat, meg emberi készítményeket találtak. E halmok belül szintén homokból állanak.

Ilyen halmokból nyerne homokot Szarvas vidékén is, a Kondorosi pusztán, a Hajdúvölgy dombos partjain stb.

Keresztmetszetük következő:

Harmadszor végre vannak oly halmok, melyekben a felső vagyis televényes fekete agyag hiányzik, hanem csak a két következőből: u. m. fölül sárga laza agyagból s ez alatt homokból állanak. Megjegyzendő, hogy ilyenkor a televényes fekete agyag magán a síkon is vagy egészen hiányzik vagy csak gyengén van képviselve; s e dombok sőt olykor domblánczok oly helyen találhatnának, hol a legfelső réteg a sárga agyag s ez alatt csakhamar helyenként már néhány hüvelyknyire, homok következik.

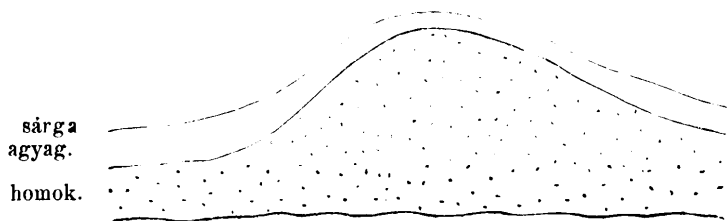
Ezen osztálya a halmoknak a leggyébrebb és legalacsonyabb.

Példa reá a mezőberényi határban Boldisháton a b. Wenkheim család birtokán egy juhakol mellett egy részben elhordott halom. Fölül vagy 8 lábnyira sárga agyag, meg homokos agyag van s alatta durva homok vagy 8 lábra. E durva homokot a székes föld javítására, ezt az által lazítandók, már tetemes mennyiségben hordták el.

Hasonló viszonyok fordulnak elő a sz.-tornyai puszta délkeleti és az orosházi határ északkeleti részében, hol a homok általában oly közel jő a felülethez, hogy Békés példányszerű síksága megszűnik, a vidék laposan hullámos lesz, s itt-ott egyes dombok olykor pedig domblánczok emelkednek.

Szintén alkalmas példa gyanánt hozhatom fel a Tompa pusztán Purgli ur birtokán a lakháza közelében levő halmot, melynek csaknem egészen a fölületén van a homok.

E halmok keresztmetszete következő:

II. A HALMOK HELYZETE ÉS ELOSZLÁSA.

A földtani szerkezeten kívül sok világot derít a halmok rendeltetésére vagy eredetére azok helyzete és eloszlása. E halmok viszonyát egymáshoz és a földnek kül-alakzatához okvetlen vizsgálnia kell annak, a ki a törvényszerűséget azok eloszlásában föllelni igyekszik.

Én az Alföldnek itt azon részére vonatkozom, mely Karczag — N. Várad vonalától le a Marosig, és szélességben a Tiszától keletre Bihar és Aradmegyéig terjed. Ezen körülbelül 120 négy-szeg mértföldnyi területen, inkább keveset mint sokat mondok, ha a halmok összes számát 500-ra teszem.

Oly térképünk, melyen e halmok mind megvannak, nincs. Sőt tudtomra csak egy oly mérvű nagyobb területre vonatkozó térképet mutathat fel geographiai irodalmunk, melyben a halmok kiemelve vannak. Címe: „Átnézeti térképe a Tisza völgyének eredetétől a Dunáig, készítette Weisz János cs. k. segédmérnök, nyomtatta Reiffenstein és Rösch Bécsben 1" = 1600°, 25 lap. Ezekből az általam vizsgált terület a 7, 8, 9, 10, 11 és 12-ik lapon foglaltatik, de a halmokat illetőleg a kiállítót részrehajlásról vádolhatni, mert míg a 7, 9 és 11-ik lapon csak azok nevezetesbjei vannak meg, a 8, 10, és 12-kén egyetlen egy sincs adva.

Én igyekeztem a hiányt pótolni az által, hogy a melyeket láttam, berajzoltam, vagy az illető helybeli mérnök urakat kértem meg, hogy az ő környékekben előforduló halmokat jegyezzék be. Meg voltam győződve, hogy egy így készített térkép is szolgálatot fogna tenni a halmok tanulmányában. Ekként haladva jöttem össze Gyulán Bodoky Károly főmérnök urral, ki a Berettyó- és Körös-szabályozás munkáit vezeti s a kiben nemcsak azon vidék alapos ismerőjére hanem mindennek, a mi természet-tudományi tekintetben feltűnő, beható figyelemmel kísérőjére találtam. Szerencsém volt ígéretét megnyerni, hogy a Berettyó és a Körösök mentében tetemes területen előjövő halmokat térképbe fogja összeállítani és megküldeni.

Szavát beváltotta s mint a maga nemében egyetlen mutatható be a Tek. Akademiának a Békés megyében létező halmok elterjedésének általa szerkesztett térképét, mely főleg a halmok helyzetére s eloszlására nézve bő tájékoztatást nyújt. Mérve ugyanaz, mely a Tiszavölgy átnézeti térképének.

Ezen munka után az én törekvésem most már csak a Maros mentében elszórt csanádmegyei halmokra, meg a békésmegyei folyóktól távolabb eső vidékre (Füzes-Gyarmat stb.) nézve bir némi érdekléssel, a többi Bodoky ur térképén a legnagyobb részletességgel és hűséggel van visszaadva. A halmok száma az ő térképén vagy 300-ra megy.

Mielőtt azon szabályosságra térnék át, mely a halmok eloszlásában mutatkozik, szükségesnek találom Békés-Csanád fölületi viszonyait jellemezni.

Az Alföld ezen részének táblája nem vízszintes, hanem hajlik a Tisza felé, oly módon, hogy Bihar és Arad megye határvonalánál 10—12 öllel fekszik magasabban, mint a Tiszánál, mely folyó honunk hosszvonalának általában a legmélyebb része.

Azonban Békés-Csanád tábláján vannak fölületi különbségek is. A legmélyebb vágásokban a Berettyó, a Körösök és a Maros folynak. Ezeknél valamivel emelkedettebbek az árterek, melyekbe a megdagadt folyamok vizök fölöslegét öntik; végre vannak vidékrészek, melyek a Körös-völgyek fölött általában 10—12 láb-bal sőt helyenként huszszal is fölebb fekszenek, s a melyeket az árviz bántani nem szokott. Ezen fölsík a megye közepét képezi. Az emelkedést észrevenni a következő helyeken, melyek a szélén fekszenek: Kétegyháza, Kigyós, Csaba, Dobozmegyeri pusztá, Földvári pusztá, Berény, Sz. János csárda; Gyoma, Endrőd és Szarvas sincsenek messze a széltől, itt azonban rögtön visszafordul Orosházának s tart Makó felé.

Az ártéren sőt magán a fölsíkon is gyakran lehet vizállásokat látni, melyeket szorgosan követvén, valóságos folyam-medreknek találunk, melyek a Körössel és Marossal párhuzamosan vezették egykor a vizet a keletről övedző bércekről a Tiszába. Ez elhagyott folyammedrek részben a Tiszavölgyi térképén is ki vannak tüntetve, úgy szintén Bodoky ur halom-elterjedési térképén, de csak a nagyobbak, míg a kisebbek hiányzanak.

Igen elhagyott folyammeder van Sz.-András, Öcsöd és Kún Sz. Márton között a hármas Körös balpartján. Ilyen a Szénasón, és Csaba-Csüdön keresztül a Tisza felé irányzott Dögös nevű mélyedés, mely a Kákafoki társulat által kiadott lecsapolási térképén ki is van tüntetve.

Bodoky főmérnök úr közölte velem két ily elhagyott medernek egész menetét. Az egyik kezdődik a világosi hegyeknél, megy Elek és Kétegyháza mellett a Kigyósi és Eperjesi pusztán keresztül Gerendásra, hol egy még északiabbal egyesül. Geren-

dásról Csorvásnak tart s ott Hajdúvölgynek nevezik. Szélessége itt legnagyobb, helyenként 300 öl. Csorváson elágazik, egyik ága délnek irányul s ott az alább leírandó Száraz-érrel egyesül, a másik nyugotnak tart s Sz. Tornyán és Ujvároson keresztül jut Derékegyházára, hol ismét ketté szakad. Egyik ága Szegvárnál, másika Szentes táján vész el a tiszai kiöntésekben.

A másik elhagyott meder az u. n. Száraz ér, mely a legtöbb térképen legalább részben adva van Kezdődik Paulisnál; tart, Csanádmegyén keresztül, Tompa és Mezőhegyes közt Tótkomlósnak Orosházának s Ujvároson túl a vásárhelyi pusztákon enyészik el.

Ezen topographiai adatok után a halmok eloszlására nézve a következőket állíthatni :

1. Békés-Csanád közepén a fent körülírt fölsíkon egy halom sincs.

2. A halmok mind az ártereken vagy ezek közelében vannak, s különösen

3. szeretik a mostani vagy az elhagyott medrek partjait követni.

4. Bodoky főmérnök ur észlelése szerint az oly halmok vagy halom-lánczatok, melyek körül szembetűnőbb elhagyott medrek nem léteznek, majd mindig oly helyzetben lépnek fel, hogy a figyelmes vizsgáló a föld hajlásainak alkotásából könnyen beláthatja, hogy valamikor az ott uralgott vizek mozgásban lehettek, s azon helyeken bizonyos idő alatt a száraz földek a mozgó vizekkel vagy a csendes és sekély vizek a sebesekkel érintkezhetek. Ezen viszonyok igen felőtlőleg vagynak kiejezve némely egyes esetben nehány a térképen is láthatóvá tett régi medernél, például az öcsödi és csudaballai határookban. hol az ottani körbefutó és a mostaniaknál kétszer háromszor szélesebb medreket a halmoknak egész sora veszi körül. Kevésbé szembeszökő példák a báboczkai és sz.-andrási határban láthatók.

III. A HALMOK KÉPZŐDÉSÉNEK VALÓSZÍNŰ MÓDJA.

Mindenek előtt az a kérdés : ember hozta-e létre Békés-Csanád halmait vagy a természet?

Lássuk egymás után az okokat, melyek az egyik és a másik nézet mellett felhozhatók.

A mellett, hogy a halmokat emberi kéz hordta össze, tán a következőket lehetne felhozni :

1) Hogy azokban urnákat, sőt helyenként ember- és lócsontokat meg drágább műkészítményeket is találtak.

Az minden esetre áll, hogy temetkezési helyül régi és igen régi időben ki voltak szemelve, de tévedne valaki, azt hívén, hogy az urnák csupán csak halmokban vannak, sok helyen talál-

ták Békés-Csánádban azokat már a lapályon és így temetkezési helyül nem kizárólag csak halmok voltak használva. Másrészt ellenben sok halom van, melyben ilyes maradványoknak semmi nyomára nem akadunk.

2) Hogy táborozásra használtattak. Ennek biztos nyomát két dombnál találtam. Az egyik van Csudaballán, a másik Pécska táján.

Csudaballán egész egy csoportja van a halmoknak, egy elhagyott folyammeder kanyarúlatá körül, és ezek legnagyobbika kivehetőleg körül van árkolva. Magából a halomból a kincésások csontokat, urna és újabb cserépdarabokat ástak ki.

Pécska és Szemlak között a Maros elhagyott medre mellett emelkedik egyike a legmagasabb domboknak és ez is tisztán körül van sánczolva, mire neve is vonatkozik: „Nagy sáncz domb”, teteje pedig részben el van hordva s így lapossá téve. Erről hagyományilag maradt fenn, hogy csatahely volt, és így a kincésások gyakori vándorai által sok helyen fel is van tárva és beljéből csont meg műkészítményi töredékek kerültek ki.

Azon néhány száza menő halom között, melyet megtekinték, csak e kettő az, melynél emberi kéz módosító közbejöttét kétségbevonhatlanul vettem észre. Arra, hogy egészen ember hordta volna össze, semmi sem mutat.

Ezen két ok mellé tehetem még azon körülményt, hogy a magasság és terjedtség miatt akármelyik halmot is emberi munkának lehetne tartani, ilyeket kezdek által összehordva már nagyobb számmal tudunk. Kosciuszko halma Krakó mellett magasságra nézve a mieink közül mindegyiket meghaladja, pedig erről igen is tudjuk, hogy emberi mű; ámbar néhány év kívántatott bevégzéséhez, daczára azon könnyítéseknek, melyeket a jelenkorban társadalmi viszonyaink s a géptan szolgáltatnak.

Ellenben a mellett, hogy a halmok a természet művei, döntő okok harczolnak.

Először is a földtani szerkezet szerint a halmok második és harmadik osztálya, a melyeknél a lapály különféle rétegei szakadatlan egészet képeznek a halmok rétegeivel, más eredésmódot képzelni sem enged, mint hogy a halmokat is ugyanazon erő hozta létre, mely a lapály földnemeit rakta egymásra. Bizonyos módosító körülmények uralma alatt lett ott e földnemekből halom, itt pedig szintes rétegek. Az első osztálybeli halmok, melyek egészen televényes fekete agyagból állanak, még leghamarább tűnének azon nézetet, hogy mesterségesen hordattak össze, de közelebből vizsgálva ez ellen is lehet kifogást tenni: nevezetesen vannak olyan halmok, melyek körül a fekete föld vastagsága csak $\frac{1}{2}$ —1 láb, és így elegendő anyag az összehordásra nem lett volna.

Másodszor igen feltűnő, hogy a halmok felé folytonosan és már messziről emelkedik a föld, nyoma pedig annak, hogy

honnét vétetett az anyag, egyetlen egy halomnál sem látható. A mesterséges halmoknál ezen összefüggés a táj alakzatával hiányzik, ott az emelkedés kezdődik azon a ponton, a hová az első marok föld tétetett és ez nincs messze magától a halom csúcsától, míg halmainknál azt egészen ellenkezőleg látjuk. A mesterséges halmok anyagában hiányzik az egyneműség, hiányzik a szakadatlan anyagi összefüggés a lapálylyal, a mi itt mind megvan.

Azon állítást hogy t. i. hiányzik valami mélyedés, a honnét az anyag vétetett volna a halom készítéséhez, valaki azon ellenvetéssel támadhatná meg, hogy évszázadok alatt ezen mélyedéseket a víz bemoshatta. Ezen ellenvetés általános érvénnyel nem bír. A geolog előtt vannak példák a fölület sebes változására és vannak a fölület évezredek át tartó állandóságára. Itt az anyag és a fekvés a két tényező, melytől függ, hogy a felső réteg változzék-e vagy sem.

Mig Ó-Budán a Neptun oltár fölött már 12 lábra vastagodott a vízhorzta föld: Elie de Beaumont Franciaország lapályos részén azt vette észre, hogy a Druida-kövek körül egy fél ujjnyival sem lett a gyepes fölület magasabb vagy sekélyebb azon idő óta, melyben a kövek oda helyeztettek.

Mig a régi Acquincumot és a mostani Ó-Budát bizvást úgy tekinthetjük, mint egy földszinti és egy első emeleti várost, mely közé a hegyekből lefolyó víz nagy mennyiségű kőanyagot hordott, mindenki láthatja, hogy Békés-Csanádnak a hegyektől távol eső lapálya jelenleg ilyen fölületes anyagszaporodásnak nincs kitéve. Magáról pedig a halom csúcsáról a lefolyó víz ugyszólván semmit sem bír levinni, tekintve hogy nem homokon vagy laza földön, hanem erősen begyepesedett és tömött székes agyagon foly alá, mely a víz romboló erejének a legkitartóbban ellentáll. A csudaballai s Pécska melletti halmok körül a sánczok begyepesedett mélyedései bizvást hihetjük hogy évezredek mulva is láthatók lesznek; épen úgy természetes, hogy a mesterséges mélyedésnek valami nyoma fenmaradt volna.

Harmadszor a halmok eloszlásában semmi legkisebb útmutatás sincs, mely csak távolról is gyaníttatná, hogy ember halmozta volna föl bármi célból is. Csupán földalakulati viszonyok, a melyek azok helyzetéből kitűnnek. Mindenütt a folyó és a szilárd elem egybeütközésének sejtethjük nyomait, a hol azok állanak; és így természet kiszabta helyet foglalnak el. A halmok összeségét tekintve, más törvényt nem olvashatunk ki azok helyzetéből és eloszlásából.

Miután tehát észleleteimből azt hoztam le, hogy Békés-Csanád lapályának halmjai nem ember, hanem a természet művei, általamegyek azok képződésének valószínű módjára.

Emelkedéseket a természet két úton hoz létre: vulkáni

vagy vizerő által. A vulkáni hatásnak a mi halmainkon semmi nyoma, tehát a vizeredés tárgyalására megyek át.

A víz, melynek fő rendeltetése a szintezés s így a magaslatok elhordása, bizonyos körülmények közt emelkedést is hoz létre, még pedig kétféleképen: vagy az által, hogy földrészeket hord magával s bizonyos helyen, hol folyásában gátoltatik, lerakja, vagy pedig az által, hogy a már meglevő lerakodásokba magát bemetszi, és így a térnek azon része, mely megmaradt, ahhoz képest, a mely elhordatott, emelkedés gyanánt fog kitünni.

Az Alföld kis részét nem lehet e tekintetben tárgyalni, a nélkül, hogy az egész magyar medencze viszonyait figyelembe ne vegyük.

Folyóink medrében és partjain jelenleg is veszünk észre egyenlenségeket támadni a fölületi alakzatban. A Duna zátonyai vagy a Körös, a Maros, a Tisza és egyéb folyókban a könyökknél a fordulati zuggal szemközt képződő delta nemű lerakodás mind megannyi ismert példák erre. Ezen emelkedésekről bizony tudjuk, hogy a víz támasztja s azért a víz színe fölé soha sem nőnek, hanem ha alacsony vízálláskor kilátszanak, bizony tarthatjuk, hogy a víz akkor, midőn a legfelső borítékot hordta reájok, azoknál magasabban állott.

Ezen eljárást követhette a természet, midőn Békés-Csánád halmai képződtek.

Azonban a víz és száraz jelen rendszere mellett mindez nem történhetett, azért, mert soha sincs oly vízállás, mely a halmokat vagy a megye közepén a fölsíkot ellepné. Itt vissza kell mennünk azon geológiai korba, melyben a száraz és a vízrendszer más volt, minek kétségtelen nyomai maradtak fen a többször említett elhagyott folyammedrekben.

Arad, Bihar és Erdély hegyei, melyekről az Alföld e része a vizet a jelen folyamrendszer mellett kapja, azóta, hogy e környék fölületi alakzata az u. n. negyedkori (özönvíz utáni) idő befejezése után általában fenáll, se több se kevesebb vizet nem szolgáltatott, és mégis míg most e kevés számú csatornán folyik a Tiszába, hajdan két háromszor annyi folyó képződésére szolgáltatott alkalmat.

Semmi okunk sincs föltenni, hogy a Maros, a három Körös és a Berettyó nem lettek volna mint folyók kiképződve akkor, midőn az elhagyott medrek is vízzel voltak telve; sőt inkább medrök földtani szerkezete nyilván tanúsítja, hogy ugyanegyütt megvoltak. Sőt a meder ágyának akkori tulajdonsága a mostani ágygyal összehasonlítva lényeges különbségre mutat az uralkodó vízállást illetőleg. Ugyanis a Körösök, a Maros stb mostani medrét laza föld képezi, míg az elhagyott medreket leggyakrabban székföld borítja, s nem egyszer észlelték már, hogy a Körös ágyában, eltávolítván a mostani lerakodást, alul szintén a székre

jőnek, mely csak lassu folyású vízből volt képes oly finom osztatú állapotban lerakódni.

Az elhagyott medrek székes ágya, valamint helyenként a Körösöké, tehát arra utalnak, hogy a vizek egykor lassabban folytak, hogy az esés csekélyebb volt, így ugyanazon víztömeg, mely az említettem hegyek felénk néző lejtjeiről jő, kénytelen volt nagyobb számú de sekélyebb csatornákon ereszkedni az alantabb pontok felé, onnan elvégre a tengerbe ömlendő.

Az Alföld legnagyobb részének felső rétegét volt már alkalmam vizsgálni s arról bizton mondhatom, hogy édes vízi s földtanilag jelenkori képződmény. Az édes vízből rakódott le azon időben, midőn a nyílás, melyen most a mindent magába egyesítő Duna honunk területét elhagyja, még nem volt annyira bemetszve. Ekkor a víz az Alföld rónáján kénytelen volt azon magasságra emelkedni, a mely magasságban a lefolyás történt a Fekete-tenger felé.

A víz romboló hatása azonban fokenként alább szállította e lefolyást, megkisebbitette a zuhatagokat, melyeknek a Duna mentében a Vaskapu körül ott hol a hajózás maiglan annyira veszélyes, tán csak végmaradványai vannak még meg; és ez által azon nagy tó, mely hegyeink között foglalt helyet, sekélyebb és sekélyebb lett, míg végre a dolog oda fejlődött, hogy a kiterjedt vízfelület helyett sekély de nagyszámú folyók s közöttök itt-ott már száraz is fejlődött ki, s vidékünk geológiai fejlődésének ezen szaka az, melyben Békés-Csanád halmai vehették eredetüket.

Bodoky főmérnök ur közlése szerint némely pontja a békés-csanádi fölsíknak 20 lábbal is magasabb a Körösvölgyeknél, de körülbelül csak ennyivel emelkednek föl a Körösvölgy fölött a halmok is, és így ugyanazon víz, melyből a fölsík rakódott le, a halmokat mind boríthatta s képezhette egyszersmind.

A víz folyása igen csendes levén, buja tengélet fejlődhetett ki épen úgy, mint az jelenleg még oly nagy mérvben történik a Berettyó-Sárréten, és e buja tengélet eredménye lön a televényes agyag vastag rétege.

Ezen korban a holt medrek mind tevékenységben voltak, és Bodoky főmérnök urnak, mint a folyók jelen működése alapos tanulmányozójának, főnebb közlött észlelete s nézete a halmok helyzete és képződési módját illetőleg tökéletesen tért nyert.

Azonban a dolgok fejlődése soha sem volt megszakadva. A Duna mindinkább győzött az útjában levő gátokon, lefolyása untalan alászállott.

Leebb szállván a kifolyás, nagyobb lett folyóinkra nézve a vizesés. A folyamrendszer azon a változáson ment keresztül, hogy a víz az alantabban fekvő mederbe tódult és itt magát mélyebben bevágva, sietett a terület legmélyebb vonala felé.

Igy tehát nagyon természetes, hogy folyóink mentében, ne-

vezetesen a lefolyás vége felé, feltűnő példáját látjuk annak, hogy a földtanilag mostankori (a postdiluvial) lerakatokat a víz újra elhordta s magát azokba tetemesen bevájta.

A mint Kardszagtól kezdve egész Békés és Csanádmegyén végig szakadatlanul árvízi képletekkel foglalkozva haladék, nem csekély meglepetésemre vettem észre, hogy az u. n. Nagy Sánczdomb Pécska és Széplak között a Maros ártere szélén, sőt ezen egész vidéktől délre a föld 16–20 öllel mélyebben fekszik. E halom és Pécska vidékének egy része a Maros jobb partján fekszik, s ez itt magát jobb és balpartján tetemes összefüggéssel nem dicsekedhető árvízi képletbe bevájta.

Hasonló elmosást tapasztalni a Duna jobb partján Hajós és Baja között, hol a mostankori homokdombok oldalát e folyó tetemesen elmosta s magának a mostani, több öllel mélyebben fekvő medrét vájta ki.

Fontos e részben Cotta freibergi tanár észlelése. Ő ugyanis 1856 nyarán egypár nappal a német természettudósok és orvosok Bécsben tartott nagy gyűlése előtt kirándulást tett le a Dunán s erről az ásvány- és földtani szakosztály ülésén a következő közlést tette: „Pesttől Zimonyig a jobb partot csaknem mindeütt 50–100 lábnyi gyakran függőleges agyaggal képezi. A bal part róna pusztaság, kivéve Tittelnél egy kis főlíkot, mely, úgy látszik, egy általános agyagrétegnek maradványa. Zimonymál a függőleges fal magassága mintegy 120'. Az alsó, veres színű felében sok csont van, melyek csupa kihalt állatokra mutatnak; a felső fele vagy 60 lábnyi, inkább sárgásbarna, s tele van most élő állatok csontjával, édesvízi csigákkal, sőt cserépdarabokkal. Ebből következik: hogy a magyarhoni nagy medence még a történelmi időben több mint 220 lábnyira víz alatt volt, a melyből e réteg lerakódott. Ez annál érdekesebb, minthogy a Traján-út a Dunának épen a mostani szintje fölött áll, Traján császár ideje óta tehát a Duna lefolyási niveauján lényeges változás nem történt.“

Mindenesetre figyelmet érdemlő dolog, hogy a nép száján maiglan is forog azon geológiai hagyomány, hogy itt, hol mi lakunk, valaha édes tenger volt. Ezen édes tengernek vagy helyesebben nevezve édes vízi tónak létét csalhatatlan geológiai tények bizonyítják. Fennmaradtak a rétegek, melyek vízből lerakódtak, ezen rétegekbe betemetvék azon kizárólag a mostaniakkal azonos édesvízi vagy szárazföldi állatok, melyek benne vagy körülötte a szárazon éltek, sőt a tónak partjain a lerakatok magassága biztos jele az akkori vízállásnak. Cotta észlelete nyomán mondhatjuk, hogy a magyar medence édesvízi tavában a víz magassága Zimonymál a Duna mostani szintje fölött 20 ölnél több volt s minthogy e tó vizének fölöslege a Fekete tengerbe ömlött, a lefolyás akkor szintén ennyivel (azaz 20 öllel) volt magasabb,

mint jelenleg. Épen olyan arány lehetett e tó meg a Fekete tenger között, mint jelenleg Észak-Amerikában az Erie meg az Ontario tavak között. Amannak vízfölöslege emebbe megy, de a nyílás melyen az Erie vize lefolyik, oly magasan fekszik, hogy a víz a Niagara zuhatagot képezi, melynek magassága 165—175 láb, tehát csaknem másfélszer nagyobb, mint a Duna zuhatagáé lehetett. Ez esés, miként tudva van, időre időre közeledik a víz pusztító hatása következtében az Erie tó felé, míg végre elérheti. Akkor a víz az Erieből lefoly s azon a területen, melyet most elfoglal, ugyanazon vizek, melyek táplálják, kigyózdó folyamrendszerré alakulnak át, mely magát az Erietó árvízi lerakatokból álló fenekébe a vízszint állása szerint be fogja metszeni. Az Erietó szárazzá vált medenczéjében akkor nem fogunk egyebet látni mint a Niagara folyamnak folytatását.

A magyarhoni nagy medenczében ezen 120 lábnyi vízmagasság úntig elegendő volt arra, hogy Békés-Csanád fölsíkját és halmait egészen borítsa, s azok e boríték alatt épen azon törvények szerint, melyek uralma alatt kicsiben nálunk jelenleg is képződnek halmok és földhátak a folyók mentében, létre jöjjenek.

Ezen magyarázattal tökéletesen megegyezik azon észlelet; hogy a halmok az elhagyott meg a mostani folyók medrét szeretik követni; megegyezik azon körülmény, hogy az alakzati képződésre nézve jellegül vehető halmoknál az egyik oldal mindig meredekebb mint a másik s ezen oldal az, a mely a mozgó víz felé volt fordulva; megegyezik továbbá az eloszlásnak azon törvénye is, hogy mentől jobban közeledünk keletről nyugotra, tehát a Tisza felé, annál nagyobb számban s annál magasabb halmokkal találkozunk. Amott t. i. csekélyebb volt a vízoszlop, itt a tó közepe táján ellenben magasabbra birta e hatalmas tényező a földrészeket torlasztani s ez tartott míg végre a körülmények változtával más idők álltak be s a halmok a földlerakódás által emelkedni megszűntek; végre összhangzásban van azon tény, hogy a homokból álló vagy a homokot közel a fölülethez tartalmazó halmok az egykori tó széléhez közelebb képződtek, hova t. i. a víz nagyobb ereje még a homok részeket hurczolni birta, míg a folyók kezdetétől távolabb tehát a Tisza felé a halmok, eddigi észleletem szerint, mind televényes fekete agyagból, tehát a folyóvíz ragadta finom részekből állanak, melyeket ez elem utjának vége felé, hol folyása végsőndesülésre talált, rakott le.

Az előadottak szerint tehát Békés-Csanád halmai, eredetre nézve, geologiai emlékek, melyek azonban, miután fejlődése folytán a tájék alkalmassá vált az ember befogadására, egy részben utólag történelmi emlékek ké is lettek.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK 1859-BEN.

(April. — Május. — Junius.)

April hó folytán, a közelebbi fizetben érintett osztályüléseken kívül, még egy összes, és egy zárt ülés volt. Az összes ülésben (apr. 18-kán) lön kihirdetve a Teleki-féle drámai jutalom odaitélése. A jutalmazott mű („Egy királyné“) jeligés levelkéje felbontatván, abból TÓTH KÁLMÁN neve tünt ki — Ugyanez alkalommal SOMOGYI KÁROLY, mint a philosophiai osztályba közelebb megválasztott levelező tag székfoglaló előadást tartott ily czim alatt: „A bölcsелем lényege és feladata.“ Különbözők lehetnek az ítéletek a „Religio“ szerkesztőjének nézetei felől egy és más tárgyban, főleg a bölcselmi téren, hol annyi eltérő iránynyal, rendszerrel találkozunk, a kiindulási szempontok szerint. Annyit azonban mindenki kénytelen elismerni, hogy a tisztelt értekező tájékozottsággal bír azon tárgy világirodalmában, melyet fejteget; s a mit fejteget, alaposan fejtegeti. Előadása mindenkor világos, szabatos s olykor emelkedett. Modora feltünőleg polemicus; e modor fény- és árnyoldalaival. Minden a mit ír, mély meggyőződésből fakad nála; positiv szellem, mely minden kételyt kizár; határozott írói jellem, mely minden ellenkező iránynyal, a melyet veszélyesnek tart, bátran száll szembe, a nélkül, hogy egyébbel törődnék, mint azzal, a mit igaznak tud és hiszen. Hányan vannak, a kik bizonyos bölcselmi irányok egyoldalúsága, veszélyessége miatt, pálczáat törnek maga a bölcsелем fölött is? Somogyi nem tartozik ezek közé. Ő, a midőn kárhoztatja azon irányokat, melyek elvégre is üres nihilismusba vezetnek, s a melyek miatt — Guizot-val szólván — az emberi szellem a sülyedésnek veszélyében forog: meg tudja egyeztetni a bölcsелем és vallás nagy igazságait.

— A zárt ülés tárgyai közül azon bizottság jelentését emeljük ki, mely a titoknoki és jegyzői teendők meghatározására volt megbízva. Javaslatai, melyek közakarattal elfogadtattak, az akademia ügyvitelének

pontosságát nem kis mértékben fogják előmozdítani. E sorokban mindazáltal csak azon pontokat emeljük ki, melyek a közönséget inkább érdeklik.

Ilyen mindenekelőtt azon kérdés eldöntése : minő nyelven folytatassanak a M. T. Akademia külföldi levelezései ?

Határozat : két nyelven, oly módon, hogy az első, eredeti és hivatalosan aláírt szöveg mindenkor a magyar legyen, a mellékelt fordításra nézve pedig az eddig szokásban volt latin, vagy azon tudományos testületek nyelve használtassék, a melyekhez a levél az Akademia nevében intéztetik. Az előbbi intézkedést nemzeti intézetünk tekintélye, s az utóbbit a külföldi tudományos testületek iránti figyelem igényli.

Nagy figyelmet érdemel továbbá az Akademia közlönyének, az Értesítőnek, szerkesztése.

Itt közöljük, a miket e részben a jegyző, a bizottság nevében, előterjesztett, s az összes ülés elfogadott.

Első tekintetre feltűnik akademiánk érintett közlönyének növekedő fontossága, most midőn az akademia tevékenysége, az előadások tömege naponkint növekszik s a beadott kéziratok terjedelme az előadásokat többször felül is haladja, azon igen czélszerű rendeletnél fogva, mely az egyes tagok előadásának a többiek érdekében szükséges korlátot szabott. Ily körülmények közt csaknem elviselhetlen teherként súlyosul a titoknok vállaira az Értesítő szerkesztése. Ide járul azon körülmény, hogy a tudományos munkásság minden oldalu fejlődése mellett, egyes, bármi kitűnő tehetség sem képes a tudományok azon egyetemét, mely akademiánk osztályai által képviseltetik, azzal a szerkesztői figyelemmel és belátással ellenőrizni, mely a tagok munkálataiban, a midőn sajtó alá rendezi, a tévedésből vagy olykor a leíró vétsége miatt is közbeesuszott hibákat azonnal észreveszi, megjavítja vagy kijavíttatja. Nem is említjük azon lélektani tekintetet, hogy senki sem örömet foglalkozik azzal, a mi szakától, olykor felfogásától is távolabb esik. Szükségesnek tartaná ez okokból a bizottság, hogy az Értesítő, az osztályülések tárgyalásaihoz képest legalább is három szerkesztővel láttatnék el. Ez esetben aztán az Értesítő három külön részben jelenne meg, melyek közül az egyik a nyelv- és széptudományi, a másik a philos., törvényt- és történelmi, s a harmadik a mathem. és természettudományi osztályok közlönyét foglalná magában, az első a titoknok, mint különben is nyelvtudományi rendes tag, a második a jegyző, mint a történelmi osztály rendes tagja, s a harmadik egy e végre szintén kijelölendő osztálybeli tag szerkesztése alatt. E felosztás a közönségnek is könnyebbségére lenne, ha az akademiái tárgyalásokból minden olvasó az őt érdeklő részt olcsóbban megszerezhetné, a nélkül hogy oly dolgozatokért is kelljen fizetnie, melyeket talán meg sem ért, vagy a melyek épen nem érdeklik. Ez esetben az egyes osztályok munkálatai sem hátráltatnák kölcsönösen egymás nyomtatását; az akademiái tárgyalások az ülések után gyorsan jutnának a közönség közé, mikor még ugyszólván ébren van az az érdek, a mit a lapok előleges figyelmeztetései költöttek. Az egyes ülések tárgyalásait,

mihelyt ki vannak nyomva, azonnal ki lehetne adni időhez nem kötött füzetekben vagy ívekben, olcsó borítékban vagy boríték nélkül, bizonyos ivszámhoz mért előfizetési díj mellett; mi által az akadémia közlönye a tudom. folyóiratok előnyével birna; anyagilag is többet jövedelmezne, míg azon hatás, melyet ekkép a közönségre gyakorolna, szükségkép jótékonyan hatna vissza az akadémiai tagok munkásságára. Nem szükség mondanunk, hogy magok közt az akadémiai tagok közt is alaposabb és élénkebb lenne az eszmecsere, ha a különböző vélemények pártolói felolvasás után azonnal olvashatnák egymás állításait.

Azonban bármi kívánatos e változás: azon körülmény, hogy az akad. Értesítő I. és II. füzeté már megjelent, s a III. és IV. is sajtó alatt van, lehetlenné teszi e javaslat rögtöni életbeléptetését. Midőn tehát a fenebb elmondott javaslatok jövőre nézve elfogadtattak: az érintett szabályokból jelenleg csak annyi vétetik tüstént foganatba, a mennyit a körülmények engednek. Miután az Értesítő megjelent és sajtó alatt levő füzetei a math. és természettudományi osztályok tárgyalásaiból egy rövid jegyzéken kívül még semmit sem foglalnak magokban: az Értesítő most mindjárt két részre osztatik, s a nyelv- és széptudományi, ugy szintén a philos., törvényt, és történelmi osztályok közlönye a math. és természettudományi osztályok közlönyétől elkülönözve, külön füzetekben fog kiadatni. Az előbb érintett humanisticus tudományok közlönye szerkesztése gondjain a titoknok és jegyző, mint a nyelvtudományi és történelmi osztályok rendes tagjai, osztoznak. A math. és természettudományok közlönye szerkesztésére még ez év folytán titoknok ur maga volt szives ajánlkozni, egyaránt számítván az értekezések szerzőinek és akad. bírálóinak támogatására. Az osztályok ekkép szerkesztett két rendbeli közlönyére, melyek még ez év folytán havi füzetekben jelennek meg, bizonyos ivszámhoz mért előfizetés lesz nyitva.

Az Akademiának, szép nyelvünk közvetlen művelésén kívül, feladata a tudományok magyar nyelven terjesztése. Hogy e czélt egy részben az által mozdíthatja elő, ha tudományos tárgyalásainak minél nagyobb elterjedést szerez: főlösképpen bővebben indokolnunk. Szükség azonban, hogy az akadémia tudományos közlönyei érdekességének növelésére is mindent elkövessen. Az akadémia semmi által sem eszközölheti ezt inkább, mint ha módot talál életbe léptetni a régi utasító szabályok azon pontját, melynél fogva a rendes tagoknak köteleességül van téve, a szakukban föltetsző nevezetesb haladásokról, valamint a tudományosság előmenetelére szolgálható tények, adatok és észleletek felől az illető osztályokban tudósítást adni. Tudva vannak azon akadályok, melyek e tekintetben az akadémiai tagok munkásságát nehezítik. Ide tartozik mindenekelőtt a tudományos eszközök hiánya. A magyar tudós nem talál könyvtárt, hol a szakára tartozó nevezetesb munkákat, a mint megjelentek, csakhamar föltalálja; s az akadémia anyagi tekintetben nincs ugy ellátva, hogy csak a különböző szakokban megjelenő jelesebb külföldi folyóiratokat is mind megrendelje. De a mint egyfelől az akademiának feladatául kell tekintenie, megtenni mindazt, a mit e

részben anyagi tehetségénél fogva tennie lehet: az akadémia tagjai is tegyenek legalább annyit, a mennyit körülményeik közt tehetnek. Az elnökség ennél fogva fölkérte, hogy ha a fenebb érintett utasító szabályt minden tekintetben életbe nem lehetne is léptetni, az osztályokban egyeseket igyekezzék megnyerni a végett, hogy a szakuk körébe eső tudományos mozgalmakról, haladási mozzanatokról, bármi általánosságban tartva, s ha csak a főbb irányeszmékre szorítkozva is, legalább évenként tegyenek jelentést.

A tudományos mozgalmak illetén ismertetése az egyes szakokból nyújtott bibliographiai értesítésekkel kiegészítendő. Másutt a szaklapok teszik e szolgálatot a tudomány embereinek. Nálunk az új alapokon rendezett Értesítő pótolja még most a szaklapok hiányát; annak hivatása ez idő szerint a tudomány művelőit könyvészeti adatokkal is ellátni. Ez okból legalább is 2—3 tagból álló bizottságok alakíttatnak mindenik osztályban, melyeknek kötelessége az illető szakokban megjelent s tudomásukra jutott művekről akár ismertető, akár csak jegyzékes jelentést tenni. Az ily jelentések annyival inkább szükségesek, mivel a könyvtár szerepítésénél különben is minden osztály kívánata tekintetbe veendő. Megjegyzendő egyébiránt, hogy ez intézkedés által nem lesznek gátolva az akadémia egyes tagjai, hogy a munkálkodásuk elősegítésére igényelt művek megvételét ne sürgessék, sőt ohajtandó, hogy az osztályi bizottságok által nyújtott könyvészeti adatok kiegészítéséhez ők is járuljanak. A benyújtott könyvjegyzékek aztán az illető szakosztályok közlönyeiben havonként rendesen kinyomtatnak.

Láthatják ezekből olvasóink, hogy a magyar akadémia teljesen felfogta hivatását s mindent elkövet, hogy azon értelmi tőke, melylyel rendelkezik, a nemzetnek minél dúsabban kamatozzék; minden eszközt, mely rendelkezésére áll, igyekszik fölhasználni, hogy megfelelően magasztos céljának: a tudományok magyar nyelven terjesztésének. Szükség azonban, hogy e nagy munkában a hazafiúi áldozatkészség minél hatályosabban támogassa.

Május 2-kán. — Nyelv- és széptud. oszt. — BALLAGI MÓRICZ rendes tag foglalta el székét ily című értekezéssel: „A magyar nyelvészkedés köre, bevezetésül a sémi gyöknyomozásokhoz.”

Többször volt alkalmunk szólani e derék nyelvészünk érdemeiről, ki köztünk a sémi nyelvekben legnagyobb tekintély, míg szótári és nyelvtani munkálatai által annyit tőn nyelvünk terjesztésére, s a szűrjén nyelvről irt kis művével a magyar hasonlító nyelvészet uttörői közt foglalt helyet. Egypár évvel ezelőtt közvetlenül lépett fel a magyar nyelvészet azon két iránya közt, melyek közül az egyik főleg a magyar nyelv határain belül üzi szónyomozásait, s a másik az áltaji nyelvcsalád köréből is igyekszik egybeállítani az együvé sorozható, egymást felvilágosító tényeket. Legujabban mindinkább ez utolsó irány ellen láttuk fordulni értekezőt, czáfolva ez irány hamisaknak vélt állításait. S mai előadásában már határozottan kimondá: „hogy ő a sémi, áltaji és indogermán

nyelvcsaládok idomi és anyagi egyezését olyszerűnek látja, hogy az azok közt húzott határvonalaknak több mint subjectiv érvényt tulajdonítani nem tud, s nyelvészkedése egyik főadata éppen az, hogy a nevezett nyelvcsaládok közt újabb időkben húzott válaszfalakat ledöntse.

Nem azért állítók ekkép egybe az érintett tényeket, hogy értekezőnek következetlenséget vessünk szemére. Tudományos téren más nézetre térni gyakran haladás. E sorok írója ugyan nyelvészetünk mindkét fennebb érintett irányát szükségesnek, egymást kiegészítőnek tartja: de egyiket sem véli csalhatatlannak, a melynek ellenőrzésre nem volna szüksége. S még az esetben is figyelemre méltónak tartaná Ballagi ur előadását, ha fennebbi szavait csupán a polemia hevében történt elragadtatásának kellene tulajdonítani. Ő gondolkodó fő, kinek szellemdús előadását akkor is érdeklél hallgatjuk, haszonnal olvassuk, ha mindenben egyet nem érthetünk vele. A ki minden alkalommal valami újat akar mondani, a tudomány terén is ki van annak téve, hogy olykor paradoxont is mondjon; de a ki viszont mindig csak az elfogadott alapelvek szárazmalmában örül, mindig egy körben forog, örökké a mások szalmáját csépli, soha sem fogja előbbre vinni a tudományt. Előre tehát a nyomozásban, még a paradoxonok, még a meg nem állható hypothesisek kockáztatása mellett is. Midőn mindenik iránynak oly éber ellenőrei vannak akademiánkban: nincs okunk tartani az egyoldalúságtól. Jobbra balra huzzák, s középett — szépen halad előre a tudomány hajója. Csak azt ne higyjük, hogy a tudományt, mint értekező már többször monda, bilincsre verik az abstractiók. A tudomány szükségkép abstractiókból áll; vizsgálja a tényeket, s azokból elveket von el, teoriát alkot. Alig ismerünk szakembert, a ki hajlandóbb volna az előtte felöltő tényekből azonnal elveket abstrahálni, mint éppen értekező. S részünkről ezt nem hibáztatásul, sőt éppen érdeméül hozzuk fel. Mai előadásából is több ily pontot tudnánk kimutatni. De magától kitűnik ez, ha az előadás némely főbb vonalait előadjuk. Kitűnik egyszersmind az is, hogy a hasonlító nyelvészet ellen kezdett háborút több kimélettel folytatja értekező, mint fennebb idéztük merész hadizenete után várható volt. Sok érdekest és alapost mondott, sok jó tanácsot adott a hasonlító nyelvészetnek, a nélkül, hogy sikerült volna ledöntenie a különböző nyelvcsaládok közt újabb időkben húzott legfőbb válaszfalakat.

A séminek az indogerman nyelvekkel való eredeti bensőbb összeköttetését, monda többek közt értekező, már Gesenius, Ewald, Fürst, Delitsch fejtegették. Hogy az indogermán és áltaji nyelvek eredetileg szorosab kapcsolatban állottak, ugy látszik már Grimm is sejtí: de az még megalapításra vár. Értekező kimutatta már (1856. dec. 15.), hogy a midőn az indo-germán és sémi nyelveket az azokban uralkodó flexiónál fogva állítják tökéletesb nyelveknek lenni: oly sajátságot emelnek ki, mely az áltaji nyelvekben sem hiányzik. Sémi gyöknyomozásai a nyelvcsaládok közt emelt egy másik válaszfalat döntenek meg: a sémi gyökszók kéttagúságának elméletét.

Kérdhetnők itt : vajjon csupán ennyiből áll minden különbség a nyelvcsaládok közt ?

Azonban folytassuk.

Értekező se idomi, se anyagi tekintetben nem lát egyéb olyasmit, a mire a nyelvek eredeti különbözőségét építeni lehetne. Halljuk elméletét. Az ember szellemi léte mindenütt ugyanaz lényegileg ; a nemzeti-egyéni különbözőségek a tehetségeknek csak azon kisebb nagyobb mértékein feneklenek, azon képességi fokozatoktól függenek, melyek minden egyéni különbözésnek alapjai. S valamint a szellem veleszületett törvényei minden emberre nézve lényegileg ugyanazok, úgy annak a szólásban nyilatkozó munkássága is. Ebből az egynyelvűség következne. De, ugymond értekező, a különböző tehetségek szerint, a nemzetek és törzsek különböző sajátosságaihoz képest, az éghajlati és földirati befolyások alatt szükségkép különböző nyelveknek kellett fejlődniök. A szellem élet örökös fejlődésben, folytonos hullámmásban levén, nem lehet a szellemi képességek szabatos fokozatát megállapítani; ugyanez áll a szellem legközvetlenebb nyilatkozatára, a nyelvre is. A kültermészet tüncmýneinek rajzát, osztályozását adhatjuk ; s ezzel megtettünk mindent : de a szellem nyilatkozatinál, minők a nyelv, vallás, — a rajznak, leírásnak csak statisztikai becse van — a dolog lényegét szülemlyése és fejlődése történelmeiből tanuljuk. Ha tehát valaki a nyelveket az ezeken jelenleg észrevehető ismervek szérínt bizonyos osztályok alá sorozza, ez ellen semmi kifogása értekezőnek, sőt az ily osztályozás a nyelvek sokfélesége közta tájékozást könnyíti. De nem lehet ebből a nyelvek eredetére, azoknak előállási folyamára és eredeti rokonságára következtetvónni ; s valamely nyelvet bizonyos nyelvcsopórt körében elsánczolván, követelni, hogy történelmi fejlődésének kutatásában a vont körön túl ne menjünk.

Az örök fejlődésű szellem, mond továbbá értekező, a nyelvalkotás feladatát csak fokónként hirta megfejteni. Mihelyt a szellem öntudatos munkásságra ébred s életviszonyait bizonyos czélok elérése tekintéből rendezni kezdvén, figyelme a közvetlen előtte levőkön tulfekvő viszonyokra irányozódott : az eredeti nyelvteremtés munkájának azonnal vége szakadt. Így a nyelvek előállása az azt előteremtő nép életének bizonyos korszakához levén kötve, természetes, hogy szerencsésb íhletű, élénkebb, teremtoőbb eszű népek a határozott időszak alatt a kitűzött feladatból többet birtak megfejteni, mint a kevésbbé szerencsés észjárású, csekélyebb tehetségű népek, kik vagy fele uton maradtak el, vagy a kezdeten is alig tudtak tulmenni, s nyelvökön a befejezetlenség jelleme kitetszőn rajtok maradt. S értekező elmélete szerint a nyelvképződés ezen megakadása némely esetben épen a polgárisodás kezdetével venné kezdetét. Am halljuk magát : „Népek, melyek előbb szerződtek rendezett társaságba, mint hogy nyelvök teljes kifejlést nyert volna, mint a sinaiak, ezen társas koráérettséget azzal

fizették meg, hogy bizonyos tekintetekben, különösen pedig nyelvükre nézve örökös gyermekek maradtak.“

Majd némi polemia után Renan ellenében, a sémi nyelvek e jeles nyomozójával szemközt, állítja értekező, hogy a héber nyelv egész szókincse egytagu gyökökből fejlődött, olyanképen, hogy még a nyelvteremtő korszakban egy nyelvvirradalom következtében az egytagu gyökök a nyelvanyag bővítése, a fogalmak szorosb meghatározása és módosítása tekintetéből elő- és utóképzőkkel öregbítettén, kéttagu alakot öltöttek s így az egész szókincsen a kéttaguság jellege maradt.

Az újabb nyelvészkedésnek, monda folytatólag értekező, egyik fő hibája, hogy a nyelvvidomok tanulmányozása mellett és miatt csekély figyelmet fordít a nyelvanyag miként történt alakulására, s annak keletkezési történelmével keveset vagy éppen semmit sem gondol. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a nyelvalkotó szellem valamint a szónak mondathelyi viszonyulásait bizonyos kategóriák szerint általánosítván, azoknak rövid ragok vagy betűmódosítások által kifejezést adni törekedett: azonképen a szóalkotásnál is bizonyos kategóriákat alkalmazhatott, hogy azok által kevés őselemekből minél több szót képezhessen, hogy a fogalom árnyéklatos módosulatait hasonló szómódosulatok által fejezhesse ki. Értekező gyöknyomozásainak egyik fő feladata lesz a sémi szótörzsek, családok szerinti összeállítása által ama szóképző elő- és utóragok eredeti értelmét kinyomozni. A magyarban a gyöknek e továbbfejlését a kéttagu gyökök, mint lóg, lódul — dürg, dördül, még eleven hatályában mutatják.

Visszatérvén értekező e közbeszótt okoskodások, illetőleg Renan ellen folytatott polemiaról a fenebbiekre, ekkép szűtte tovább elmélete fonalát. Miután az eredeti szerves nyelvteremtés nem szándékos, hanem ösztönszerű nyilatkozata a szellemnek: az előhaladt mivelődés nemhogy előmozdítaná a nyelvalkotás munkáját, sőt az emberi észnek más feladatokra való irányozása inkább hátráltatja, s a teljes reflexio végkép megakasztja (?). Ezentul a nyelv szervezete a helyett hogy tökélyesbülne, inkább kopásnak indul, csak érteményi tekintetben fejlődik tovább és tökélyesbül. A nyelv fejlődési folyamában e fordulattal akkor áll be, midőn valamely néptörzs, melynek az sajátja, a történet színpadára lép, nemzetté válik: akkor a társadalmi viszonyok megállapodottabb alakot öltvén, a törzsek szerint különböző nyelvjárások egybeolvadásából egy gazdagabb nyelv alakul s nem sokára mint egy színezetű nemzeti nyelv nyer megállapodást. Ezentul a helyett, hogy a nyelv a fogalmak körének szélesbédéséhez képest az érteményi szók és viszonylái kifejezőmódok számát szaporítaná, inkább a meglevő nyelvanyag tartalmi körét szélesbíti, a meglevő szókat átvitt, képes értelemben használja, az érzéki különös észrevételek kifejezéseit általános szellemi előterjesztések jelölésére for-

ditja. Másik fordulatí pont a nyelv fejlődésének folyamában, midőn a repülő hangot írás által kezdik megkötni. Addig csak a nyelvérzők volt a szabályozó, s a szóló az analogiai törvények korlátai közt szabadon csapongván, a széphanzzat, a könnyebb ejtés tekintetéből átalakít, módosít és ront; néha a vont korlátokon túl is megy és új analogiák teremője lesz, mi által a nyelv folyvást módosul, a törzsekből új hajtások sarjadzanak, új meg új alakulások támadnak. Az írás behozatalával már a meglevő nyelvanyag tartalmi fejlődése lép előtérbe s a szellem átalakító befolyása leginkább a szónak mondatbeli értékére irányzódik. Ha egy töröl szakadt két nemzetség közül egyik, külön lakhelyet foglalva, korán nemzetté válik, szervezett államot alkot, irodalomra tesz szert, míg a másik, kedvezőtlen körülmények közt, kezdet-szerű állapotát folytatja századokon át, s önálló államéletet nem tud kifejteni: akkor idők folytával az eredetileg egytörzsi nyelvek közt is feltűnő eltérések állanak elő alkatukra és mivoltukra nézve. Ezért nem hiszi értekező, hogy a különböző miveltségi fokon álló népek által beszélt áltaji nyelvek egybevetése oly eredményekre vezessen, melyeket az indogerman nyelvek mezején szült a nyelvhasznítás. Az indogerman nyelvtudomány a fősulyt nyomazásaiban a különböző nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyára, az átmenetek törvényeire fekteti. De az indogerman nyelvtudomány, mond értekező, oly nyelvekkel foglalkozik, melyeknél az irodalmilag megállapított nyelvkinésre, a szók ejtésére bizton építhetni, s a tudományosan felkutatott minden egyes nyelvnek alkata alapul szolgálhat a hasonlító nyomozásnak. S hát az áltaji nyelvek körében? Ott értekező csupán ingadozó alkatu törzsnnyelveket lát, megfelelkezve a finnn, eszt, mongol, török stb. irodalomról. S azon törzsnnyelvek kiejtését sem tudhatják biztosan nyelvészeink, mond továbbá értekező. Méltán kérhetjük: vajjon nem inkább tudhatják-e, főleg olyan utazók, mint Castrén és Reguly, a kiknek füle nem annyira szokatlan volt a rokon hangzású szavakhoz, mint például az értekező által idézett német füle a magyar hangokhoz, — nem inkább tudhatják-e, mondjuk, a nevezett utazók a kérdéses törzsi nyelvek kiejtését, mint az indogerman nyelvészek a szanszkrit, hellén, celta és romai nyelv kiejtését?

Azonban lássuk, mit hoz ki értekező a mondottakból?

Az összehasonlító nyelvészkedésnek két útja van. Az egyik mindenekelőtt az összehasonlítandó nyelvek hangjainak egymáshoz való viszonyát, azoknak állandó átmeneteit határozza meg, s arra építi hasonlításait, a másik leginkább az értemény, a fogalom fejlődését filióióját tartja szem előtt, az egyes szónak a fogalmilag rokon szókkal való érteményét kutatja. A két rendszer ugyan egymást kiegészíti; de melyikre fektessük a fősulyt, azt a vizsgálandó nyelvek természete határozza meg. Az indogerman nyelvekben a hangtani módszer használható, ellenben az áltaji nyelveknél az adatok hangtanilag nem biztos voltánál fogva egyenesen az értemény filióióját nyomozó eljárás követendő.

Allítása igazolásaul idézte értekező Hunfalvy Pál egy-két szóhasznítását; idézte főleg Boller nevetséges hasonlító nyelvészkedését, a ki

az áltaji nyelvészet körében oly merész egybeállításokat tesz, s még ujonnau készült magyar szókat is mongollal vet egybe. E tévedések azonban csak az ellenőrzés szükségét mutatják s nem bizonyítanak a hasonlító nyelvészet ellen. Sikamlós tér, melyen hasonló tévedéseket nagy számmal mutathatunk az indogerman nyelvészet köréből is, a nélkül, hogy valaki ekkép kiáltana föl: ime ez a hanghasonlító nyelvészet gyümölcse az indogerman nyelvek terén!

Figyelmezteti továbbá értekező, és pedig nézetünk szerint is helyesen, a hasonlító nyelvészeket, hogy a hol világos, vegyék tekintetbe a hang és értelménye közt felismerhető eredeti összefüggést. Nem hinnők, hogy ez ellen kifogásuk lenne. A hangutánzó szókról beszélvén, alkalmat vesz egyszersmind értekező értelmezni az eredeti nyelveket. Eredeti, ugymond, azon nyelv, mely a nemzet kebelében szülemlett, vele nőtt és fejlődött, s mintegy önszellemének terméke azzal egy élő egységet képez. Ellenben a származéki nyelv áll elő, midőn valamely nemzet történelmi viszonyok hatalma folytán saját nyelvét más nemzet nyelvével cseréli fel, s az idegen nyelvkincset mint szellemében viszhangra nem találó kész anyagot sajátítja el. Az eredeti nyelvben az utánzó, festő és jelvező onomatopoeitikon feneklő élő összefüggés észrevehető a jelölt tárgy s az azt jelölő szóhang közt. (Ezt minden nyelvben feltaláljuk, akár eredeti, akár származéki. Olvassa értekező az angol költőket.) Az eredeti nyelvben a szó élő organismus (hát a származékiban nem az?), a mennyiben a törzs teljes értelmét a gyökből nyeri. Végre az eredeti nyelvben a szófüzeti alakok összhangzásban vannak a törzsalkotás formáival. Ellenkezőleg úgy hiszi értekező, hogy a származéki nyelvekben a szók eredeti onomatopoeiticus alakja jobbára elenyészett, a törzsekben a gyökök érlüktetését nem érezzük, s azért többnyire új bajtások előállítására nem képesek, végre a szófüzet lazább s ehhez képest a nyelvtani alkat egyszerűbb. A magyar nyelv, mond folytatólag értekező, az eredetiség bélyegét nagy mértékben homlokán viseli, s ennélfogva mint önmagában élő egész részeinek alkatát és értelmét az egészszel való összefüggés felkutatása útján legbiztosabban feltalálhatni. Ezért sürgeti Lugossy szókincsünk családok szerinti egybeállítását, benső összeállítását. E nélkül aligha valamire megyünk az összehasonlító nyelvészet segélyével. (Tehát a családositással karöltve mégis a hasonlító nyelvészet is lendít valamit)

Megjegyzí végre értekező, hogy a magyar nyelvészkedésnek nem szabad az áltaji nyelvcsaládra szorítkoznia. Értekező gyöknyomozásai-ból ugyanis ki fog tűnni a sémi és indogerman nyelveknek szoros összeköttetése nyelvünkkel. Így a magyar személyes névmást értekező a sémi nyelvből deríté föl.

Hogy az emberi nyelvek, mint ilyenek, egymással összeköttetésben vannak, egymást kölcsönösen felvilágosítják: csak nem rég a magyar hasonlító nyelvészet legalaposabb műelője maga is mondá. Hogy azonban az értekező által ajánlott, ugynevezett szélesebb körű hasonlítás is sikamlós tér: maga értekező is nem egy példával igazolta. Ilyen

volt az ismerni szó magyarázata; ilyen a figyel ígének a görög *φιδοειν*-nel való egybevetése. Igaz ugyanis, hogy a figyelni szemmel tartást is jelent, de bizonyára eredetileg inkább a fül-elés, füllel megvigyázás eszméjét fejezte ki. Ime a két nyelv különböző észjárása.

Azonban legyen elég ez ismertetés.

Ballagi ur értekezése hosszabb időt foglalván el, CZUCZOR r. tag csupán némi töredékeket olvasott fel a mássalhangzókról irt értekezése egyik önálló fejezetéből. Érdekes volt különösen a magyar palócz szójárás és a francia kiejtés közt feltüntetett hasonlat.

Május 9-kén. — Philos., törvényt. és történelmi osztályok ülése. — CSENGERY ANTAL rendes tag tartott székfoglaló előadást ily cím alatt: Az őstörténeti tanulmányok nemzeti érdeke, s a scythák nemzetisége. Közelebbi füzetünk közli egész terjedelmében.

Majd PURGSTALLER JÓZSEF, a bölcselmi osztály rendes tagja, értekezett: A fejlődés eszméjéről.

Mindenütt halljuk pengetni ez eszmét, a nélkül, hogy tudnák az emberek, mit kell az alatt érteni. Értekező a tudomány legujabb álláspontjáról fejtegette e kérdést az előadás azon élénkségével és világosságával, mely e derék bölcselkedőnket megkülönbözteti, s a styl azon szabatoságával, mely oly fő sajátja, a ki tisztában van magával.

Mindenekelőtt előadá értekező a bölcselkedők különböző világnézetét: a kételvi világnézetet, mely a bel- és külvilágot, a természetet és szellemet nyílt ellentétbe állítja; s az egyelvi világnézetet, melynek pártolói két ellenkező felekezetre szakadnak, — az anyagiság és szellemiség védőire. Bemutatá értekező mindenik irány legujabb képviselőit s röviden, de a szögnek mindenkor épen fejére ütve, földeríté mindegyik rendszer tévedéseit. Kitüntetvén ekkép a fejlődés eszméje jelentékenységét, ez eszme keletkezésére tért által. Már Kant figyelmeztetett, ugymond, arra, hogy a térbeli külvilág s az időbeli belvilág csak mint jeleknek elleukeznek egymással, melyek talán közgyökből fejlődnek. A mit Kant csak lehetségesnek gondolt, azt merészebb szemlélődő utódai, különösen Schelling s utmutatása szerint Hegel, határozottan állították. Mivel azon közalapot valami egyetemesnek nézték, azt végtelen lényné nyilatkoztatták, de nem tulajdonítottak annak merev létet, nyugvást, mint Spinoza, hanem belső mozgást, fejlődést, tökéletesedést, melyet a világ alakulásával oly szorosan kötöttek egybe, hogy az egyes és véges lények léte kétes állásba jött. Herbartot illeti az érdem, hogy e világ-nézet ingó alapját napfényre hozta, arra figyelmeztetvén, hogy az „énképzet“ (Ichvorstellung) nem valami egyetemes, hanem egyedit jelent, mire nézve az öntudat alanya igazi egyén (individuum), melynek lényegét sajátos minősége teszi. Ekkép az egyéniség, melyet az említett bölcselkedők a végességgel fölcserélvén, a végtelen lényben elenyésztettek, ismét életbe lépett. Ugyanez álláspontot foglalta el a fiatalabb Fichte, tübingai tanár, azon különbséggel, hogy ez utóbbi (Anthropologie, 1856. és: Zur See-

lenfrage, 1859) az egyéniség elvével a fejlődés elvét hozta kapcsolatba. Mind a két bölcselkedő csak a világi lényekre terjeszti ki a fejlődést.

Ezeket előrebocsátva, következőleg fejté ki nézeteit értekező a fejlődés eszméjéről.

Minden létezőnek alaptulajdonsága a tevékenység, mely által létét nyilatkoztatja. A tevékenység minden jelenet és esemény kútfeje mind a kütermészetben, mind az ész országában. Értelmünk úgy van alkotva, hogy a tevékenységet, működést tehetségre, erőre alapítja.

„Tapasztalásból tudjuk, hogy a világi lények különféleképp vannak rendezve és sok oldalról vonatkoznak egymásra. Észrevesszük továbbá, hogy az önálló egyes lények azaz egyének közös és saját tulajdonságokkal bírnak. Mind a közös mind a saját tulajdonság szükséges az egyének létezésére: ugyanis a sajátság teszi, hogy az egyén a többi létezőtől különbözik, ez jellemzi a lényt, ez alapítja önállóságát, jellemét, földatát; de az egyének, mint valamely egésznek tagjai, a saját tulajdonságokon kívül még köztulajdonságokat szükségelnek, különben nem vonatkoznának egymásra és az egészre, nem tartoznának a létezők rendéhez. A köztulajdonság azon közeg (Mittel) és kötelék, mely által az egyének egyesülnek és közlekednek egymással.“

„Minthogy a sajátság az egyének önállóságát és jellemét képezi, kell, hogy tevékenységök némi sajátsággal legyen kitüntetve, sőt kell, hogy eredeti tehetőkük (Anlage) sajátságos módon legyen meghatározva. Ez okból értelmünk az önálló lényeknek saját erőket tulajdonít. Ha az egyének saját ereje van, kell hogy legyen sajátlag meghatározott működés-módja azaz törvénye, s tevékenységének kitűzött saját földatát, azaz különös célja és rendeltetése is.“

„Az egyéniség ezen fejtegetéséből következő igazságok könnyen érthetők. Először is világos, hogy a létezőnek sajátsága való belsője, tulajdonképi lényegét teszi, vagyis azt eszközli, hogy a létező az, a mi, s hogy a többi létezőtől különbözik. Kik a létezőknek való lényegét az egyetemesben helyezik, azok következetesen ama pantheistikai világnézetre jönnek, hogy tulajdonkép csak egy állag (substantia) létezik s ez a végtelen lény, az egyes és véges lények pedig pusztán jelenésmódjai és korlátozásai a végtelen létnek. E nézetet megczáfolja öntudatunk, mely önállóságunkat tanúsítja; az önállóságot pedig a létezőnek sajátsága alapítja. E sajátság annyira szükséges a létezőknek, legyenek azok akár egyének, akár nemek és fajok, hogy annak hiányában megszűnnek és pusztán látszattá válnak. — Kiviláglik továbbá az egyéniség fejtegetéséből: hogy a köztulajdonság csak arra szolgál, hogy a létező egyén közlekedhessék más létezőkkel és ezen közlekedésben nyilatkoztathassa sajátságát s teljesíthesse földatát. Innen foly, hogy a létezőnek belsője külseje által nyilatkozik, s így annak belsője és külseje közt összhangzás létezik. Ez azon sarkpont, a melyből az egyezményes bölcséletnek ki kell indulnia, ha mint szilárd alapra fektetett elmélet küzd elismerésért. — Végre az egyéniség helyes felfogásából értjük a létezők közti össze-

köttetés rendeltetését, mely oda céloz, hogy az egyének, fajok és nemek amaz összeköttetés által nyilvánítsák sajátosságukat és teljesítsék hivatásukat. A világi lények összeköttetésének e jelentékenységet se az anyagi, se a szellemi világnézet nem látja át kellőleg, minek következtében e nézetek nem képesek a fejlődés eszméjét teljes körében felfogni. Az anyagi világnézet a világegyetemben nem lát egyebet külső átalakulásnál, melyet az előtte ismert vegytani elemek vegyülete hoz létre. Először ugyan gép- és vegytani törvényeket, de ezeken túl a létezők elé tűzött czélig nem emelkedik, s azért az anyagi világnézet belső fejlődést nem ismer. Ezzel szemközt a szellemi világnézet, mely a létezőknek belső sajátosságát és az ebből következő belső fejlődést védi ugyan, de nem tudja a világi lények közti összeköttetést és összhangzást megalapítani, minélfogva nem képes tisztába jöni magával se a külvilág törvényszerűsége, se a világegyetemben jelenkező fejlődésfokozat iránt.“

„Ezeket ekkép kifejtve, tisztába hozhatjuk a fejlődés eszméjét.“

„A világegyetem, a mennyiben észrevevésünk alá esik, terv szerint rendezett alkotmányt mutat, melyben a létező egyének különféle nemek szerint vannak osztályozva. Ez osztályozásban fokozat jelentkezik a létező egyének közt, úgy hogy ezek különemű és külön képzésű hatványokat képeznek. Az alsóbb foku létező alapul szolgál a felsőbbnek, ez pedig mint magasabb magában foglalja az alrendű létezők köztulajdonságait, s ezeket közegül használja jellemének nyilatkoztatására és feladatának megfejtésére. Így például a növény magában foglalja az anyagi elemeket a gép és vegytani erőkkal együtt, melyek neki mint magasabb hatványnak szolgálatára vannak s életfeladatának megfejtésében segédkezet nyújtanak. — Így találjuk fel a növények testi szervezetét életnyilatkozatával együtt az állatokban, egyszersmind látjuk, hogy ama szervezet magasabb hatványnak, az ugynevezett állati léleknek szolgál közegül. Végre szemünkbe ötlük, hogy az ember a földi létezők sorában fő helyen állván, nemcsak a természetnek gép- és vegytani erőit, hanem az alsóbb rendű életnyilatkozatokat is magában foglalja, s azok fölött ama magasabb hatalma által, melyet szellemnek nevezünk, uralkodik, fölhasználván azokat szellemi tehetségeinek kitüntetésére és magasztos hivatásának betöltésére.“

„A fejlődés tehát egyetemes világ-törvényt képez; világtörvény, mert csak a véges létezőkre, a kültermészetre és észvilágra terjed ki, a végtelen lényt, mint határtalan és legtökéletesb valóságot nem illeti. Látni azt is, hogy a létező egyénekben az első fokot a köztulajdonság, a felsőt a sajátosság teszi, s hogy az egyén ama köztulajdonság alapján fejlődik, azaz jellemét nyilatkoztatja és feladatát teljesíti.“

„A fejlődés eszméje fejtegetéséből érthető, hogy ezen eszme az átalakulás és tökéletesedés eszméit közvetíti. A fejlődés, mint láttuk, a képződésnek neme, s abban áll, hogy minden hatvány az alrendű létezők köztulajdonságainak alapján nyilatkoztatja sajátosságát s teljesíti hivatását: ezen eljárás által átalakul és hivatásához képest tökéletesedik.“

A földi élet értekező szerint a testi szervezeten alapszik, e szerve-

zet pedig az anyagi elemek sajátos átalakulásából keletkezik; a földi létezés legalsóbb fokát tehát az anyagi elemek teszik. A fejlődés foka ez alacsony pályafokán nagyon korlátozott a tevékenység; a létezők egyedül önfentartásukra, mint a létezés legalsóbb céljára, vannak utasítva. Az anyagi elemek e korlátoltsága arra vezeti értelmünket, hogy tevékenységüket külbefolyás hatásának tekintse. S valóban az anyagi elemek a testek alakulására, tehát külső célok elérésére szolgálnak eszközül. Célyszerűség a kültermészetben, mit a szervetlen testek alakulásának szabályossága s hasznossága tüntet fel, az élő lények szolgálatára levén rendelve. Magasabb polcot ér a fejlődés a szerves testek alakulásában, mely által valamely fensőbb rendű lény belső célját és feladatát a testképzés, táplálkozás és nemzés útján teljesíti. E lény, mint valamely eszményi hatalom uralkodik a test fölött; a szerves lény önmagát fejleszti; e fejlődést belső cél vezeti; az anyagi elemeket a gép- és vegytani erőkkel együtt közegül használja fel stb. A szerves lények végre három fejlődési fokot képeznek: növény, állat és ember. E fokozatot nem úgy kell érteni, mintha a felsőbb rendű lény az alsóbb rendűből keletkeznék, hanem a magasabb hatvány az alrendű létezők köztulajdonságainak alapján fejlődik.

A növény élete pusztán testi. A testi szervezet alapján érzékiség fejlődik, s az állati élet veszi kezdetét, melynél fogva az élő lény feladatát érzéssel és önkéntes testmozgatással viszi végbe. Ez életfolyamban az állat ösztönök által vezettetik, — belső kénytelenségnek hódol. A legmagasb fejlődésfokot a földön az ember, mint észlény éri el, ki a testi szervezet és érzékiség közvetítésével szellemi életre ébred, mely szabadságot nyilatkoztat, s melynek hivatása a végnélküli tökéletesedés. Mi már a fejlődés folyamára vonatkozó szabályt illeti: valamint a létezők rendre szerint az alsóbb fok szolgál alapul a felsőbbnek: úgy a fejlődés folyamatában is míg az alantabb fejlődési fok elérve nincsen, lehetetlen felsőbbre emelkedni. E szabályt követi a képződés minden neme, az átalakulás, mint a tökéletesedés. E szabálynak hódol mind a szerves, mind a lelki élet, úgy hogy — jüllehet az ember tevékenysége szabadságot tüntet ki, mindazáltal kénytelen a szabott rendet követni.

Május 16-kán. — Mathem. és természettudományi osztályok ülése.

Két székfoglaló beszéd volt napi renden.

Előbb HOLLÁN ERNŐ, a math. oszt. újonnan választott lev. tagja foglalta el székét. Az újabb szerkezetű vasuti hidakról, különösen a rácsrendszerrel értékezett. Olvasóink bizonyára emlékezni fognak akademiánk elnökének szavaira: hogy „ez intézet tagjai nemcsak írók és tudósok, hanem egyszersmind legmagasb szellemi érdekeink őrkatonái.“ Hollán teljesen így fogja föl állását, mint bevezető sorai mutatták, melyekben köszönetet mondott taggá lett választatásáért. S az akadémia meggyőződhetett ez egy előadásból is, hogy méltóbb

egyenre nem eshetett volna választása. Sokkal terjedelmesb, s tudományos tekintetben magasabb körben járó volt ez előadás, hogysen olvasóink kivonatot várhatnak tőlünk e helyen. Vannak ugyan részei, melyeket nem kevesebb élvezettel, mint tanulsággal olvashat a laicus is: egészben mindazáltal, mint valóban akadémiai előadás, csak a szakférfiak által felfogható. S a szakemberek, meg vagyunk győződve, különös köszönetet mondanak ez értekezésért, mely a hidépítésnek gyakorlati tekintetben, főleg a vasutak készítésénél, oly nagy fontosságu kérdését minden oldalról annyira kimerítőleg és oly alaposssággal fejtegette, a mint várhatni oly férfitól, a ki szakában a tudomány legujabb mozzanatait is ismeri, s a mély elméletet nagy gyakorlati jártassággal párosítja. Egybegyűjtve e tartalmas értekezésben a vasuti hidépítés köréből az ó és új világ, Europa és Amerika tapasztalatai, s az elmélet legujabb nézetei; összeállítvák, a mik e téren közelebből hazánkban is történtek. S míg az értekezés leíró, ismertető részét mindenki egyenlő érdekekkel hallgatta: szaktudósaink figyelmet az elméleti, matematikai megmutatások nagy tisztasága, rendkívüli biztossága, meglepő könnyűsége ragadta meg. Oly sajátosságok, melyeket a legjelesebb tanároknak is kivételesen, gyakorlati pályán működő egyéneknek alig találunk föl. S a szakember előadása biztosságát, könnyűségét különösen emeli értekezőnél a kellemes hang, a folyékony beszéd, mely legnagyobb gyorsaságában is minden szótágot tisztán ejt s a soha nem botló nyelv. Ezekhez járul az előadás nyelvének tiszta magyarsága. Nem azon nehe a purismusnak, mely szószerint átfordítja az idegen műszókat, s új szókat farag, a melyek a nyelvet is rontják s a mellett érthetetlenek. Hollán műszavait azonnal megérti minden magyar; nem csinált, hanem többnyire az életből kölcsönzött kifejezések azok, melyeket szóbeli előadása közben is azonnal megtalál. Megannyi tulajdonok, melyeknél fogva újra meg újra kifejezett örömmel üdvözljük a derék értekezőt akademiánkban.

— Ezután GALGÓCZY KÁROLY, mint a term. tud. oszt. lev. tagja tartott székfoglaló értekezést. Sokkal ismertebb egyéniség az újabb irodalom terén, úgy is, mint több lap szorgalmas munkatársa, hogysen különösen be kellene mutatnunk. Gyakorlati irányu munkái, statisztikai s közés magán-gazdasági dolgozatai, melyek az akadémia előtt méltánylásra találtak, bizonyára még inkább magokra vonták a közönség figyelmét. Első akadémiai előadásának tárgya volt: „a mezei gazdaság a tudomány mai színvonalán, a váltógazdaságot meghaladó folytonos termelési rendszer s a gőzalagszervezés, mint mostani ismereteink szerint a termelés hatványozásának netovábbja.“

Előrebocsátván értekező a tudomány fontosságát s azon elveket, melyeknek alajján a váltórendszer a gazdaságban kifejezett, oda nyilatkozott, hogy a legtökéletesebb gazdasági rendszer még is az lenne, a mely szerint elkészítvén valamely növény alá a földet, ugyanott folytonosan ugyanazon növényt termesztőük, az előző termés által fölemészített táp-
részeket mindig visszapótolván a trágya által kellő minőségben és arány-

ban. E szabály alól, ugymond, csak oly növényeknél volna egyelőre kivétel, melyeknek föltakarítása későbbre esik, hogysem vetések idejéig az alóluk fölkerült föld újra megműveltetethetnék s a szükséges arányu trágyaszerrel megtrágyáztathatnék. Ezek is azonban csak egy közéjük illesztett növény által lennének elválasztandók, mintegy a föld szellőztetéseül. Az egy nyári növényeknél az ily folytonos termelést ugyanazon helyen kivihetőnek tartja értekező. Nem így az évelő növényeknél. Ezek után, mielőtt ismét ugyanazon helyre következhetnének, több éven át, míg termésük utóhatása le nem rontatik, valamely egy nyári növény vetését ajánlja.

Ugyanazon növénynek e folytonos termelési rendszere szükségessé teszi, hogy a trágyázás által a földnek adott növényi tápanyagok minél gyorsabban kihasználthassanak. Ezt, ugymond értekező előadásának másik tárgyára térvén által, — ezt az alagsövezés által eszközli a tudomány. Eddig kétféle alagsövezést ismertünk: egyik a vízre, másik a légre alagsövezés. Amannak célja a felesleges nedvességtől s így a korhadást és a növényi tápanyagok feloszlását akadályozó savanyuságtól megszabadítani a földet; emez azt czélozza, hogy a körüli tápanyagok ne csak felül a levelek által, hanem a gyökerek alá vezetés után is közöltessenek a növényekkel s egyszersmind a körlégnek ekkép mélyen a föld alá vezetése által a termő réteg minél inkább vastagabbá tétessék, s a benne foglalt szerves tápanyagok a növényélet körüli munkálásra minél nagyobb tömegben fölébresztessenek. Irodalmilag a villanyalagsövezést is szóba hozták; de annak eredményéről még nincsenek adataink. A légalagsövezésnek ellenben már szép eredményét láthatni hazánkban is Tatán. (Értekező a Gazd. Egyesület szölgében tett alagsövezést feledé megemlíteni). A bécsi gazd. egyesület januári gyűlésén mindazáltal megosztak az alagsövezés ezen módja körül a nézetek. Kreuter szerint a föld alá vezetett lég a cső mindkét kürtös végén egyenlő légnyomás alatt állván, vagy meg sem mozdul a csőben, vagy végig fut azon, a nélkül, hogy a cső nyílásait kikutatva, a föld rétegeibe nyomulna fel. Fichtner szerint ellenben a lég nem a cső egyik végétől a másikba s aztán a csőből a földrétegen keresztül alulról fölfelé mozog; hanem fölülről lefelé, azon törvények szerint, melyeket a földbeli nedvesség követ, s aztán a csőnek mindkét nyitott végén egyaránt tódul ki, miről meggyőződhetünk, ha a cső mindkét nyitott végén egyszerre papírt égetünk. Értekező ez utóbbi nézetet pártolja. E mellett bizonyít, ugymond, a kútásás vagy a földalatti nyílások törvénye is. A megásott kuthan összegyűl a víz, de ha a kut száját elfojtjuk, elapad. A mély vermek lefojtva nedves időben is szárazon maradnak; nyitottan hamarabb megtelnek vízzel. A lég vonzza magához a vizet; s ha alagsövezés által a légnek bizonyos mélységen szabad tért nyitunk, az a fölött álló rétegben is szabaddá tettük a lég és nedvkeringést, miut a mély szántás által. S minél mélyebben van letéve az alagső, annál szembetűnőbb az eredmény, mert annál vastagabb termő réteg szabadul fel, föltéve, hogy az alagső átmérőjében a mélységhez viszonyos arányt

magtartjuk. Az alsó és felső légmérséklet különbsége is növeli az alagsövezés hatását. A lefelé ható légből is nedvességet von el az azt átbo-csátó földréteg, miután a legszárazabb lég sincs a nedvesség némi mér-téke nélkül; a csövek körül pedig a legfelsőbb fokra hág az izzadás, mely észlelet kulcsát a harmatosság és a pinczék izzadásának tüneténye adja kezünkbe. Az így előállott nedvesség pedig a földréteg ásványrészeit s az azok közt levő szerves részeket boncsolni kezdi, s az e műtét közben előállott vegytani melegség a csöpphigulni tért elemeket ismét pára alak-ban zaklatja föl. Mennyire jótékony a tenyésztésre szükséges tényezők ilyenén fölzigatása, mutatja Fichtner kísérlete, melyet a „Gazd. L.“ kö-zöltek. A kísérlet csak kicsinyben, de négyféleképen történt: 1. A lég hozzájárulása vagyis alagsövezés nélkül; 2. csupán lég hozzájárultával; 3. lég- és szénsavanyval; 4. lég, szénsavany és ammoniak hozzábocsá-tásával. A lég hozzájárulása vagy alagsövezés nélkül képződött növény száraz anyaga 2356, a lég hozzájárultával 4196, a lég- és szénsavany-nyal 4,940, a lég, szénsavany és ammoniak hozzájárultával képződött növény anyaga 4,904 fölvelt súlyegységű volt. A kísérlet alatti föld vegybontásából kitűnt, hogy a feloldott ásványi anyagok a kísérlet előtt-tel össze mérve, az első esetben 816, a másodikban 1484, a harmadik-ban 1096, a negyedikben 1620 részletet tettek. Meglepő eredmény! E hatás okai, körülményei és rendszere fölött gondolkodván, jött értekező egy eszmére, mely az alagsövezés eszméjének tovább fejlesztésével fog-lalkozik, s a minek egyelőre a kertészetben megkísértését ajánlja. Ez a gőzalagsövezés, vagyis a növényi tápanyagoknak mesterséges szétbon-tás után az alagsövezés által gőz vagy gáz alakban vezetése a növé-nyek táplálására. Az eddigi légalagsövezés célja, főleg az izgatás, mi az elvont táprészeknek szintazon mértékben visszapótlása nélkül a hatás nagyszerűségéhez aránylagos gyorsasággal soványitná ki a földet; s így attól tart értekező, hogy a légsövezés csak a sokképen gyakorlott föld-zsarolás újabb eszközét adná kezünkbe. Annál megfontolandóbb körül-mény, ugymond, mert a fölzaklatott tápanyagok nem csekély része egé-szen hasztalanul vesz el, sebesebben türténvén a tápfeloldás, mintsem az ott tenyésző növényeknek felhasználni idejük lenne, s a válogatás nélkül oldakozott tápanyagoknak a növényfejlődés különböző szakában felesle-ges része a fölöslegesség miatt szabadon elrepül. Ezt látszik igazolni a fenebbi kísérlet, mely szerint a levegő, szénsav és ammoniak bebocsátá-sával tett alagsövezés kevesebb terméket állított elő, mint a csupán lég és szénsavany bebocsátásával tett, s mégis jobban megrablotta a földet. E körülményekre figyelve, értekező a gőzalagsövezéssel nemcsak izga-tást, hanem növénytápadást is vél eszközölni, és pedig mindenkor azon arányban és minőségben, melyben azt a növény életfolyama igényli. E rendszer nem zárja ki, hogy a gőzalakuvá nem válható ásványi trágya-részek, melyekre a földnek szintén szüksége van, a mostani ráhordás szerint továbbra is megadassanak. Sőt a gőzfejtés után a trágyaanyagok-ból maradt hamu épen ily ráhordás után volna ezután is használandó, és pedig a gőzalagsövezés folytán a gőzнемекből lecsapódó lágymeleg

nedvesség által gyorsított hatással. A földnek az alagesövezés után mészgözzel telítése az élől növényeknél is a lerakódott salakot s hátrahagyott növényi maradványokat gyors szétbomlásra ösztönöznél, és pedig a föld felszínének nedves állapotában, hogy a földből elszállani akaró tápszereket a nedvesség lekösse. Azt hiszi végre értekezni, hogy ez alagesövezés után a növényélet különböző szakaiában mindenkor a legszükségesebb tápanyagokat adhatni meg alkalmilag a növénynek; sőt talán a tenyésztet is siettetni lehetne, mi által a gazda az időjárástól kevesbbé lenne függő, biztosabban számíthatna jövedelemre stb.

Előadta értekezni a gözalagesövezés alkalmazása módját is, a nélkül azonban, hogy számítást közölt volna. A gyakorlati gazda pedig mindenkor azt kérde: mennyibe kerül a javasolt kísérlet? Igaz, hogy a tudományos igazság, a kivétel nehézségei és költséges volta mellett is, igazság marad, mely előbb-utóbb utat talál magának az életbe. Az a kérdés tehát voltaképen: nincs-e a tudománynak szava Galgóczy ur javaslata ellen? Vajjon nem téved-e, midőn oly tápanyagokat is, melyeket zöld részeivel a légből vesz a növény, a gyökér által akar a földből fölvetetni? A meleg nedvesség kétségtelenül jótékonyan hat a vegetatiora, de vajjon nem kell-e több tényezőt vennünk föl, ha a tenyésztést siettetni, fokozni s a gazdát az időjárástól kevesbbé függővé tenni akarjuk? Nem kell-e e végett a légből is lenni meleg nedvességnek, nem csupán a földben? Képzeljünk egy melegágyat, mely télben is nyitva állana. Több ily kérdések merülhetnek föl a javaslat ellen. Mivel azonban értekezni talán nagyobb horderőt tulajdonít javaslatának, mint talán kellene, nem következik, hogy találmánya azért némi tekintetben hasznos lehet. Hadd vitassák meg tehát a szakférfiak.

Május 19. — Természettud. oszt. — SZABÓ JÓZSEF levelező tag tartott székfoglaló előadást Békés-Csánád halmairól geologiai tekintetben.

Egyike Szabó legalaposabb, legtöbb ismerettel bíró természettudósainknak: jeles chemicus, kitűnő mineralog és geologus. Egy geologiai munkáját a legnagyobb magasztalással jutalmazá csak nem rég a magyar akademia; s a Gazdasági Egyesület nagy gyűlésén tanui valánk azon nagy figyelemnek, melylyel az egyesület megbízása folytán tett geologiai utjáról szóló jelentését hallgatta a gazda közönség. Mily emelkedett lélekkel, mi magas tudományos szempontokkal találkozunk Budapest vidéke geologiai ismertetésében; s mennyi hasznos gyakorlati ujjmutatást foglalt magában csak azon jelentés is, melyet geologunk a Gazdasági Egyesület előtt felolvasott! Pedig ez csak rövid vázlat, csupán előleges jelentés volt: még hátra van maga a munka, mely a hely színén gyűjtött tömérdek anyag feldolgozása után lesz lehetséges. Roppant tűzgelepeink ismerete és hasznosítása, a szikföld alakulása az alföldön és javítása megannyi nagyfontosságú kérdés, melyek e derék természettudósunkban alapos tanulmányozóra és megfektőre találnak. S mennyi mindent várhatunk még ezeken kívül! Oly fűben, mint Szabóé, szükségkép nagyobbserü dimenziót nyer minden tudományos feladat. Figyelő tekin-

tete a nagy készültségű szakember biztosságával tekint végig a földott téren; mindent észre vesz, a minék legkisebb fontossága van akár az élet, akár a tudomány szempontjából. Hogyan kerülhették volna el figyelmét azon halmok, melyek az alföldi sikot, a rónatenger hullámaiként, borítják? Tudjuk, hogy a nép és a régiségbuvár csupán történelmi emlékeket látott azokban. Egy okkal több, mely geologunkat körülményesebb vizsgálódásra birta. Mert e jeles természettudós, mint minden nagyobb szellem, az emberiség szellemi érdekein is meleg részvételt csügg. Nem rideg szakember, a kit az utolsó geologiai korszakon innen nem érdekel többé semmi történet. Még aesthetikai tekintetben is talált időt és alkalmat magát kiképezni! nem mindennapi képességgel bír a zenében: hogy ne vonzanák őt történelmi emlékeink! S a régiségbuvár nem egy halomban talált immár a nagy magyar sikon csontokat, hadi eszközökkel: világos jeléül, hogy hősöknek szolgált egyik másik halom temetkező helyül; míg másfelől szintén hihető, hogy hún és magyar vezérek sátrai emelkedtek egykor, hún és magyar zászlók lengettek egykor itt ott e halmokon. Csak az iránt nem valánk tisztában, emberi kezek emelték e ama halmokat, vagy a természet alkotta? E kérdés az, melyet geologunk — a legilletékesb bíró e részben — maga elé tűzött, s a melynek megfajtását választá székfoglaló értekezése tárgyául.

Az értekezést fenebb egészen közli szemlénk.

— Szabó előadását Dr. KÉRY (Bittner) Imre értekezésének bemutatása követte. A tisztelt orvos ur maga nem levén jelen, Bugát Pál rendes tag olvasott fel töredékeket a nagyterjedelmű értekezéséből, melynek tárgya: Aradmegye egy részének természettani leírása. A felolvasott rész a közegészségi ügyre vonatkozott. Azonban e szakaszt sem hallhattuk teljesen. Bugát ez okból, a munka hővebb ismertetése végett, még egy negyed órányi időt kért ki. A felolvasott részek meteorologiai és orvosi tekintetben nagybecsű adalékokat nyújtottak hazánk ismeretéhez. Kéry Imre úr mindenütt szorgalmas és éles eszü vizsgálónak, jeles kombináló főnek tanusítá magát csak azon töredékben is, melyet munkájából hallottunk. Megmutatta, mennyit tehetnének hasonló állásban levő pályatársai tudományos ismertetésére azon földnek, hol élünk, halnunk kell.

Május 23-án. — Philos., törv. és történelmi oszt. — Napi renden: Ráth Károly és Récsy Emil lev. tagok székfoglaló előadásai és Bartal t. t. értekezése.

— RÁTH KÁROLYT, mint szorgalmas történetbuvárt rég ismerik, a kiket a magyar történelem közelebből érdekel. Székfoglaló értekezését, a györmeyei hódoltságról, uttörőnek mondhatni történelmi irodalmunkban. A török által behódolt megyék, vidékek és falvak történetéhez, mint maga értekező is megjegyezte, több adatot találunk ugyan ittanott elszórva történetíróink, krónikásaink munkáiban s egyéb emlékeinkben, kivált a török basák leveleiben: eddig mindazáltal senki sem kísérlt bővebben értekezni e tárgyról. E körülmény buzdítá értekezőt a hódoltsági állapot részletesb ismertetésére, hogy közelebből ismerjük ama szerencsétlen helyek történetét, melyek a végelpusztulást

ki akarván kerülni, meghódoltak a töröknek. Csak a györmegyei hódoltsági rész történetét vázolta ugyan értekező, de ezt az adatok oly bőségével, oly kimerítő részletességével, hogy a rajz — a hosszas években által kitartó szorgalommal gyűjtött ezernyi adatok mozaikja — minden tekintetben teljes képét tünteti elő a hódoltsági állapotnak. S a györmegyei viszonyokból hazánk hasonló járom alatt nyögő többi részeire is vonhatunk következtetést.

E nagybecsű értekezést három részre osztá értekező. Mindenekelőtt szól a mohácsi vésztől a zsitva-toroki békéig (1526—1606) terjedő korszakról; majd a zsitvatoroki békétől Székesfejérvár elfoglalásáig terjedő korszakból (1606—1688.) adja elő a hódoltsági falvak megszállását, tengését, banyatlását. S egy közbelső szakasz a török által végkép elpusztított várak, kolostorok, mezővárosok, falvak és puszták névsorát közli, annyit mondva mindenik felől, a mennyit értekezőnek sok utánajárással kitudnia sikerült. E szakaszokból, az értekezésre kiszabott időhez képest, csak egyet terjesztett elő értekező, s azt is tetemes kihagyásokkal. Azonban e töredék is elég volt megítélnünk, minő kincset nyert ez értekezésben történetírodalmunk.

Lássunk egy pár általános vonást az értekezésből, mellőzve az adatok nagy tömegét, melyet regisztrálnunk lehetne csupán, nem kivonni.

Ia Magyarország földképére tekintünk: a déli részeken sok pusztta. de annál kevesebb falu tűnik szemünkbe. Mi az oka, hogy e termékeny sikot csak puszták foglalják el? Könnyű a felelet: a török pusztítás. A sik földön szabadon, messze előre látván a török, nem félt — mint a hegyes vidéken — lestől és megrohanástól; s kénye kedve szerint dult ez okból béke, fegyverszünet és háboru idején egyaránt. A dunántuli vidéket a mohácsi vész után érte e sors. Hazánk ezen, dunántuli része a török uralom alatt 3 hódolatlan (Mosony, Sopron, Vas) és 4 (Győr, Komárom, Veszprém és Zala) nagyobb részint behódolt megyéből állott. A többi dunántuli megye (Fejér, Tolna, Baranya, Somogy) egészen török iga alatt nyögött. Nem követjük értekezőnket a török pusztítás krónikai egybeállításában évről évre. Mellőzzük a kisebb nagyobb török csapatok foglalásait, rablásait, pusztításait is. Az elpusztított várak, városok, falvak, kolostorok és praediumok érdekes jegyzékét sem regisztráljuk. Vizsgáljuk csupán a györmegyei hódoltságok állapotát a zsitvatoroki béke után.

A szabad hajdu, az iratos (zsoldos, a ki beiratta magát) s az elszéledt jobbágy és zsellér nép az érintett béke után a magyar és török földesur által megbízott egyének által egyhegyűjtetvén, a pusztta falvakat megszállották, hitlevelek mellett, melyekben adójuk és más tartozásuk meghatároztatott, s így mindkét urukkal szerződésre léptek. A szerződés egyik fő pontja volt rendesen, hogy néhány évig, míg meggyarapodhatnak, adómentese legyenek.

A török földesuraknak vagyis spáhiáknak, ispájáknak fizetett adó eleinte a XVI. század ötödik tizedében csupán pénzbeli volt és pedig egy összegben. Ehhez járult később a porta vagyis szultán-adó; aztán a vajadó. — Majd adójukból valamit elengedvén, vágó marhát vagy pász-

torlevélért járó pénzt vagy fát, szénát, lisztet, buzát, árpát és zabot követeltek. A rendes adózáson kívül több helység fizetett szolgállevélért, adónyugta kiállításáért, továbbá követköltségre, nyargalópénzt s minden kigondolható birságot. Ajándékban kellett adni bárányt, pénzt (pl. mikor egy spáhia fiát körülmetéltette), kést, kocsikast, keztyűt, kocsikereket. Némely helység tartozott adni diót, aszugyimölcsöt, ecetet, kását, bort, sört, lencsét, borsót, sajtot, rókabőrt, posztót, ónpalaczkot. Bethlen Gábor hadakozása óta tábori kocsit is szolgáltatott majd minden helység, később pedig gerendát, léczet, deszkát s az építésre szükséges költséget. Terhelték ezek fölött a szegény hódoltsági népet malomkö-vittel, rossz pénznek jóra kiváltásával, tallér- és arany-agioval. Továbbá a spahiák magok is bérelvén szőlőket, azokat magyar jobbágyaikkal kapáltatták, miveltették, velők szántatták földeiket, arattaták le és nyomtattaták ki gabonájukat. A szegény hódoltsági nép, ennyi terheltetés mellett, saját és török uraik szolgálatára s a magok munkájára is nem érkezhetvén, nagy fizetésért kénytelen volt szolgálkat tartani; mikor aztán a törökök arra kényszeríték behódoltaikat, hogy e szolgálktól is fizessék a császár adóját s mindenik szolgától váltsanak szolgállevelet; mert különben, a hol egy szolgát kaptak, rabságra vitték s nagy sarczra bocsátották szabadon vagy épen törökké tették, mi miatt aztán szolgát is bajosan lehetett kapni. Mindezen sarczoltatásokhoz járult a hódoltsági faluk lakosain, különösen előljáróin elkövetett sok kegyetlenkedés. A zsitvatoroki béke után 1618-ban akadt nyomára érkező először ilyes kegyetlenkedésnek. 1620-tól fogva pedig már alig van év, melyben portyázó török csapatok ne raboltak volna, embereket, marhákat hajtva el. S az elrabolt menyecskéket, lányokat, de különösen a gyermekeket, bármennyi váltságot ígértek is érettek, ritkán bocsátották szabadon; a főbb tiszteknek, különösen a budai basáknak kedveskedvén velők. A hódoltsági falvak zsarolásainak csak pillanatra vetett határt a nép fenyegetése, hogy elköltözik; ilyenkor a spahiák mindent ígértek, ígéretöket olykor esküvel is pecsételték, de csakhamar megszegették. A zsarolás egyik módja volt, a porták számának fölemelése. Innen azon körülmény, hogy a behódolt helységek portái sokkal kisebbek voltak, mint a többi magyar porta. Hasztalan volt az országos hatóságok közbenjárása a rablások és zsarolások ellen, hasztalan minden szűnyi béke és többszöri értekezlet: hazánk dunántúli része folyvást pusztult a török alatt. 1582-ben Győrmegyének 152 portája volt. Ebből a bekövetkezett háborus időben a zsitvatoroki békéig két harmadrész elpusztult. Az érintett békétől 1619-ig megint emelkedést tapasztalunk. Azonban, mint fenebb irtuk, 1620-ban újra kezdődött a rablás, pusztítás, zsarolás. A Tóköz és Szigetköz Győrmegyében 1671-ben még 101 portából állott, s 15 év alatt 30-czal kevesbült, úgy hogy általán véve, két porta pusztult el évenként, vagyis körülbelül egy kis falu. 1688-ban a Győrmege legnagyobb részét tevő pusztai és sokoróaljai járás nem állott immár több, mint tizenhét szegény faluból, mind a sokorói hegyek aljában.

A helységek birtoklása a török földesurak közt firól fira szállott.

Arra is van példa, hogy a férjről nejére s a vőre is átalment a birtok. Egy helységet legtöbb esetben csak egy török spáhia birt. 1649-ben két ura volt Koroncónak, Kis-Pécznek és Mező-Örsnek; 1641-ben három volt Pázmándnak, 1617-ben pedig négy, a kik vetekedve nyomorgatták és zsarolták a népet. A falukat olykor bérbe is adták, mint például Káptalan-Nyult és Tétet egy ideig zsidó zsarolta, mi miatt a tétiek néhány évre el is bujdosnak. — Egy spáhia több falut is birt, kivált a főbb basák, mint például 1649-ben a fejérvári szandzsák bég Nagy-Baráti, Ság, Fül-Pécz és Móriczhida helységeit; az eming Káptalan-Nyult, Csanakot és Ecset; Tobak Ibrahim Kis Barátit és Rába-Szent-Mihályt; ifju Mehemet aga a patonai Pénzes rétet, Szemerét és Szent-Mártont; Abdi spáhia Mindszentet és Pázmánd egy részét stb. A györmegyei hódoltság a székesfejérvári szandzsáksághoz tartozott s török földesurai az itteni örség tisztjei valának, a spáhiák közül azonban Pázmánd, Táp-Sz. Miklós és Tét ura Budán, Gyömörőé Saban Cseri basa Csókakő várában lakott. Legtöbbet raboltak a fejérvári, azután a budai, végre az esztergomi és tolnai törökök. Legjobb földesurak voltak a gyömörői és kajári spáhiák, kik csak egy izben verték fel az adót és természetnyi tartozásokat. A többiek inkább vagy kevésbbé zsarnokok voltak.

S mi nagy része volt hazánknak hasonló gyászos állapotban!

Egész Magyarország 1682-ben egyedül a következő szabad megyékből állott: Zalamegye északi fele, egész Vas, Sopron és Mosony megye, Györmegyének a Rábán és Dunán belőli része, Komárommegye Csalóközi része; egész Pozsony, Trencsin, Turóc, Árva, Liptó és Zólyom megye; Nyitra, Bars és Hontmegyék északi részei; Szepes, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmármegyeik egészen; Gömör, Abauj és Szabolcs északi részei. Mindössze 17 egész megye.

Ellenben hódoltsági részek voltak: Zalamegye déli része, Veszprém megye, Györmegye két déli járása, Komárommegye legnagyobb része; Nyitra, Bars, Hontmegyék déli részei; Esztergom és Nógrád egészen, Gömör legnagyobb része, egész Heves, Borsod és Tornamegyék, Abauj déli része, Szabolcs nagy része, végre egész Bihar és Arad megye.

Magyarország, Erdély és a részek térképét a XVI. és XVII. századból külön értekezésben ígérte értekező előterjeszteni. Ígérte egyszersmind, hogy más alkalommal a veszprém megyei hódoltságról is fog értekezni.

Bár hazánk minden részének akadna egy oly derék történetbuvára, mint értekező!

— RÉCSY EMIL, ki Ráth Károlyt követte az akadémia szószékén, mint tudva van, jogtudományi irodalmunkat legközelebb a romai jogot tárgyzó munkával növelte. Egyike ő azon íróinknak, a kik több oldalú alapos képzettséggel bírnak; egyike azon jogtudósoknak, kik a népek államéletével s abból kifejtett jogviszonyaival a forrásokra is visszamenő tanulmányozás után igyekszének megismerkedni. A történelemnek ritka tanára otthonosabb nála hazánkban az ő történelmi legujabb nyomozások terén. S ennyi történelmi ösmeret mellett a jogphilosophiát sem hanyagolja el. Jogtörténeti és jogbölcseleti ösmereteinek egyaránt szép bizony-

sága volt székfoglaló beszéde, melyben a jogtudományról, mint jogtételek forrásáról, értekezett, s a római jog köréből vett példákkal világosította föl, a mit elméletileg szépen, következetesen kifejtett. Elfogulatlan, tiszta nézetekkel találkozánk ez előadásban; eszme eszméből folyt nagy könnyűséggel, természetes következetességgel; s az egész értekezés forma tekintetében is kikerekedett. Oly szakember szólt hozzánk ez értekezésben, ki a tudománynak, melyet az egyetem tan-székén terjeszt, teljesen érzi fontosságát. Megmutatta értekező, hogy a jogtudomány alkotó erővel is bír az államéletben új jogtételek létrehozása által, a nélkül mindazáltal, hogy azért formaszerinti jogforrásnak mondhatnók. Azonban az előadás elvontabb vala, hogysen nagy közön-ség elé való volna. S a jogtudóst és publicistát legyen elég az akademia Értesítőjére utasítanunk.

— BARTAL GYÖRGY tisz. tag végre a csiki székely krónika ügyében szólalt fel Szabó Károly jeles nyomozó történetírónk ellen. Tudjuk, hogy az érintett székely krónika hitelessége Erdélyben már évtizedek előtt meg volt támadva. Ujabbán Szabó Károly vitatta hitelességét gróf Kemény József ellenében. Idősb Bartal György, akademiai tiszteleti tagja, szállt sorompóba jelen értekezésében az említett krónika ellen. Maga azonban értekező nem lévén jelen, Pauler olvasta föl polemiáját.

A vérszerződés első pontja, monda többek közt értekező, így van a csiki krónikában: „Egyedül Árpád férfiágát illesse a főhatalom Magyarországban.“ Ezt olvasva, alig hitt szeméncz értekező. Hisz itt, ugy-mond, még az sines megemlítve, mennyi időre volt legyen, habár csak magának, Árpád fiágának is a főhatalom általadva? ideiglenesen e vagy örökre? E hézag még feltünőbb, ha a krónika első pontját az ötödikkal egybevetjük. Ez utóbbi így szól: „Ha valaki a nagy vagy kis rabonbánok vagy harkász tisztviselők közül a nemzet ellen törne, az örökös en Apold nemzetségéből választandó fő rabonbán itélete alá vetessék.“ E két pont összevetéséből azt kellene hinnünk, hogy a vérszerződés alkotóinak sokkal nagyobb gondjuk volt arra, hogy a rabonbán örökös en Apold nemzetségéből választassék, mint saját felséges feladatukra, hogy tudniilik az egész nemzet fejedelme örökös en az Árpád-házból választassék, mert erről a csiki krónikában egy szó sinesen. Mindenki tudja, hogy a magyar közjognak azon alapelvét, mely szerint az uralkodó házbán egyedül a fiakat illeti a királyi hatalom, nálunk az 1547. évi törvény V., legvilágosabban pedig az 1687. évi törvény III. cikkkeszentesítette örökös törvénynyé. Ebből kiindulva a csiki krónika érintett első pontját értekező az 1687. évi törvény után készült koholmánynak tartja.

A második szerződési pont Béla király jegyzőjénél így van: „A mit közérővel szerezhetnek, abban mindenki részesüljön.“ E helyett a csiki krónika ezt mondja: „A mely földet valaki saját kezével szerzend, sajátja legyen; a mit közérővel, oszolják igazságosan a szerző felek közt.

A harmadik pont Béla király jegyzőjénél imígy áll: „Azon előkelő személyek, kik Árpádot szabad akarathól urukká választák, soha

se magok, se maradékaik a vezértanácsból és az országlás tisztéből ki ne rekesztessenek.“ E helyett a székely krónika ezt írja: „Az ügyek a nép egyetértésével végeztessenek.“

A negyedik pontban így szól a királyi jegyző: „Hogy ha valaki maradékaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez és viszálykodást támasztana a vezér és rokonai közt, a vétkesnek vére akként omoljék, miként ők az eskü közben véroket ontották.“ Itt a csiki krónika szavai ezek: „Ki a p r a e f i c i e n s nek (mely szót nem magyarázhatni fejedelemnek) a hitet megszegi, fejét és vagyonát veszítse a főrabonbán áldozata előtt; ki a rabonbánok méltósága ellen vét, a tűztől és víztől tiltassék el.“

Az ötödik pontot a királyi jegyző így fejezi be: „Hogy ha Árpád és maradékai, vagy a nemzetségfőnökök közül valaki az esküt megakarná szegni, átok alatt marad mindörökre.“ E helyett a csiki krónikában ez van: „Ha valaki a nagy vagy kis rabonbánok vagy harkász tisztviselők közül a nemzet ellen törne, az örökösen Apold nemzetségéből választandó főrabonbán ítélete alá vettessék.“

Ez azon öt pont, melyekre nézve a székely krónika védője azt mondja, hogy ha szavakra nem is, de értelemre nézve megegyezik a névtelen jegyző vérszerződési pontjaival. Értekező szerint azonban az első pont nyilván koholva, s a negyedik leglényegesebb részében oltva van. A csiki krónika kimondván, hogy egyedül Árpád férfiágát illesse a főhatalom Magyarországon, a székelyföldre számított többi pontjaiban minden gondját csupán csak a hajdani főrabonbán felsége s az utána álló rabonbánoknak a többi székelyek fölötti méltósága kitüntetésére fordította folytonos következtetésséggel. Innen a hatodik pont eredete is: „Ki a főrabonbán áldozatára meg nem jelenik, ketté vágassék.“ Szabó K. e pontot nagyon helyén találja. Azért e, kérdi értekező, hogy a magyar fejedelem eszméje kiegészítésére lényegesen tartozott a rabonbán? vagy hogy a főrabonbán, úgy mint a székelyeknek már Árpád előtti hadi, polgári és papi főnöke, a rabonbáni fölség már magoknak e magasztos címeknek bizonyossága szerint is Árpádnál a vezérnél fenébb állott? E csuda hatalomnak módosításáról pedig a csiki krónika semmit sem szól. A B Szemlében irt cikkében Sz. ur már lemond a rabonbán említéséről s a helyett egy maga által alkotott cikket ad a vérszerződéshez. „A ki, ugymond, a nemzeti gyűlésekre, melyek egyszersmind vallásos szertartásokkal és ünnepélyes áldozásokkal valának összekötve, vagy a hirnökök hadba szólítására a táborba meg nem jelenik, s elmaradásának okát nem adja, ketté hasíttassék vagy szolgaságra taszítottassék.“ Alkalmazhatók-e a fejedelemre az e pontban elsorolt büntettek? Tartoznak-e azok a nemzet és fejedelem közti viszonyokhoz? Béla király névtelen jegyzője szavaiból (40-dik fejez.) tudjuk, hogy a szeri nagy gyűlésen szabattak meg általában a bünteteket illető büntetések.

Kétségre vonja végül értekező, a miket a csiki krónika védője, az említett krónika ötödik pontja alapján a székely nemzet beléletének a magyarokénál sokkal népuralmibb voltáról mond. Ám vessük össze

— ugymond — a főrabonbánnak, mint ugyanazon egy személyben követelt főpap, főbíró, fővezérnek mindent elnyelő iszonyatos hatalmát a ma már eléggé ismeretes magyar nagyur bírói hatalmával, s egyszersmind a magyar nép közönsége jogával, mely azt nem egy nemzetségre szorítva, nem ahhoz örök időkre kötve kapta, hanem az egész nemzet kebeléből, a legérdemesebbet kiszemelvén, szabadon választotta; annak ítéletét, ha igazságtalan volt, gyűlésileg megváltoztatta.

Május 30. — Nyelvtud. osztály ülés. — CZUCZOR GERGELY rendes tag folytatta ez ülésben nagyérdékű értekezését: A más-salhangzókról. Ez uttal különösen az összetett mássalhangzókkal kezdődő gyökyszókról értekezett. Sajnáljuk, hogy a nagy terjedelmű előadást nem követhetjük ismertetésünkben pontról pontra. Ha jól emlékszünk, még febr. 28-kán kezdé előterjeszteni e munkáját a „nagy szótár“ írója, s azóta többször visszatért e tárgyra, mindenkor csak töredékeket adván elő a becses mű külön fejezeteiből. A ki nyelvünk szellemébe mélyebben kíván behatni, sietni fog megolvasni ez értekezést, midőn az Értesítőben megjelenik. Sok oly dologról szerez az olvasó felvilágosítást csak a mai előadásból is, a melyről avatottabb nyelvészeink sem igen gondolkodtak eddig. Ilyen p. o. a szőcs szóban a cs, s a csizmadia nevezetben a d betű eredete. Értekező e betűket a csi-nál igező gyökéből származtatja: úgy hogy szőcs = szőr-csi(-náló); csizmadia = csizma-csi(-náló), csizmaesia, csizmagyia, csizmadia. De ki győzné az érdekes példákat elsorolni! S a tényekről bölcselmi szempontokra emelkedik Czuczor. Ily részletek voltak mai előadásában: a különböző nyelvek eljárása a szók alkotásában, mely feladatban nem önkényesen járt el az emberi szellem, hanem a hangok természete után indult. Kimutatta értekező, hogy -- sajátosságos eltérések mellett -- ugyanazon észjárással is több nyelvben találkozunk. Így a „világ“ eszméjét nem csak a magyar kölcsönözte a „fénytől“, „világosságtól“, hanem a latin (mundus), görög (cosmos), sőt a tót is. Érdekes volt továbbá, a mit értekező az ugynevezett kedélyszókról mondott, érdekes és tanulmányos előadásának sok más részlete, melyekre ismételve figyelmeztetjük mindazokat, kiket nyelvünk tudományos ismerete érdekel.

Kit ne érdekelne pedig a hazai nyelv, őseink nyelv-alkotó lángeszének e remeke! Rég ismerjük költőink műveiből e nyelv dallamosságát, zengzetességét és festői voltát; olvassuk Czuczor műveit s látni fogjuk — a mire már Erdélyi János is emlékeztetett bennünket — mi mélyen bölcselni egyszersmind e szép nyelv.

— Czuczort FOGARASSY JÁNOS szintén rendes tag, a hazai nyelvészetet egy külföldi tudományos mű ismertetése követte.

Az akadémia, mint olvasóink is tudják, ohajtását fejezte volt ki nem rég azon régi utasító szabály életbe léptetése iránt, mely a rendes tagoknak köteleességökül tevő, hogy a szakuk körébe tartozó tudományos mozgalmakról, haladási mozzanatokról, bármi általánosságban, hacsak a főbb irányeszmékre szorítkozva is, koronkint tegyenek jelentést. Nem szükség e szabály fontosságát bővebben indokolnunk. E sorok írója nem

először figyelmezteti a hazai értelmiséget, hogy nem lehet közönyös dolog ránk nézve, minő közegen által ismerkedünk meg az európai tudományosság termékeivel. Már a „Budapesti Szemle“ programjában kiemeltük e szempontot két évvel ezelőtt. A tudomány közkinése az emberiségnek; de e forrásból saját szükségéhez képest merít minden nemzet. Oly szempont, a mit a hazai tudós ítélhet leginkább meg. Csak nem rég mondók, hogy sok van a tudományok körében, a mit nekünk át kell tennünk irodalmunkba, de ez áttétel csak kellő vizsgálat és bírálat mellett találjon helyet. Főleg oly tudományokban, a hol a faji, nemzeti előítéletek oly mértékben szerepelnek, mint a nyelvtudományban és történelemben. Mindnyájan tudjuk, mily alaposan felforgatta több ízben Humfalvy Pál s közelebb Lukács Mórész, a miket egynémely külföldi tekintély a nyelvek osztályozásáról felállított; tudjuk, mily nyomósan ostromolta Ballagi Mórész Boller szóhasonlításait; mily érdekesen vitatta ugyanő, a külföld tudósai ellenében, a „flexio“ kérdését. E sorok írójának szintén volt alkalma kimutatni, akademiánk színe előtt, Müller Miksa, Bunsen és Rawlinson hypothesisainek képtelenségét a turáni nyelvről stb. Nem szükség pedig bővebben mutogatnunk, hogy ez ostromlott tévtanok közül nem egynek, minő például a nyelvek (s azok szerint a nemzetek) osztályozása, gyakorlati fontossága s nagyobb hordereje van; ethnographiai és történelmi műveknek szolgálnak irányeszmékül; s az ethnographia és történelem segélytudománya a politikának. Másfelől szintén tagadhatatlan a külföldi tudományos működés folytonos szemmel tartásának az a haszna, hogy hazai tudósainkat is megóvjá hasonló tévedések től, minőket régebben az őstörténelmi nyomozások terén elkövettek. S a mely pontok fölött hazai tudósaink nem látszanak egyetérteni, egyik és másik fél külföldi tekintélyek nézetével is támogathatja állításait.

Ez utóbbi eljárást követte ma Fogarasy ur, midőn a külföldi nyelvtudományi munkák ismertetését, az akadémia érintett ohajtása szerint, megkezdte.

A bemutatott mű czíme: „System der Sprachwissenschaft von K. W. L. Heyse. Növeli e munka tekintélyét, hogy a szerző halála után Steinthal adta ki, oly megjegyzéssel, hogy e mű az új nyelvtudomány eredményeit röviden oly világosan állítja eléink, minővel ritkán találkoznunk német tudósok munkáiban.

Meghatározván Heyse az ember természetes viszonyát a nyelvhez, azon különös nyelvet — ugymond — mely természeti uton lett tulajdonunkká, a n y a n y e l v ü n k e k mondjuk. „Sokat jelentő szó, teljesen kifejező természetes összeköttetésünket a ránk örökül szállt nyelvvel, melyet anyatejünkkel szívunk be, mely természeti lényünkkel a legbensőbbben összeforradott. Általa vagyunk tagjai legközelebb a családnak, azután a nemzetnek, melyhez tartozunk és ilyennek érezzük magunkat. Innen azon sajátágosan örvendező és vágyódó érzet, mely elfoglal bennünket, ha történetesen idegen földön anyanyelvünket halljuk. A mi tulajdon bensőnkéből való hang az, minnen magunk része, mely kívülről hat hozzánk. Később tanult egy nyelv sem verhet oly mély gyökeret

szellemünkben és kedélyünkben, mint az anyanyelv. Ez a mi saját és legmélyebb gondolatunk közlönye, legbensőbb életünk közvetlen kifejezése s ez is marad annak mindenha. Sajátságával áthat és uralkodik egész bensőnkön; valósággal élő, sajátlag teremtő és alkotó erő az. Ellenben minden idegen nyelv csak többé kevesbbé külső eszköze a közlekedésnek reánk nézve, mely szellemi szükségletünkre annál kevesbbé elegendő, minél sajátságosb, minél mélyebben merített gondolatokat kell nyilvánítanunk. A ki gyermekiségétől fogva tanul anyanyelve mellett idegen nyelveket, az csak több idegen nyelvet fog egyaránt folyvást beszélni, de o l y a n y a n y e l v e, melyen gondolkozzék tulajdonképen és valamely sajátságost mondani képes volna, nem lesz. Azért van a saját népnyelv oly bensőleg összeforradva a nemzet önrerzetével. A nemzet összes öntudatának közös organuma, szellemi életeleme, életföltétele stb.“

Ezeket előre bocsátván Ifeyse, ekkép szövi tovább gondolatait.

„Gondolkodunk a nélkül, hogy e mellett egyuttal a gondolkodás törvényeiről, beszélünk a nélkül, hogy a beszéd törvényeiről tudatunk volna. Ezen munkásság tehát jöllehet munkássága az öntudatos szellemnek, önmaga reflexio nélküli, mely a természeti szerves működés formájával bir. Az abban működő valami, a bennünket arra határozó és a mellett vezérlő erő természeti rugó, ö s z t ö n s z e r ü é r z é s. Ezért nevezhetjük az embernek ezen álláspontját, közvetlen viszonyához képest a nyelvre, a nyelvérzés álláspontjának. Ezen nyelvérzés pedig, mely természet szerint különböző egyedeknél az élénkség és finomság különböző fokain áll, a szellem és nyelvélet magasb lépcsőin is a legelevenebb, legteremtőibb és mint valamennyi reflexio nélküli természetü általában cs a l h a t a t l a n, biztosan vezérlő erő. A nyelvnek csak az egyedei szellemi életében van élete, kiknek összesége teszi a nemzetet. Tehát minden egyes a nyelvéletnek munkás organuma. Kiválóan pedig azok hivaták és képesek a nyelv továbbképzésére, a kik mások fölött kitünő hajlam és műveltségi magasságnál fogva a n é p s z e l l e m é l ő k é p v i s e l ő i, mintegy a nemzet szószólói. De ők ezt csak a közvetlen bennök működő nyelvsszellem erejénél fogva, tehát a n y e l v é r z é s álláspontján tehetik. Nemzeti nagy írók, költők, szónokok műveik által egyenes célzat nélkül is tovább képezik a nyelvet. Azon öszhangzó alakot, melyben valamely nyelv a nemzet természeti nyelvérzésének hatalmánál fogva egy bizonyos korban megállapittatik, n y e l v s z o k á s n a k hívjuk. A nyelvsszokás tárgyilagossá vált nyelvérzés. Ha mi valamely kifejezés vagy szólásforma felvilágosítása avagy igazolása végett a nyelvsszokásra hivatkozunk, — akkor alanyi nyelvérzésünktől a nemzetnek a nyelvsszokásban tárgyilagositott általános nyelvérzésére fölebbeztünk.“

Ime, — veté ez idézet után Fogarasy ur, — ime mennyit helyez a külföldi legkitünőbb nyelvsszokások egyike az anyanyelvben, az anyatejjel beszívott nyelvben, az egész nemzet s főleg kitünőbb mivelt tagjainak nyelvérzésében. Azon polemiára vonatkozólag hozta föl az idézett sorokat értekező, mely közelebbi időkben irodalmunkban folyt az anyatejjel beszívott nyelv és nyelvérzés ügyében.

Szólt értekező többször a nyelvek régiségéről, eredetiségéről is.

Heyse szerint azon elvnek, mely egy törzs nyelvei régiségi viszonyainak meghatározásában alapul szolgál, azon kor tekintendő, melyben azok megülepettek vagy állandó alakká erősödtek. A mint közelebb vagy távolabb áll ezen alak az ősnyelvhez, a szerint régibb vagy ifjabb. Egyébiránt a viszonylagos régiség ismertető jegyei következők: 1) a hangok minőségére nevezve feltűnő többsége a három őshangzónak u. m. *a, i, u*-nak, s az egyszerű, nem lágyított és meg nem erősített (nem aspirált vagy assibilált) mássalhangzóknak. 2) A szótagok egyszerűsége. Minél bonyolultabb a szótag, azaz minél több mássalhangzót hordoz egyetlenegy önhangzó, annál ifjabb az Ez m. a. csak a törzsnyelvek összehasonlítására nézve áll, mert származott nyelvek az anyanyelv szótagjait egyszerűsítik. 3) Minél egyszerűbb a gyökök hanganyaga, minél könnyebben lehet azokat a nyelvből kiválasztani, minél kiösmérhetőbb azok hangjainak ős fogalma és symbolice-jelentős ereje, annál régibb a nyelv. 4) Azon nyelv régibb, melyben a ragok legkönnyebben elválaszthatók s a legvilágosabb és erőteljesebb hangalakjuk van. Fogarasy ur e pontokat egy nyelvre sem véli inkább alkalmazhatóknak, mint a magyarra. Az első pontot különösen, az *a, i, u* hangok uralkodására nézve, a régi nyelvemlékekből vett idézetekkel (pur, Ádamut, munda, urdung, ig = egy helyett), s azon tájshózással támogatta, mely a ból, ből helyett ma is bul, bült, az é helyett sok helyütt i-t, az o betű helyett (kivált Erdélyben) a-t szokott ejteni.

Áttért ezek után értekező Heyse munkája azon részeire, melyekben a nyelvtudomány fokozatairól szól. E fokozatokat ekként adja elő a szerző: 1. Tapasztalatilag gyakorlati nyelvtan, mely abban áll, hogy az analog nyelvtüneményeknek egy egész terjedelme valamely gyakorlati szabály alá vonatik, úgy hogy a szabály benső oka e mellett öntudatra nem emelkedik. 2. A tudományos nyelvtan, mely ugyan az előbbit sem veti meg, hanem mégis czélul a nyelv tényeibe és ezeknek alapul szolgáló törvényeibe tekintést vagyis a nyelvszokás okainak öntudatát tűzi ki, melynek ismét három álláspontja lehet: Alanyi, alakí vagy elvont értelmű nyelvtan, mely a nyelv szabályokat értelmileg kifejtteni vagy megállapítani és rendszerezíteni törekszik. Ezen rendszerezítésnél a vezérelv a grammaticus alanyi reflectáló értelmisége. Ezen álláspont alanyi jellemét az által ismerhetni meg, hogy a grammaticus elmélete gyakran ellenmondásba jut a nyelv szokással. A grammaticus kritizálja és leczkézi a nyelvet, a hol ez azon törvényektől eltéréseket tűr meg, melyek az ő elméletével ellentétben vannak. Ellene szegül az usus tyrannus-nak, de csak azért, hogy maga részéről tyrannissálja a nyelvet. Nálunk sem hiányzanak, jegyzi meg értekező, ily grammaticusok. A tudományos nyelvtanban második álláspont a történeti nyelvényomozás s ezzel összeköttetésben a nyelv-hasonlítás. A történeti és hasonlító nyelvényomozás mellőzhetlen előmunka a philosophiai nyelvtudományhoz, vagyis a nyelvphilosophiához, mint az elméleti nyelv-

szemlélet legfelsőbb álláspontjához. Ez egyengeti az utját és veti meg alapját a nyelv megismerésének lényegében s igaz valójában, mely a reflectáló értelemnek elérhetetlen, de a kizárólag történeti állásponton sem lehet még elérni. Ezen merőben elvesz az ember az egyes nyelvalakulások materialéjába, s onnan eljuthat ugyan azok tetteles összefüggésének és históriai kifejlődési folyamának ismeretére, de lényeges és fogalom-szerű rendszerük ismeretére nem.

Nálunk, mond értekező, már csaknem egy századdal régebben találunk figyelmetérdemlő nyelvhasonlításokra. Említi értekező Kalmár Györgyöt, Sajnovicsot, Beregszászi Pált, Gyarmathi Sámuelet, Révait. Ámde a magyar nyelvphilosophia még nem létezik, és talán még soká nem létezhetik, mert egy részről még mind a rokonságok jobban és szigorubb bírálattal kifejtendők, mind a régi emlékek és élő szójárások bővebben kikutatandók, más részről némely előítéletek általában a nyelvphilosophiáról, s különösen nyelvünk philosophiájáról, mely a nyelv titkaiba mélyebben engedjen hatolnunk, legyőzendők. Már pedig a nyelvphilosophia képes csupán megvetni alapját a nyelv megismerésének lényegében és igaz valójában. És mi ezen nyelvphilosophia? „Minden philosophia feladata, ugymond Heyse, a tüneményben a törvényt, a létezőben a lényegest, a szükségbelit megismerni, s a tapasztalt tények összeségét, mint a lényeges törvényeknek önmagában szükségképp összefüggő rendszerét fogni fel. A nyelvphilosophia is erre törekszik a nyelvet illetőleg. Nem csak azt akarjuk tudni, mi van, hanem azt is, minek kell lenni, s miért van az úgy és nem másképen.“ Értekezőt mindemellett megtámadták, midőn nyelvünket illetőleg egyben másban bölcseledni merészelt. Talán, — ugymond — nem tudta magát megértetni; talán az ő nyelvphilosophiája gyöngé alapokon nyugszik: de ennek, ugymond Fogarasy ur, nem általában a nyelvphilosophia az oka. Tiltakozik ez okból a nyelvphilosophiát ostromlók ellen oly szellemdús külföldi tudósok nevében is, mint Heyse.

Azonban ideje befejeznünk ez ismertetést. Érintők fenebb a külföldi tudományos munkák bemutatásának fontosságát; s csak e néhány sorból is látta az olvasó, mennyi érdeket lehet ahhoz kötni. Üdvözljük ez okból Fogarasy urat e téren, s ohajtjuk, minél több követőre találjon minden osztályban.

Junius 6-kán. — Philos, törv. és történett. oszt. — HOVÁNYI FERENCZ t. t. székfoglaló értekezése: Bölcseleti zátonyok és örvények.

A bölcseleti osztály ez ujonnan választott tiszteleti tagja maga nem lévén jelen, a titkár olvasta föl a beküldött értekezést. Az előadás ez okból nélkülözötte azon érdeket, melyet az új tagok személyes megjelenése szokott ébresztetni. S ha mindamellert nagy mértékben lekötötte a közfigyelmet: annál nagyobb érdeme az írónak.

A kik a kath. egyházi irodalmat, hacsak főbb mozzanataiban is, figyelemmel kísérik, tudják, mely kitünő állást foglal el annak terén Hoványi. Ha irataiban itt-ott egy és más ellen (minő a vali, veli, bani,

be ni gyakori használata stb.) kifogást tehet is a szigorú kritika; s ha minden műszavát nem is tartjuk elfogadhatónak: mily kicsinyes gánccsoknak tűnnek föl ez észrevételek a stíl azon magasabb rendű szépségei mellett, melyekkel Hoványi rendelkezik. Szónoki nyelv, mely az ékesenszólás legfensőbb régióiba képes emelkedni, ha a tárgy úgy hozza magával; nem fényűző a költészet képeivel, de a képzelem ékességeit sem veti meg. Innen stílusának eleveisége, mikor a legelvontabb tárgyról értekezik is. S e szónoki nyelv — mint annyi egyházi és világi szónoknál — soha sem fajul nála üres áradozássá; szabatosabb, hogysem kelletténél több szóval járna; tartalmasabb, hogysem közhelyeket kellene virágokkal körülaggatnia. Csak ez egy előadás is mutatta, hogy oly íróval van dolgunk, a ki az eszmék világában körültekintett, a bölcsselem irodalomtörténetével és legujabb irodalmával jóformán ismerős. Nem azon korlátolt eszű emberek közül való e jeles író, a kik ovatosan kerülők mindazt, a mi nézetökkel ellenkezik; ő az ellentáborba is betekint, hogy megismerje annak védszereit; sőt messzebb utazásra is elszánja magát, ha nem egyébert, azon oknál fogva is, hogy kijelölje a „Barátságtalan tenger“ zátonyait és örvényeit. Különösen igyekvők tájékozni magát a német szemlélődés terén. S ha nem tanulta el annak mestereitől azt a nyelvhomályt és dagályt, melyet oly méltán megró azok egy részében: elsajátítá ügyes dialecticájukat. Olvassátok értekező nagyobb munkáit. A kis értekezésből, melyet ma hallánk, különben sem ítélhetjük meg teljesen írói egyéniségét. Az egyházi író háttérbe vonult ezuttal. Az akadémia szószékéről, mint illik, csupán a bölcselkedő szólt hozzánk, s a vallás és bölcsselem közös nagy igazságait csak azon általánosságban érinté, mely iránt nincsen felekezeti különbség.

S minő állást foglal el Hoványi mint bölcselkedő? fogják kérdeni, a kik e szép tehetségtű és nagy olvasottságu író iránt, bármi szempontból, érdekekkel viseltetnek.

Jelen előadásában értekező csak a bölcsselem előcsarnokában állapodik meg, hol, ugymond, mindig elkerülhetlenül szükséges a higgadt körülnézés, mely eszmevilágunk eddigi forgását éber figyelemmel vizsgálva, egyrészt a bölcselkedő egyén csallhatlansága felőli balhiedelmet csirájában elfojtja, más oldalról pedig a régi tévelyekbe visszabukás közel veszélyétől tetteg óv. Értekező nem tartja szükségesnek e végett a régi és új bölcsselem nagyobbára célátvesztett kísérleteinek történeti és bíráló rajzát adni. A mélyebb szemlélődés lehetséges irányai, ugymond, nem oly sokfélék, mint képzelhők. „Évezredes lógonyként inog az eszmeelviség (idealismus) és valóelviség (realismus) vagy a középkori névbeliség és tárgybeliség közt bölcsészettünk világórāja. Úgy látszik, az emberi vizsga és bizonyos korlátokon belül ide oda vándorolhat; de ha körutját egyszer megfutá, ismét csak előlről kezd. Tehát az eszmék nagy-szerű tengerén néhány kitűzhető zátony az, melyen a vigyázatlanul evezők hajója gyakran fenakad, s egypár feneketlen örvény, melybe, ha roszul kormányoztatik, menthetlenül alácsülyed.“ Kép nélkül szólva, philosophiai rendszereink egy részét, kellő módosítással, többé kevesbbé gyö-

keres javítással megállhatónak tartja értekező; míg a többiekkel, lényeges hiányaik miatt boldogulni lehetetlen. Például, ugymond értekező, Hegellel, az ő elveivel és módszerével, Hegelen túl menni nem lehet, hanem egészen új alapon kell építeni valamit.

De minő lelki műszerrel fogjunk a bölselem alapjainak vizsgálásához? A philosophia tiszta észtudomány levén, halljuk mondani, okvetlenül észszel és pedig kizárólag azzal kell bölcselkedni. Azonban értekező megmutatja, hogy e szabályt, a keleti népek képzelem-szülte világnevezetétől le egészen korunk nagyhirű természetphilosophiájáig, nem igeu tartották meg, s a színre legelvontabb észtudomány emberei sem mindig csupa hideg értelemmel bölcselkednek, hanem olykor szükség esetében a költészet melegbe vidékeire is át-átcsaponganak. Mintha jobb uton járnának, úgy hiszik a száraz fogalom mesterei, kik állítólag egyedül elméjükkel dolgozván, az érzékfölöttieket korántsem akarják az élnék képzelem szeme elé állítani, hanem csak a rideg értelemnek szeretnék valamiképp megfoghatóvá tenni. Igen de nagy baj az, jegyzi meg értekező, hogy szellemi életéről az ember majd mindig csak hasonlatokban tud és szokott beszélni, s ennél fogva, Balmes szerint, értelmi eszméinket rendesen érzéki képzetek kísérvén, a fölcserélés veszélye igen nagy és folytonos. S különben is az emberiség legfőbb ügyeit érdeklő kérdések nem hideg észlet által, hanem a szellem benső létteljébe ható önismeret útján oldatnak meg. Jelesen a legfőbb valónak ismerete korántsem egyedül az elvont értelem működésének eredménye; lelkünk teljes erejének, úgy szólván egész lényegének kell e magas cél felő irányoztatnia. Csak is így, az emberi szellem összes tehetségeinek összhangzó közremunkálásából eredhet valami jó. Ellenben az okoskodó ész elkülönítő félszegség mindig megboszulja magát: merő elnefuttatással fajul vagyis a bölselem torzképe, *sophistica* lesz. Minő légvárakat építhetni ez uton, értekező a német szemlélődés köréből vett példákkal mutogatta, melyekben az elmélet csak az elme élete, holott ha biztosan akarunk járni a magas szemlélődés ösvényein, egy részről a lélek gyakorlati szükségzeit és tehetségeit latba kell vetni, más oldalról az életet, a meglevő tagadhatlan valóságot, mint olyat, egyszerűen elfogadni.

Csakhogy ez mind régi dolog, mond értekező; s az újabb bölselem minden áron valami újat, eredetit akart volna létrehozni, mely hű vágnak eredménye a saját, külön álló rendszerek gyártása. Socrates ez értelemiben nem volt volna igazi bölcselő. Platonál sem lehet szó igazi rendszerről; de azért jeles párbeszédeiben fenséges eszmék szórva el, magvai a legnemesebb bölcséleti fejleménynek. Leibnitz, a nélkül, hogy tulajdonképeni rendszert alkotna, mennyi szépet, jót, igazat tanít; míg Wolf, ki az ő gondolatait rendszerbe szedé, mesterének alapnézetét eltorzítá. Azonban nem akarja értekező a szabatos előadás, a helyes összefűzés érdemeit tagadni, csakhogy a tartalom igaz, az irány jó, az elvek alaposak legyenek. Az eszmék világában az igazság hasonlíthatatlanul többet ér az újságnál; kivált midőn látjuk, hogy az u. n. föltétel-nélküliség és teljes eredetiség követelése oly gyöngye lábon áll. Úgy látja er-

tekező, s e nézetét az eszmék történetéből vett számos adat egybeállítással igazolta, hogy alig találunk az újabb szerzők műveiben oly bölcséményt, melynek legalább homályos előképét a régieknél meg ne lelünk; s viszont alig van a régi bölcselkedők valamelyikének oly jó vagy rossz ötlete, melyet az újabbak közül valaki föl ne melegített volna. Lát mindazáltal értekező egy tetemes különbséget a régiek és mostaniak tévedései közt: amazoknál t. i. az Isten eszméje a természetbe mintegy magától lesüllyedett; emezek által pedig oda szinte szándékosan levonattik. Megemlítvén itt azon játékokat, melyet a szókkal űznek némely bölcselkedők, kiemeli, hogy a netovábbat e rejtelmes nyelvdagály akkor éri el, midőn a bölcsелеm legfensőbb tájaira emelkedve, vallásos eszmékkel negélekedik. E feladat t. i. a pantheismus örvényéből valami vallásszerűt vagy éppen keresztyén hittanokat kihozni, még oly mesternek sem sikerült, mint Schelling. Mint a régi görög-romai bölcsелеm új platonius meg új pythagoreus ábránddal végződött, hasonló zátonyra jutának az újabbkori pantheisták.

Említ végül értekező két veszélyes sziklát, melyeken a philosophia sokszor végképeni hajótörést szenvedett, t. i. a materialismus és scepticismus. Ezek, ugymond, halálos ellenei minden bölcselemnek, miután annak tárgyát és célját meg akarnák semmisíteni. Midőn a bölcsелеm, az érzékfölöttiek tudománya, a vele homlokegyenest ellenkező anyageeliséggel szembe száll, igazán életre halálra t. i. saját lételéért kell vinni. Megjegyzí értekező, hogy a pantheismus és azonosság tanai vittek sokakat az anyagiság táborába; tehát azon rendszerektől kölcsönzött okokkal hasztalan vívának. Egyébiránt örvendetes jelenet, hogy újabban a materialismus ellen független szaktudósok, természetbuvárok, orvosok is vetélkedve szállanak síkra. Ártatlanabbnak tetszik, de nem kevesbbé veszélyes az anyagisággal, szebb néven naturalismussal rokon kétlő elvűség (scepticismus), mely egy részről a biztos tudományt elérhetlennek állítván, más oldalról meg mindent kézzelfoghatólag bebizonyíttatni követelvén, önmagának ellenmond. Fichte idealis irányu kételgése helyett ma éppen az ellenkező világ-nézet divatos, mely t. i. a kézzelfoghatókon kívül és felül mindent kétségbe von. Ezzel szemben a józan eszménység ügyét pártolja értekező. Egy felől a szellemtagadó materialismus örvénye; más részről a szárnyaszegett philosophiai kislelkűség, mely rendszeren a bölcsелеm alkonyati korszakában terjed. Az emberiség barátjának kötelessége ezekkel szemben a valódi tudomány lehetőségét tetteleg bebizonyítani, a szellem jogait, érdekeit bátran védeni, a józan bölcsелеm elveit terjeszteni. Mindez jól megfér azon okos mérséklettel, mely szerint érezzük, hogy az örök igazságot véges elménkel teljesen kimeríteni soha sem fogjuk. A bölcsészeti zátonyok és örvények szemléjében éppen az elfogulatlan önismeretre mutató philosophiai szerénységet tűzte ki értekező végeredményül. Szép nyilatkozását olvassuk ennek az ifjabb Fichte munkáiban. Okos mérsékletre, a józan középut keresésére mutat jelenkori bölcselőink azon törekvése is, hogy az ellenkező rendszereket egymással meg akarják egyeztetni. Ideje is az egyszer eltévesztett rossz

utat elhagyni, s jobb ösvényre térni, habár nem is újra. De hol találjuk meg azt? Lelkiünk mélyében. A bölselem, valahányszor válságos, kétes állapotba jutott, mindig az ember valója, lényege fölötti tájékozás által segíti magát. Mindenekelőtt jó anthropológiát és pszichologiai biztos alapot kell szerezni, melyre a szemlélődés valami állandót építhessen. Az öntudat első tényeinek kiemelése és helyes értelmezése lehet egyedül kezdete minden józan bölcselkedésnek. Hasonló élénk mozgalmat látunk a rokon gondolkodástan mezején, hol Prantl az eddigi kísérletek elégtelenségét történetileg mutogatja. Új pályaszakon áll, még sincs készen, mint az öreg Kant gondolá, e szükséges előtudomány. E téren is kijelölve értekező némi örvényeket, bizik, ugymond, a magyar nép józan ép eszében, férfias erélyében s tette kész, inkább gyakorlati, mint melázó jellemében, hogy a túlságázó elmefeszítés korcs szüleményein kapni nem fog, s a már annyiszor zátonyra jutott álspeculatio majmolását magának philosophiai feladatul kitűzni esze ágában sincs. A bölselem eddigi fejleményeiben és eredményeiben nincs legkisebb ok a legjelesebb tudósok által tört ösvény elhagyására; mint annak hí történetírója, Ritter tetteleg bizonyítja.

De melyik rendszert kövessük tehát? Mely iskolához szegődjünk? kérdi az olvasó.

E kérdésre főbb vonásaiban ismertetett értekezése végén így felel Hoványi ur: „Korunk egyik főfeladata, minden oldalról tájékozni magát s a múlttól tanulni, mire van a jelen tudománynak szüksége. Hasonló vizsgálatok eredménye természetesen elég jó és sok rossz, több konkoly mint tiszta buza levén, ebből előleg is nem annyira tevőleges, mint főleg tagadó elvgyűjtés vagy válogatás — eklektika — következnek: t. i. ovakodva kerülni kell a majd mindenik iskolában felmutatható hibát; a jót pedig nem kiszaggatva összeférezelni, hanem inkább ellenőriti, irányadóul folyvást szem előtt tartani, midőn a bölcselő saját rendszerét felállítja. Édes anyai nyelvünkön is szépen cseng a józan ész szava, melytől népiünket valami fenhéjázó dagálylyal vagy kétszínű rejtelmes homálylyal csak elidegenítenők. A tiszta gondolatot mindig tisztán ki lehet fejezni. Nekünk dolog kell és tartalom és életre ható igazság; nem pedig üres hang, ha még oly elmésen forog is a légben. Mentsen az ég bennünket oly szemlélődéstől, mely buta vaksors rabigájába görnyesztvén a szabad lelket s érzékiség mocsarába fulasztván az emberi nem legszentebb meggyőződéseit, népiünk erényét s erélyét tönkre tenné, nemesszinte jellemét megmérgezné, legdrágább szellemi kincseit elrabolná, legszebb reményeit örökre elhervasztaná stb.“

— Ezen ülésben foglalta el székét HUNFALVY JÁNOS is, kit szintén a közelebbi nagygyűlés választott levelező taggá.

Értekezésének czíme: Strabón és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter K. nézetei a földiratról, vagyis a földirat tárgya és feladata.“

Ugy hiszi értekező, főleg azon okból érte őt az akadémia megtisztelése, hogy a geographiai tudomány meghonosításán munkálkodjék. S

e munkálkodásának mintegy programját terjeszté elő ez előadásban, a tudomány főbb képviselőiben mutatván fel, mikép fogták föl e tudományt már az ókorban, s mint fogják fel ma. Értekezésének azonban, terjedelménél fogva, csak második részét, Büsching és Ritter nézeteit a földírat-rót, adta elő ezuttal.

Mi ez érdekes és igen tanulságos előadásból Ritter nézeteit ismertetjük kimerítőbben: az értekezés többi tartalmát csak igen rövid vázlatban bocsátván előre.

A középkorban, mondá többek közt értekező, s kivált az újabb kor kezdetén, földünkéről és annak lakóiról sok részben szaporodtak ugyan az' europai népek ismeretei: a földíratí tudomány mindazáltal nem haladt századokon által. Csupán az államok leírását értették e tudomány alatt. Utóbb a statistikát is különválaszták attól, s önálló tudománynyá emelték. A földírat azután csak országok, kerületek, helységek határainak leírásával foglalkozott, s önálló tudomány névére sem volt érdemes. Végre föllépett Büsching (1724—1773.), s fáradatlan szorgalommal egybegyűjtván a szétszórt geographiai anyagokat, megint bizonyos rendszerbe hozta. A földírat, mint tudomány, legalább meg volt az általmentve. Büsching munkájának első kötetei: „D. Ant. Fr. Büsching's neue Erdbeschreibung“ 1754-ben jelentek meg, s 1766-ban már hatodik kiadást értek. Azelőtt egy europai népnek sem volt rendszeres s némileg teljesnek mondható földíratí kézikönyve. Büsching a sajátképeni földírat tárgyait csak igen röviden adja elő bevezetéseiben, annál hosszabban tárgyalja az ugynevezett politikai geographiát, egybekevervén azzal a statistikát is. E tárgyalási mód hosszas ideig uralkodó volt, annak mondhatni ma is. A magyar irodalom alig mutathat föl geographiai művet, melyben Büschingénél magasabb szemponttal találkozunk. Talán az egy Rajcsányi „Világegyetemében“ (Pest 1846.) akadunk némi nyomára az újabb nézeteknek. A legújabb időben megjelent tankönyvek még Büsching színvonalára is alig emelkednek. Ezt mondhatni például Kuttner Sándornak magyarra fordított „Kis általános földíratá“ról is. De nemcsak nálunk, hanem a külföldön, Németországon is a legújabb időkig nagy részt Büsching reedszerét követték. Galletti és Balbi például csak annyiban különböznek Büschingtől, hogy újabb statistikai adatokat nyújtanak, több földíratí fogalmat és műszót magyaráznak, s több tekintettel vannak a tulajdonképeni helyíratra (topographia.) Németországon azonban lassankint új irányban kezd fejlődni a földírat, Már Leyser (Commentatio de vera Geographiae methodo. Helmstadii, 1726.) helyesen figyelmeztetett arra, a mit Strabo után ismét elfeledtek, hogy a földíratban nem annyira az államok változó országlati határaitra, mint inkább a földterületek természeti határaitra kell ügyelni. Herder és Heeren kimutatták az országok természeti viszonyainak nagy befolyását az emberi nemnek s az egyes nemzeteknek fejlődésére és művelésére. Ezzel nyerte meg a földírat igazi alapját és jelentőségét. A földírat egyes ágai, a hegy, víz- és népirat most mind nagyobb terjedelemben és alapossággal műveltettek. S az új lendületet nyert

természeti tudományok is hatalmas befolyást kezdtek gyakorolni az összes tudományokra, de különösen a földíratra. Ennek anyaga tehát mind nagyobb mértékben növekedett, úgy annyira, hogy azután kellőleg feldolgozni s helyes rendszerbe foglalni sem bírták. Azért sokan ismét feldarabolták az anyagot, s így nemesak a földíratnak matematikai, physikai és politikai részei külön válva maradtak, de még a physikai földíratot is feldarabolták s külön tárgyalták a növények, állatok és ásványok földíratát. Elvégre a geographia szót mindenre alkalmazták, a hol bizonyos térbeli eloszlásnak, elterjedésnek helye van. Így született az „égi geographia“, az „orvosok geographiája“ stb. S ez zavar még napjainkban sem szűnt meg egészen, noha Ritter Károly az igaz földírat rendszerét már 1806-ban körvonalozta, Guts-Muth folyóiratában (*Zeitschrift für Pädagogik*). Ez értekezésében kifejtett elvek szerint írta a nevezett tudós munkáját: „*Die Erdkunde im Verhältnisse zur Natur und Geschichte des Menschen*“ (2 kötet, Berlin, 1817—18). Ez csirája azon nagyobb munkának, melynek Áfrikát tárgyaló első kötete 1821-ben először jelent meg, s melynek bevezetésén s tökéletesítésén Ritter még folyást dolgozik. A nagy munka teljes címe: „*Die Erdkunde im Verhältnisse zur Natur und Geschichte der Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie, als sichere Grundlage des Studiums und Unterrichts in physikalischen und historischen Wissenschaften*.“ Az ezen munkájában követett rendszert Ritter maga jellemezte és körülírta azon értekezéseiben, melyeket a tudományok királyi akademiájában Berlinben elmondott s melyeket azon akadémia „Tárgyalásaiban“ találunk. Ez értekezésekben, melyeket egyenkint elsorolt értekező, körülbelül ekkép értelmezi Ritter a földíratot: A földírat földünk s az egyes földterületek viszonyainak tudománya vagyis oly tudomány, mely leginkább földünk felületének tércével foglalkozik, melyben ezek bizonyos erővel felruházvák s a természet bármely országához tartozó s bármily alaku tárgyakkal megrakvák. A földírat tehát az egymás mellett elterülő helyiségeknek és viszonyaiknak leírása, midőn ezeket mind magokba véve, mind legegyszerűsebb földi tüneményeikben s legkülönösebb (specialis) előfordulásokban leírja. De nemesak puszta leírás, mert lényege abban áll, hogy ne csak az egyes tárgyakat és viszonyokat számlálja el, hanem hogy a földileg kitöltött terek viszonyainak s helybeli és egyetemes földi tüneményeinek összekapcsolatának tudománya legyen, vagyis hogy annak, a mit leír, törvényévé emelkedjék. A földírat feladata, hogy a földkerekség összes viszonyait, t. i. tereinek s az ezeket elfoglaló tárgyakra viszonyait mind magokban, mind egymásra való vonatkozásaikban kikutassa s felmutassa. Tehát a földíratnak ki kell írkedésnie s föl kell mutatnia: 1. a terek számtani viszonyait, azaz összegeiket, távolságaikat, nagyságaikat; 2. a terek mértani viszonyait, azaz alakjaikat, idomjaikat, kiterjedéseiket; 3. a terek anyagi kitöltéseit, földünkön való elterjedésök viszonyai, körei és törvényei tekintetben, s a jelenségeket, melyek ama kitöltéseknek földünkön létező

egymáshoz való viszonyaiból, s a terek összegeihez, nagyságaihoz és távolságaihoz való állásukból és alakulatukból erednek. A terek anyagi vagyis a természet erői s a természet három országa által lett kitöltéseihez, t. i. a geognostikai viszonyoktól föltételezett földkéreghez, az oly sokféle szövetű és kiterjedésű növénylepelhez, s e nemeiben és fajaiban s elterjedése öveiben és köreiben oly annyira változatos állatvilághoz még az embervilág járul különböző nemzeteivel és szellemileg lelkesített egyéneivel. Ritter tehát a földíratnak, hogy földünk összes viszonyait felmutassa, hogy a holt anyagok halmaza helyett a földi viszonyok rendszerévé váljék, mennyiség- és természetani, természetrajzi és történelmi elemeit különbözteti meg és emeli ki. Mellőzzük a földírat mindezen részeinek bővebb ismertetését. A kitészép tudomány érdekel, — s melyik mivelte embert ne érdekelné az? — bizonyára megolvassa egész kiterjedésében Hunfalvy előadását. A mi célunk csupán ismertetés, csak előleges figyelmeztetés. S ehhez képest elégnek tartjuk röviden kiemelni, hogy, a mint az eddig mondottakból is kitetszik, Ritter felfogása szerint most már a földírat a földkerekség összes természeti, s az embervilág műveltségi viszonyainak tudománya, mennyiben azok léteges kapcsolatban állanak, egymásra folyton folyvást hatnak, egymást föltételezik és módosítják, s magasabb egységben, az összes földi életben összeolvadnak, Ekkép a földírat igazán földismévé válik, s Ritter méltán földismének is czimezi munkáját. Az így felfogott földíratnak vagy földismének pedig okvetlenül összehasonlítónak kell lennie, s Ritternek, mint az igazi összehasonlító földírat alapítójának, ugyanazon érdeme van, mint azoknak, kik az összehasonlító nyelvészet alapítói. Valamint a nyelvtények és nyelvadatok holt halmazába csak az összehasonlító nyelvészet volt képes életet lehelni, úgy a földíratí anyag is csak Ritter összehasonlító eljárása által nyert életet és jelentőséget s maga a földírat csak ez által nyerte meg tudományos alapját. Azért a földírat mint tudomány csak Ritter föllépése óta indult új fejlődésnek. Különösen a föld felülete és egyes részei viszonyainak a különböző méretek szerinti tárgyalása, a törzs, tagosulat, szigetcsoportulat, partfejlődés, partkiséret viszonyainak, azaz alap-alak és tagoknak s több efféléknek kutatása és feltüntetése, a mértani alakok alkalmazása stb. mindezek Ritternek „drágán szerzett tulajdona.“ Kimutatta ezek szerint Ritter az utat, és módot, melylyel a tudomány természetes, tehát egyedül igaz rendszerét fölépíteni lehet és kell. De magát a rendszert a rendelkezésére eddig álló anyagokkal még nem építette föl. Ritternek még a sokféle elszórt anyag összegyűjtésével, megbírlásával, megválogatásával kellett küzdenie, s azért főtörekvése oda ment ki, hogy minél teljesebb repertoriumot szerezzen, mely ne csak a nevek, hanem a tények, eredmények, s az irodalom leltára is legyen. S e munka közben nem indult ki az önkényes, szokásos, kézi könyvbeli fel- és beosztásokból, merelv, jobbára hamis földíratí fogalmakból, melyeket az egyetemesről, rendesen merőben hibásan a különösrre vittek át. A tömegekből s egészen belátható szemléletekből kiindulva, elsőben részletesen s ítészet-

tel iparkodott magát a térileg, természetszerint elkülönített helyiségekben tájékozni; aztán a részleteket az egyívű tartozó csoportokban, a leg-egyedibb jelenségek, viszonyok s mutakozó törvények szerint, az erők hatásaiban s egyidejű téri köreikben igyekszik felfogni, s végre a különböző csoportok összekapcsolása által megint egyetemes leírásokra, viszonyokra, szerkezeti törvényekre emelkedik minden helyiség természeti s egyéb működéseire s a szerves és élő dolgokra nézve. Hogy e czélt elérhesse, szükséges volt a történelem legrégibb évkönyveit s a legrégibb, mind bel- mind külföldi utazók tudósításait épen úgy, mint a jelenkor történelmi és utazási tudósításait felhányni és átvizsgálni, szükséges volt az irodalom ismeretlenebb részét is felhozni, hogy az adatoknak forrásaikból meritett közlése által itészeti megbírálsuk lehetővé váljék. Fölidézte Ritter az elmúlt idők minden emlékeit, közbeszötte a fölfedezési történeteket, papi és hős mondákat, hittérítők tudósításait stb; feltüntette az éghajlati, plutói jelenségek elterjedését, hol helyszerű alakokban, viszonyokban mutakoznak s a tartományok földtani, növény- és állattani viszonyait, a mint helyszerűsitve, jellemzőleg, térileg és törvényadólag föllépnek. S mindennek nem hiába való ékességnek és mulattatásnak kellett lennie, de tartalmas teljessége által a legelevenebb szemléletre hatnia, hogy az egésznek felfogására fölemeljen.

Ime a földírat, a mint Ritter annak tárgyát és feladatát fölfogta. Ime a fölfogás, melylyel e tudományt köztünk Hunfalvy János mivelni igérkezik.

Valóban alig van, ki erre köztünk inkább volna hivatva, már azon iskolánál fogva, melyen keresztül ment. Kellő jártassággal bír ő azon segédtudományokban, melyeket a földírat mivelőjében Ritter fölteszen. Világtörténelmi tanulmányainak irodalmi emléket is bírjuk tartalmas kézi könyvében; s az újabb időkben természeti tudományokkal is foglalkozott, minő sikerrel, több jeles czikkéből megítélhetjük. „A geographusnak a természetbuvárok vállaira kell állania“: mond maga Hunfalvy ur. Ő megszerezte ez álláspontot. Említsük-e otthonosságát az utazási irodalomban? Említsük-e egyszerű, könnyű előadását, elbeszélésre különösen alkalmas, tiszta, szabatos nyelvét? Alig van író, ki stylus tekintetében nagyobb haladást tön rövid idő alatt. Am vessük össze világtörténeti kézi könyvét újabb dolgozataival, különösen azon cikkekkel, melyeket a Budapesti Szemléből ismer az olvasó! Megannyi szép tulajdon, mely miatt irodalmunkra nézve előre is nem kis nyereséget jósolhatunk Hunfalvy ur azon ígérete után, hogy a geographiai tudomány meghonosítására intézett törekvése mellett, élete földadatául tekinti az egész földre vonatkozó egyetemes földírat, valamint hazánkat különösen tárgyaló munka szerzését. Oly sokoldalú ismeret, oly szép teltség mellett sem könnyű feladat, minővel Hunfalvy ur rendelkezik; nem kis feladat különösen az utóbbi. „Fájdalom — jegyzi meg maga értekező — fájdalom, a mi irodalmunk még igen hátra van e tekintetben. Eddigélé nemcsak az egész földkerekséget tárgyaló oly munkánk nincsen, mely némi teljességgel bírna, s a tudomány mostani igéyczeinek valamennyire megfelelné, de még

saját hazánkról sem birunk Ritter szellemében irt munkát. A régibb és újabb időben nálunk megjelent munkák rendesen csak politikai és statisztikai oldaláról írják le hazánkat, természeti viszonyait csaknem egészen elhanyagolják. Sőt országunk természeti viszonyainak megismertetésére a szükséges előmunkálatok is hibáznak még nagy részben. Nem birjuk még országunk faunáját, floráját, az ásványi és földtani, a meteorológiai és klimatológiai viszonyokról legfőlebb egyes értekezéseket mutathatunk föl.

Junius 20. — Természettud. oszt. — TÖRÖK JÓZSEF
rendes tag foglalá el székét, melyre a közelebbi nagygyűlés megválasztá.

Török Józsefet, a debreczeni ref. főiskola jeles tanárát, mint természettudományi írók rég ismeri a közönség. Pályamunkája, melyben „A két magyar haza első rendű gyógyvizeit és fürdőintézeteit” természet-, vegy és gyógytani sajátságaikban vizsgálta, s a melyet akademiánk 1847-ben 50 arannyal koszoruzott, csak nem rég jelent meg második, újra átdolgozott és bővített kiadásban. E nagybecsű monographiát, mely a természettudósok észleleteit a gyakorlati orvos tapasztalataival egyesítve adja elő, köztetszéssel fogadta az összes magyar sajtó. S nem ok nélkül. E mű ugyanis, szakértők egyező véleménye szerint, a tudomány mai színvonalán áll; s rendkívüli tartalmassága mellett, irány szempontjából is dicséretet érdemel. Nyelve ugyanis mindenütt szabatos, tiszta, világos. Mindenek fölött becses azonban előtűnik az érintett munka, mint jókora adalék hazánk természettudományi ismertetéséhez. Többször mondók, hogy hazai természettudósainak feladata, a tudomány terjesztése mellett, leginkább hazánk természettudományi leírása. Többször érintők, hogy egy mivel nép nem járhat azon földön, melyet honának nevez, azzal a közönnnyel, melylyel Babylon és Ninive romjai fölött legelteti nyáját a nomád arab. Mondók, hogy a tudományos érdeken kívül nemzeti érdek is fekszik abban, hogy hazánk földének ismeretét magyar természettudósok leírásából merítse a tudós világ; s Magyarország ne legyen hasonló azon barbár népek által lakott földrészekhez, melyekbe koronként külföldi tudósok indulnak fölfedezési expedíciókra. Nem is említjük ezuttal ama közvetlen anyagi hasznokat, melyek földünk kincseinek ismeréséből áradnak reánk. A M. Gazd. Egyesület nem ok nélkül utaztatja geológusainkat. Nemzeti becsület tehát s tudományos szempont és anyagi érdek: megannyi tekintet, melyeknél fogva a magyar természettudós nemzete rokonszenvére nagy mértékben számolhat. Örvendünk, hogy eköz méltánylat kifejezésére mindig több-több alkalmat nyújtanak természettudósaink; örvendünk, hogy ez elismerés tolmácsolására ismét alkalmat nyújtott maga Török József ur is, midőn a fenebb érintett monographia által tört uton haladva, újabb adalékokat szolgáltat hazánk földének ismertetéséhez.

Ezuttal különösen Debreczen vidéke földtani viszonyairól értekezett.

A vidék szintes rétegeinek vázlata után, leír az alapos műveltségű szaktudós a Debreczen alatt, mely a tenger színe felett 324 lábnyi magaslaton fekszik, 310 lábnyi, tehát a tenger színét megközelítő mélységig

elterülő képleteket; színről színre bemutató e képletek legjellemzőbb kifejezésű tagjait, az ezen képletekben általa gyűjtött, kövülési folyamatnak indult csiganemeket és fajokat, végre e földrétegeknek nemcsak nekeit, hanem vastagságát és színezetét is hiven ábrázoló átmetszetét. E rétegek sajátságai és viszonyai felderítését lehetővé tévők értekezőnek a Debreczenben 1840-től fogva majdnem szakadatlanul helyet talált kutatások, melyek következtében az alföld e fővárosában eddigelé hét fúrt kút jött létre. Ezen kútak különböző mélységűek, u. m. a csapóutczai 22, a hatvanutczai 24, a miklósutczai 27, a piaczutczai 32, a péterfiai 50 $\frac{1}{2}$, a szent-annai 51 $\frac{1}{2}$, a most még munkában levő mesterutczai pedig eddigelé már 46 ölnyi mélységű. A csiganemek és fajok, melyeket értekező ezen rétegekből és pedig a 28—29, 36 és 40 ölnyi mélységben levőkből összegyűjtött és bemutatott, a következők: hosszúdad gyanár (*succinea oblonga*), pos gyanár (*succinea putris*), perge tányér (planorbis spirorbis), szélormú tányér (planorbis marginatus), szaru tányér (planorbis corneus), hétkörvű tányér (planorbis septemgyratus), harna hanyász (*Limnaeus fuscus*), nyomult ajta (*valvata depressa*), mohi babár (pupa muscorum).

Értekező az általa ismertetett földrétegek buvárlatából a tudomány — különösen pedig az alföld vagy a földtanban ugynevezett nagy magyar medence geológiája — számára a következő tételeket állapítja meg:

Az elősorolt és leírt földrétegek mind édes vizi lerakódásoknak köszönik eredetüket, s így az ugynevezett áradmányi (alluvium) vagy ötdőkori képletekhez számítandók. Kétségtelenül meggyőznek bennünket a felől az e rétegekben talált érintett csigafajok, melyek kivétel nélkül élnek jelenleg is, s folyóinkban, tavainkban és száraz földünkön találhatók. E csigafajokra vonatkozólag megjegyzendő, hogy a felsőbb rétegekben találtak még keveset vesztettek színükből, fényükből és átlátszóságukból, míg azok, melyek mélyebben (39—40 ölnyre) fekvő képletekből kerültek napfényre, már a kövülési folyamat előcsarnokába léptek.

Az áradmányi képletek vastagsága Debreczen vidékén túlhaladja a 300 lábat, minélfogva értekező azt hiszi, hogy — leszámítva a legnagyobb folyók: a Mississippi, Ganges, Nil, Duna stb. deltáit — földgömbünkön kevés helyen tudunk oly tetemes vastagságú áradmányi képletet felmutatni, mint a nagy magyar medence északkeleti részében, Debreczen vidékén.

A rétegek minőségét tekintve, azon eredményre jutunk, hogy e 300 lábnyi mélységben a televény alatt homok- és agyagrétegek változtatják egymást és pedig összesen hét homok és hét agyagréteg.

Megjegyzendő továbbá a földrétegek minőségére vonatkozólag, hogy azok legnagyobb részint mésztartalmuak, úgy hogy ezen alkotó rész csak a homok és agyagterületek legtisztább kifejezéseiben hiányzik. E hőriülmény értekező előtt államgazdasági szempontból is fontosnak látszik, a mennyiben ez idő szerint a vízmeszlény (hydraulischer Kalk) külföldről szállittatik hozzánk, holott az e célra alkalmas márgafajtaikat mindennap lábainkkal tapossuk.

A csilla (Glimmer) is igen gyakori keverék része a Debreczen alatti elterülő mind homokos, mind pedig agyagos képleteknek s majd kisebb-nagyobb pikkelyekben vagy lemezekekben, majd csak igen apró csillámló pontokban fordul elő. Egészen hiányzani látszik ezen keverékrész a 12 és 20-dik ölnyi mélységben előjövő homokrétegekben, s a 30 és 31-dik ölnyi mélyen fekvő agyagképletben.

A csigákra vonatkozólag feltűnő értekező előtt, hogy homokrétegekben, leg gondosabb kutatás mellett, sem volt képes azokat fölfedezni. Mind a négy réteg, melyekben évezredek óta fogva el vannak temetve, méisztartalmu agyagképlet.

Ködarabok, melyek a folyók medrében hömpölygés következtében inkább vagy kevesebb megkopott felülettel bírnak s ennél fogva a görgecsék (Gerölle) közé számíttathatnak — egyetlen egy rétegben találtak, t. i. a 24 ölnyi mélységben feltűnő agyagképletben. E görgecsék fővenykből állottak elő.

Végre a földrétegek kiterjedését illetőleg eddigelé nincs egyéb biztos támpontunk, mint hogy a jellegző tagok egymástól 600 ölnyi távolságban is föl találtak, miből jogosítva érzi magát értekező azt gyanítani, hogy a tetemes földrétegek mértföldekre is elnyulnak s a nagy magyar medence északkeleti részének kitöltésében jelentékeny szerepet játszanak.

A nagyérdemű értekezést, melynek itt csak végeredményeit közöltük, köztetszés kísérte.

— S most SCHIRKHUBER MÓRICZ kegyesrendi tanár foglalta el az akadémia szószerét, a kísérletek hatását a természettudományok fejlődésére mutatván föl.

Schirkhuber, ha jól emlékszünk, egy történelmi munkával kezdé meg írói pályáját. Utóbb tért által a természettudományok tanítására, s e téren már is egy természettani kézikönyvet és egy derék physisca geographiát köszönhet neki irodalmunk. Székfoglaló értekezése nagy jártasságot mutatott a természettudományok történetében; s a mellett helyes felfogásáról, nézeteinek emelkedettségéről tön bizonyosságot. Bár hallotta volna e rövid, tartalmas értekezést, a ki csak lenézi a zajtalanul működő tudós úgynevezett „pepecseléseit.“ Megtanulhatá vala ez előadásból, mi nagy fontosságu eredményeket állított elő már is a szerény tudós „dolgozó műhelye;“ s tisztelettel hajolna meg azon jelesek előtt, kik fáradságot és költséget nem kímélve, sőt veszélyektől sem ijedve vissza, időről időre találmányokkal lepik meg a világot, melyek a természet titkaiba mélyebben hagynak pillantanunk s előre alig gyanított mérvben mozdítják elő az emberiség anyagi és szellemi érdekeit. — Értekezése végén egy indítvánnyal lépett föl értekező. Miután, ugymond, nyelvünkön oly rendszeres folyóiratok, melyek tüzetesen a természettudományok körébe vágnának, nincsenek : legalább azt eszközölje az akadémia, hogy évenként szerkesztendő naptárába a csillagászati jegyzetek mellé vétesse föl a bel- és külföldi tudósok által tett vagy teendő kísérletek folyamai és eredményei ; igtattassanak be az ország különböző

pontjain tett hiteles észleletek a hev, lég, pára, eső, szél stb. mennyi- és minőségéről. Kétségtelen, hogy ez eljárás nagy szolgálatot tenne hazai tudományosságunknak; s a külföld előtt is emelné akademiánk tekintélyét. Két oly ok, melyek közül egyik is elég, hogy a matematikai osztály, melynek véleményezése alá lőn e kérdés terjesztve, egy vagy más alakban ajánlja ez indítvány elfogadását.

— Junius 27-kén. — Philos., törvényt. és történelmi oszt. — Mindenek előtt WENZEL GUSZTÁV foglalá el, mint rendes tag, azon széklet, melyre többoldalu alapos dolgozatai, különösen ritka szorgalommal üzőtt történetnyomozása folytán oly régen érdemessé tette magát.

Nemrég figyelmeztetett e jeles történetbúvárunk, hogy a szakíróknak megelőzőik munkálatait tekintetbe kell venniök, szaktársaik dolgozatait figyelemmel kell kísérniök, ha azt akarjuk, hogy a szakirodalom működése összhangzó egésznek képezzen. Az irodalomtörténeti tanulmányok e tekintetben nagyon elősegítik a tájékozást. Egyéb szempontokat mellőzve, csak ez egy okból is reudkívül hasznos munkának tartjuk az olynemű dolgozatot, minővel ma Wenzel Gusztáv ur székét elfoglalta. Három hazai történetnyomozó jellemrajzát adta ugyanis elő: Kovacsics Márton György, Horváth István és Fejér György jellemzését. S e jellemrajzok háttérüül vázolta röviden történeti irodalmunk állapotát a XVIII-ik században. E háttér egyszersmind mértéket nyújtott a jellemzett egyéniségek helyesebb megítéléséhez. Sajnáljuk, hogy a több tekintetben érdekes műből csak némi töredékeket emelhetünk ki, egyszerű hallomás után; csak egy két vonást, melyekkel az érintett egyéniségeket jellemzé értekező.

Kovacsicsnak (szül. 1743, meghalt 1821.) életírását is egybeállítá Wenzel ur. Annál becsesebb adalék irodalmunk történetéhez, mert első kísérlet. Írói munkásságáról pedig megjegyzé értekező, hogy az szoros kapcsolatban áll még a Pray és Katona által képviselt irodalommal. Annyiban mindazáltal különbözik, hogy Kovacsics inkább egyes részletes kérdéseket tárgyalt. Munkáinak nem kis érdeme, hogy előkészíték a magyar jogtörténet megírását. — Államférfiúi emelkedettséget azonban hasztalan keresünk e művekben. Kovacsics ritkán volt képes az önállóság azon fokára emelkedni, mely a közjogi kérdések vizsgálására szükséges.

Horváth Istvánról nagyobb lelkesedéssel szolt Wenzel ur. Érinté mindenekelőtt, hogy e férfiú történelmi tanulmányaira nagy befolyást gyakoroltak Virág Benedek, Trenka, és Lendvay Márton, kit Kovacsics-csal viszonyban is megemlített. A mi Horváth tudományos érdemeit illeti: ugy hiszi Wenzel ur, hogy ezekről megjelent munkái után nem ítéletünk. Megfelelkezvén a latin mondatról: „vita brevis ars longa” folytonos tanulás volt Horváth élete; s meghalt, mielőtt csak annyira is vitte volna munkáit, hogy mások megérthessék. Évről évre biztatá magát, hogy véget ér a nagy munkában, melyet tervezett; de folyvást új meg új nehézségek megoldásával kellett küzdenie. E körülményt, ugymond ér-

tekező, ne téveszszük szem elől Horváth megítélésében. A nemzeti muzeumban levő kéziratait tanulva, be kell látnunk, hogy oly nagyszerűen kezdte munkásságát, hogy soha hafejezhető nem volt. Munkái csak töredékek, melyekből őt nem lehet megítélni. Sok nézetét, a melyért megrovják, maga megváltoztatta utóbb. Egyaránt tévednek ez okból föltétlen ócsárlói és azon tanítványai, kik mesterük minden állítására esküsznek. Horváth irataiból mind anyagi, mind alaki tekintetben tanulhatni. Eddig csak anyagi szempontból fogták föl; holott értekező szerint, inkább formaszertü modorát kell vizsgálnunk, s abból ítélnünk meg. Már első föllépése jeles kritikus főnek mutatta őt. Műveiben nagy olvasottság párosul a legtisztább hazafisággal, s a magyar nyelv kezelésében, minden különzségei daczára, mesternek kell vallanunk. Egyéb nyelvekben csekély jártassággal bírt. Munkáiban kétségkívül sok van, a mi pusztá tapogatózás, merő hypothesis; egyes nézeteit mindazáltal őstörténeteinkről igazolják Rawlinson, Oppert és Bunsen. Jól ismeri értekező Horváth etymologiai vizsgálatainak gyöngeségét: de ne feledjük az őstörténelmi tanulmányok bolygó fényeit, melyek oly könnyen félrevezetnek; ne feledjük a nyelvtudomány akkori állását. S aztán az Árpád utáni historiára nézve is vannak érdemei Horváthnak, annál becsesebbek, mivel önálló felfogást tanusítanak.

Ha nem is ugyanezen szavakkal, de körülbelül ilyen ítéletet mondott Wenzel ur Horváth Istvánról. Méltányos és több tekintetben alapos ítélet. Ugy tetszik mindazáltal, mintha a derék értekezőt a kegyelet sokérdemü tanára iránt egykét pontban messze elragadta volna. Nem szólnék, ha fontos irodalmi szempontok nem förognának fen. Senki sem tiszteli inkább, mint e sorok írója, Horváth István hazafiságát, nagy olvasottságát, stylusa erejét, mely minden művében mutatkozik; elismerem nemcsak önálló, de helyes felfogását is egyes műveiben az Árpád utáni korszakból. Másként áll a dolog őstörténelmi munkáit illetőleg. Az irodalomtörténetíró kénytelen az író csupán megjelent műveiből ítélni meg, mindaddig, míg az érdekeltek az elhunyt író hátrahagyott műveit is ki nem adják, főleg a midőn a tanítványok a mester hibás tanaira folyvást hivatkoznak. Különbön örökké ki leszünk téve azon módszer veszélyének, mely értekező szerint is, hiányos nyelvismereten, hibás etymológián s egy részt legalább tapogatózáson és hiu hypothesiseken alapult. Mi van Horváth István ki nem adott jegyzetei közt: részünkről, a kik hibásnak valljuk módszerét, nem törődünk vele. Mi nem lihetjük, hogy a hibás módszer egészben helyes eredményekre vezethetne. A tanítványoknak volna kötelességök napfényre hozni a mester véka alá rejtett irataiból a rectificált nézeteket, melyeket Wenzel ur egész általánosságban említett. Miután többször változtatta nézeteit egyben és másban, a nélkül, hogy közrebocsátá vala: nem tudhatjuk még azt sem, vajjon e nézeteket is végső megállapodásaiul vehetni-e. Értekező maga mondá, hogy oly nagyszerűen kezdte munkásságát Horváth István, hogy befejezhető sem volt. Hol itt a megállapodás? S vajjon oly példa-e ez, melyet követésre mintául vehetünk és ajánlhatunk ifjainknak? Nem egyértelmű-e: merőben

terv nélkül indulni meg a tudományos kutatások mezején, vagy elérhető határok kittizése nélkül kalandozni? Kalandorság egyik és másik; mint egy jeles pétervári tudós atyai figyelmeztetésül írta egyik hazánkfíának, kinek kutatási vágya kezdetben szintén nem ismert határt. Végre azon állításban sem osztozhatom, hogy Rawlinson, Oppert és Bunsen újabb vizsgálatai igazolják Horváth István őstörténeti nézeteit. Horváth a s é m i nevekben (Káin stb.), s é m i népekben (filisztim) kereste a m a g y a r t. Rawlinson, Oppert és Bunsen a sémi népek addig nem ismert h á t t e r é b e n tüntetik föl — a m a g y a r t? nem, hanem csak a magyarral rokon t u r á n i nyelvet és népeket.

Azonban bocsánat e kitérésért. Térjünk vissza az érdekes előadásra.

Legkevésbbé kedvezőleg bírálta Wenzel ur Fejér György irodalmi munkásságát. „Sokat írni, ez is egyike korunk nyavalyáinak“: mondá Külcsey. Ugy látszik értekező előadásából, e betegségben szenvedett Fejér György is. Mondják, már ifju korában fogadást tön, hogy minden évben egy munkát ad ki. Irt is, a mint életírásából tudjuk, a theologiától a kenyérsütésig a szó teljes értelmében mindenről. Ide azonban csak történetírói munkássága tartozik. E részben, ugymond értekező, alig van része a magyar történettudománynak, melyet Fejér György felvilágosítani ne törekedett volna. Vannak e történelmi művek közt önálló vizsgálatok, polemiák, mások vizsgálatainak ismertetései stb. E munkákon már nagyon látszik az újabb idők s a külföldi, főleg a német irodalom befolyása. Legnagyyszerűbb, mondhatni a magyar történetírásban nélkülözhetlen mű: oklevélgyűjteménye, a „Codex diplomaticus“, mely azonban kevés gondnal, kritikátlanul van szerkesztve. Idézetei, másolatai többször hibásak, ugyanazon oklevél többször előfordul stb.

A korszakot, melyben a jellemzett három férfiú több másokkal együtt működött, á t m e n e t i névvel illeté Wenzel ur. E korszak jelleme általában: a nagyobbszerűi historiai felfogás, új módszer, új styl hiánya; gyöngye kritika; egyoldalúság a nézetekben, még oly férfunál is, mint Horváth István; fontos kérdések (minő a nemzet életére, sőt külviszonyaira is vonatkozók) elhanyagolása stb. S e korszakkal szemközt, a külföld történelmi irodalmának futólagos jellemzése után, szembetűnőnek mondá értekező korunk haladását. Jelenleg a munkaerő czélszerűbben van felosztva, s hazánk történelme az európai tudományosság színvonalán miveltezik stb.

Wenzel után NEY FERENCZ levelező tag köszöntött be. Szűz beszédének — ha szabad e parlamenti műszóval élnünk — tárgya volt: a d i v a t e r k ö l e s i s ű l y a. Ugy értesülénk, hogy egy nagyocska műnek csupán töredéke ez értekezés. A munkának magának czime lesz: E l m é l k e d é s e k a z e r k ö l e s i v i l á g k ö r é b e n. Tartalma: Általános bevezetés. I. A d i v a t r ó l. A d i v a t e r k ö l e s i s ű l y a. 1. Általános szempont. 2. A bölcsészet viszonyulása a divathoz. 3. A divat lényege. 4. A divat nemei. II. E r k ö l e s i h a r c z a k o r e s d i v a t h a t a l m a e l l e n. 1. Egy-két futólagos pillantás a multa. 2.

A divat fajainak jelen uralma különböző tárgyak körül. 3. A divatot tápláló és ápoló mozzanatok. 4. Fegyverek a korcs divat ellen. 5. Gyakorlati út és mód a korcs divat ellen irányzott eszközök alkalmazásában.

Végül PODHRÁDCZKY József rendes tag lépett a szószerkekre. Nem kevesebbet kívánt megmutatni, mint azt, hogy a dualismus, mely a parz vallást különösen jellemzi, szükségkép meg van minden pogány vallásban. A mythologok mindnyájan ellenkező nézetben vannak. Értekező azonban kereken kimondá, hogy a mythologok — egy Grimm, Bunsen, Castrén, Rawlinson és mások — még azt sem tudjuk, mi a dualismus; ezt csak értekező tudja. Nem háborgatjuk e boldog hitében.

IRODALMI SZEMLE.

AZ UJABB NÉMET KÖLTŐK.

Az újabb német költőkről sok tekintetben érdekes cikket irt nem rég a német irodalom alapos ismerője, bár nem mindenkor eléggé szigorú bírāja, Saint-René-Taillandier. Tapasztalt engedékenysége a jelen esetben csak annál nagyobb súlyt kölcsönöz cikkének, melyet e sorokban töredékesen, a főbb eszméket kiemelve, ismertettünk.

A költés valamint a műbírálat terén, ugymond az idéztük francia író, alig volt valaha nagyobb zavar.

Sok a tehetség, tetemes a szétforgácsolt erő, a közmunkásság gyakran érdekgerjesztő, eléggé érezhető a fölemelkedés a közműveltség színvonalára, de semmi kapocs, semmi törekvés s irányközösség. A nagy Németország irodalmi mozgalmában nincs meg a nagy mesterek testülete. S ha van is némi izgalom, nem üres és terméketlen-e az? Igaz, hogy a történelem, philosophia, közművelődés s hittudományi kritika szempontjából tekintve, a nagy Németország most is forr- és gyűpontja a tanulmányoknak, kísérleteknek. Az egyetemi munkásság nem lanyhult, az akadémiai jelentések félreismerhetlen becsűiek, a nyelvtudósok társulata, mely évenként körutat tesz a kitünőbb városokon keresztül, szítja a buzgalmat a tudósok táborában, vitakérdéseket támaszt, melyeknek végeldöntése befoly a közművelődésre. A tudományok e térein föllelhetők a szabatosan körülírt tömbök, megnevezhetők a pártfőnökök, a szóvivők. Szükség-e emlitenünk Grimm Vilmost és Jakabot, kik oly sikerrel, anynyi hévvel dolgoznak a nemzeti szellem emlékjelének beillő nagy szótáron, mely a Göthe nyelvét egészen bevonja működéskörébe. Idézzük-e

Fichtét, ki pártja élén bátran és erélyesen küzd a spiritualismus ostromló ellen, mind az orvostan, mind a természettudományok terén, mialatt Ritter és Brandis a történet és bölselem hagyományait tarlozzák össze s fölügyelnek az ó eszmék és tanok szentegyházára? Említsük-e Mommsen, Sybel és Häusser historiai oskoláját, melynek elvei már is háttérbe szorították Ranke Leopold élelmű, értelmes de túl a rendén rideg és diplomatikus iránynézeteit. Fölösleges továbbá a hellenisták, germanisták és orientalisták testületeinek, czéheinek elsorolása. A ki látkörét szélesbiteni kívánja s termékeny eszméket ohajt gyűjteni, bátran mehet Németországba, s bizonyára dús aratással tér vissza. Mi azonban nem tartozunk azok közé, kik az irodalmat csupán a komoly művek keretébe ohajtanák berámázni. Mi fuvall lelket a bölselem és maga a theologia mozgalmába is? Mi azon tápnedv, melyből azok életerőt, termő képességet merítenek? Kétséggkívül a nép erkölcsi élete, a szív szükségai, a szellem vágyai. Ha a tudósok hadteste mellett nem léteznék a laicus osztály — a nép, mely él és dolgozik, létesíti az eseményeket, hat rájuk és visztaást tapasztal, — örül és szenved fölvaltva: a bölselem és hit-tan merőben elvont elméletekre lenne utalva s alakszerű iskolai gyakorlattá válnék. A legnagyobb bölcselkedőknek is sok fáradságba kerül, hogy a közszellemet magasb eszmekörbe emeljék, — mert hisz ők is azon kor és társadalom szüleményei, mely fölnevelkedésüknek szemtanúja volt. Önlegesen fejt ki mindegyik azon nép erkölcsét, melyhez tartozik. A népélet, minden nemzet e belterjes öntudata, különféle alakokban nyilvánulhat; a leghűbb, legélénkebb nyilatkozási mód a képzelem irodalma: a dal, a regény és színiköltészet. Érdekes tudni, mit tár elénk ez irodalmi ágak közül az első t. i. a versköltészet. Az egyetemes német irodalom válságponton áll, s e válság fő jellemvonása: a ziláltság, őszhangnőküliség. Jellemzi e válságot azonban ama törekvés is, mely a közértelmiség magasb lendületére irányul, s mely egyik előjele a kora folyógyulladásnak.

Lássuk tehát a költészetet szorosb értelemben, azon tiszta költészetet, mely ezelőtt huszonöt évvel oly kedvesen zengett Svábország és Thuringia völgyeiben. Uhland és Rückert még élnek. Szavuk ugyan elnémult; s ők hallgatnak — talán mert az ihlet megszűnt őket látogatni vagy mert a fölszínre került új nemzedék között elszigetelten képzelik magukat. Nem a költés főnökei többé, kik a zajongó sokaságot tekintélyökkel és befolyásukkal mérséklék, — de neveik azért most is kedvesen hangzanak. Szerencsések a költők, kik dicsőségüket nem kockáztatták. A csend, melybe zárkoztak, az elhagyatottság, mely az egyedüliséghez szegődik, nem von le méltóságukból. Az ősz haj alatt nyugalom és önbecsérzet rejlik, s bátran elmondhatják: „Betöltök hivatásunkat, hadd zengjenek az újonczok, lássuk, fölérnek-e elődeikkel!“

Ha az új költők nem is helyettesítik Uhlandot és Rückertet, Körner Justint és Grün Anasztázot, de jóakaratan bizonyára nem szenvednek hiányt. A legtávolabbról sem panaszolhatni, hogy a költészet tanulmányozása Németországban parlagon heverne, az ipar és üzérkedés visz-

szatartanak a szellemet az eszményiség keresésétől, s az anyagiság általános túlsúlyra küzdené föl magát. A költők, illetőleg a költő jelöltek száma fokozatos mérvben nő. „Magnum proventum poetarum annus hic attulit“: mondhatnók Pliniussal. Egy idő óta e kivételes évek közönséges esztendőkké váltak. Bámulok rajta, hogy vannak műbírók Németországban, kiket csupán e verses és rimes lapok foglalkodtatnak szüntelen. Göthe mondá, némely intim versekre vonatkozva, hogy írjon bárki egykét lap költeményt, az elragadó olvasmány lesz, csak egyszerűen, természetesen és őszintén legyen írva. Fájdalom, a nagy mester ez állítását sokan vették szószzerinti értelemben a germánok hazájában. Hány szegény teremtés formált igényt élettörténete elbeszélésére, a nélkül, hogy valódiilag élt volna. Kiki föltárta érzelmeit, unalmait, szenvedéseit, vágyait — s így egy gyermekes bizalmaszkodások évről évre sokasodnak.

Annál rosszabb a kritikusokra: mondja valaki. Nincs joguk panaszkodni. Miért nem hallgatnak? Miért nem jelölnek ki e hévnek komolyabb tanulmánytért. Valameddig ők igyet vetnek ez énekekre, a hangverseny sem fog megszűnni. Ép ez a bökkenő! A német kritikusok egy részét a költők állhatatos ragaszkodása bizonyos csalképekhez vezeti tévutra; a másik rész meg, Göthe szavaira emlékezve, feszülten várja, mikor kél ki egy igazi költő e nagy hangyabolyból; a többi pedig jól tudván hogy a költemények hozzájuk intézvék, átnézik azokat — hisz más úgy sem nyulna azokhoz. Ha fölkiáltana valamelyik közülök Mirabeauval: „Hallgasson az az ötszáz száj!“ kétségkívül epés kötekedőnek tartanák. Azután meg a műbírák a kölesönös jóviszony fejében maguk is készítenek verseket. Így például Marggraf Herman, ki különben becsületes, szorgalmas söt szabatos író, — egyszerre csak meglepi a közönséget egy dalgyűjteménnyel:

„Sans qu' un commandement exprés du roi lui vient.“

Hagyjuk azonban Margraff Hermannnt s munkatársait, Gottschall Rudolfot, Lau-t, Hennebergert, mint szintén az irodalmi szemléket a Morgenblatt-ot, Europa-t, Litterarisches Centralblatt-ot és a Deutsches Museumot hadd folytassák tovább is a necrologiaik szerkesztését. Térjünk az élőkhez.

Azon dalköltők között, kik legújabbban Németországot elborították, egyedül a Pfau Lajos költeményei önállóak, eredetiek, mint a kinek fiatal tehetsége, gazdag képzelme, s ügyessége a nyelv kezelésében kivételes tünneményekül tekinthetők Verseit, melyeket egyszerűen ily czím alatt adott ki: „Gedichte von Ludwig Pfau, Stuttgart 1858.“ rohamos, kéjmármoros hév jellemzi, s eredetiség a gondolatokban és műformában. Mesterei inkább lehettek a „Burschenschaft“ régi képviselői vagy a Hegel-iskola tudorai, mint a párisi költők. Szegény mesterek, sovány tanok; de Pfau emelkedettekké teszi azokat az érzelem őszintesége, a kifejezés erélye által. Olvasóit nem naturalismusának édessége, de lelkesültsége bájolja el, mely utóbbi, ha némelykor tévuton bolyong is, nem szűnik meg az élni és működni ohajtó szellem mozgására utalni.

E fiatal túlesapongásokat nem lehet kárlozhatni oly korban, hol az egyetemes lehangoltság és lankadság közepett a fiatalság többé nem lelkesül azon eszmékért, melyekért egykor szíve földobogott. „Az év elvesztette tavaszát”: mondá az athenei szónok. A tavaszi nap, habár borús sőt viharos volt is, fölér a téli fagyasztó napokkal. Ha majd az ihlet, melyet Pfau elvitázhatlanul bír, magasabb eszmékért lelkesíti e költőt, ha majd a haza, szabadság, szerelem és a bölcelem tárgyai lesznek költészetének is tárgyai, nem pedig az érzékek heve, a szűzek széttépett fátyolai; szóval ha majd emberek számára fog irni, Németország újabb irodalma egy költővel fog gazdagodni.

Németországnak nincsenek vallásos költői. A középkortól napjainkig, Vogelweidei Walthertől Stolbergig és Novalisig jelentékeny állást foglalt el a vallásos elem a germán költészetben. Az újítás nem tartotta föl ez irányt, sőt a vallásos elem forrásait fölfrissíté, sokasítá. A múltnak e hangjai most is utórezgenek, s legujabban is egyike azon férfiaknak, kik Németországot alaposan ismerik, egy tudós, ki a középkor énekmaradványait remekül teszi át a jelen költészet terére, a Niebelungen, Percival és a „Heldenbuch” fordítója, Simrock Károly jól összeállított vallásos költemény-füzért adott ki e cím alatt „Deutsche Sions Harfe von Karl Simrock Elberfeld 1857. Vannak pietista költők; vallásos költőt hiába keresnénk. Vallásos költőnek nem nevezhető, a ki egy kis egyház számára költ, s a kit csak egy szerényebb egyházközség ismer. A valóban vallásos költő hangjai hasonlóak az orgonáéihoz; majd lágy, majd erős hangokban, alázatosan vagy magasztosan, de minden hívőhez szólanak Szükség továbbá, hogy a vallásos költő ne tartsa magát mereven ugyanazon tárgyakhoz, de sőt éljen, vegyen részt az emberiség emótióiban. Mennyivel hatásosb lesz szava, ha miután a természeti érzelmeket megénekelte, az igaz vallásosság hangján zeng föl. A költők, a kiket Simrock összeállított, p. o. Vogelweidei Walther, strassburgi Gottfried, würzburgi Konrád e tekintetben remek előképek; hymnusaikat nem egy zárda, de a németországi keresztyénység számára irták; ovakodtak a litániák végtelen ismétlésétől — dicsőítették a tavaszt, a harezot, hazát, s e tevékeny élet közepett a lélek magába száll s a gondolat istenhez emelkedik s a költeményeken keresztülvonul a vallásos irány. Im, ezen költők beszélnek méltóan az égről, s képesek oda emelni a lelket; a mi azokat illeti, kik csak határozott kis kör számára daloltak s irtak, p. o. a berlini szenteskedők és a müncheni ultramontanoknak, s a „Kreuzzeitung” és a „Historische und politische Blätter” olvasói számára: ezek minél több verset halmaznak föl a keresztyén hittételek s a hittani erények fölött, annál kétségbevonhatóbb illetők hatályossága. Ez ítélet egyaránt szól a katolikus és protestans egyházi költők nagyobb része ellen. Ha közülök egy, a keresztyén és szabad szellemű Sturm Gyula, az evangéliumot dicsőíti a XIX. század nyelvéen: a többiekből csak a felekezetiesség szelleme szól.

A legujabb költők nem igen tüntetik ki magokat. Térjünk vissza tehát azon írókra, kik már biztos állást vívtak ki, Németország

legkiválóbb költői jelenleg azok, a kik mintegy tizenöt évvel léptek föl. Im' egy pár, kikről nem lehet elfeledkezni: Lingg Herman, Hartmann Móricz, Heyse Pál, Geibel Emánuel, Bodensteht Frigyes. Műgond, a művészet cultusa, az irodalmi hagyományokon alapuló műizlés, párosulva új dolgok utáni törekvéssel: ezek azon vonások, melyek e kiválóbb írói egyéniségeket a többiektől megkülönböztetik. Van-e bennök ihlet, mely megragadja az értelmet s a költészetnek jogszerű működési kört jelöl ki? Alig hiszem. A tudósokat, a finom elme-élő szellemeket gyönyörködtetik ugyan, de a nagy nemzet alig ismeri őket, a közérzelem nem viszhangozza szavukat. Még e szemlélődő Németországban is erősebb hangok kellene, hogy a közönyt, az anyagiasságot legyőzzék. Lingg Herman költeményeiről, melyek „Gedichte von Hermann Lingg.“ czim alatt 1857 ben harmadik kiadásban jelentek meg, sokat beszélt már a kritika. Ihletett versszakain bizonyos epikai szellem vonul át helyenként; a költő rohanó léptekkel hatol át a történeten a legújabb időktől napjainkig s nagy vonásokban rajzol, melyek Kaulbach frescoira emlékeztetnek a berlini muzeumban. Kár, hogy az egész csak töredékekből áll. Azt mondhatná valaki, hogy egy nagyszerű költeményben az összes emberiség sorsát föl akarta ölelni, de kifogyott a lélekzésből. A töredékek szépek; de hol az egység, a kapocs, mely a szerte ágazó eszméket összeffűzze. Görögország kezd meg a kardalt, jelentve a világnak a régi homály megszüntét, a világosság érvényre jutását, s a lelkesülést az örök szép és igaz iránt. Majd Nagy Sándor harczdala hallható, ki India meghódítására tör. Aztán Caesárt látjuk bevonulni a világvárosba, tomboló néptömeg kíséretében. Attila, a normannok, a fekete halál, Timur és a tatárok árnyképei vonulnak el előttünk, s e sajtószzerű képcsarnokat a Don Juan d'Austria dicsőítésére irt lepantói győzelem dal zárja be. Mi azután az értelme az ily kísérleteknek? A többi csoportozatok is, melyek a gyűjteményt kiegészítik, hasonló fény- és árnyoldallokkal bírnak: a styl erélye, a képek nagysága s az eszmék és érzelmek ziláltsága, széthangzása. — Költőre mutat a munka, — de miért hallgatja el e költő a rejtély felét, miért áll meg az ének közepén? Lingg erélyes hangjai a germán képzelem egyetemes bágyadságában ámulatot ébresztettek; a Rajnán innen azonban e költemények, ha lefordíttatnák, igen kisszerű fogalmat ébresztenének a germán költőről.

Lingg a bajorországi költők csoportjához tartozik, melyben Geibel, Heyse és Bodensteht tünnek föl. Annál inkább sajnálkozni lehet azon körülmény fölött, hogy Lingg nem engedett szabad röptet képzelmenek; legalább új elemet honosított volna meg e költői czéhben, mely úgy is közel áll az elszunnyadáshoz. Geibel és Heyse gondos művészek, sok csinnal és tisztasággal dolgoznak, de nem sokat törődnek koruk erkölcsi viszonyaival. Úgyesen kicsiszolt versszakaikban, igen is finom lélektani tanulmányaikban egyetlen élő szó sincs, mely a XIX. század embereihez szólana. Mintha valamely aranykorban élnénk, hol a költő egyedüli kötelessége, szedni a művészet virágait; tanácsadásra, a fájdalom enyhítésére, férfias kötelesség betöltésére semmi szükség. Geibel

nagyon is parancsoló kötelezettségeket vállalt magára Németország irányában, — s a német államtestület egy költőt sem fogadott annyi jóakarrattal. Az első versgyűjtemény, melyet ezelőtt 14 évvel tett közzé, most már 45-ik kiadást ért. Geibel sikerét az érzelmek tisztasága, a forma nemessége, s kiválólag azon remény idézték elő, melyet maga iránt ébresztett. Sok év, hosszas szünet után ismét előlép egy költeményfüzérrel. „*Neue Gedichte von Emanuel Geibel Stuttgart 1857.*“ Jó alkalom volt, hogy adósságát lefizesse. Mily gyönyörrel hallgatták volna hangjának melódiáját, ha fölemelné a lelket s bátoritaná a közszellemet. Minő újság lenne most Németországra nézve egy oly költő, oly valódi költő, ki akár harag akár lelkesültség által fölrázná a köznemzeti öntudatot szenderéből. Geibelnél nincs meg e törekvés; szép tehetsége henye hiábavalóságokkal bibelődik. Ha kiveszszük a formát, száz évvel hátrább tehetjük versei keltét. Ugyanezt mondhatni Heyse költeményeiről. Bocaccioból kivenni egy meseszöveget, azt átönteni, elrendezni, indokolni, s az elbeszélésbe beolvasztani egy pár lélektani részletet, megküzdeni az olasz próza szabatoságával és kellemével: mindez igen jó iskolagyakorlat, de nem oly költő hívátása, ki kora nemzedékének élén áll. Ha a „Cyprusi arát“ (*Die Braut von Cypern. Novelle in Versen von Paul Heyse mit einem lyrischem Anhang. 1856.*) olvassuk, szinte roszul esik, oly mestert látnunk, a ki még mindig tanítvány és semmit sem merészel. *Bodenstedt* legalább nem tartja magát a mult műveihez; fordít, átülteti nyelvére az egykoru költöket s a szabad és ügyes áttételek nyerevényekül tekinthetők. Puskint és Lermontoffot ő ismertette meg a német közönséggel, s legújában egy dalgyűjteményt bocsátott közre, melyben Dzserszsovinak az „Istenhez“ írt gyönyörű odája is foglaltatik. Az orosz puszták költészetének revelatioiba közbevegyíti saját gerjedelmeit. Inspiratiója szabad, átgondolt. *Bodenstedt* sokat utazott. Miután Francia- és Oroszországot bejárta, keletre ment, s haza térve, magányba vonult s most tapasztalataiból merít újabb meg újabb eszmekincseket. Egy hiánya van geniusának: az erő önérzete; hogy úgy mondjam a szabad lélekzetvétel. Mind hármukra nézve jobb lenne, ha nagyobb tárgyakra fordítanák a styl azon művészetét, melyet annyira vittek. Vannak emberek, kik gondolat szabadságra vágynak, s ha megnyerik nem használják azt. Szeresd századodat, tanulmányozd azt, élj annak szokásai szerint, osztozzák keserveiben, örömeiben, meríts lelkesedést a közszellemből, s a költészet szerény naszáda, mely az előbb fűvénytortalon akadt, tovasiklik a folyamon.

Mindenben nehéz mértéket tartani. A semmit nem merészlő írók mellett állanak a kik sokat mernek. Húsz évvel ezelőtt, midőn a politika berontott a költészet terére s a versszakok a pártviták viszhangjai lőnek, *Putz*. Robert volt, a ki a zűrzavaros hangversenyben legnagyobb zajt ütött. Ritka biztossággal kezelte a nyelvet — ihlete azonban rhetori volt. Barátai folyvást arra ösztönzék, szentelje magát egészen történeti tanulmányoknak. A siker, melyet a hallei egyetem tanári székén kivírt, tanúskodik hivatottságáról. Különösen a kritika, mely erkölcsi kér-

désekkel foglalkozik, s Németország irodalomtörténete mellett hazafiságot tanít, — ez az ő valódi tere. Sok kutatást tanusítanak eszmédús munkálatai. A sajtó története, a német színirodalom fölött tartott előadása: megannyi bizonyosága tudományosságának, írói ügyességének. Legújabbán Holberg dán költő műveit fordítá németre becses kritikai jegyzetekkel. Most meg, nem sikerült regény- és beszélyírási kísérletek után, ismét föllépett egy gyűjteménnyel: „Aus der Heimath. Neue Gedichte von Robert Prutz Leipzig 1858.“ Ha szerzőnk botránnyal akarta legyőzni a közönyt: célt ért. Avagy politikai szenvedélyektől kelle a költőnek sikert koldulnia? Azon korban, midőn a fiatalság örömeit és lelkesültségét dalolhatta volna, a democratia rögtönzéseit szedte rimbe. S most, midőn hangja megférfitódott, tapasztalatai gazdagodtak, most midőn tanácsadólag szólhatna a fiatalsághoz s inthetné azt honszeretetre, az emberiség tiszteletére, a hitre és vallásosságra: dicsőíteni kezdi a lelkesültség minden hangjain az érzéki szerelmet. Világos példa erre a Canzoniere költemény szövege. Prutz versei a közérzület merevültségét sejtetik velünk.

Legsajnosabb azon körülmény, hogy bizonyos párisi irodalom utánzása látszik az egészen; mi ha önkénytelen, még nagyobb baj. Irodalomtörténeti művében, Voss és Bürger fölötti tanulmányaiban maga Prutz hivatkozik folyvást a német traditiókra; ő hirdeti leginkább a hazai cultusát s a hűséget a nemzeti geniushoz. S aztán oly csufosan meghazudtolja önmagát! Méltán félhet a közvélemény ellenőrségétől.

Ha széttekintünk a szorosb értelemben vett tudományosság terén, szemünkbe ötlék lépten-nyomon a közvélemény közönye, az írók gondtalansága. A német társadalom s a képzelem között szakadás tátong. Az irodalom nem hat a társadalomra, s a társadalom nem hat azokra, kik a socialis viszonyok esetelésével foglalkoznak. Nincs szabály a művészre nézve; nincs utasítás a képzelemnek, mely ide-oda csapong az irodalom minden elv és korlát nélkül tévedez, ha föl is merül egy jobb mű, a véletlennek tulajdonittatik az érdem. A legjobb német költemények távol Németországtól születnek. Mig Prutz Robert az északi és déli, vagy, mint a híres Wienbarg Ludolf húsz évvel ezelőtt mondta, elfeledkezik az őt könnyező világról s verseng a franczia realirányú regényírókkal: a hazájából száműzött német költő, Hartman Móricz Párisban ad ki egy versgyűjteményt, melyből szülőföldének kedves illata árad. E könyv czíme „Zeitlose Gedichte von Moritz Hartmann 1858.“ Szembeszáll a téllet — a germán tudományosság jelen helyzetével. A versszakok kecske alatt el van fátyolozva a szomor. Nyelve hajlékony és frís az ihlettől. A gyűjtemény gyöngyei a „Symphoniák.“

Szóltunk a költészet főképviselőiről. Ez irodalomnak vannak tehetségei, de rossz irányban haladnak. Egyik rész félénk s csak félhangon zeng; a másik meg az első szeszélynek engedve, megfedkezik az egész életében követett elvekről. A hagyomány elhagyta őket, a közöntudat nem támogatja törekvéseiket s csak az van még hátra, hogy a nemzeti genius kívülről fölzengő szózatban találja föltámadását.

FEUILLET OCTÁV ÉS MUNKÁI.

I. Scènes et Proverbes. II. Scènes et Comédies.

III. Bellah. IV. La petite Comtesse. V. Le Roman d'un jeune homme pauvre.

Oly nagy irodalomban, minő a francia, az irányok és mű-rendszerek minden változásai és hullámvázai közt, mindig van egy új tehetőség, ki vagy sokat ígér, vagy meglepőt ad s ki azért kortásaival össze-hasonlítva jelesnek nevezhető és középtők elsőnek, a többenél egy fejfel magasabbnak mondható. E szerep jelenleg, a legújabb francia szépirodalomban kétségkívül Feuillet Octávot illeti meg, kit a fenebb elősorolt művek két utolsójáról a magyar közönség is kedvesen ismer, kinek legújabbán színre is hozott *Szegény ifjút* a francia császárné is megindulás könyeivel tisztelte meg s kiről oly illetékes műbíró is mint Montégut nagy méltánnyal szólván a *Revue d. d. M.*-ban, kimondja hogy ha nem épen nagy író is, de első azon ifjú költők közt, kiknek jelenleg Páris tapsol és a nagy tömeg ismétli nevöket.

Az említett ismertetésből állítjuk mi össze a következő vázlatos jegyzeteket.

Feuillet O. kora írója s minden mások felett leginkább viseli magán azon időpont jellemvonásait, melyben megszólalt. Azon korszak, melyben a romantikai iskola nagyjai épen elhallgattak, de hatásuk még érezhető s nagyszerű énekeik viszhangja minden szívben és minden agyban utánaregett. Azon lázas szenvedélyek utóhangjai, melyek George Sand regényeiben, Musset Alfréd költeményeiben és Hugo Viktor drámáiban valóán kifejezve, még reszkettették a levegőt, mely imént oly viharos vala s most lecsöndesült. Az emberek kigyógyultak a szenvedélyből, de emlékökben meg egész friseségében élt az. A mi elmúlt úgy tetszett mint egy álom, pedig nem lehet kételkedni, hogy valóság volt. — Im e benyomás alatt, im e légkörnyben lett F. íróvá. Azért ő a romantikától tanult, sajátított el sokat, — de mint olyantól, mely már nem uralkodik föltétlenül, zsarnokilag. A romantika a képzelet irodalma, mely mindennek fölt a képzelethez fordul, azt óhajtja elfoglalni s meghódítani. Az igazság kicsinylése és a tényleges megvetése mulhatlan föltételei egy ily irodalomnak; mert ha mindennek fölt a képzeletet akarjuk foglalkoztatni, tul kell tenni magunkat a lehetségesen és valószínűen s elfogadnunk azon álomvilágot, melyben minden valósítható; nem szabad vissza ijednünk a képtelenségtől sem, csak költőiek maradjunk. F. ezt az ellenkező iránynyal csodálatosan egyesíti: tárgyai rendesen a valódiság köréből vaunak véve, de tárgyalási modora határozottan a képzelethez fordul; megkísér-ti az ismeretes valóéletbe a meglepőt beszöni, kiszélesíti a lehetőség határait majdnem az állomvilág határáig, mert szintoly hön okajt elbűvölő — mint igaz látványt nyújtani.

És megtanulta a romantikából a választékosnak és nemesnek sze-

retetét, a művészet jogai tiszteletét szintugy mint a sajátóságos, új és eredeti formák előnyeit. Sőt e tudományt néha tán tulságig is viszi. Annyira szereti a választékost, hogy érette elhagyja az egyszerűt és természettest. Annyira fél a közönségestől és póriastól, hogy kész mesterkelt és fenhéjázó lenni inkább. Ez — kivált elsőbb műveiben — gyakran egyhangúvá teszi; minden alakja és helyzete egyenlő gonddal van leírva s minden személye ugyanazon választékos nyelven beszél. Egyik hőse szavait mintha ő maga mondaná: „asszonyom, azért csaptam át e szélsőségbe, hogy kikerüljem a mailag természetet, mi nekem igen aljasnak tetszik; irtózásom a rossz izléstől tán szenvedéljsre ragad.“

Szóval ő sokat köszön a romantikának; azonban semmit sem vett szenvedőleg át; saját egyénisége, s kétségkívül elményei mindazt átszűrtek; finom, gondos, élesen különböztető és gyöngéden jóakaró szelleme saját színben mutatja föl azt is, a mit átvett. Ez teszi őt eredetivé. Ő olyat próbált, a mit más még nem: a képzelet irodalmának egész költészetét bevezetni a nyugalmas erkölcsi életbe s a becsületes és tisztá életet a veszélyes szenvedélyek ártatlan varázsával ajándékozni meg. Azért hősei az örvény széleig mennek, a széződés gyönyörét élvezik, — de bele nem buknak. A mi a bűnben édes, ő azt kiszívni engedi, — a mi kárhuzatos, azt ott hagyja. A romantikát családiassá teszi. A mi ebben ellenmondásnak látszik, annak elhárítására kénytelenek vagyunk F. munkáihoz utasítani az olvasót.

Mondtuk hogy F. írásainak egy kitünő jellemvonása a gyöngéd jóakarat. Hihetőleg kedélye alapszínezetén kívül élete eseményei is segítették őt azon derült világnézethez, azon szeretetteljes és szeretetre méltó optimismushoz, mely kivált első munkáit áthatja. Élményei bizonyosan nem tanították meg a kételyre, az embergyülelésre és a sors elleni panaszkodásra. Az életnek nem meredékeit, hanem széles és biztos völgyeit ismerete; s emlékei: a siker, melyet megérdemelt, a helybenhagyás, melyet kivivott s a szeretet, mely méltán kíséri. Ily kedvező szemüvegen nézi ő az embereket, az életet, a sorsot, magát a tévelyt és bűnt is. De ne gondolja senki, hogy azért erkölcstana laza — s lelkiismerete tág volna; hogy legyczné vagy kedveltetné a bűnt; sőt tehetségének egyik fényoldala abban áll, hogy az érzelmek bonczolata, mi nála rendesen gyöngéd és finom, soha nem homályos vagy kétértelmű és erkölcsi jogérzete mindig kimondja ítéletét, bármily bonyolult s nehéz legyen is a megoldás és pedig oly határozottsággal, mit eléggé nem dicsérhetünk.

Pedig e finomság s világosság a mélységet sem zárja ki; különösen az elemzésben és leírásokban, hol emberismeret és tapasztalás szerepelnek, legtöbbször valóban mély és igazi. Nem egy példát idézhetnénk reá. S szeretnénk is idézni ha terünk szükvolta mást nem parancsolna. Különösen kitünők e tekintetben azon kisebb művei, melyekkel írói pályáját kezdé. Azonban oly tehetségnek, mint ő, csak hamar éreznie kell, hogy azon rajzok és vázlatok teréről, minőket bármely eszes szemlélő is adhat, főlebb kell emelkednie, jelesen valamely mestermű által azon fokra, mely lyen az ítézet többé nem mellőzheti az íróat hanem illető helyét ki kell

mutatnia. Első terjedelmesebb munkáján, *Bella-h-n* épen ez önéretteljes elhatározás, e nemes törekvés látszik meg. Azonban fájdalom ez nem sikerült annyira mint várhatnók s mint tán maga is várta; talán épen azért nem, mert a szándék föltett és öntudatos volt: hogy most valami kítűnőt kell írnia. Mert bármi kedves és bájos regény is az, létezése szükséges voltát nem látjuk át; mulattat, de eredménye, mélyebb tanulsága alig van. S ez annyival meglepőbb, mert F. máskor e hibába nem esik; ő nem szokott írni csak hogy írjon sőt azért sem hogy csak kedvesen mulattasson; — hanem csak akkor ha valamely erkölcsi felfedezést tőn s valami újat és valót tud mondani. Az olvasó érti a czélt mely F. egyéb munkái, *Dalila*, *A kis grófné*, *A szegény ifjú* által elérve van; de mi a *Bella* mélyebb jelentése? Bájos és kecses elbeszélés az; de kerüljük a mennyire lehet azon regényeket melyek csak mulattatók, azon vigjátékokat melyek csak vigak, azon drámákat melyek csak megindító bonyolulatok sorozatai: oly művek azok, melyek az írónak nem mutatnak helyet ki az irodalomban s befolyásra soha sem emelkednek a művészet birodalmában.

De midőn F. nagyobb művel akart magának nevet és irodalmi rangot biztosítani, észre sem vette hogy egy kisebb novellájával (*Dalilával*) már el volt érve a cél. Ez őt egyszerre népszerűsége emelte s nevét a művészeti és ítései körökből a tömegekhez is kivitte; és megmutatta hogy tehetsége újja — és átalakítható is, saját benső erejénél fogva. *Dalilában* oly hangon és oly erővel szól s s oly hurjait érinti mélyebb érzések és hatásabb szenvedélyeknek, mint előre remélni sem lehetett volna. Addig finomnak és kecsesnek mutatkozott, most erélyesnek és szenvedélyesnek tünt föl, a nélkül hogy művészi öntudatosságából valamit vesztené. Szeretett addig a szinleg rokonszenvesebb hangjain szólni, most a legfájdalmasabb és legkegyetlenebb hurokat pendíté meg; behizelgő vala s most elragadó ékesenszólást fejté ki.

De a hatást mit *Dalila* költött, nem csak igazolva sőt fölülmulva találjuk két utóbbi művében; a nagy közönség tetszése szerint ítélve a *Szegény ifjúban*, szerény véleményünk szerint pedig a *Kis Grófnében*. Ez utóbbiban még több szenvedély és láng van, mint *Dalilában*. S ezért ítélték el — nézetünk szerint igaztalanul — annyi szigorral mondván hogy valószínűtlen, lehetlen, tán képtelen történet. Világért sem az; ritka bizonyára. Két szív története, melyek legyőzhetlen erő által vonatnak egymáshoz s közéjük villámgyorsan és villám erővel gyujtva csap be a szenvedély; épen ezért kellett oly gyászos véget érnie, különben lélektanilag valótlan lenne. Ki látott ily rögtöni szenvedélyt mely szerencsésen végződjék? ily viharos szerelmet, melyre nyájas nap süssön ki? — Mi a mű szerkezetét illeti, az valóban bámulatra méltó. Az első lapok nyugalma, azon erkölcsi biztosság csöndes és hosszú leírása, melyet a hős, munkás visszavonultságában, gondtalanul élvez, — meglepő ellentétet képez azon rettentő viharral, mely a történetet befejezi. Az ég derült és kék volt s egyszerre felhő borult és a villám két vidám könnyelmű teretést sujtott le, — oly hirtelen, hogy az ember azt sem mondhatta: ime!

Sokkal nagyobb tetszést vivott ki a Szegény ifju története, bár megvalljuk, mi azt nem tartjuk oly méltónak arra, mint a két előbbit. Nem mintha szép és jeles mű nem volna; de hiába, tárgyának nem hat mélyébe; lényege helyett felszínén marad. Egy szegény ifju története sokkal szomorubb, küzdelemteljesebb, sivárabb, mint azt F. rajzolja. Az ő szegény ifja nem megy át a nyomor azon iskoláján, mit társadalmunk a padlásszobák lakóinak megnyitott; ő csak megkóstolja a nyomort, hogy édes büszkeséggel mondhassa: én is voltam szegény; de csak addig marad benne mig — mint minden uj kezdet, ingerrel bír a szegénység szintugy mint a gazdagság. Ezért van, hogy a könyv első 50 lapja leg-szebb, legvalóbb és legmeghatóbb; mig t. i. hőünk csak megaláztatást, elhagyatást és nélkülözést ismer. A szerző azt hiszi, hogy ezt tovább is folytatni, igen nagy próbára tenné az olvasó érzékeny szívét s azért siet ifját jobb állapotra juttatni s olvasóit vidámabb mezőkre vezetni. Azután már nem vérkönyvek jelölik a lapokat, hanem az édes elérékenyülés azon könyei, melyeken mosoly ragyog keresztül.

Feuillel írói pályájának ugy mondvá még kezdetén áll, s multja már is nemcsak reményt, de biztosítékot is nyújt jövője iránt. Ő nem forgácsolta el tehetségét elhamarkodott művekre; elvárta mindig a múzsá ihletési percét s azért mosolylyal is lön jutalmazva töle. Lassan és szorgalommal fejté tehetségét s szilárditá eredetiségét. S végre — ritka és becses tulajdon! — nem kívánt más tapsot, csak a jobb részről jövőt, és nem örült más koszorunak, mint a mit megérdemelt; ő nem küzdött a tömegek és karzatok bravo-kiáltásaiért s azért megnyerte ezeket is midőn a kritika tetszését és a műveltek helybenhagyását megnyeré. Az izlés embereinek méltánylatát többre becsülte a durva sikernél s ez érdeme és ez lön szerencséje is.

SZÁSZ KÁROLY.

[illegible]

A

SCYTHÁK NEMZETISÉGE.

AKADÉMIAI ELŐADÁS.

I.

Mikor a mult évben Nyugotázsia őstörténeteit az ékiratok világánál vizsgáltam e helyen : majdnem a szánakozás hangján szólt e tanulmány tárgyáról a magyar művelődés egyik közlönye, fáj-lalva mintegy, hogy van magyar ember, a ki ilyesmivel is fog-lalkozik. Említésre sem tartanám méltónak e megjegyzést, ha egy elszigetelt véleményt tolmácsolt volna. De e véleménynyel mind-annyiszor találkozunk, valahányszor egyegy író a magyar tudom-ányosság határait tágitni akarja bármi téren. Hasonló észrevé-teleket hallunk még most is koronként a hasonlító nyelvtudomány művelői ellen. S midőn a Budapesti Szemle az utazási munkák ismertetését Barth világhírű művének bemutatásával kezdette meg, nem egy ember mondta, még az irodalom terén is : mi közünk nekünk Áfrikához ? Ugyanily megjegyzést vontak magokra egyip-tomi tanulmányaim.

A kérdés az : kell-e nekünk egyáltalában tudomány ; vagy, midőn más nemzetek irodalma a tudományok egyetemét képes

fölkarolni, egyedül a magyar szellem az, melyről azt kell mondanunk: „elég neked Macedonia!“? — A hazai föld ismerete, a nemzet történelme melyik magyart ne érdekelné mindenek fölött? De egy mivelte nép nem hasonlíthat az indiánhoz, kinek földrajzi ismerete alig terjed vadászberkein túl; se az otahajtihoz, a ki dicsekvéssel mondá, hogy ő csak nemzetsége történeteit tudja.

Nem szólok ez uttal a tudás egyéb ágairól, — csak a világtörténetet illetőleg jegyzem meg, hogy a mely nép egyszer kilépett az ugynevezett passiv népek sorából s vágyat érez a civilisatio fölébredt elemeit magában kifejteni, szükségkép érdektséggel viseltetik az összes emberiség sorsa iránt. Korunkban senki sem kételkedik többé azon solidaritáson, mely az emberiség érdekeit a jelenben egybefűzi. — A világtörténelem azt mutatja, hogy e solidaritás kisebb nagyobb mértékben mindenkor megvolt.

A hellén történetírókat olvasva is érezzük, hogy Marathonnál több forgott koczán, mint csupán a kis Görögország sorsa; s Europa népei, a középkor szaggatottsága mellett, alig ismerték egymást, midőn a keresztyénség közös érdeke közös zászló alá gyűjtötte őket. — S a mit egyes korszakokban tapasztalunk, ugyanazt látjuk az idők folyamában, kezdettől fogva. Egyik nemzedék a másiknak vállain emelkedik. A hellén művészet előzményeit Egyiptom, Ninive és Persepolis romjai közt találja föl a műtörténetíró. A „könyvék könyvéhez“, mely az újabb polgárisodás alapja, egy kis nép története a Jordán partjain képezi a bevezetést. S az isteni Plato nem egyedül szent Ágostonnak nyújtotta kezébe a kulcsot az evangeliumhoz. Az újabb korban is az ó-kor remek-íróinak tanulásával kezdődik a tudományok föléledése. Közönségesen ismert dolgok ezek, tekintetes Akademia. S a mit e főbb vonások nagyban mutatnak: igazolva találjuk kisebb-nagyobb fontosságú adatok által az emberi művelődés minden lapján. Egyik lapot olykor nem is érthetni a másik nélkül. Az egyes népek történetei csak kiszaggatott lapjai a világtörténetnek. S annyival inkább áll ez, minél kevesebbé henye epizod valamely nép története a világhistoriában, minél inkább befolyt valamely nemzet az emberiség közös érdekeinek előmozdítására. Az ily nemzet tagja nem dicsekedhetik többé azzal, a mivel a fentebb érintett otahajti lakos; hazája történeteit sem értheti valóban azon kap-

csolatok ismerete nélkül, melyek más nemzetek történeteivel fűzik egybe nemzete viselt dolgait.

Az általános emberi érdeken túl megvan e szerint különös, mondhatni hazai érdeke is a világtörténet tanulásának. S ne higyük, hogy ez érdek csak a történelmi korra vonatkozik.

Az őstörténetek tanulása szintén bir ez érdekkal.

Az emberiség eredetének kérdése nem csupán a nyomozó történetíró és bölcselkedőt foglalkodtatta kezdet óta. A népek ősvallásos szemléletének már a legrégibb korban kiegészítő részét teszik az emberiség származását és leágazását illető nézetek. Ide járul utóbb az eredet régiségével való büszkélkedés, mely egyes népekben szintugy fölébred, mint az előkelő családokban: egyaránt igyekeznek azok és emezek minél meszszebb, minél tekintélyesebb világtörténelmi nevekre vinni vissza származásuk törzsfáját.

Ez igyekezet, bár különböző módon, minden időben nyilatkozott.

A középkor iránya hozta magával, hogy minden nemzet az Eredet könyvében közlött származási táblát vette kiindulási pontul hazai történelmében. Keveset törődtek azzal, hogy az egybefűző láncszemeket nem őrizte meg se a történelem, se a hagyomány: a képzelődés egybekötötte, a mi meg volt szakadva századokon, sőt ezredéveken által. A XVIII. század bölcselmi iránya vetett véget a történetírás ezen nemének; s talán még szigorubban bánt el a középkori nemzeti mondákkal, mint a pogány ősmondákkal a középkor. E közben ugyanazon scepstis, mely a római történet kezdeteit oly merészen felforgatta, előmozdítá a historiai kritika megalapítását. A nemzeti hiuság mindazáltal nem mondott le szép álmairól. Minél kevesbbé élt jelentékeny életet valamely nép a jelenben, — minél kevesbbé az újabb idők születménye volt nemzetisége: annál örömeztobb fordult vissza az ősidők felé. S mint a magyar utazó, ki őseit ment keresni a távol keletre, mindenfelé figyelt, hol üti meg fülét egyegy rokonnak tetsző hang: ily utazásokra indultak most az őstörténetek nyomozói — könyvtáraikban. Forgatták a régi írók foliansait, felhánták az indexeket s pusztá hangok után indulva, halomra irták a jegyzeteket, az idézeteket. Váltig megvolt e nyomozásoknak tudós színe, — valódi tudományos alapok nélkül. A népek rokonsága ügyében ugyanis, a hol a történelmi nyomok megszün-

nek s a hagyomány szálai elenyésznek, physiologiai, kaponyatani, physiognomiai vizsgálatok s a népek vallásos, értelmi és társadalmi, szóval összes szellemi és erkölcsi állapotának egybevetése nyujtanak némi felvilágosítást. Legmesszebb veti pedig világát az ősidők szürkületébe a hasonlító nyelvtudomány, a melynek köszönhetjük főleg, a mit eddig Nyugotázsia őskoráról, a hagyományok fölött tudunk. Az érintett tudományok azonban többnyire a legujabb idők fejleményei; az őstörténetek régibb nyomozóit nem támogathatták vizsgálataikban. Mi különösen a nyelvrokonságot illeti: arról is alig volt fogalmuk, hogy a szók és nevek rokon hangzása csak akkor bizonyít, ha értelmök is rokon, nem gyanítván, hogy ez esetben sem egyszer idézheti elő a szóhasznalatot különböző nyelvekben — a kölcsönzést nem is említve — pusztán a beszélő szerv hasonló alkotása, a hangutánzásból eredt egyformaság, s az emberi hangok scálájának csekély terjedelme: csuda-e, ha még kevésbé törődtek a nyelvnek azon magasabb nemű hasonlításával, mely az anyag, vagyis egyes szók helyett, a nyelvek szervezetét veti egybe, s mint a zoolog, a szervezetek hasonlatából következtet a családi, nemi és faji rokonságra? A nyelvtudomány és ethnographiai ösmeretek fejletlensége mellett legfőlebb azzal vádolhatjuk az őstörténetek egyik és másik régibb nyomozóját, hogy oly nyelvek anyagával is űztek hasonlítást és szójátékot, melyek előttök merőben ismeretlenek voltak; s a történettudomány eddigi eredményeit, mélyebb vizsgálat nélkül, eltasztván mintegy lábaik alól, újra igyekeztek alkotni a világhistoriát — nemzetök számára, ábrándjaikból. Így történt, hogy Kollár a trójai hősökkel hozta összeköttetésbe a szlávok őstörténeteit; míg egy dán tudós, a skandináv nép ősrégiségét bizonyítandó, a paradicsomot is éjszaki hazája rideg égálja alá helyezte. Nem is emlitem egyes német tudósok ábrándjait.

A magyar őstörténetek nyomozása is átment e phasisokon.

A mi krónikásaink és régibb történetiróink is követték a középkori krónikások és történetirók példáját; s az Árpádok származási faja, melyet immár Attilához vitt föl a hagyomány, a világhódító hún vezértől csakhamar Nimródig emelte büszke sudarát. A krónikások naiv hitét utóbb nálunk is tudományosan akarák igazolni, kezdetben zsidó, majd általánosan űzött szóhasznaltásokkal. Otrókocsit a merészebb Horváth István követte, s —

mi tagadás benne — jól esett büszkeségünknek, szintén a paradicsomban keresni szép nyelvünk eredetét, s elhítni — ha a világgal nem, legalább magunkkal, — hogy a gúlák építésétől és Babylon alapításától fogva, a római comitiumok rendezései, alig történt nevezeteseb világtörténeti esemény, a melyben őseink ne szerepeltek volna. A szép álmokért, mondhatni, elhanyagoltuk történelmünk való korszakait; s nem csuda, ha a többi népek csaknem megelégedtek azon nagy szolgálatokról, melyeket őseink az emberiségnek tőnek, az naptól fogva, mikor a népvándorlások eme nagy országutján őri állomást foglalván, egységes államot alkottak az itt talált zagyva népek közt, melyek közül egyik sem birta e földet polgárosítani, s védfalat emelvén a keleti barbar népek hódító árja ellen, biztosítani Nyugot fejlődését.

De nem szándékom e helyen vádat emelni a magyar őstörténetek nyomozói ellen. Nem a mi érdemünk, hanem a koré, mely az őstörténetek nyomozásához szükséges segédtudományokat ennyire is kifejté, — hogy, a midőn méltajuk elődeink hazafiságát, egyszersmind belátjuk tévedésöket.

Én csupán a tényeket constatirozom; csak az őstörténeti tanulmányok hazai érdekét akarom igazolni; s ezt alig mutatja inkább valami, mint azon kiváló előszeretet, melylyel egyes történetnyomozóink e tanulmányokat eddig, mint mondám, történelmünk való korszakainak elhanyagolásával is üzték, s az a nagy részvét, melylyel ábrándjaikon csüggött a közönség.

S ha elismerjük az őstörténetek ezen hazai érdekét: nem el kell-e ismernünk, hogy e tanulmányt is egyetemességében kell üznünk; hogy a világtörténet szálai, melyek elágazásaikban is annyiszor érintkeznek, kiindulási pontokon mindinkább egybefolynak. Az őstörténelem, ilyen kiterjedésben fogva fel, óvhat meg bennünket azon botlástól, melyről fentebb szóltam, hogy megkísértsük újraalkotni a világtörténetet — saját számunkra. Nyelvészeti és ethnologiai tanulmányok mindinkább kijelölik azon népcsaládok megkülönböztető jellemvonásait, a melyekre az emberiség oszlik; s e vonásokat ismerve igazodhatunk el csupán a népek ősrökonsága iránt. Ily előkészületekkel indulva vizsgálódásainkban, nem fogjuk keresni a velünk rokon népeket se árja, se sémi népekben, hanem azok mellett vagy háttérökben. A tér tisztábban ki van jelölve, s meg vagyunk kimélve, újra

tenni meg mindazon vizsgálatokat, a melyek évtizedekig foglalkodtatták az összes tudós világot, s oly eredményekre vezettek, a melyek iránt többé kétség sem foroghat fen. Az ily tényeket, ha indokolásuk bennünket is meggyőz, el kell fogadnunk; s kellő kritikával általúltetnünk irodalmunkba.

E bírálatos átúltetést kezdém meg e helyütt Nyugatázsia őstörténeteiről felolvasott tanulmányaimban. S e tanulmányok nemcsak általános világtörténeti, hanem különös hazai érdekét is felmutatni volt czélom e néhány sorban.

Lássuk most ugyan-e tárgyat példában.

Vizsgáljuk a scythák nemzetisége kérdését. Annál érdekeseb tanulmány, mivel egyszersmind az őstörténetek vizsgálata közben követett módszer hibáit is feltünteti.

II.

Mit érdekelnek bennünket az ékiratok? hallók kérdeztetni.

E kérdés, mint látszik, nem vonja kétségbe az ékiratok általános tudományos érdekét.

Bajos is volna ezt tagadni azon nyeremények után, melyek az ékiratok megfejtéséből már eddig is háramlottak mind a történeti, mind a nyelvtudományra. Más alkalommal előadám, mi fontos mozzanat az emberi művelődés történelmében az írás kifejlődése. Azt az érdeket sem szükség vitatnom, mely azon írásrendszer megfejtéséhez csatlakozik, a melyen az első világbirodalom urai szólottak népeikhez. E megfejtési eljárásban ugyanazon isteni szellem által látjuk vezéreltetve a fölfedezőt, a melynek segélyével létrejött volt egykor a feledékenységbe ment eszme. Csak egy kiindulási pontra van szükség — s az emberi szellem előtt századok, sőt ezredévek után is föllepleztetik, a mi emberi szellem műve. Valóban maga a fölfedezés története nem kevésbbé vonzó, lélekemelő tanulmány, mint az emberi művelődés azon stadiumainak vizsgálata, melyek nemünk szellemi fejlődésének ama fenebb érintett fontos mozzanatát előidézték. S a sziklába vésett jegyek írott forrásokkal gazdagítják a világtörténetet. Legyen elég csupán a bisutuni három nyelvű föliratra hivatkoznom. Ezen föliratok egy részről igazolják Herodot állításait Darius trónralépte s azon összeesküvés körülményei felől, a mely véget

vetett a méd uralom visszaállítására törekvő bitorlásnak; másfelől újabb, fontos részletekkel is gazdagítják a történelem ugyanazon korszakát. Sőt régibb időkre, az emberiség történeteinek eddig homályba burkolt háttérére is fényt derítenek. A nyelvtudományt illetőleg pedig, három nyelvcsalád körét látjuk kiebb tágulni a három nyelvű fölírat olvasása által, melyek közül egyik a másikhöz nyújtotta a fölfedezési kulcsot. Az árja nyelvészek, a szanszkrit, zend és uj persa nyelv segítségével, vizsgálataik körébe vonják azon nyelvet, melyen Cyrus és Darius beszéltek; a sémi nyelvkört az ó assyr nyelvjárással látjuk gazdagodni; míg a fölírat egyik szövegében a scytha nyelvet fedezik föl Oppert és Rawlinson, azon nyelvet, melyen Média és Nyugotázsia némely turáni ősnépiségei beszéltek.

Ime a kapocs, az utóbbi fölfedezésben, mely, a fenebb érintett tudományos tekinteteket mellőzve, közvetlen nemzeti érdeküvé teszi ránk nézve azon eredmények vizsgálatát, melyek az ékiratokból folynak.

Minő népcsáládhoz sorozandók az érintett turáni ősnépek, melyekkel az emberiség bölcsője színhelyén a legrégibb időkben találkozunk? e kérdés sokkal közelebbről érdekel bennünket, mint Europa más mivelt népeit; s e kérdésre csak az ékiratok ugynevezett scytha szövege felelhet legmeggyőzőbben.

Más utakon hiában igyekeztek mindeddig tisztába hozni a scythák nemzetiségét.

A magyar őstörténetek régibb nyomozóinál inkább hagyományon alapuló hit, mint tudományosan indokolt meggyőződés volt a scytha-magyar rokonság.

Emlékeztvén régiekről,

Scythiából kijöttekről, — mi volt természetesebb, mint azon hiedelem, hogy a kik a régi Scythia fenyeiről jöttek e földre, magok a scythák utódai? Feledék, hogy hasonló okokból, mivel Scythiában tanyáztak egykor, tartá Jornandes a gótokat scytháknak. Továbbá a hún-magyar rokonság mindenkor tényül volt elfogadva, melyen senki sem kételkedett közöttünk. S egyfelől a húnok és magyarok, másfelől a scythák erkölcei, szokásai, cultusa, szertartásai és életmódja közt annyira felötlő hasonlatok mutatkoztak, hogy eszökbe sem jutott történetnyomozóinknak vizsgálni, vajjon e szokások, erkölcsök egy része nem az égalj-

tól, a földtől, az egyforma életmódtól volt-e föltételezve, lovas nomád nép levén főleg egyik és másik.

Annál nagyobb volt a meghasonlás a scythák fajbeliségére nézve a külföldi tudósok közt. A régiségbuvár és ethnograph, a történetnyomozó és nyelvész egyaránt fáradoztak e kérdés megfejtésén.

Említők Jornandes nézetét. Azóta, mint Bergmann írja, több mint ötven munka vitatta ezen állítást oly tény gyanánt, melyhez semmi kétség nem fér.

Ez irány ellenében, mely a germanokat, különösen a gótokat, mondá a scythák utódainak, említendő azon nézet, mely a szlávok elődeit kereste Herodot scytháiban. E nézetet, tudtomra, Lindner vitatta legtöbb határozottsággal. „Semmi kétség, ugymond; a szlávok a scythák ivadéakai, mivel nem származtak tőlök mások.“ Ez okoskodás kizárja azon lehetőséget, hogy egy nagyobb részint nomád nép nyomtalanul enyészszék el, oly vidékeken, hol időről időre más-más hódító nomád nép került felül, s özönével elborítá, elsöpré, a mit utában talált, mint a Volga körül hátramaradt őseinket a mongol hordák. Plinius korában is hasztalan keressük immár a scythákat a Pontus partjain. Scythia neve, mely egykor határozott térséget jelentett a Duna és Tanais között, azon nép uralma alatt, melyről neveztetett, már ekkor ingatag névvé lett, melyet északi Ázsia és Europa távol, ismeretlen vidékeire kezdtek alkalmazni; vagy a mint Plinius (Hist. Nat. IV. 25.) írja: „Scytharum nomen usquequaque transiit in sarmatas atque Germanos: nec aliis prisca duravit appellatio, quam qui extremi gentium harum, ignoti prope caeteris mortalibus degunt.“

„Scytharum nomen transiit in sarmatas atque germanos!“ E mondat, balul értve, indíthatá Bergmann közlebb azon ötletre, hogy elődeinek tévedéseit egyesítvén, a scythákban keresse mind a germanok, mind a szlávok őseit. Ime a continuitas! kiálta föl. S hypothesisi felállításában elősegíté azon körülmény, hogy midőn, a scythákról szólván, politikai határokat jelölt ki Herodot, e tág határok közé nem scytha népeket is foglalt be, míg más felől Rawlinson kimutatta, hogy az ugynevezett Scythián kívül is voltak scythák Nyugotázsiában*). Hogy Herodot nem csupán

*) Lásd: Nyugotázsia az ékíratok világánál. Budap. Szemle. III. k.

scytha népeket foglalt egybe Scythiájában, saját szavaiból kitet-szik. „Igen sokan, vagy igen kevesen vannak — ugymond — a sajátképeni scythák.“ Így van ez minden nagyobb nomád néppel, mely bizonyos területen uralkodóvá lesz. Attila birodalmában milyen kis rész volt a hún! Egy ok, a mely előmozdithatja a nomád népek birodalmainak felbomlását. S az ilyen felbomlott birodalom örököseiben kereshetni-e józanul az előbbi uralkodó faj ivadékait? Nem jutunk-e ekkép azon képtelenségre, hogy ugyanegy nemzetből merőben különböző physical jellegű és erkölcsi jellemű népeket származtassunk? Már pedig az ethnologia ilyen különböző jellegű és jellemű népeknek írja le a szlávokat és germanokat, habár egy családba sorozza a nyelvtudomány.

Iliában keressük tehát a scythák közvetlen utódait akár a szlávokban, akár a germanokban. Azon roppant téren, melyet Scythiának nevezett Herodot s a melynek classicus neve azután is sokáig fenmaradt, mikor a scythák rég elenyésztek e földről, alig hagyván egyéb nyomokat magok után királyaik sirhalmain kívül, — e roppant téren, mondjuk, különböző népiségek éltek már a scythák uralma alatt, s rendre german, gót, szláv, hun-magyar és török-tatár népek tűnedeztek föl utóbb, melyek közül, pusztán a földrajzi nevezet után indulva, egyenlő joggal nevezhetnék mindeniket scythának.

Mellőzve tehát az ingatag földrajzi nevet: vizsgáljuk, mennyivel nyujtanak biztosabb kiindulási pontokat a régi scythák fajbelisége, nemzetisége meghatározására a physical typus, a szokások és erkölcsök egybevetése.

Németország több jeles tudósa, mint Boeckh, Schafarik, ki nek szava legtöbbet nyom Lindner szláv hypothesis ellenében, továbbá Rask, Hansen, és mindenek fölött Niebuhr, a jeles történetnyomozó, legújabban pedig Neumann, az érintett alapokon, azon meggyőződésre jutottak, hogy Herodot scythái mongol fajú nép voltak*). Elfogadák e nézetet oly kitünő történétírók is, mint Thirlwall és Grote. (Vol. III. p. 322.)

*) Ost-Europa nach Herodot mit Ergänzungen und Hippokrates von D. A. Hansen, Dorpat, 1844. — Niebuhr'tól: Untersuchungen über die Geschichte der Skythen, Geten und Sarmaten, Kleine Schriften. És: Vorträge über alte Geschichte. Vol. I. p. 179. — Végre Neumann-tól: Die Hellenen im Skythenlande. I. B. stb.

Okoskodásuk alapja mindenekelőtt : a physical jelleg feltűnő hasonlata. Azon vonások, úgy mondanak, melyeket e részben Herodot de főleg Hippokrates fentartott, egészen mongol fajra emlékeztetnek. Még inkább meglep a hasonlat a régi scythák és mongolok közt, ha szokásaikat, erkölceiket, fejedelneik halotti torát, jósaik samanizmusra emlékeztető szertartásait, szóval erkölcsrajzukat vetjük egybe; ha a mongolokról irt utazási és népismeretési munkákat azon adatokkal kezünkben olvassuk, melyeket Herodot és Hippokrates a scythákról nyujtanak.

Bármi meglepő volt e párhuzamban a hasonlat mind a physical, mind az erkölcsi physiognomiára nézve : meg kell vallanunk, hogy a hypothesis ellen, mely ez egybevetésen alapult, inkább vagy kevesebb alapos kifogásokat lehetett tenni

A külső jellegre nézve csak nem rég irta Rawlinson, hogy Hippokrates leírását a scythákról, egybehasonlítván azon leírással, melyet Pritchard a mongol és töröktatár fajról ad, nem találta fel az állított hasonlatot a két arczkép között. „Még, úgy mond, a nomád turk (török) törzsek physical sajátságai leginkább közelítenek a régi scythá typushoz.“ Latham, Anglia egyik legjelesebb ethnologja ez idő szerint, határozottan írja, hogy a scythák nagy, talán legnagyobb része a török családhoz tartozott*). A török typusra nézve azonban eltérők a nézetek a népek physiologiájában. Latham szerint a mongol idomú physiognomia eredetileg a töröknél is a szabály, mely alól a törökországi török ma kivételt képez. Aitken Meigs, a jeles craniograph, ellenben úgy hiszi, hogy a török typus egykor saját jelleggel bírt, mely a mongol és európai jelleg közt közepett állott, átmenetül szolgált. Ha meggondoljuk, mi roppant téren találkozunk ma török törzsekkel, oly különböző égalji viszonyok közt, nem csudálkozhatunk e fölöttlé physical különbségeken, melyek annyira nehezítik az eredeti török jelleg meghatározását. Innen van, hogy különböző írók különböző typust vesznek föl. D'Omalus D'Hallooy (Des Races Humaines p. 83.) a törökkel együvé sorozza a finneket és magyarokat is, mint a régi scythák származékait vagy legalább újabb képviselőit. Aitken Meigs végre a finnben találja föl a régi

*) Varieties of man. p. 78—9. És : Descriptive Ethnologie. By R. G. Latham.

csúd vagy scytha jelleget, melyet határozottan megkülönböztet a mongoltól. A finn kaponya, szerinte, átmenet a mongoltól az europaira.

Bármennyire különböznek is tehát a physiologok: egyeznek annyiban, hogy többnyire az áltaji népek egyikében vagy másikában vélik föltalálni a scytha jelleget. Baer a scytha királyok sirjaiban talált kaponyákat mind a mongol, mind a török, mind a finn kaponyától eltérőknek mondja ugyan, de az europai kaponyákhoz sem találja hasonlóknak. Szerinte a scytha külön törzset képezett, de azon népcsalád körében, melyhez az érintett mongol, török és finn népeket sorolják.

A physiologia ezek szerint nem pártolja a mongol rokonságot: de másfelől azoknak sem nyújt támpontokat, a kik a scythák indogerman eredetét vitatják.

Jól ismerem azon okokat, melyeket e részben a népek physiologiája, főleg a kaponyatan még nem eléggé szilárd alapokon nyugvó elvei ellen fölhozhatni. A nélkül tehát, hogy az épen mondottakból eldöntő következményt vonnánk, menjünk által az ethnologia azon indokaira, melyek a szokások, erkölcsök, vallásos nézetek és szertartások egybevetésén alapulnak.

Rawlinson, ki Herodot magyarázata III-ik kötetében, főleg nyelvészeti indokokból, melyekről alább szólunk, nem kis következetlenséggel indogerman népnek állítja a scythákat, — maga elismeré e részben, hogy Herodot és Hippokrates scythái és a mongolok meglepő hasonlatokat mutatnak. S a benyomást, melyet e részben Niebuhr és mások párhuzama reá tőn, azzal igyekszik gyöngíteni, hogy az erkölcsi physiognomiából, melyet a vonások összege képez, egyes vonásokat veszen ki, megmutatván, hogy azok elszórtan egy és más merőben idegen, sőt néger népeknél is feltalálhatók. Nem szükség mutogatnom, mennyire helytelen ez eljárás, mely egyes vonásokat vet egybe az egész physiognomia helyett, mellőzve a lényeges eltéréseket, minő például a nőnem különböző állása a scytháknál és sarmataknál. Ugy hiszem elég ujjal mutatnom az indogerman eredet vitatóinak ezen eljárására. Nyomosabb azon ellenvetésök, mely a hasonló égalji körülményekből, ugyanazon lovas, nomád életmód hatásából származtatja az erkölcsök és szokások hasonlatát. Ide járul, mond Rawlinson, hogy az egymással érintkező népek könnyen fölveszik egymás

szokásait; meglehet, hogy a mongolok özöne borította el végkép a scythák utolsó maradványát, s ez időben veszi kezdetét köztök némely scytha szokás. Az sem lehetlen, mond végre egy jegyzetben az idéztem angol történetnyomozó, mindig több-több engedményt nyújtva az ellenfélnek, — az sem lehetlen, hogy a scythák egy része csakugyan mongol eredetű volt, habár nagyobb részők az indeuropai népfajhoz tartozott.

Látjuk ezekből, hogy a kik a scythák indeuropai eredetét vitatják, magok is kénytelenek elismerni azon hasonlatokat, melyek a scythák és mongolok erkölcsi jelleme közt első tekintetre szembetűnnek; csakhogy különböző indokokból, égalji viszonyokból, hasonló életmódból s főleg kölcsönzésekből igyekeztek azokat magyarázni. Érdekes volna itt vizsgálnunk, vajjon e tényezők hatása kiterjed-e odáig, hogy a népek szellemi bélyegét, egész erkölcsi physiognomiáját, geniuszát is megváltoztassák? Érdekes volna különösen egyfelől a scythák, hunok, másfelől a góthok közt néppsychologia tekintetéből párhuzamot vonnunk. De a tárgy nagy, az idő rövid; legyen elég tehát e kérdést illetőleg csupán egy szempontra, a scythák vallására szoritzoknom, annyival inkább, mivel e pontot leginkább elhanyagolták mindeddig a scytha-mongol rokonság vitatói.

A különböző népek vallásos nézeteit és cultusát vizsgálván, úgy találjuk, hogy habár a különböző míveltségi fokozatoknak megfelelő vallásos szemlélet létezik, melyet a legkülönbözőbb népeknél, a legkülönbözőbb körülmények közt, egyaránt feltalálunk: az emberiség három nagy nyelvcsaládját mindazáltal saját ősvallásos szemlélődés szintegy megkülönbözteti, mint nyelvek sajátos szervezete. Valamint azonban a népek erkölceinek, szokásainak hasonlításában, mint fenebb mondók, a vonások összegét a vonások összegével, physiognomiát physiognomiával kell egybevetni: a vallásos párhuzamokban is nagy hibát követ el, a ki csupán egyes szertartásokat, a vallásos szemlélet töredékeit veti egybe, s abból von következtetéseket. E hibát gyakor ízben elkövetik, a kik a scythákat az indogerman népek közé szeretnék sorozni. Fontos kérdés ez, tekint. Akademia! mert egyszersmind oly tévedést érint, mely mythologiai nyomozásainkban is gyakran előfordult.

Részemről minél inkább vizsgálom az ó világ népeinek ösz-

szes szemlélődését, minél inkább igyekszem felfogni e népek szellemi jellegét, geniusát : annál inkább meggyőződöm azon osztályozás helyességéről, melyet a nyelvek organismusának hasonlítása után, az újabbkori nyelvtudomány felállított. Így például, a mi a vallást illeti : azt tapasztalom, hogy mindenik nyelvcsaládnak, a mint a történetekben egymás mellett föltűnnek, saját hit-szemlélődés felel meg. A sémi népek közt csak a választott nép, a héber, képez kivételt; a többi törzsek vallásos szemléletét feltűnőleg jellemzi a sabaeismus, jellemzi az indeuropai népekénél sokkal vastagabb bálványimádás. S míg a turani népeknél az elemek tisztelete a daemonológiával egybekötve uralkodott : az árja családbeli népek, mondhatni kivétel nélkül, szellemiebb istenfogalommal jelennek meg előttünk. Amott zoomorph, itt anthropomorph istenekkel találkozunk. „Semmi sincs kivétel nélkül!“ hallok az ellenvetést. „Az indeuropai népek személyes istenei mellett ott van a régi persa vallásban a természeti elemek tisztelete.“ Ugy hiszem, e tüneményt eléggé kimagyarázta Rawlinson, azon készségből, melylyel a persák, Herodot tanúsága szerint, az idegen szokásokat, még vallás dolgában is elfogadták; s azon körülményből, hogy a médek közt scythia törzsekkel is találkozunk *). Azt a dualismust ellenben, mely a zend vallásnak épen lényegét teszi, hasztalan keressük a scythák vallásában. Ez utóbbi vallás, az elemek tiszteletével, jósaival, varázslóival, félreismerhetlenül viseli magán a turáni vagy áltaji népek ősvallása típusát, mely, legalsó fokán, Bunsen szerint is, a samanismus volt. Jól kimutatta Rawlinson, hogy a magismust is kétségtelenül a scythia törzsek táltosai vitték be a persa vallásba. Azon körülményt azonban egészen mellőzte, miként alakult át, a jó és rossz küzdelmének elve folytán, a varázslat azon tudománynyá, mely nem elégszik meg a jóslattal, szellemidézéssel, az istenek akaratának kijelentésével, melynek ismeretére az önkivüli állapot, a zenével, kábitó szerekkel előmozdított extasis és a jelek megkérdezése vezet, — hanem, titkos tudománya segélyével, az isteni balvégzettel is szembeszáll, azt módosítja, elhárítja s általában természet fölötti dolgokat mivel. Az extasis helyébe, a mint a persa magismus

*) Lásd : Nyugotázsia őstörténetei az ékíratok világánál. Budapesti szemle. III. köt. 341. l.

kifejlett, a titkos tudomány lépett. Megannyi különbség; megannyi szellemi ellentét, mely Turánt Irántól elválasztá; s a melyről merőben megfeledezett Zeusz, a ki a scythákat persáknak mondá, s többnyire persa gyökökből igyekvék származtatni a scythá istenek neveit. Mondhatnám ugyan e szószármaztatások ellenében, hogy Neumann hasonló, ha nem több szerencsével magyarázta ugyanez istenneveket a mongol nyelvből; azonban fontosabbnak tetszik előttem azon, eddigelé e kérdés vitatásában mellőzött körülmény, hogy ez állítólag persából kölcsönzött istenneveket, mint istenneveket, hasztalan keressük a persáknál. Már pedig a népek az istenfogalmakat rendesen a névvel együtt szokták átkölcsönözni. Így jelenik meg több sémi istennév sémi névvel a görög polytheismusban; így ment át Ormuzd, ugyane néven, a mongolokhoz. E kölcsönzések azonban mindenütt kivételt képeznek; nincs oly nyomorú, annyira miveletlen nép, mely saját istennevekkel is ne bírna. A vallásos öntudat első ébredését azonnal kifejezve találjuk a nyelvben; vagy, a mint Bunsen mondja, a mythologiai alapnézetek tüstént megtestesülnek a nyelvben, a nép e mindent magában foglaló őskölteményében. Csupán a scythák istenfogalmai és istennevei volnának együlegyig mind kölcsönzöttek? Oly képtelenség, melyre elég ujjal mutatnom S honnan történtek a kölcsönzések? Ez iránt különböző nézetben vannak a tudósok. Míg, a mint érintém, Zeusz mindent a persából magyaráz: Grimm és Donaldson, mint alább meglátjuk, az összes indoeurópai nyelvcsaládot bevonják hasonlításaik körébe. Szótagokra bonczolják a scythá istenneveket, s hasonló hangzású szócskákra tartanak hajtó vadászatot a nagy indogerman nyelvcsalád körében, — oly értelmű szócskákra, melyekből valahogy istenneveket lehesse alkotni. Hogy ily szócskákat találnak: arról előre kezeskedik az érintett nyelvcsalád nagy terjedelme. Csak az kár, hogy azon szócskák, melyekből a scythá istenneveket összerakják, mint istennevek, egy árja nép nyelvében sem találhatók fel. Már pedig a mint bizonyos vallásos szemlélet jellemzi az ó világ egyes népcsaládait: mindenik nyelvcsalád körében bizonyos istenneveket is uralkodóknak találunk. Így vonul végig a dev istennév csekély változatokkal az árja népek nyelvén. Egyedül a scythák képeznének e részben kivételt, az árja népek őslakhelyeinek közvetlen szomszédságában, folytonos érintkezésben, örök surlódásban azok-

kal? Lehet-e ilyesmit föltenni, ha a scythák csakugyan magok is árja nép voltak volna? Nincsen-e igazam, midőn a tudomány körében is visszaállíttatni sürgetem ama nagy válaszfalat, mely Irant Turantól, az árja népeket az ural-áltajiaktól elkülönzé?

Általában szólok az ural-áltaji népekről: mert a vallásos párhuzamokból, a scythák rokonságára nézve, több nem következik. A mongol eredet vitatóinak legnagyobb hibája épen abban áll, hogy azon erkölcsi rajzot, melyet Herodottól és Hippokratestől birunk a scythákról, csupán a mongolokkal vetették egybe, megfeledezvén arról, hogy ama vonások összege szintúgy, sőt néhány főbb vonásban talán még inkább talál más lovas nomád népek erkölcsi physiognomiájával az áltaji családból. Egy két kisebb fontosságu adatot kivéve, mik iránt Herodot roszul is lehetett értesítve, s a melyeket — mint a szolgák megvakítása — a külföldi kritika is kétségbe von, könnyen párhuzamot vonhatnánk a scythák és őseink legrégibb szokásai, erkölcesei közt is. Említem-e a hadak istene tiszteletét a kivont kardban, s a királyok temetési szertartásait és halotti torát? Mintha csak a hunnok történeteit olvasnók!

„De mit használ mindez!“ kiált föl ellenünk közelebb Rawlinson, Herodotus magyarázatában. „Egy dolog van csupán, a mely valamely régi nép rokonságát minden kétségen kívül helyezi: t. i. a nyelv. S a scytha nyelv csalhatlanul indogerman rokonságra utal, a mint ezt Dr. Trithen, az ujjabb nyelvek tanára az oxfordi egyetemen, s Donaldson „Varronius“-ában és Grimm Jakab a „Német nyelv történelmében“ megmutattak.

Nagy tekintélyek kétségkívül. Ám vizsgáljuk tehát eljárásukat.

Kiindulási pontokul az a néhány köz- és tulajdonnév szolgál vala nekik, a melyeket a régi, főleg görög írók fentartottak.

A tulajdonnevek részint földrajzi elnevezések, részint isten- és embernevek.

A földrajzi nevekre Rawlinson maga sem látszik nagy súlyt vetni. Azon téren, melyet Scythiának neveztek Herodot korában, nem a scythák voltak első települők. A VII-ik században Kr. e. vagy talán még előbb átkelvén a Tanaison, magok előtt hajták a cimmereket, vagy a latin írók szerint cimbereket, s nagyon valószínű — legalább egyes folyamok neve arra látszik mutatni --

hogy ezek elnevezéseit fogadták el a scythák. Hány földrajzi név maradt fen hazánkban is a hódítást megelőző korszakból? Bihar nevéből például következtethetnők-e a magyar nyelv szláv rokonságát? S mi könnyű volna a Maros nevét magyar szótörzsből származtatni, ha nem tudnók, hogy e folyam már akkor Maris volt, mikor még az agathyrsok laktak partjain? Soha se feledjük, hogy a nyelvészet csak segédtudománya a historiának, s nem oly forrás, a melyből váltig meríthetünk, egyéb adatok ellenőrsége nélkül.

Az istenek neveire már fenebb megjegyzők, hogy azokat, mint istenneveket, sem egészben, sem szótagaikra bonczolva nem találjuk föl az összes árja népek nyelvében. — De az áltaji népek mythológiájában is hiában keressük: vethetik ellenem. Azonban ez ellenvetésnek kevés nyomatéka van, midőn oly vallásról van szó, melyben a természeti elemek és nem tulajdonnevekkel bíró személyes istenek tiszteltettek. Hogy e vallás lényegében ugyanaz volt az összes áltaji népek ősvallásával: eldöntőbb körülmény a scythák családi rokonsága meghatározásában, mint az az egynehány hellenesített név etymologicus magyarázata, melyet Neumann szintoly szerencsésen származtatott mongol nyelvből, mint Grimm és Donaldson az indeuropai nyelvekből.

Ugyanezt mondhatjuk arról a néhány emberi tulajdonnévről, melyek a görög íróknál, ezek szokása szerint, annyira hellenesítve maradtak fen, hogy e nevek származtatató fejtegetése gyakran inkább a hellen nyelv indeuropaiságát bizonyíthatja, mint a scytha nyelvét. Mennyire változtathatta át e neveket a hellen ajak, elképzelhetjük, meggondolva a görögök kényes hallását, melynek barbar volt minden idegen hang. Avagy nincsen-e előttünk a példa? Mit tettek a byzanti írók a régi magyar vezérek neveivel? Csuda-e, mint máskor is érintém, hogy oly különbözőleg olvassák azokat Jerney és Szabó Károly? Nem is emlitem azon kételyt, vajjon csakugyan scytha eredetűek-e a kérdéses nevek. Más alkalommal szintén megjegyeztem a népek azon szokását, mely szerint oly könnyen veszik föl az idegen tulajdonneveket, hivatkozván, Pallas adatai folytán, épen a mongolokra.

S az érintett tulajdonneveken kívül mintegy 10—12 köznév marad még hátra a régi íróknál, — az indeuropai hypothesis támogatására. E szók megfejtése végett is összekalandozzák Raw-

linson idézett tekintélyei az indo-german nyelvcsalád roppant körét a szanszkrittól és zendtől a legujabb román, germán és szláv nyelvjárásokig. Ki kételkedik benne, hogy annyi nyelv között csak találunk egy szócskát vagy szótagot, a melynek hasznát vehetik szószármaztatásukban? Brix a b a például, mely Plutarchnál fordul elő, brixből és a b a ból van összetéve. S mit jelent brix? kérdi az olvasó. Magában semmit; de benne van a latin ber b ex ben; a b a meg kétségkívül ugyanegy a latin cap ut tal, a szanszkrit kap a la-val, a német ha upt-tal. Hogy e szószármaztatás csakugyan megfejtí a brix a b a értelmét: kétségtelen. Csak az a kérdés: azon nyelvészeknek van-e igazuk, a kik a fenebbi származtatást tevék, vagy Pottnak, a ki — mint valahol olvasám — a finn brix a-ból és p ä-ből véli összetettnek a scytha brix a b a-t? Vagy a finn brix a is a latin ber b ex-ből ered? Nem tudom; de azt tudom, hogy a finn nyelv azért nem indogerman. S nem lehetséges-e, hogy épen a scytha nyelv indoeurópai rokonságára is kölcsönvett szókból vonnak következtetést? A régi írók, nem tudván scytha nyelven, sőt a scytha népeket is könnyen egybezarván azon népekkel, melyekkel a scythák együtt éltek, — mindenkor kérdés marad, jól irták-e le a halott scytha szókat, s valóban scytha szó-e mindaz, a mit annak mondanak? Ilyen kérdés például, vajjon Herodotnak kelljen-e hinnünk, a ki szerint spu scytha szó szem et jelentett, vagy a scytha ékiratoknak, melyek szerint a szem et ábrázoló hierati ábra, s annak archaicus és későbbi ékirati jegye: szi?

Ugy hiszem, elegendő ok, minélfogva Rawlinsonnal s az általa idézett tekintélyekkel szemközt bátran állithatom, hogy a régi íróknál fenmaradt ugynevezett scytha szókból még kevesbbé lehet eldönteni a scytha rokonság kérdését, mint a physical és erkölcsi vonások egybevetéséből, mire oly kevés súlyt helyeznek tudós ellenfeleink. Az eddigieknél gazdagabb és biztosabb nyelvemlékekre vala szükség, hogy eldöntő ítéletet mondhasson a nyelvtudomány.

Ily nyelvemlékeket fedezett föl az ékiratok scytha szövegében.

Oppert volt az első, ki e szöveg nyelvének urali rokonságát még 1847-ben kimondá. Rawlinson szintén megkülönbözteté e nyelvet az árja és sémi nyelvektől, Müller Miksa és Bunsen hy-

pothesis alapján. E hypothesis szerint azonban nem kész nyelv volt volna az épen említett nyelvtudósok által úgy nevezett turáni, — hanem csak embryo, a melyből minden nemű organismus alakulhata, olyan csodás bimbó, a melyből mindenféle virág feshetete. Azt tartom, eléggé kimutatám e hypothesis képtelenségét, midőn Rawlinson Herodotusát ismertettem. Hivatkozáim többek közt Norris munkájára, melyet 1852-ben az angol királyi ázsiai társaság elé terjesztett a behistuni ékírat scythá versiójáról¹⁾. A scythá nyelvnek, a behistuni szövegből, mondhatni nyelvtanát írta meg Norris; s e nyelv anyagát és alakját egyaránt vizsgálat alá vevén, oly alapon, minővel addig a scythá nemzetiség vitatói távolról sem rendelkezhettek, mondá ki azon nézetét: hogy a Rawlinson által ugynevezett turáni nyelv a nyelvek azon osztályából való, melyet tatárnak, scythának vagy csúdnak neveznek, s hogy a nyelvek ezen osztályában azon ághoz hasonlít leginkább, melyet különösen ujugurnak mondhatni, s a mely, Norris szerint, a magyar és osztyák, a permi, szürjén és cseremis nyelveket s más kisebb volgai törzsek nyelveit foglalja magában²⁾. Alább volgai-finnnek vagy ugro-tatárnak nevezi szerzőnk ezen nyelvéget, s a mordvint, cseremiszt, votjákot, permit, osztjákot és magyart számítja hozzá³⁾. A munkának mind nyelvtani, mind szótári részén keresztül vonul a hasonlítás az érintett nyelvekkel. S nem kételkedik szerző, — a miben Rawlinson is egyetért vele, — hogy azon néptörzsek, melyek az ékíratok nyelvét beszélték, ugyanazon nép vagy legalább is igen közel rokonok voltak a tulajdonképeni Scythia lakóival⁴⁾. Megjegyzi végre Norris, hogy a scythá szöveget idegen, kivált persa szók belevegyítésével írták az ékíratok persa írói, mint az oroszok írják ma az ujugur nyelveket. S ha már az ékíratok ősnyelve persa keveréket mutat:

¹⁾ Memoir on the Scythic version of the Behistun Inscription. By Mr. E. Norris. Read 3-rd July, 1852. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain Ireland. Vol. XV. Part. I. London, 1853.

²⁾ Lásd az idézett munka 2 lapján.

³⁾ Az i. m. 61. lapj.

⁴⁾ Susiana neve az ékíratokban Afarti. Norris e nevet egynek tartja az avar-ral, mely név a VI. sz.-ban K. u. a Volga körül feltűnik. Most is él, mond végre Norris, egy A m a r d i nevű rabló nomád nép Persia különböző részein.

nem volt-e alapja azon intéünknek, hogy ovakodjunk a scythák nemzetisége ügyében abból a néhány szóból vonni következtetést, melyeket a régi írók fentartottak?

Többször el volt mondva e helyen, hogy a nyelvhasznításban a nyelvtani alak érdemel fő tekintetet. S e részben a scythá nyelvre nézve teljesen egyetért Norrissal, a scythá ékiratok leg-alaposabb tanulmányozója, Oppert Legujabb művében ugyanis, mely az assyr ékiratokról a francia kormány költségén nem rég jelent meg, határozottan állítja a médscythá nyelv rokonságát az általa ugynevezett urali nyelvekkel. Igéri, hogy ezt külön munkában bővebben kifejti. Jelen művében csupán egy fejezetet szánt ez állítás igazolására, melynek kezdetén világosan mondja: „hogy a médscythá nyelv grammaticai formái minden tekintetben hasonló formákat mutatnak mindenekelőtt a magyar, aztán a turk, mongol, finn nyelvekkel.“ *)

S mind Norris, mind Oppert a nyelvényag hasonlatával is igyekszik támogatni nézetét. Azon néhány szó ellenében, melyet Grimm, Donaldson, Bergmann és mások a régi írókból idéznek, s melyekből űtánok a scythák indogerman rokonságát következteti Rawlinson, — nem egyes szokat, hanem egy egész kis szótárt vagyunk képesek most már fölmutatni, mely nem csupán áltaji rokonságra, hanem e nyelvcsalád egyik határozott ágára utal. Valamint nyelvtanával, ugy szóhasznításaival is ugyanazon nyelvek körében forog Norris. S különös találkozás, — mely, úgy hiszem mindkét férfiú tudományos hitelét csak növelheti, — hogy többnyire azok e nyelvek, melyeket a magyarral legközelebb rokonnak állit, s a finn és török ág közt egy harmadik, magyar ágnak nevez Hunfalvy Pál. Teljesen egyezik velök e részben Oppert. Miután ugyanis a médscythá nyelv grammatikai szervezetét mindenekelőtt a magyarral mondá rokonnak, ekkép folytatja szavait: „sok assyr monogrammm phoneticus jelentése oly eszmét fejez ki, mely nem maradt fen a médscythában, s egyenesen csak az érintett finn-tatár nyelvekből magyarázható.“ „Különösen, ugy-

*) Expédition scientifique en Mesopotamie, exécutée par Ordre du gouvernement de 1851 á 1854 par M. M. Fulgence Fresnel, Félix Thomas et Jules Oppert. Publiée par J. Oppert. Tom. II. Déchiffrement des Inscriptions cunéiformes. I. Livraison. Paris, 1858.

mond, a magyar nyelv nyújt e tekintetben példákat.“ Tehát ismét magyar hasonlatok. Ám lássuk e példákat, a mint Oppert művében egybeállítva találjuk: *Pi*: fül; *szi*: szem; *kas*: kéz; *kat*: két (*kutta*: kettő); *ha*: hal (*piscis*); *nap* (*lumière*): nap; *at*, *ata*: atya (ékirati ábrája: a fi nemzőrész); *vur* (*terra*): or-szág; *lub*: láb; *ar*: orr; *zal*: zöld; *sip* (*csip*): csepp; *pal*: pallos; *szal* (*vulve*): szül; *rak* (*vulve*): rokon (egyhasi mintegy); *mú* (*passer*, *an*): mul (*passer*); *mu* (*nom*, *désigner*): *mu-tat*; *tal* (*verser*, *fundere*): tölt; *gir* és *gur*: gerezd; *tin* (*propager*): tenyész; *szam* (*mesure*): szám (*nombre*); *asz* (*intelligence*): ész; *assz* (*long*, *lointain*): hossz. Feltűnt ezeken kívül magának Oppertnek is a médscytha *niman*, *numan*, *namri* (*race*) és a magyar *nem* (*nemzetség*) szó rokon hangzása és értelme. S e példákat nem egygyel szaporíthatjuk mind Oppert, mind Norris munkájából. Első tekintetre föltetszik a méd-scytha *val* (ház) és a *falu* közti rokonság. Említsük-e, hogy az isten nevét csillag ábrázolta eredetileg az ékiratokban, s az isten neve a médscythában: *annap*, mi nyilván mutat a legnagyobb égi test tiszteletére ¹⁾. Az *asszony* scytha neve: *nin* feltalálható a magyar *nén*, *néne* szóban; *sa* scytha *uk*-nak megfelel a magyar: *ük*, mely szó scytha és szürjän (*vok*) rokona után ítélve nyelvünkben is idősb testvért jelenthetett eredetileg. Hasonlatot lát Norris a scytha *kara* és magyar *kor*, a scytha *irsa* eredetileg *irs* (nagy) és a magyar *erős*, a scytha *afvarris* *sa* magyar *vár*, *város* között is. Szembetűnő végre a hasonlat a következő scytha és magyar szók közt: *vá*: vá, vé, *ba be*, péld. Györré; *akka*: a ki; *kukta*: kutat keres; *rilu*: róni, írni; *tiri*: terécselni, mondani; *marri* (*fogni*, *tartani*): *mar-kolni*, *marok*; *vin* (erő, honnan): *vin-ni*; *vakesi* vagy *vacsesi*: *vágni*; *viallu*: való, valóban; *tanim* (törvény): *tan*, *tanács-ban* stb.

Azonban legyen elég részemről a nyelvészkedés. Én csak a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit regisztrálom. S úgy hiszem, a mondottakból kitetszik annyi, hogy nincs igazuk azon nyelvtudósoknak, kik a scythák indeuropai nemzetiségét vitatják. A mon-

¹⁾ Az *an* szócska determinatívuma általában a világrendi és valóságos tárgyakkal, mint *isten*, *ég*, *nap*, *hónap*, *tenger* stb. Így az *ég* scytha nyelven *an kik*. *Kik*: a tatár *kuk*, *kiuk*, a magyar *kék* vagy tájejtés szerint *kik*.

gol eredet vitatói közelebb jártak a valósághoz, a mennyiben a mongol nyelv is az áltaji nyelvcsalád körébe tartozik. Annyiban mindazáltal az utóbbiak is tévedtek, a mennyiben azonegy népnek mondák a scythákat a mongolokkal. Érintők e részben a physiologok eltérő nézetét; s a nyelvtudomány tanuskodik a physiologia mellett. Az ékiratok szerint ugyanis azon ősnép, melynek az emberiség, történelmi tudomásunk szerint, legrégibb miveltségét, legelső írásrendszerét köszönheti, a tudomány jelen állása szerint, az áltaji népcsalád azon ágához sorozandó, melyhez nyelvénél fogva nemzetünk tartozik. Ha az idéztük tekintélyek állításait helyeseknek találják hazai nyelvészeink: a magyar hasonlító nyelvészet köre egy ős nyelvvel fog gazdagulni; s a magyar ős-történetek nyomozói, épen kiindulási pontukon, tudományos alapot nyernek.

Ime az ékiratok fontossága reánk nézve; ime az őstörténelmi vizsgálatok nemzeti érdeke!

CSENGERY ANTAL.

A
NEMZETKÖZI JOG
TÖRTÉNETE.

(Ötödik közlemény)*).

A FRANCZIA FORRADALOMTÓL A BÉCSI CONGRESSUSIG.

A két császárság háborúja idején a török birodalommal, két különböző eredményű forradalom ütött ki, a lengyel, mely az állam teljes romlását vonta maga után, és a franczia, mely világrendítő következményeivel, az oly gondosan fentartott egyensúly megdöntésére, Franciaország túlsúlyára vezetett, melyet csak hosszas véres harcok után Europa egyesült ereje által sikerült megtörni.

A franczia király sorsa, főleg menekülésének megghiúsulta után (1791. jun. 20.) az europai fejedelmek figyelmét, részvétét költé fel, a mantuai értekezletet Leopold császár és Artois gróf közt, (1791. máj. 20.) a bécsi (jul. 15.) majd a pillnitz-i egyezkedés követte a császár és Poroszország közt, (aug. 27.), melyek a király segélyezésére vonatkoztak.

*) Az első közl. a II köt. 104 s köv. l. a második közl. a IV. köt. 173 s k. l., a harm. közl. az V. köt. 233 s k. ll.; a negyedik közl. a VI. köt. 155 s k. ll.

A tervezet csiráját megérlelte az események rohamja; a francia területen birtokoló német egyházi és világi fejedelmek az alkotmányozó gyűlésnek a hűbéri jogokat és tizedet megszüntető határozatait által békeszerződésileg biztosított jogaikban csorbát szenvedvén a császár és birodalom közbenjárását kérték fel; és habár ezen ügy Franciaország kármentesítésre való készségének nyilvánítása által, főleg miután XVI. Lajos az alkotmányt elfogadta és esküjével megerősítette (1791. sept. 14.) és azt a többi hatalommal tudatta volna, a békés kiegyenlítés reményét ki nem zárá, a menekült francziáknak kiutasítása, Venaissin és Avignon visszaadása, és a német fejedelmek érintett jogai felélesztése iránti surlódások háborura vezettek, melyet Franciaország az időközben kimúlt Leopold († 1792. márcz. 1.) utódjának Ferencz magyar és cseh királynak megüzent. (1792. ápril 20.)

Poroszország már előbb kötött szövetsége (1792. febr. 7.) alapján Ausztriához csatlakozott, hadi hirdetményében a birodalom burgundi kerületének a francziák általi megtámadására, a francia események által veszélyeztetett egyensúly, melynek egyik főtámaszát a francia királyság képezé, fentartásának szükségére utalván; a harcban majdnem egész Europa részt vett; Britannia a háború kezdetén semleges, Chauvelin francia követ által közvetítésre szólíttatott fel (1792. jun. 18.), de azt visszautasítván az augusztus 10. események után követjét Párisból visszabívá; és a francia köztársaságot hivatalosan el nem ismervén, a király kivégeztetése után Chauvelint távozásra utasítá; Németalföld megtámadása, a Schelde folyam megnyitása, Savoya bekebelezése Franciaország részéről, növeszték az idegenkedést, okozák a szakadást, mely a francia köztársaság harczizenetét vonta maga után Britannia és Németalföld ellenében; úgy hogy az európai hatalmak közül csak Dánia, III. Gusztáv megöletése után (1792. mart. 16.) Svéczia és Schweiz maradtak semlegességben.

A harc szerencsége változtával e nagyszerű coalitio részben szétmállott; Toscana (1795. febr. 15.), Poroszország (ápril 5. máj. 17.) Baselben, Spanyolország ugyanott (jul. 23.), Németalföld (máj. 16.) a francia köztársasággal békét kötöttek: Poroszország északi Németország semlegesítését eszközölé, Franconiát, Felső-Szászföldet Sziléziáig bevonván annak körébe; Németalföld, Spa-

nyolország a köztársasággal szövetségre léptek, annak tengeri háborújába Britanniával belebonyolultak.

Dánia és Poroszország közbenjárása nem sikerülvén, a háború a császár és német birodalommal változó credménynyel folyt mig Károly főherczeg győzelmei Németországban szerencsésebb fordulatot idéztek elő a császári fegyverekre (1796.). *Bonaparte Napoleon* döntő hadműködése Olaszországban, Szárdiniának (1796. máj. 15.) Sziciliának (oct. 10.) Parma (nov. 5.) békekötését Savoya és Nizza végleges átengedését a francia köztársaságnak, s Lombardia köztársasággá alakítását eredményezték. — Az 1797. hadjáratot a leobeni békepraeliminárék, majd a campoformioi békekötés (1797. october 17.) fejezte be. — Ebben a császár Belgiumot a francia, lombard birtokait a cisalpini köztársaságnak engedményezé, mely azokból, a modenai massa-carrarai területekből és a Romagna egy részéből alakult; kárpótlásul Velenczét olasz tartományaival és Dalmátiával nyerte. Titkos czikkben a Rajna balpartjának átengedése is meghatározatván, a birodalmi béke kötésére Rastadtban congressus létesült; (1797. nov.) a harcztéren Franciaország ellenében csak a tengeruralmú Brittaniania régi szövetségesével Portugalliával maradt.

Mig Europa főfigyelme nyugat felé fordult, északkeleten Lengyelföldön nem kevésbbé nevezetes események állottak be.

A török háborút lengyelek fel akarván használni állapotjaik átalakítására, alkotmányuk gyökeres változtatásához fogtak, miben Poroszország által is pártoltattak. Az annyi lelkesedéssel fogadott 1791. május 3. alkotmány, jobb kor hajnalaként tűnt fel; Lengyelország a királyválasztásról lemondva, a szabad veto-t megszüntetve öröködési alkotmányos monarchiává lett; a korona a szász választófejedelem családjának ajánlatott. De e fejedelem az események előrelátásával az ajánlatot el nem fogadta, kevés elégtelen, a targoviczai confoederatiót az új alkotmány ellenében létesítvén, Katalin czárnőt a régi állapotok visszaállítására védkezességénél fogva szolíták fel; ez már most Poroszországgal egyesülve seregét Lengyelországba rendelé (1793. mart.) és hogy, a pártoskodás veszélyes mótelyét, mint mondá, szűkebb korlátok közé szorítsa, a lengyel tartományok második felosztását eszközlé (1793. jul. 13. sept. 25.), melyet nem sokára a lengyelek fegyverre kelése Kosciusko és Madalinski alatt (1794.), azok

legyőzetése után pedig Lengyelország végfeloszlata, s az utolsó király lemondása követett. (1795. nov. 25.)

A rastadti congressus eredménytelenül oszlott szét; a távozó francia követek meggyilkoltatása (1799. ápril 28.) egyike a legsötétebb eseményeknek az újabb kor nemzetközi történetében; a harcz megújult; a francziák fegyveres beavatkozása a svájci viszonyokba, Romának köztársasággá alakítása (1798. febr. 15.) s Egyiptom megszállása elég anyagot szolgáltatott reá.

A hadjárat, melyben mint a coalitio tagjai Brittanía, Oroszország, Törökország, Szicília, utóbb a császár és a német birodalom, Poroszország és az észak kivételével, vettek részt, mind Olasz- mind Németországban a szövetségesekre legszerencsésebb sikerrel folyt; de az oroszok visszavonulása és Bonaparte visszajövele után Egyiptomból, az ügyek más fordulatot vettek, és a császár saját és a birodalom nevében, a lünnevillei békét kötötte, (1801. febr. 9.) melyet a birodalmi gyűlés márt. 9. jóváhagyott. Belgium újra a francia köztársaságnak engedtetett át; a velencei tartományok az Etsch folyáig Ausztriánál maradtak; Toscana a parmai, — Breitgau a modenai herczegnek jutott; a német birodalom Rajnán túli része Franciaországhoz csatoltatott: az az által területökben veszteséget szenvedett örökös fejedelmek, valamint Toscana nagyhercege is, Németország többi részeiben nyertek kárpótlást; — a béke a területi birtokaikra nézve védekezésségben részesített bataviai (németalföldi) svajci, liguri (genuai) cisalpini köztársaságokra is kiterjesztetett.

Brittania, mely a tengeren fényes győzelmeket vívott, Egyiptomban is szerencsével működött, Maltát visszafoglalta; (1800. sept. 5.) a franciaellenes szövetségtől elállott Pál orosz czár halála után az ellene keletkezett északi szövetséggel egyezkedésre lépett (1800. jun. 17.), végre a londoni praeliminárék után Amiensben, Franciaországgal, és a vele szövetkezett Spanyolországgal és Németalfölddel békét kötött (1802. marc. 27.), melyhez a fényes porta is járult.

Ezen béke erejénél fogva Brittania foglalásait Franciaország és szövetségeseinek Trenidad és Ceylon kivételével visszaadta; a hét jóniai sziget köztársasággá alakítva a porta felsőbb-sége alá helyeztetett; Malta a rendnek visszaadatni rendel-

tetett; a porta ismét Egyiptom birtokába lépett, és Franciaországának több kereskedelmi kedvezést nyújtott.

Kilencz évi harc után Franciaország területének öregbítésével, a szomszédos kisebb köztársaságok fölötti túlsúlyával a hatalom azon polczán állott, melyre XIV. Lajos hasztalanul törekvék emelni; belső állapotainak megszilárdulása a béke áldásai élvezhetését hosszabb időre biztosítani látszott, de az események megghiúsíták a táplált reményeket, a lunnevillei és amiensi béke végrehajtása új bonyodalmakat szült, új harcokra szolgáltatott alkalmat.

II.

A forradalmi háború alatt a tengerészeti jog legszigorubb alkalmazását, a harc rendkívüli jellemzésével igazolák.

Brittania szövetségeseivel a háború kezdetén a francia kikötők minél sikeresebb eljárása iránt tanácskozáva, nemcsak a hadi és hajózási hanem az élelmi szerekkel való kereskedést is tilalmasnak nyilatkoztatták, hogy ez által Franciaország minél sikeresebben békére kényszeríttessék; a nemzeti convent arra visszatörölésul (1793. maj. 3.) minden élelmi szerekkel vagy ellenséges vagyonnal terhelt semleges hajó megállítást és a francia kikötőkbe vezetését rendelé, hogy amazok szállítmánya azon az áron, melyet rendeltetése helyén nyertek volna, megvéttessék, ez pedig a hajó szabadon bocsátása mellett, elkoboztassék; és pedig mindaddig míg a szövetségesek követett eljárásukkal fel nem hagynak.

A britt kormány (1793. jun. 8) czirkálóit és kalózeit viszont oda utasítá, hogy a francia kikötőkbe szándékozó, gabnával vagy liszttel terhelt hajókat elővétel eszközlése végett britt kikötőkbe szállítsák, az ostromzárlott kikötők felé indulókat pedig kobozzák el; mi később (1793. nov. 6.) az 1756. évi szabály telélesztésével¹⁾ mind azon hajókra kiterjesztve lön, melyek francia gyarmatczikkokkal kereskednek, vagy a francia gyarmatokba élelmi vagy más segélyszereket visznek.

A semleges hatalmak, Dánia, Svéczia, Északamerika kifogá-

¹⁾ Lásd : Negyedik közlemény.

saira adott válaszában Brittania rendkívüli eszközök szükségére utalt oly harczban, melyre irányánál fogva a közönséges nemzetközi szabályok nem alkalmazhatók.

Dánia, gr. Bernstoff András ministere jegyzékében (1793. jul. 25.) tagadta ez utóbbi állítás valóságát, kijelenté, hogy a harczoló felek egyezkedéseik által a semlegesek jogai változást nem szenvedhetnek, tiltakozott az élelmi szerek dugáruknak történt nyilvánítása ellen, mely az általános nemzetközi joggal ellentétben van. Oroszországnak azon követelésére (1793. aug. 10.), hogy mivel minden Franciaországba rendelt hajó megállítására az Északi és Balti tengeren czirkálókat rendelt, Dánia ilyen hajókat ne kísértessen, és minden hajó megmotóztását engedélyezze, Dánia a semlegesek feltétlen jogaira hivatkozott, de kijelenté, hogy hajóit nem fogja hadi hajók által kísértetni.

Svéczia, ámbár 1661. szerződvényében Brittaniával az élelmi szerek dugáruknak nyilvánítottak, és ennél fogva ezen intézkedés ellen kifogással nem élhetett, még is Dániával a semlegességi jogoknak védelmére, az általános nemzetközi jog és szerződvények elvei szerint szövetséget kötött. (1794. mart. 27.)

Legérzékenyebben sujtattak ezen intézkedések által az észak-amerikai államok, melyek főfoglalkodásai közé a földművelés tartozik, hivatkozva a semlegesek elismert jogaira, a dugáruk szerződésileg körülírt határait, határozottan tagadák a gabna és lisztnek azok sorába tartozását: Brittaniával 1794. kötött kereskedelmi szerződvényökben sikerült is nekik a dugáruk fogalmát a hadi és hajózási szerekre szorítani; az ezen szerződés után lefoglalt, gabnaszállító hajókra nézve Brittania mentségeül saját insége tekintetéből a végszükség jogára hivatkozott; mire az északamerikai államok a végszükség esetét annál fogva kétségbe vették, minthogy az sem jelenleg sem más eszközök által elháríthatatlannak nem mutatkozott; az ügy vegyes bizottmány által kiszabott kárpótlással egyenlített ki. A brittekkel keletkezett bonyodalmakhoz újak járultak a francia köztársasággal; — mert miután 1778. évi szerződvényökben Északamerika és Franciaország a lobogó fűdöző erejét elismerték, de ezen elvet az északamerikaiak a brittek, spanyolok, portugallok irányában, kikkel hason szerződéseik nem voltak, nem érvényesítették, sőt 1794. a brittekkel kötött egyezkedésekben az ellenkező szabály-

nak hódoltak, Franciaország magát megsértve érezvén, 1796. márt. 2. kijelentette, hogy az egyesült államok a brittekkel esz- közlött egyezkedések által, lemondottak az 1778-ban számukra megállapított előnyükről, és ennél fogva az északamerikai lobogó az ellenséges vagyona nézve fűdözö erővel többé nem bir.

A semlegesek súlyos helyzetét növeszté az 1797. jan. 18. francia rendelet, mely az ellenséges vagyont szállító semleges hajók lefoglalását általános szabályként állitá fel, mihez még a francia martalékbíróságok szigorú, gyakran részrehajló eljárása járult; mely bajok azonban Északamerikára nézve 1800-ban az 1778. elv felélesztése egyáltalán pedig az által enyhültek, hogy a francia martalékbíróság élére, az ép oly bölcs mint erényes Portalis János István lépett, kinek igazságos és méltányos eljárása a semlegesek minden panaszát lehetőleg eltávolitá, igényeiket részrehajlatlanul kezelte, jogaikat kellő tekintetbe vette.

Míg ezen szomorú viszonyok még az északamerikaiakat is arra birták, hogy 1799. évi új szerződvényükben Poroszországgal a lobogó fűdözö erejéről lemondva azt az általános békeig a nemzetközi jog általános szabályaival pótolják, a kíséret alatti hajók motozása új meg új nehézségekre szolgáltatott alkalmat, főleg Brittanía és az északi hatalmak közt. 1798. január közepén több svéd hajó, minthogy a kíséző hadihajó Ulla Tersén az ellentállást megkísértette, lefoglaltatott és Scott Vilmos martalékbíró által azon oknál fogva, hogy a semlegesek egyoldalú intézkedései meg nem hiúsíthatják a harczoló felek kétségtelen motozási jogát, a motozás ellenzésének pedig természetsszerű következménye az elkobozás, jogszerű zsákmánynak nyilvánittat- tak. 1799. deczemberben új összeütközés történt egy dán fregáttal Gibraltár környékén, mely a motozást sikerrel ellenezte. 1800. Freya dán és Mária svéd hadihajók ellenezvén az általuk kísért hajók motozását, lefoglaltattak. Freya esete egyezkedés útján, ugyan akként intéztetett el, hogy mind a hadihajó mind a kísért kereskedelmi járművek visszaadattak, a dánok pedig végleges intézkedésig a kísértetést felfüggesztendőnek ígérték (1800. aug. 29.); de ezen nyomasztó helyzet eltávolítására Pál orosz czár, miután a francziák elleni szövetségtől elállott, és Britanniával, mely Malta szigetét neki, mint a maltai rend ujonnan választott nagymesterének visszaadni vonakodott surlódásokba keveredett,

Svédzia, Dánia és Poroszországnak a fegyveres semlegesség elvei felélesztésére szövetséget ajánlott; és ezt a két előbbi országgal dec. 16., azt utóbbival dec. 18. 1800. meg is kötötte. Ebben az első fegyveres semlegesség czikkei még azzal toldattak meg ¹⁾, hogy a kísérő hadi hajó parancsnokának nyilatkozata, hogy a kísért hajókon nincsen hadi dugárú, elégséges a tényleges motozás elmellőzésére és az ostromzár megsértése csak a zárvonat esel vagy erőszakkal áttörésének kísérletében áll. Brittanian erre az orosz, svéd és dán hajókat kikötőiben zárlat alá vette, Dániát pedig hajóhadával megtámadta. Mindezen intézkedések de leginkább I. Pál rögtöni halála a szövetkezést feloszlatták; új alkudozások angol-orosz egyezményre vezettek (1801. jun. 17.), melyben az oroszok azon elvtől, hogy a lobogó földözi a szállítmányt, elállottak; a hadi dugárúk köre az 1797. febr. 10. kötött szerződés szerint határozott meg, továbbá elismertetett hogy az ostromzárlat csak akkor létezik, ha a bejárás valamely kikötőbe nyilvános veszélyeztetéssel van egybekapcsolva; a kíséret alatti hajók motozása csupán hadihajók által történhetik, soha sem a kalózok által; az előbbieket által is csak akkor, ha a hajó-okmányok megsemmisítése után gyanúokok fennmaradnának a szállítmány minősége iránt, és pedig a kísérő hajó parancsnoka egyetértése és hozzájárulásával; a lobogóval visszaélés meggátolására a kapitány és legénység legalább fele részének a lobogó nemzetéhez kell tartoznia. Dánia (1801. oct. 23.) és Svédzia (1802. marc. 30.) az utóbbi a dugárúk tágasb meghatározásával a kötött szerződéshöz járultak, a fegyveres semlegesség másod ízben megszűnt.

Az amiensi békében a tengeri jog kérdései meg nem érintettek.

III.

A lünnevillei béke végrehajtására, az abból eredt változások, kárpótlások elintézésére Németországban, birodalmi bizottmány alakult Regensburgban; mely Francia- és Oroszország közvetítésével sőt döntő befolyásával készíté azon végjavaslatát,

¹⁾ Negyedik közlemény.

(1803. febr. 25.), mely a birodalmi gyűlés által (mart. 24.) elfogadva, és a császár által némi megszorítással megerősítve, a német birodalom szervezetét lényegesen megváltoztatá; az egyházi birodalmi rendek, a főkancellár czíme alatt megmaradt mainzi érsek, a joannita és német rend kivételével, megszűntek, területeik a világi fejedelmeknek jutottak kárpótlással, azok közül négy választófejedelemmé lett; a birodalmi 52 város hatra apadt, a többi az egyházi birtokok sorsában részesült; de a birodalom e szervezetét is nem sokára elenyészteté az események rohanó árja.

A harc Brittanía és Franciaország közt, leginkább Malta szigete ki nem adása miatt, újra kitört (1803. maj. 18.); a császárrá (1804. maj. 18.) és nem sokára olasz királylyá választott I. Napoleon, Piemontot, Parmat, Piacenzát, Guarzallát, a ligúriai köztársaságot a francia államba kebelezé, Hannoverát mint a britt királyi ház területét seregeivel megszállá; ezen változások szülték a harmadik coalitiót Brittanía, Ausztria, Oroszország, Svéczia és Nápoly közt, de az ulmi capitulatio (1805. dec. 2.) eredményezték a pozsonyi békét Ausztria és Franciaország közt, melyhez Bajorhon, Würtemberg és Baden csatlakozott; Ausztria átengedte a velencei tartományokat az olasz királyságnak, elismerte a közbenjött változásokat; Tyrol Vorarlberggel Bajorországnak jutott melynek fejedelme valamint Würtembergé is felvették a királyi czimét.

Napoleon két testvérének Nápoly és németalföldi királylyá történt nevezése, a német birodalom feloszlata, a rajnai szövetség alkotása a francia császár védnöksége alatt, alapjaiban megingatá az egyensúly rendszerét, helyébe a túlsúly rendszere lépett, melyet Franciaország mint annak középpontja, az őt környező befolyása alatt álló államokkal képezett; az angolok tengeri győzelmei azt meg nem rendíthették, a porosz-orosz hadjáratot (1806—7.) követő tilsiti béke (1807. jul. 6. 7.) még inkább megerősíté; Poroszország területe nagyobb részét elvesztvén, abból a varsói nagyhercegség, és Hannovera, Braunschweig, Hessen-Cassel tartományaival együtt Westfália királysága alakult; a rajnai szövetség északi Németországra kiterjesztetett. Ausztria 1809. harca, melyben csak Brittanía állott mellette Franciaország és számos szövetségese ellen, a bécsi békekötésben a monarchiának kétezer mérföld veszteségébe került Salzburg Felső-

Ausztria részével Bajorországnak, Karinthia villachi kerülete, Krajna, Friaul, Trieszt, Gradiska-Görz, Istria, Horvátország Szávántuli részei a tenger mellékkal Dalmatiával Franciaországnak, Galliczia egy része a varsói nagyhercegségnek, más része Oroszországnak jutott

Napoleon most hatalma tetőpontján, a pápai államot, Németalföldet, Wallist, északi Németország jelentékeny részét a francia birodalomba kebelezé; hatalomszava döntött az államok sorsa fölött, csak Oroszország vett némileg részt az ügyek eldöntésében; — Brittanía, a nemzeti érzelmeiben mélyen megsértett spanyolokkal folytatta, a háborút változó szerencsével, kétes reményekkel a túlhatalmas császár ellen.

Szerencséje fordulópontját orosz hadjárata képezé; a varsói nagyhercegség ügyei, a svéd trónváltztatás, Oldenburg bekebelezése, de leginkább a tengeri kereskedés, az alább megérintendő continentalis rendszer fölötti surlódások szolgáltatnak reá alkalmat. A császár Ausztria, Poroszország, Dánia, német és olasz szövetségei segélyseregeivel Moskowáig nyomult (1812. sept. 14.), miután előbb Lengyelország visszaállítását kihirdette (jun. 28.); de a kemény tél kora beállta visszavonulásán serege nagy részét tönkre tette, Ausztria közbenjárási kísérleteit a nagy coalitio Ausztria, Oroszország, Poroszország, Brittanía, Svéczia közt követte, melyhez utóbb Nápoly és a rajnai szövetségesek Szászország kivételével járultak. A lipesci csata (1813. oct. 14. 16. 18.) a szövetségesek bevonulása Franciaországba, Paris bevételé (1814. marc. 31.) eredményezték I. Napoleon lemondását (apr. 11.), a Bourbon ház visszahelyezését, és a párisi békekötésben (1814. május 30.) a túlsúly rendszerének megszüntetését.

Franciaország 1792. január 1. birt. területeire szorítottatott; Angliától visszanyerte gyarmatai legnagyobb részét; ugyisintén Németalföld is (1814. aug. 13.); Europa ügyei részletes elintézésére egyetemes congressus határozottatott, melynek feladatául „az europai egyensúly állandó és valóságos megállapítására vezető intézmények sikeresítése“ tüzetett ki.

Europa ezen válságos idejében a fényes porta is Egyiptom elfoglalása után a francziák által a közháború örvényébe sodortatott; az amiensi béke területe épségét biztosítá; 1807 kezdett háborúja Oroszországgal fegyverszünet által félbeszakasztva, 1809.

újra kitört, és a bukaresti béke által (1812.) érte végét; mely Oroszország számára Moldavia fele részét és Bessarabia birtokát gyümölcsöző.

IV.

A császárság eme kora a tengeri kereskedelemre, és így közvetve a szárazföldre nézve oly megszorítások és korlátozásokra vezetett, minők még ily terjedelemben soha nem léteztek.

Brittania, tengeri tulsúlya öntudatában, nem csak azon elvet, hogy a semleges lobogó nem mentesíti az ellenséges vagyont, egész szigorában fentartotta, hanem a hajók motozása, az ostromzárlat kijelentésére és foganatosítására nézve is a legerélyesebb és legterjedelmesebb eszközökhöz nyult; midőn Hannovera megszállása után az Elbe és Weser torkolatjai a britt hajóknak elzárattak (1806.), minden partot, folyamot és kikötőket az Elbétől Brestig ostromzárlat alá vett, Ostendetől a Szajnáig egyáltalán, a többi részekre nézve azon kedvezménynyel hogy a semleges hajóknak, melyek sem hadi dugárúkkal sem ellenséges vagonnal nem terheltetvők, és szállitmányaikat ellenséges kikötőben fel nem vették és ilyenbe nem vitorláznak, közlekedését megengedte.

Visszatorlásul Napoleon berlini rendelete által (1806. nov. 21.) a britt szigeteket ostromzárlat alá helyezte, minden közlekedést, kereskedést azokkal tilalmazván; a francia vagy szövetségesei területén levő britteket hadi foglyoknak, a britt árúkat, gyarmatczikkeket elkobozandóknak határozá; britt kikötőkből jövő hajók egy francia kikötőben sem köthettek ki, hamis jelentés azok elkobozását vonná maga után. Még tovább ment milanói rendeletében (1807.), minden hajót denationalisáltnak és elkobozandónak rendelvén, a mely britt motozást türt, britt kikötőben megfordult, britt járulékot fizetett, vagy britt kikötőbe szándékozik; és hogy annál biztosabban nyomába jöhessen a hajóslegénység közöl annak, ki arról jelentést tesz az eladott hajó ára harmadát ígéré jutalmul (1808. jan. 10.)

Ezen „continentalis rendszer“ neve alatt ismeretes szabályok folytán Brittania (1807. jan. 7.) megtilta a francziák vagy szövetségeseik birtokában levő kikötők közt minden keres-

kedést, a tilalmat megszegő semleges hajók elkoboztattak; később (nov. 11.) mindazon országok és kikötők, melyekből a britt hajók kizáratvák, úgy tekintendőknak rendeltettek, mintha a leg-szorosabb ostromzárlat alatt állának, minden kereskedés azok természetményeivel; készítményeivel törvénytelennek, az azzal foglalkozó hajók elfoglalandóknak nyilvánítottak; hasonló sorsban részesültek azon járművek is, melyek oly okmányokkal voltak ellátva, mikkel, a francia rendeletek kívánataihoz képest, szállítmánjuk nembritt eredetét bebizonyítaniok lehetett.

Ezen állapot sulya főleg a semlegesekre, nevezetesen Észak-amerikára nehezedett, mely majdnem egyedül tartozott azok közé; miután a többi államok a continentalis rendszer elveihez csatlakozni kényszerültek. Így 1807-ben Poroszország, Dánia és Oroszország, mely az évben (nov. 7.) az angolokkal kötött 1800. egyezménye megszüntetésével a fegyveres semlegesség elveit fölélesztetni törekedett; 1808. Spanyolország; 1809. Ausztria, 1810. Svéczia, Németalföld. — Az északamerikai államok minden törekvése oda irányult, hogy a harcolókat, főleg Britanniát, enyhébb eljárásra bírják; ez nem sikerülvén polgáraikat minden kereskedéstől Franciaországgal és Britanniával letilták; mely tilalmat utóbb Franciaországra nézve, miután az (1811. ápril 28.) az északamerikai hajókat a berlini és milanoi rendeletek alól kivette, megszüntették; Britanniával azonban harczba keveredtek, habár az néhány nap a háboru kitörése után, szabályait az észak-amerikaiakra nézve eltöröltéknek nyilvánítá (1812. jun. 23.).

Mare t francia külügyminister 1812. mart. 11. kelt nyilatkozványára, melyben az utrechti békének Francia és Brittország közt a lobogó védő erejét megállapító elvét, általános nemzetközi szabálynak állítá, és a semlegesek kereskedelmi szabadságát sürgeté, Britania azzal válaszolt, hogy az utrechti szerződvény csak a két szerződő felet illetvén, tágasb körben nem alkalmazandó, jelen szigorú szabályai egyébiránt csupán a francia intézkedések visszatörlesztésének tekintendők.

Napoleon legyőzete vetett véget a continentalis rendszernek. Oroszország, Svéczia már 1812-ben, Poroszország 1813. állott el attól; Britania megszüntette minden arra vonatkozó intézkedéseit; az Oroszországgal és Svécziával 1812. kötött oerebroei békében, sem az 1800. pétervári egyezmény, sem a fegyveres

semlegesség elvei nem ismételtettek; hanem viszonyaik általában akként elintézendőknek mondattak, mint a legnagyobb kedvezményekben részesülő nemzetekéi; Svécziára vonatkozólag különösen az 1791. jan. 1. érvényes szerződévények állítottak helyre; a párisi béke a tengerészeti jog kételyes kérdései iránt nem intézkedett; még az Északamerika és Brittanía közt kötött genti békében (1814. dec. 24.) sem történt az iránt megállapodás; és csak napjainknak volt fentartva, hogy azokat a természeti jogosságnak, már az utrechti békében és a fegyveres semlegesség egyezkedéseiben elismert elvei szerint végleg oldja meg.

V.

A párisi béke a függőben maradt pontok elintézését külön congressusra bizta, mely szeptember vége felé kezdett, octoberben folytatott előtanácskozmányok után, november 1. 1814-ben Bécsben ünnepélyesen nyitattott meg, és akár a tárgyak fontosságát, akár tagjai számát, állását tekintsük, minden előbbi ilynemű gyülekezeteket felülhaladott.

A francia forradalom az európai államoknak a westfáliai és utrechti békekötések által megalapított rendszerét sarkaiból kimozdította; Lengyelország felosztása, a német birodalom megszünte, az olasz viszonyok teljes átalakítása, a pyrenaei félszigeti események az egyensúly követelményeinek megfelelő új rendezést tettek szükségessé; a hosszabb tárgyalások némelykor az ellenkező érdekek surlódásaira, sőt a szász és lengyel kérdés majdnem a szövetségesek nyílt szakadására vezettek, melyet csak Napoleon visszaérkezésének híre távolított el.

Részt vett e világrészünk sorsát akkor elintéző gyülekezetben az ausztriai és orosz császár, a porosz, dán, bajor és württembergi király, nagy száma a fejedelmek első rendű államférfiak és minden európai álladalmak követjeinek, az egy fényes porta kivételével.

A tanácskozási tárgyak mindjárt kezdetben európai és tisztán német ügyekre osztattak; az elsőkre nézve a párisi békét aláírt hatalmak Ausztria, Brittanía, Francia-, Orosz-, Poroszország, Portugallia, Spanyolország, Svéczia gyakoroltak döntő be-

folyást; az utóbbiak az érdekelt államok által tárgyalattak; egyes kérdések, mint a svájci olasz ügy, előleges meghányása külön bizottmányokra ruháztatott.

A congressusi tárgyalások eredményét az 1815. évi jun. 9. kelt százhuszonegy cikkből álló congressusi zárokmány tartalmazza, melyet e gyülekezet főtényezőinek egyike, herczeg Metternich az európai államrendszer alaptörvényének mondott.

Első helyen (1—14. cz.) Lengyelország ügyei rendeztetnek; azok a legkényesebbek közé tartoztak a szász kérdéssel szoros összeköttetésben állván. Oroszország Lengyelországnak mindazon részeit követelte, melyek a varsói nagyherczegséget alkották; Poroszország pedig, miután e nagyherczegség előbbi lengyel tartományaiból alakult nagyobb részt, kármentesítésül az elfoglalás jogánál fogva a szász királyságot vette igénybe; a szász király kármentesítését a Rajnamellékén indítványozván. Ellenzették a többi hatalmak. Britannia Lengyelországnak külön dynastia alatti helyreállítását javasla; az ellenkező érdekek kiegyenlítése végre oly módon sikerült hogy Lengyelország felosztva maradt, Poroszországnak pedig Szászország egy része jutott. A varsói nagyherczegség némely részei kivételével az orosz czárnak jutott lengyel királyság neve alatt, — a nagyherczegség többi részei pedig a porosz királynak poseni nagyherczegség czime alatt. Ausztria visszanyerte a varsói nagyherczegséghez és Oroszországhoz csatolt galicziai részeket; a lengyeleknek képviseleti és nemzeti intézmények biztosítottak, melyek meghatározása az illető államokra bízott. Krakó városa közelebb meghatározott területével örökösen semleges, szabad és független köztársaságnak jelentetett ki Ausztria, Orosz és Poroszország védnöksége alatt. A folyamok szabad hajókázása körül az érdeklettek által kötött szerződések megerősítettek. — Ezen intézkedések alapján Sándor orosz czár hirdeté ki (1815. nov. 17—27.) a lengyel alkotmányt, mely két kamrai rendszert, saját lengyel hadsereget vitéz rendekkel és pénzrendszerrel honosita meg, és utóbb a lengyel forradalom folytán 1832. febr. 14—20. Miklós czár által meg lön szüntetve. --

A németországi ügyek részint a területi viszonyokra (15—52. cz.) részint Németország belső szervezetére vonatkoztak (53-64. cz.)

Poroszország a szász területnek két ötödét nyere

czegség czime alatt. Ausztria lemondott felsőlusacziai felsőbbbségi jogairól; a lakosoknak szabad kiköltözködése, levonási díj nélkül, az átengedett területből, a vallási és közoktatási intézeteknek tulajdonjoga mind két területi részen biztosított: feltétlen közbocsánat adatván a lejárt háboru idejére nézve.

Azonkívül Poroszország régi birtokait Németországban, a neufchateli herczegséget a valingini grófsággal, nyerte vissza; hozzácsatoltattak tetemes kiterjedésű területek a Rajnán innen és túl, azok közt Fuldának egy része, Wetzlar városa, Berg nagyherczegsége, a volt kölni tartományok, Westfalia herczegsége, Dortmund, Corvey, Siegen némely ősnassau birtokokkal; a balparti Franciaországhoz tartozott birtokok nagy része rajnai nagyherczegség czime alatt egyesítve.

Hannovera, mely a királyi czímet fölvetve, régi tartományait néhány változtatásokkal kapta vissza; így Hannovera Hildesheim herczegségét, Goslar területével, Keleti-Friziát, Lengen és Münster részeit nyerte, míg Poroszhonnak Lauenburg egy részét az Elbe jobb partján némely kisebb területekkel engedte át; Aremberg Looz-Corswaaren hercegek birtokai, és Bentheim grófsága Hannovera felsőbbbsége alá jutott; mely Oldenburgnak kikerekítésére ötezer lakosságú területet adott; a folyamok hajókázása és hadi átkelési utak Poroszország és Hannovera között szabályoztattak.

Oldenburg, a két Meklenburg, és Szász Weimar felveszik a nagyhercegi czimzetet; az utóbbi Poroszországtól több területrészt nyer, melyek közül a fuldaiakra vonatkozó viszonyok részletesen elintéztetnek.

Bajorhon Würzburgot és Aschaffenburgot kapta, a hercegprimás állása az 1803. világiasított területek egyházi fejedelmei módjára rendezteték, Frankfurt területével szabad városnak nyilvánították.

Hassia a Poroszországnak engedett Westfália helyett a Rajnán túl nyert kármentesítést; szintén ott Bajorország a pfalzgrófságot, ugy szintén Szász-Koburg, Oldenburg, Hessen-Homburg mely régi jogaiba visszahelyeztetik, nyernek területi részeket; az Ausztriának fentartott birtokok, később bajor területrészekkel cseréltettek ki.

A fenmaradt nehézségek kölcsönös egyezkedések után Frank

furtban intéztettek el, és különös végzeménybe foglaltattak (1819. júl. 20.)

A német államok belszervezetére nézve a német fejedelmek és szabad városok, ide értve az ausztriai császárt és porosz királyt német tartományaikra, Dánia királyát Holstein-Lauenburgra, Németalföldét Luxemburgra nézve szövetségre léptek, melynek céljául a szövetséges államok bel- és külbátorsága, sérthetetlen-sége, függetlenségének fentartása jelentetett ki; a szövetségi ügyek Ausztria elnöksége alatt a szövetséggyűlésen intéztetnek el; — ezen a nagyobb államok egyenkénti, a kisebbek egyetemleges szavazatokkal birnak; a szövetség alaptörvényei megváltoztatása és minden szerves intézkedések csupán a szövetség nagygyűlésén döntethetnek el, melyen a nagyobb államok több, a kisebbek egyegy szavazattal birnak; míg a két gyűlésen általános többség elégséges, ezen a szavazatok kétharmada szükséges, sőt némely tárgyaknál, mint az alaptörvények átalakítása, vallási ügyek, és az egyesek jogkörére vonatkozó végzéseknél azoknak egyértelmű-sége; a gyűlések székhelye Frankfurt.

A szövetség tagjai német területeik épségét biztosítják egymásnak; szövetségi háború esetére egyoldalú alkudozások az el-lenséggel tiltvák; szerződéskötési joga fenmarad az egyes álla-moknak, de az a szövetség vagy tagjai biztossága ellen soha sem irányulhat; egymás közötti egyenetlenségeik soha fegyveres uton nem intéztethetnek el; közvetítésnek, birói ítéleteknek van helye; a különös intézkedések közül azok, melyek minden államban or-szágrendi alkotmány létesítését, a keresztyén vallások egyenjogu-ságát rendelik, a mediatizált házak jogkörét, és a német állam-polgárok némely jogait meghatározzák, a legfontosabbak.

A zárokmány harmadik főtárgyát a németalföldi ügyek ké-pezik (65 - 73. cz.). A hajdani németalföldi köztársaság a belga tartományokkal az Orániai ház kormánya alatt egyesítve király-sággá alakítottak; a luxemburgi nagyhercegség hozzácsatoltat-ván, az uralkodó ház kármentesítését képezi nassaui német tar-tományaiért, melyekről Poroszország számára lemondott; a nas-saui öröködési szerződévények Luxemburgra alkalmazandók, mely a német szövetséghez lesz tartozandó; Luxemburg városa pedig szövetségi vár lesz; a Bouillon hercegség belga része Luxem-burg felsőbb része alá kerül; azon igények elintézésére, melyek

e herczegségre nézve a Rohan és Latour d' Auvergne család közt fenforogtak, választott bíróság rendeltetett, mely utóbb (1816. jul. 1.) az ügyet az előbb nevezett család részére döntötte el — Egyébiránt az 1830 évi forradalom folytán Belgium Németalföldtől elválván, külön országgá alakult, mit a nagyhatalmak is elismertek.

A schweiczi állapotokra nézve (74—84. cz.) a szövetséges tizenhárom cantonhoz Wallis, Genf és Neufchatel járul; a Dapper völgye Waadt canton részét képezendi; a baseli püspökség Biennevel, néhány bazeli és neufchateli beszögellések kivételével, Bernhez, Razuno uradalma Graubündtenhez csatoltatik; a határok Franciaország és Szardinia közt, a közlekedési viszonyok azokon, főleg a simploni uton körülményesen szabályoztattak.

Az olasz viszonyok (85—104. cz.) nevezetes részét képezék a congressusi tárgyalásoknak. — A savoyai ház visszahelyeztetett birtokaiba, országainak határai Franciaország, Ausztria és Schweiz irányában meghatározottak; a genuai köztársaság területe az ugynevezett császári hűbérekkel azokhoz csatoltattak; Chablais, Taucigny és az Urginetől észak felé eső részek a schweizi semlegeségben részesítették; azokból a schweizi szomszéd hatalmak közt kiűtött vagy fenyegető háboru esetére a szárdiniai csapatok kivonulnak; más hatalmak katonái sem ott nem állomásozhatnak, sem át nem vonulhatnak, kivéven azokat, melyeket a schweizi szövetség netalán oda rendelne; a polgári igazgatás azonban ez esetben is a szárdiniai királynak tartatnék fen.

Az ausztriai birodalom visszanyerte előbbi tartományait (a sváb birtokok kivételével): nevezetesen Istriát, Dalmátiát, Cattarót, Velenczét szárazföldi területével az Etsch bal partján, Milanó és Mantua herczegségét, Brixent, Trientet, Tirolt, Vorarlberggel, Friault, Montefalconet, Triesztet, Krajnát, Karantánia egy részét, Horvátország Szávántúli részeit, Fiumét a magyar tenger-mellékkal, Castuát; hozzácsatoltattak Velenczének többi területei, Olaszországban is minden birtokok a Ticino, Po és az Adriai tenger közt, Veltlin, Bormio, Chiavenna és a volt raguzai köztársaság; — a Po hajókázására a folyamszabadságról megállapított elvek alkalmazandók; a milanoi hitelintézet körül az érdekelt államok bővebben intézkedendének.

Modena, Reggio, Mirandola, Massa-Carrara az osztrák-estei

háznak adatnak vissza, fenmaradván az ausztriai ház öröködési jogai; Parma, Piacenza, Guastalla Mária Ludovica császárné Napoleon nejének adattak; ezen hercegségek jövője iránt az intézkedések a nagyhatalmakra és Spanyolországra bízattak, és utóbb (1817. jun. 10.) oly módon szabályoztattak, hogy azok a Bourbon ház azon ágára szálljanak vissza, mely azelőtt is birtokukban volt; mi Mária Ludovica halálával (1847. dec. 18.) meg is történt.

A toscanai nagyherceg előbbi birtokaiba vissza lett helyezve; azokhoz még Elbe szigete szicíliai része, a Stato dei presidi nevű terület, a Toscanába szegelt császári hűbérek, és Piombino fejedelemsége csatoltatott; a luccai hercegség a Bourbon-ház parmai ágának, annak másféle kármentesítése után, pedig Toscanának némi területi átengedésekkel Modena részére engedményeztetett.

A pápa az egyházi államot visszanyerte, Ferrara a Po bal-partján levő részének kivételével, mely Ausztriának engedtetett át, az egyszersmind Ferrara és Commachio váraiban őrségtartási jogot nyert.

Nápolyt IV. Ferdinánd kapta vissza; és mind két Szicília királyának ismertetett el, miután Joachim (Murat) Nápoly volt királya (1815.) Napoleon visszajövetelének hírére Ausztria ellen fegyvert ragadott és legyőzetett.

Portugalliát illetőleg (105—7. cz.) visszakövetelési jogát Olivenca várára nézve a hatalmak elismerék; az ugynevezett franczia Guyana Franciaországnak visszaadatik; határai az utrechti béke szerint tüzetesebben meg fognak határozatni

Azon folyamokon, melyek több államon keresztül folynak, vagy azok határait képezik, (108—117. cz.) a hajókázás szabadnak nyilvánított; a rendőri szabályok, ugyszintén az eddigi terhelteknek, mennyiben szükséges vagy hasznosaknak mutatkoznak, meghatározása a parti államok kölcsönös megegyezésére bízott.

Több határozat részletes intézkedéseket tevén szükségessé, azok a zárokmányhoz csatolt mellékszerződvényekbe foglaltattak és azok külön czikkben megerősítettek (118. cz.); végre a franczia nyelv használatára nézve minden következtetések ellen óvás történnén, minden hatalmak hozzájárulásuk kijelentésére szólítottak fel. (119. 120. cz.)

A mellékszerződvények, számra tizenhét, Ausztria és Orosz-

ország, Orosz- és Poroszország közt lengyel birtokaikról, e három hatalom közt Krakó köztársasága viszonyairól, Porosz és Szászország közt területi viszonyaikról, a Schönburg hercegi ház jogállapotáról Szászországban, Hannovera és Poroszország közt, határai- és kölcsönös viszonyaikról, Poroszország és Szász-Weimar, Poroszország és Nassau közt ugyan e tárgyról kötettek; azok közé tartozik továbbá a német szövetségi okmány, az oraniai ház nyilatkozványa és egyezkedései a németalföldi királyság körül, a schweizi szövetség viszonyai iránti nyilatkozvány melyhez Schweiz a maga részéről is járult; a szárdinai területi átengedéseket tárgyzó határozatok Genf irányában, az osztrák-szárd határjelölés, Genua Sardiniához csatoltatásának feltételei; ama hires nyilatkozvány (1815. febr. 8.), mely által a néger-kereskedés mint az emberiség és közerkölcsiséggel ellenkező üzlet eltöröltetik, az időhatár azonban, melyben az történik az egyes hatalmak egyezkedéseire hagyatik; a folyamszabadság körüli elvek alkalmazása a Rajna, Neckar, Majna, Moselle, Maasz és Schelde folyókra; a hol utóbb a Rajnára vonatkozólag eme szavak „a tengerig“ („jusqu' à la mer“) Németalföld részéről akként magyaráztatván, mintha a hajókázás csak a tenger partjáig de nem a tengerre is engedményeztetnék, sokféle nehézségekre szolgáltatnak alkalmat, míg hosszas tárgyalások után a maynzi egyezmény által elmellőztettek (1831. marc. 3.); végül a diplomatiái személyzet rendszabályzata, mely szerint annak három osztályzata állapittatott meg; (nagykövet, követ, ügyviselő) csupán csak az első rangúaknak (nagyköveteknek) tulajdonittatik képviseleti jellem; az egyes osztályok tagjainak rangja továbbá hivatalos bejelentésök idejétől tétetik függővé (1815. mart. 19.).

Ezek alapvonalai a bécsi egyezmények tartalmának, azokhoz még a Dániára vonatkozó intézkedések, melyek az 1814. évi kieli békében állapittattak meg, csatolandók; azok szerint Dania Norvegiát Svéczia királyának engedte át, a kárpótlásul nyert Svéd-Pomerániát Rügen szigetével pedig Poroszország Lauenburg helyett adta cserében.

A második párisi béke, mely a Napoleon által újra megkísérlett harcznak végét vetett, kevés változásokat tett (1815. nov. 20).

Franciaország 1790. évi határaitra szorítottatott, némi csekélyebb területváltozásokkal; Philippeville Marienbourg, és az

egész bouilloni herczegség Németalföldnek, Saarlovis, Saarbrück, Landau, a Saar és Lauter közti terület Németországnak (Porosz- és Bajorországnak), egész Savoya Nizzával Szárdiniának, Gee földje Schweiznak jutott. Franciaország hétszáz millio frankot fizetett kármentesítésül, az elvett műkincseket kénytelen volt visszaadni; az országot szövetséges hadsereg tartá megszállva, míg az aacheni congressus (1818.) e megszállást meg nem szüntette; — külön toldatban Napoleon és családja Franciaország trónjából mindenkorra kizáratott; Schweiznak örökös semlegessége és az angoloknak a joniai szigetek fölötti védnöksége megállapított.

E békekötést megelőzve Ferencz, Sándor és Fridrik Vilmos fejedelmek, 1815. sept. 26., minden kormánytanácsosok kizárásával kötötték a szent szövetséget, melyhez a pápa, Britania és a fényes porta kivételével utóbb minden eurpai hatalmasság járult. E nevezetes okmányban a szövetséges fejedelmek kijelenték, hogy minden bel és külviszonyaikban az igazság, keresztyén szeretet, és béke elveit zsinórmértékül követni, egymást a szentírás tanításai szerint testvéreknek, ugyanazon egy keresztyén nemzetszalád tagjainak fogják tekinteni, melynek csak egy főnökét, „az Istent, és Jézus Krisztus isteni megváltónkat, a legmagasabbnak, az életnek valódi igéjét“ ismerik.

VI.

A francia forradalom és azt követő időszak kevésbé kedvező volt a nemzetközi jog tudományos fejlődésének, mintsem azt némely kezdetén felmerült események után várni lehetett.

A bölceletnek Németországon a forradalommal egy időben Kant Emmanuel által (sz. 1724. † 1804.) megindított átalakulása nagy hatással volt a bölceleti jogra és így a nemzetközi jog bölceleti részére is.

Az alaki elvek meghonosítása a gyakorlati bölceletben, az erkölcsiség és jogosság határvonalai szorosabb meghatározása, az ítészeti irány következetes alkalmazása új lendületet adtak a tudományos vizsgálódásoknak.

Kant maga jogtani munkájában s az elmélet és gyakorlat

viszonyáról irt értekezésében ¹⁾ a nemzetközi jogra is kiterjeszté figyelmét; a folytonos haladást tűzvén ki e tekintetben vezér-elvül, elismeri hogy az emberi természet legsötétebb színeiben a nemzetek közötti viszonyokban nyilvánul; a világpolgárság jogának eszméjét állítván fel, az alatt azon jogok összegét érti, melyek az embert mint az emberiség tagját általános közlekedésre minden nemzettel illetik.

Ama nézetéhez képest, hogy a természeti jog nem a joghiány, de jogtalanság állapotja, melyből az emberek és nemzeteknek ki kellene lépni, az arra vezető eszközöket az Örök békéről irt értekezésében bővebben fejtegeté, melyet nem sokára a bazeli béke után irt. Ezen eszme habár nem is tökéletes létesítését, de megközelítését az államok észszerű belsőrendje és azoknak szövetkezései által vélte elérhetőnek; biztosítékát a természet rendjében, az emberiség érdekeiben találja; — azon eszmét, mely nem képzemény de észkiváncsolomként állítottatott elé, felkarolta Fichte Omodé János (sz. 1762. † 1814.), ki annak lehetségesítését hasonlólag a nemzetek szövetségi rendszerében kereste.

Kant követői a jogtudomány terén a nemzetközi jogban is a bölcséleti irányt követték; közülük e korban Schmalz Tivadar (sz. 1760. † 1831.) berlini jogtanár, ki a nemzetközi jogot tételes szempontból is tárgyalta, Jakob Henrik Lajos (sz. 1756. † 1827.) orosz államtanácsos és hallei tanár, Grosz Henrik Károly (sz. 1765. † 1840.) württembergi titkos tanácsos azelőtt erlangeni jogtanár, Meister Keresztély János (sz. 1758. † 1828.) boroszlói jogtanár, Bauer Antal (sz. 1772. † 1843.) göttingeni jogtanár említendők.

A híres angol publicista Mackintosh Jakab (sz. 1765. † 1832.) a természet és nemzetközi jogról irandó munkájának csak bevezetését bocsátotta közre, melyben tudományos alapossága, elfogulatlan nézetei és nemes jelleme számos adatára akadunk ²⁾.

¹⁾ Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Königsb 1797. — Über den Gemeinspruch das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis. Berl. Monatschrift. 1793. — Zum ewigen Frieden Königsberg 1795.

²⁾ Discours on the law of nature and nations. London 1799. franc. Royer-Collardtól.

Eggers Keresztély Ulrik (sz. 1758. † 1813.) kjöbenhaveni tanár jeles munkája is a bölceleti iránynak hódol; ugyanazt állithatni azon hazánkfiak munkáiról, kik ez időben a nemzetközi jogot, mint az összes jogbölcelet részét tárgyalák, ugymint Brezanóczy Ádám (sz. 1751. † 1833.) előbb posonyi, utóbb pesti jogtanár, ki Martini tételeit magyarázván, Wolf bölceleti rendszerét követé; Fuchs Samu löcsei tanár, ki a Kant rendszerre szellemében bocsátá közre észjogi munkáját és Szilágyi János mármaros-szigeti tanár, ki magyar nyelven irt dolgozatában ugyanazon nagy bölcselő elvei szerint tárgyalá a „Nemzetek természeti jussát.“¹⁾

A bölceleti irányt a tételessel közvetíté Martensen kívül, kinek munkásságáról szólottunk, még Günther Károly, kinek nagy érdekű munkája befejezetlenül maradt mig Saalfeld Fridrik göttingai tanító kizárólag a tételes szempontból indult ki²⁾.

A közvetítő iskolához tartoznak nagyrészt e korszak francia írói is; különösen Rayneval Gerard, ki Groot, Puffendorf, Vattel, Boursier irataiból Wolf elveire alapított rendszert alkotott, melyben a tudományos képzettség előnyeit a gyakorlati államférfiú tapintatával egyesíté³⁾; Goudon d'Assoni és Bonin.

Olaszországban Pagano Maria és Russo Antal bővebben kifejtették Vico Iván nézeteit; a nemzetközi jog története körül pedig Britanniában Ward Robert, Franciaországban Flassan Cajetan, Németországban pedig Klüber János Lajos (sz. 1762. † 1837.) kitünőleg érdemesültek⁴⁾.

¹⁾ Brezanóczy: *Explanatio juris nat. et politici Posonii* 1795—96. 2. kiad. 1824. II. köt. — Fuchs: *Elementa juris nat.* Leucs. 1803. — Szilágyi: *Természeti Törvénytudomány.* Sziget. 1813. két rész.

²⁾ Günther: *Europ. Völkerrecht in Friedenszeiten.* Altenburg. 1787—1792. II. kötet. — Saalfeld: *Grundriss eines Systems des Europ. Völkerrechts.* Götting. 1809. — Ujabb munkája 1833. jelent meg.

³⁾ Rayneval: *Institutions du droit de la nat. et des gens.* Paris. 1803. 3. kiad. 1832.

⁴⁾ Ward: *Enquiry into the foundation and history of the law of nations in Europe.* London, 1795. II. köt. — Flassan: *Histoire gen. et raisonné de la diplomatie francaise.* Paris. 1809. VI. köt. 2. kiad. 1811. VII. köt. — Klüber: *Acten des Wiener Congresses.* Erlang.

Gyakorlati tekintetben a francia forradalom új kort látszék megindítani; az alkotmányozó gyűlés a legnemesebb elveket hirdeté, de a következmények meghiusíták a táplált reményeket.

Valamint Acton nápolyi miniszter De Doriot általános tengerészeti törvénykönyv kidolgozására szólítja fel, úgy Gregoire Henrik (sz. 1750. † 1831.) utóbb bloisi püspök a nemzetgyűlésen 1792. (oct. 28.) a nemzetközi jogelvek rendszeres kidolgozását hozta indítványba; javallata elfogadtatván az általa készített és 21. §§. álló tervezet 1795. (ápril havában) szőnyegre került, a nélkül hogy megállapodás történt és így valami sikere lett volna. Ezen munkálatban elvül mondatott ki, hogy a nemzetek mint természeti állapotban élő testületek alárendelve az erkölcsi törvénynek; függetlenek; uraik területeiknek; külön érdekeik alá vannak rendelve az emberiség közérdekének; béke idején egymásnak minél több jót, háború alatt minél kevesebb rosszat tenni kötelesek; a szerződések szentek; a követek, kik közt előrang nincs, küldetésök ügyeiben függetlenek azon ország törvényeitől, a hol székelnek; hogy továbbá minden nemzet önállóan rendezheti belügyeit, külső beavatkozásnak helye nincs; emlékezetten tuli birtok megalapítja a nemzetek között az elévülést; támadó harczszövetség emberiség elleni merényletnek tekintendő.

Mily kevéssé feleltek meg az események ezen elveknek, mily kevéssé kedvezett a folytonos harczok és túlsulynak kora a nemzetközi jog tudományos művelésének, eléggé mutatja azon körülmény, a mit Martens munkája e korbéli (1801.) kiadásában megérinte, hogy fölöslegesnek tartják azt sokan, a mit nemzetközi jognak neveztek, Saalfeld pedig előszavában dolgozata kiadását bővebben igazolni szükségesnek látta, minthogy némelyek a nemzetközi jog megemlítését veszélyesnek, mások üres értéknélküli névnek tekintik, mely a jámbor ohajtások körébe tartozik.

Az általános béke helyreállításával a nemzetközi jogirodalom is vidámabb szint öltött; tanuságot teszen Klüber kitünő munkája ¹⁾,

1815—19. VIII. köt. Uebersicht der diplom. Verhandlungen des Wiener Congresses. Frankf. 1816.

¹⁾ Droit des gens moderne de l'Europe. Stuttg. 1819. II. köt. újmetül: Eur. Völkerrecht. Stuttgart. 1821. Új kiad. Heidelb. 1847.

habár tudományunk belterjesb művelése új virágzásnak csak e század harmadik évtizede óta indult.

Mily nagy befolyást gyakorolt egyébiránt ezen tudomány de Groot kora óta, habár nem is sikerült minden tekintetben érvényt szerezni az örök igazság elveinek, mutatja a nemzetközi jogviszonyok fejlődésének története.

A követek jogainak szorosabb meghatározása, a tengeruralmi kérdés megszüntetése, a folyamszabadság elismerése, a gyarmati egyedáruskodások korlátozása, a kereskedelmi ellenérdekek kiegyenlítése, a rabszolgakereskedés kárhooztatása, az egyensuly rendszerének gondos megőrzése, mihez habár csak legujabban a tengerészeti jog elveinek jogszerű határozása járult, mind auni diadalai a tudomány által felébresztett és közvéleménynyé emelkedett jogérzelem általánosulásának.

Sőt külső terjedelmére nézve is öregbült a nemzetközi jog kötelező erejének elismerése által szorosabban egybefűzött nemzeteknek köre; Amerika álladalmi hódolnak elveinek, az oszman birodalom nyiltan csatlakozott elismeréséhez és a legelszigeteltebb államok China és Japan tapasztalják hatását, közelednek ama körzethez, melynek magasztos feladása az érdekközösséget, a hajdani érdekellenesség helyébe léptetve, az emberiség testvéries kötelekeit mind inkább kiterjeszteni és szilárdítani.

PAULER TIVADAR.

ERDELY

IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

(Hetedik fejezet. *)

Azon percztől kezdve, melyben Cserei és Apor az önálló Erdély történeti irodalmának zárkövét letették, megszűnt az magyar lenni. Ugyanakkor fejlődése is irányt változtatott, s jelleme a korábitól egészen különböző lett. Eddig túlnyomólag a jelennel foglalkozott, vagy a közel multra terjeszkedett ki.

Most csak néha, csak kivételesen, midőn egy egy kiválóbb esemény fordult elő, tárgyalta a folyó napok élményeit. A multba tért vissza, hova annyi dicsőség és annyi szomorú nap emléke csábítá, — nem lelkesülni többé, mint az Apaí-korszak írói, hanem vizsgálni, taglalni, bonczolni, szétszedni, s újraépíteni történeteit. Mert hivatása nagy részben már csak ez lehetett s ő ennek becsülettel megfelelt — annyira, hogy a XVII. század történeti iro-

*) Lásd a III. köt. 140. l.; a IV. köt. 3. s a 190 és 398. ll.; az V. köt. 32. l.; végre a VI. köt. 3 s köv. ll.

irodalmát elég terjedelmesnek és elég sok oldalunak fogjuk találni.

De mint mondók ez nem volt magyar.

S a nemzeti önállóság multával a politikai történet hátérbe szorulván, most minden irányban a kutatók egész seregét látjuk működni a nélkül, hogy kivált az első évtizedekben működésök kiterjedésével aránylag növekednék a nemzeti egyetemes történet épülete. Mert sokan mesterséges hypothesisiket fővényre építették, melyeket az első erősb fuvalat ledöntött, mások aránylag kis keretbe sokat öleltek fel, s ezért semmit sem merithettek ki s olyant is találhatni, a ki jelentéktelen dolgokról tele torókkal beszél. De ezek közt is alig van, a kinek munkája egy vagy más tekintetben, többé kevésbé használható ne volna, mig nyomukon haladva többen kitünő munkálatokkal előbbvitték a tudományt. Ezek — gondolhatólag — a század második felében működtek, midőn már elődjeik tévedésein okulva, eltalálhatták a helyes irányt, melyet működésökben követniök kelle, midőn a nemzeti érzület már ébredőben volt s a latinismus hanyatlását be lehetett látni: mint annak következményét. Ezen örökös hányatás magyarázza meg, hogy e század történeti irodalmának belbecse miért maradott mögötte terjedelmének mindazon ágakban, melyek nincsenek az őstörténeti nyomozásokkal kapcsolatban.

E téren jelentékeny dolgozatokkal találkozunk, habár tüzetesebben önálló dolgozatokkal jobbadán csak a szászok foglalkoztak vele, mig az, a mit a magyar írók tettek, nagy részben csak levezelést vagy előcsarnokot képez valamely munkához, mint Kölesérynél, Benkőnél és Husztinál. Köleséry Auráriája első fejezetét szentelte e tárgynak. Magát a történetet csak futólag érinti s inkább a bányászati szerkezetre terjed ki, s állítmányait idézetekkel, kö-feliratokkal támogatja. Igaz, hogy ő csak egy aurariát vesz fel s ezt a mai Abrudbányára teszi (17 l.) míg a legújabb nyomozások eredménye az aurariákat általánosan bányavárosoknak mutatja fel¹⁾, de itt is amott is a legfőbb eredményben megegyeznek. A bányászati igazgatás élén prokurator állott; fontos

¹⁾ Jahrbuch der k. k. Centralcomission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale II. k. 1858. Ackner kittinő értekezése a romai gyarmatokról. 88.

és kitünő hivatalok, kinek alárendelve voltak a collegia Aurariorum, továbbá az alprocurator a decuriok a különböző bánya-helységekben. Nem ily biztos az egyes helységek megjelölésénél pl. midőn (34 l.) Decidávát csupa név-hasonlatért Dévának tartja, mely pedig hihetőbben Singidáva, midőn az Aurariorum collegiumnak székhelyét Abrudbányára teszi, melyet Hene ¹⁾ több hihetőséggel Apulumba helyhez s Patrovissát Paralissummal összezavarja. Valamivel többet irt e tárgyról Benkő József Transylvániája I. kötetében. De ő sem tűzte ki feladatul, kimeríteni azt, sőt annyira sem tette kutatásai tárgyává, hogy a függő kérdéseket eldöntse, a hibás nézeteket pedig kijavítani igyekezzék. Harmincz-négy lap erre nem is lett volna elegendő. Ő inkább a Fridvaldszky és Fasching nézeteiből fogadja el azokat, melyek neki hihetőb-beknek látszanak. A dákokat és gétákat egy — úgy hiszi ő tatárnyelvet beszélő — külön népnek ²⁾ tartja, miveltségöket csak röviden érinti, többet mond királyaikról ismételvén Fasching tévedéseit, a romai gyarmatokról, melyeknek fekvését nem geographiai összehasonlítások ³⁾, hanem inkább elődjei példájára névhasznalatok nyomán határozza meg (pl. mint Patavissa Pata környékén) s kiterjeszkedik a romai régiségekre s azok maradványaira. Említi a gótokat és gepidákat is e helyt.

Míg Benkő és Köleséry csak bevezetésképen említi a dák és romai állapotot, míg Fridvaldszky Minerológiájában csak al-

¹⁾ Hene Beiträge zur Dacischen Geschichte 86.

²⁾ E kérdéssel napjainkban is sokat foglalkodnak. A dák és géta egy népnek két különböző neve a görögök és romaiaknál : a legjózanabb kutatások ez eredményben egyeznek meg. De hogy Majorescunak van-e igaza, ki azokat keltáknak tartja, vagy Schmidt Vilmosnak, ki trákoknak bizonyítja : az még eldöntetlen. Annyi bizonyos, hogy ez utóbbi helyesebb okokkal harczol.

³⁾ Az erdélyi jelenlegi őstörténetnyomozó iskola két fő harczoza Neugebauer és Ackner a legjobb uton haladnak. Okultak a régi tévedéseik, kik a coloniák fekvésének meghatározásában bámulandó zavart idéztek elő s tartózkodnak a külföldi tudósok D'Anville Männert, Uckert, igen Engel és Katancsics egyoldalúságától, kik elégnék tarták a classicusok idevágó helyeit Ptolemaeus és a Peutinger-féle tabellák adatait kritikailag összeállítani, a nélkül, hogy a nélkülözhetlen helyismerettel bírnának. Az eredmény, mit ily uton felmutatnak, kitiinteti, hogy a coloniák meghatározásainak legnagyobb része be nem bizonyítható hypothesis.

kalomszerűleg terjed ki azokra, Fasching és Huszti tüzetesebb vizsgálat céljaivá tették. Az előbbi jezsuita és kolosvári tanár 1725-ben egy nem nagy terjedelmű latin művet adott ki „Ó Dácia hiteles írók nyomán“ czím alatt. Hat fejezetre osztja kutatásait, melyek közül az első Dácia legkorábbi lakosairól szól. Ezek moesek, géták, gótok voltak, kik az ázsiai scytha dákokkal összeelegyedvén, dák név alatt lettek ismertekké, mely nevet ő egy görög hasonnevű (δακς) s harczot jelentő szótól származtat. Ezeknek nyelve geta és sarmata volt göröggel keverve (II. fej.) s királyaik alatt vitéz és hatalmas nép valának (III. fej.). Az uralkodók felsorolása pontatlan. Az elsőket, kikről Strabo és Justinus emlékeznek, t. i. Dromichaet és Orolet nem említi, Börebistát Octavián korába teszi s ennek vezére Vibius által győzeti le, és Cotisót mint ennek elődjét említi ¹⁾. Terjedelmesebb és jobb a mit Decebalról mond, továbbá a Traján hidjának s a romai régiségeknek leírása (IV. f.) habár az erőltetett magyarázatnak nem egy példáját lehetne ezekből is felhozni. Majd Dáciának a romai legióktól megtisztítása utáni eseményeire tér (V. f.), a nélkül, hogy azon hibák és zavarok közül, melyek a hunnok első megtelepedését s Attila királyuk viselt dolgait elhomályosíták, csak egyet is megfejtett vagy kitisztázott volna. Hogy a hunok első beütésével kapcsolatba hozza azok birodalmának rendszeres megalapítását, hogy Engádót Attila állítólagos születési helyét a Jordan mellett keresi, mert Herodot és Priscus Rhetorból azt olvassa ki, hogy ama nép egész Ázsiát meghódítá, megbocsátható azon tévedése mellett, hogy a székeleyeket a XIII-ik században IV. Béla által telepített mai lakhelyökre, s azokat a jászok ²⁾ vagy filiszteusok utódainak vallja (l. 82.). Utolsó fejezete azt ku-

¹⁾ Börebista Sulla korában élt. Ő népének Lycurgusa volt. A romaiakkal épen nem volt háboruja. Cotiso Augustus korában élt, eleinte Antonius szövetségese volt, majd a köztársaságot megreszketteté (L. Horatius L. III. o. VI. „Poene occupatam seditionibus delevit urbem Dacus . . . Missilibus . . . sagittis“) mígnem Lentulus által legyőzetett.

²⁾ T. i. a Jazyges Metanastae-kra gondol, kik a dák uralom korában a Duna és Tisza közt laktak (l. 12.) Ugyanitt észszerűen ezeket szlávoknak hiszi, s nevöket jazek szláv szótól, mely szerinte nyelvet tesz, származtatja. E jász filiszteusok egyetlen fenmaradt emlékének Jászberényt gondolja.

tatja, minő vallás volt Dáciában hajdan? S e részben Arius tanának elterjedését mutogatja egész Sz.-István koráig. E munkához Soter György részint kiegészítő, részint czáfoló commentárt készített, mely azonban csak kéziratban maradt

Husztai András jóval terjedelmesebb s magyar nyelven írt munkája „Ő és új Dácia az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való historia“ (kiadta Dienes Sámuel 1791-ben) mind ezeknél nemcsak tüzetesebben hanem — egyes tételek kivételével — még nevetségesebb hypothesisok felállításával írta le az őt Erdélyt. Reformált hitű volt ezen férfiú s egyetemi tanulmányait az Odera melletti Frankfurtban végezte be, hol mint fentebb láttuk egy hittani értekezéssel kezdte meg írói pályáját. Hazatérte után kolosvári tanárrá lett, de nem élt előljáróival jó békességben. 1742-ben elkészíté „leírását annak, hogyan ítéltetett meg a reform. consistorium által azon oratiojáért, melyet Juris Prudentia című munkája elé nyomatott.“ 1747-ben törvénytelen házasságáért e hivatalától megfosztá az egyetemes zsinat. Ekkor katholizált s egy ideig a főurak udvarában tengődött, míg nem Fehérvárt a káptalannál alkalmaztaték. Itt sem maradt állandóan s megint visszakerült régi pártfogóihoz, mígnem 1755-ben eljátszva jellemtelenségével azon tiszteletet, mit tudományossága által megérdemelt, meghalt. Még verseket is készített az őstörténet nyomozásáról: „Magyarok vezetékek nevekről írt versek s nevökből megtetsző igaz eredetöklérakajzolása“ cím alatt. Egy korábban kezdett munkáját, közép Dáciáját dolgozta ki terjedelmesebben a fent említett cím alatt, melynek tárgyává Erdélynek történeteit tette a legrégebb időktől azon pontig, midőn az Leopoldnak meghódolt.

A munka felét, azaz a XV első részt, az őstörténeti nyomozások foglalják el, másik fele a három utolsó fejezetben a Szent István óta történt dolgokat adja. Mindazon nemzeteket, melyek Erdélyben laktak és laknak vizsgálódása tárgyaivá teszi a dákokon kezdve az utolsó bevándorlott cigányokig. Munkáját kérdésekben és feleletekben írta, még pedig a hol csak lehet polemizálva. Épen ezért mielőtt elmondaná a maga nézetét, egy csomó számokra osztott czáfolatot bocsát előre, melyekkel éles és bonczolni szerető észt árul el. Azonban ritkán elemez elfogulatlanul, sőt maga is látszik sejteni, hogy nem mindig életre való

az a mit a ledöntött hypothesis helyébe állít, mert kiváló előszeretettel nem disputálja azokat az emberre. S ezt jól tevő. Mert az ő nézete néha nagyobb paradoxon annál is a mit czáfolt; legkivált a néprokonságok meghatározása körül, hol a magyarokat a félvilággal összeatyaftasítja.

A régi források mellett, melyeknek kétségtelenül ismeretével birt, sőt azok felett használta Strahlemburg Fülöpnek (Lipscse 1730.) Europa és Ázsia északi és keleti részeiről irt munkáját s a legtöbb fontos kérdésben annak nézetéhez csatlakozik. Szerintök dáva tatár szó mely dombot jelent, míg gaez síkság. E két nép tehát a dák és géta t. i. nevét lakhelyének minőségétől vette, egymással rokon s a bucsáki tatár nyelvet beszéli. Valamint magok is tatár népek, s utódaik a Fekete tenger melletti tatárok közt lelhetők fel.

E kérdést így oldván meg, leírja a romai s azután a gót uralmat. Ez utóbbi egy kis zavarba hozza. Azonban Strahlemburgje itt is kisegíti. Mik is lehetnének ezek egyebek, mint valóságos tatárok, torgaothok azaz távol lakó nemzetségek, midőn az ostrogótok sem egyebek mint sziget mellékiek (szorok osztrovi muszka szó = 40 sziget) a visigóthok pedig vízmellékiek? Historiájokat is összezsínálja „Joannes magnus svécziai püspök és Abulgazi Bagadur kán“ munkáiból egyeztetve az egyező dolgokat, a nem egyezőket pedig egy kis adversariával elválasztva, azonban nyelvek meghatározásába már nem mer fogni, hanem inkább áttér a magyarokra.

A hun-magyar identitás annyira meggyőződése, hogy a hun foglalásokról értekező czikke fölibe címül „magyarok birodalmát“ irta. Egy kis kitérés után, melyben Jornandest a boszorkányoktól való leszármaztatás regéjéért türelmet veszve, összebolondozza, tárgyalja a magyarok neveit. Unn-oi-gur annyi szerinte, mint tiz összeszővetkezett, uturgur vízmelléki magyar. Majd azt magyarázza ki, hogy a szarmaták (sarmadiár = flavus crine Medus) is magyarok, a magyar pedig nem egyéb médusnál, míg a hún egyenlő himmel férfival. Ezután áttér a magyarok rokonságaira s ezek közzé sorozza a kalmukokat, a vogulokat, osztjákokat, arinczikat, sudakikat, cseremizeket, mordvinokat, suomikat (finneket) barabinczeket, de korántsem az újabb nyomozásokhoz hasonló nyelvidomú kutatásokkal, hanem mesterségesen kifacsart

névhasznalatokból levont következtetésekkel. E terjedelmes, de korántsem kimerítő értekezések után a hun történeteknek kevés lapot szentel s azt nagy részben csak a magyar Bonfin-Turoczy-forrásokból állítja össze. Azután áttér a gepidákra, kiket ő Herodot Callipidainak tart s ezzel kapcsolatban Attila utódjaira, azután az avarokra s a magyarok harmadik kijövetelére, természetesen itt is tömérdek hibával és tévedéssel.

Az azutáni hét (IX—XV) fejezet, a romai utódoknak írt oláhok kivételével, a későbbi bevándorlásoknak van szentelve. Első helyen emlékezik a szászokról. Czáfolja pontouként s elég ügyes dialecticával azon iskolák véleményét, melyek a gothoktól vagy Nagy Károly telepjeitől származtatják azokat, kiket ő szászországi¹⁾ bevándorlottaknak hisz. Azon okok közt, melyeket ama vélemények ellen több kevesebb alapossággal felszámál, fő sulyt az Endre-féle adomány-levélre helyez, és sok elmésséggel azon következtetésre jut, hogy ha „a szász nemzet azon jog és cím alatt lakik Erdélyben, mint a dákok maradéka“, tehát ők is mint a legyőzött romai telepek „Géza és András király manumisioja előtt a magyaroknak fegyverrel nyert örökös szolgálai voltak.“ Azonban habár maga a főtelepítést Géza király korában történtnek mondja, Szeben építését szent István király idejére viszi vissza.

Ez időben már kizárólag magok a romai régiségek is kezdték a tudósok figyelmét igénybe venni, mely tanulmány az idő óta is, hogy Szamosközy kiadta az Erdélyben talált kövek feliratait²⁾, nem volt ugyan elhanyagolva, de inkább egyes munkákban szétszórva fordult elő, mint sem önállóan üzetett volna. VI-ik Károly császár gróf Ariostit Erdélybe küldte a romai régiségek összegyűjtése s azoknak Bécsbe szállítása végett. Ez ismeretdus régiségbuvár vállalata azonban pótolhatlan veszteséget okozott. A tudatlan oláhság ugyan is, hogy a szállítás terhétől s az ingyen fuvarozás kellemetlenségeitől meg legyen kimélve, Hátszeg vidékén

¹⁾ A szászok kutatásai napjainkban e téren is helyes irányt vettek, azt t. i. melyet az összehasonlító nyelvészet ajánl nekik. Tul. levén azon a kérdésen, hogy minden „teuto“-t egy időben s egy családhoz tartozó beköltözöttnek higgyenek, az erdélyi különböző szász dialectusokat kezdi a németországiak tájszólásformáival összehasonlítani.

²⁾ L. Budap. Szemle III. k. 177. l.

jó eleve minden régiséget összezúzott, a mit csak keze közt kaphatott. Daczára ennek Ariosti két hajóra valót összegyűjtött. A sors nem akarta, hogy az országon túl messze vigye. A Lippra felé vezető utban e két hajó a Marosba sülyedt: s mindössze is egypár száz darab volt, a mit roppant fáradsággal a hullámok közül ki lehetett szabadítani¹⁾. Szerencsére a gróf lerajzolta e kövek feliratait s azokat összegyűjtve kiadta. Terjedelmesebb és tüzetesebb ennél a mint régiség buvár hasonlólag kitűnő Fridvaldszkynak Kolosvárt 1767-ben kiadott latin munkája: *Erdélyi romai feliratok*, mely egy jól rendezett használható gyűjteményt tesz forgalomba. Egy fokkal e felett is vitte elő a tudományt Seivert latin nyomtatványa: „a Közép Daciában levő romai emlékek feliratai“ (Bécs 1773.), mely nem csak a megjelenteket gyűjti össze s adja néhol javítva, hanem azokat újakkal is szaporítja és rendezve 291 feliratot nyújt.

Az őstörténet-nyomozást, mint a megelőző században most is nagyobb mérvben üzték a százszok. Mióta Tröster és Töppelt annyi követeléssel és zajjal felléptek, egy egész iskola támadt, mely kezdeményeiket tovább fejté. A nemzeti becsület megmentését föltételezték annak megbizonyításától, hogy ők régiebbek s több joggal birják földüket, mint a többi népek. E nézetnek, mely a dák-goth-szász egység megbizonyítása által volt csak kideríthető, egyik leghatalmasabb harczosa a brassai születésű Schmeitzel Márton hallei egyetemi tanár, egy munkás és ismeretdus férfi, azonban a magyarság iránt tele elfogultsággal, annyira hogy az elmagyarosodott enyedi és kolosvári százszok ellen keserű kifakadással kiáltja, hogy „turpi exemplo in hungaros degenerarunt.“ Egy kéziratban maradt munkájával, köfeliratok és pénzék nyomán tárgyalta az erdélyi régiségeket. Egy más százsz tudós Heldmann Endre hasonlólag külföldön, kevesb elfogultsággal kutatta ősei származását. Ő külföldi egyetemekre s onnan Svédországra utazott. 1713-ban Schmeitzellel találkozott Upsalában, hol ő az egyetemnél német nyelvet tanított. 1726-b. e városban kiadta latin értekezését az erdélyi hét városbeli németek eredetéről, mely II. Géza telepítése mellett nyilatkozik, s a bejötteket százszországiaknak hiszi. Ez értekezés első része Erdélyt ismerteti különös tekin-

¹⁾ Lebrecht *Dacische Völker* 64.

tettel a százszokra s fölvelt tárgyára csak a 2-dik rész tér át. Ellenében 1739-ben Czirner Endre egy a brassai gymnasiumban felolvasott értekezéssel védelmezte a dák szász leszármazást. Fő okát az Endre-féle adomány-levélből meríté, úgy a mint azt Töppeltin meghamisítá. Nem volt képes elhinni, hogy valaki nyilvánosan ily ámitásra vetemedhetett volna. Még ő előtte 1732-ben Böhmer Justin a hálai egyetem prorectora, azon értekezés előtt, melyet báró Kemény János az ausztriai ház trónkövetkezési jogáról kiadott, egy bevezetésben kereste a dák régiségek nyomait a romai jogban, kitérve a romai telepekre is. Mindezeknél többet és tüzetesebben irt e tárgyról Soter György kéziratban maradt munkáiban.

E térfiu alapos tanulmányokkal s gazdag ismerettel vette célba hazájának történeti és földirati ismertetését. Azokhoz bevégezett dolgozatai csak előmunkákat képeznek. Atyja szász-budai lelkész s épen azon férfiu volt, kit Ali basa Apafi előtt fejedelemmé akart tenni. Ama faluban született György. Gymnasiumi tanulmányai végezte után Kinder Jánossal Wittembergbe ment. Zabanius, Frankenstein és Kecskeméti Bakos János¹⁾ pártfogói által segítve. Innen Hamburgba, Lübeckbe utazott szerencsét próbálandó. Eredménytelen kísérletek után Livlandba utazott s itt a nyenhuseni evang. lelkész házában mint tanító alkalmaztatott, hol két fiu és egy leány oktatásával foglalkozott. Családi hagyományok úgy tartják, hogy e hölgy a későbbi orosz czárné I. Katalin volt. Itt nyelvek tanulására fordítá fő figyelmét s Livland tudósaival terjedelmes levelezést folytatott. 1698-ban visszatért Erdélybe²⁾. Pártfogói Bakos és Frankenstein már ekkor nem éltek, de ez utóbbinak családja könyvtáruk használatát megengedé neki. Majd saját-keresztúri pappá lett s e nyugalmas pályáját nem is cserélte fel mással. Hátra maradt iratai inkább előkészületek egy terjedelmes munkához, habár azok nagy része is kidolgozott egész képez. Nincs ugyan kora tévedésein felyül emelkedve, de azért annyi ismerettel buvárlotta a forrásokat, hogy munkái ma is használható kútfők. Leginkább deák nyelven szeretett írni,

¹⁾ L. Budap. Szemle IV. k. 229. 236. l.

²⁾ Benigni et Neugeboren Transsilv. II. k. 201 s köv. Schuller Károly értekezése.

melyet elegantiával kezelt s németül csak kivételkép dolgozott. Egy őstörténeteket nyomozó munkája, *Dácia*, két külön álló könyvének egyesítése Ezek elseje a géta és dák dolgokat, azok eredetét, szokásait, hadfolytatását s maradókat a második pedig a romaiak dolgait Dáciában adja elő, kiterjeszkedvén ezek szokásai, vallásos és polgári szertartásaira, hadfolytatásaira s a romai régiségekre. Egy külön iratban a géták vallását tárgyalta. E munkához jegyzeteket s adalékokat készített *Weidenfelder Lőrincz* 1744-ben. Ez utóbbi ugyanekkor egy más munkát is írt. Trajánus korából egy fogadási kő maradt fen, melyet azon császár „*detectis Daciae thesauris*“ ért hálából emelt. Ama szavakat, sokan Decebál kincseire vitték, mint a melyeknek felfedezéseért teljesítette volna fogadását. Azonban *Weidenfelder* ama szavakat, valamint előtte *Köleséry* is, a dáciai aranybányákra magyarázta. Kivülök *Ziegler Krisztian sellenbergi* pap vizsgálta (1756) egy levelében a százszok eredetét.

A százsz autochtonságnak legutolsó de legkitünőbb ügyesebb és eszesebb harczosa *Lebrecht Mihály*. E férfiú kiben oly kevés elfogultság annyi ismeret és józanság volt, ki a nemzeti gyűlölködésen felyülemelkedettségének annyi világos jelét adta és annyi alapos ismeret s sokszor oly helyes történeti felfogással birt, mint elődjei közül kevesen, e kérdésben mint ezek jelentékeny része ő is tévedett. E tévedés azonban nem oly bárgyú és pöffeszkedő, mint azoknál. A különböző nézeteket próbálta közvetíteni inkább röviden, és sajnálkozva, hogy némely kificzamodott eszmékért annyi tanulmány és ismeret essék áldozatul, mintsem hosszasan fejtegetve és bírálgatva. Mert a történetíró hivatását korában oly szabatosan, mint ő senki sem fogta fel.

Lebrecht 1757-ben *Szebenben* született. Atyja egy vagyonos polgár szeretett volna fiából is kézművest csinálni. Azonban ez sehogy sem ment. A gyermeknek tanulni volt kedve s mondhattak szülei, a mit tetszett, e kedvét fejéből ki nem verték. Tanult szorgalommal kitaratással s miután a szebeni gymnasium tanfolyamát bevégezte, 1778-ban egy évig egy hunyadmegyei magyar családnál nevelősködött. Innen külföldre *Erlangenbe* ment. Haza érkezve egy ideig magán órák adásával foglalkozott s a mellett idejét az irodalomnak szentelte. Már mint szebeni deák fellépett egy német regényével „*Hirtendorn Samuel*“; de most a ha-

zai ismeretre fordítá figyelmét, buzdítva a kitünő műveltségű nyomdász Hochmeister által, kinek hirlapját, a szebeni ujságot egy ideig szerkesztette is. 1784-ben szebeni tanárrá lett, öt év múlva azonban egyházi szolgálatra szentelte magát, eleinte szülő városában, honnan 1796-ban Kis-sűrbe vitték papnak ¹⁾

Kedvencz terve volt Erdélyország történetét kezdettől végig kidolgozni. Munkálódását e téren a törzsökös (aborigines) dácziai népek története című terjedelmes könyvvel kezdte meg. Ez azonban már 1787-ben készen volt s „Erdély történetei, esti olvasmányok a nép számára I-ső kötet“ cím alatt ugyanazon évben néhány példányban ki is osztogatta. Ezek azonban inkább csak mint kézirat forogtak barátai közt. Időközben azonban Gebhardi (1781) és Windisch (1784) történeteivel megismerkedés más gondolatra birták ²⁾. A magyarok bejövételétől fogva a separatioig ezeknek munkáit úgy is eléggé terjedelmesnek tartá, ez okból hát 1791-ben csaknem egy időben kibocsátá a dácziai törzsökös népek és a fejedelmek korát, fentartva magának, hogy a vajdák idejét s századjának történeteit is kidolgozza. Az első munkára az Aborigineseket a már elkészült, s időközben félretett példányokat alkalmazta, akkép hogy a kinyomott iven közül néhányat megváltoztatott. Minthogy az egész esti felolvasások alakjában volt dolgozva az első fejezetet mint politikai és erkölcsi reflexiókat tartalmazót, mint a melyek különben a teljesen elkészülendett munkára vonatkoztak, elhagyta, s helyébe a bevezetést tette első felolvasássá, mint a mely már hasonlólag foglalkozik történettel.

E több mint 400 lapnyi sűrűnyomatu munka harminczkét esti felolvasását tartalmazza. Az elbeszélő bizonyos D. . . Vilmos, a hallgatók Tabora ur egy magyar nemes (talán vonatkozás azon családra hol nevelősködött) annak bécsi származású neje, B. . . Vilmos a házi úr és néhány fiatal ember, kik azonban az esti felolvasásokat csak ritkán s egyes kérdésekkel szakasztják félbe. Tartalmát teszik azon földnek, melyet ma Erdélynek nevezünk, történetei a világ teremtetésétől azon évig, melyben szent István a trónra jutott.

¹⁾ Provinzial-Blätter III. k. 156.

²⁾ A Siebenbürgens Fürsten I. k. bevezetésében. Úgy látszik hogy a Gebhardi munkájával csak későbbre ismerkedett meg.

Erdély történetírói közül Lebrecht az első ki nem kiválóan kutatást, hanem azok eredményeinek művészi feldolgozását tűzte ki célul. Heeren volt a példányképe s ha ennek mélységével nem is birt, de a feldolgozásban kellemes modorát elsajátítá. Munkái kora nehézkes termékei közt hasonlítanak a troubadourhoz, kit mindenfelől mellvértes lovagok környékeznek. És eme nehéz fegyverzetűek göggel tekintettek alá a daliára, ki finom szabásu kecses köpenyben jelent meg a küzdőtéren. E lenézés fiuról fiura szállt: kezdeménye utánzatlan maradt, munkái feledékenységbementek s az utódok nem sokat fárasztják magokat annak kutatásával, ha valóban jogos vagy csak a korszak tévedése volt-e a kicsinylés?

Én ez utóbbit hiszem. Nem akarom föltétlenül azt vitatni, hogy e kornak a művészi kidolgozás iránt érzéke ne lett volna. Nem sokkal utána Éder és Schlötzer megalapíták a szász történetírásnak ferde elfogult s a nemzeti gyűlölségeskedés felébresztésére irányzott iskoláját. Lebrecht ettől távol tartá magát, valamint többen, kik nemcsak kizárólag szászok, hanem erdélyi hazafiak is akartak lenni. Ő hát nem volt elég jó szász, s ezért nem is lehetett elég jó történetíró az Eder iskolája szemében.

Pedig ő, ha azon aránynyal mérjük melyre az akkori erdélyi történetírás ki volt fejlődve, kortársai közt kiváló helyet érdemel, s ha csak a művészi formát a feldolgozás választékos esínjét tekintjük ezek egyike által sem éretett utol. S ez azon időben, midőn a historiairás némelyeknél a források feletti polemikából, másoknál tudományos kutatásokból állt, egy kezdeményezőnek érdemül róható fel. Ismerjük el érdemeit s azért még ne vessük el egészen, mert lehetnek és vannak tévedései, melyek közt bizonynival nem utolsó, hogy még a XVIII-ik század végén is a szász-dák-góth antochtonságról álmodott.

A dákokat, gétákat egy törzsök népeinek vallja, s az elsőbb nevét, hogy ő is mondjon valami újat a romai audaciától származtatja. De csakhamar rátér, hogy ezek nem mások mint a gothok s hogyan is lehetett volna a Romát megrettetgető Cotiso más mint Gothenson? Történetüket a romai uralom s ezután azon idő alatt, midőn az ország visszakerült a gothok azaz dákok kezei közé — mert a legiok ¹⁾ kivonulása után Dáciában maradt

¹⁾ E munkájában Lebrecht az oláhokat romai utódoknak nyilván-

dákok ugyanazon gothok, kikkel ez országban is találkozunk a népvándorlás kezdetén — s ezzel kapcsolatban a german vallást oly szépen s helyenként oly jól beszéli el, hogy ama tévedéseket elszámítva, az olvasó nem fogja tagadhatni, hogy ő az akkori német történetírás színvonaláig emelkedett. Majd munkája második része áttér a hun beütésre.

Elfogadja a de Guignes által a hunok történeteiben felállított s napjainkig sokaktól czáfolt sokaktól védelmezett véleményt a hunoknak a Chináig nyomult Hiungnukkali egységéről. E munkán kívül le Beaunak a keleti császárság történeteit, Pray Anna-leseit s Pálmát használja leginkább, azonban nem kizárólag, sőt néhol csak az eredeti források tekintetbe vételével, a mennyiben tudniillik neki — mint ki czélul tűzte ki az eddigi kutatások eredményeit élvezhető olvasmányná állítani össze, tervéhez képest erre szüksége inkább az eltérő, a különfélekep magyarázott helyeken volt. Mind ezekből terjedelmes rajzát állítá össze a hun birodalomnak. Adja azon borzasztó képet melyet e népről Ammianus Marcellinus hagyott ránk, nem azon kárörvendő gunynyal melyet elődjeinél szoktunk olvasni, hanem azon megjegyzés kíséretében, hogy „a gyémánt köszörületlen állapotában a kavicsnál is durvább, s e nép is Európában mily dicsővé lesz.“

Azonban a romai iga alatt elpuhitott nép ama rettenetes ellenség s a belviszályok által legyőzve, meghódolt. Országuk a hun vezérek alatt is, mint épen a gothok korában, rendezett birodalom volt: még akkor nem tudák képzelni a különböző törzsfőnökök alatt barangoló hordáknak beduinszerű szerkezetét. Pray hosszas studium és fárasztó combinatioval kicsinálta az uralkodók névsorát s ugyanezt fogadta el szerzőnk is, sőt még többre megy, a hazai krónikákban fentartott névsornak egyeztetését próbálja meg a külföldi följegyzésekkel. Így lesz Balamirból Keve, Charatonból Kadisa, Uldesből Keme, a mig csak kitelik a ha-

nitja; egészen a Tröster elvei alapján: t. i. nyelvök és szokásaikból. De hat év mulva más véleményre tért. Azon ulachok utódainak tartja, kik Zeno uralkodása alatt a bolgárokkal a keleti birodalomba ütöttek. Következtetése megfelel egészen amannak: e szám és testi erőre nézve tulnyomó nép csak mint colonista lehetett oly nyomoru állapotban a három szabad nemzet földén. L. Sieb. Fürsten I. 225—33. s az aborigines előszavát.

zai források által kinevezett hét vezér : azoknak a különböző népekkeli küzdelmeiket mint valóságos terjeszkedési hadfolytatásokat állítva elő. Csak Attilának nevét találta meg egyformán minden forrásokban. És ennek életét terjedelmesen s a korhoz képest szépen is dolgozta ki. Nem találjuk fel benne ugyan azt mi Thierry Attilájának egyik fénypontját teszi a történeti Attilának megkülönböztetését a mondaitól: de ő kortársainál még is igazabban ítél felőle. Nem tévővázik az Isten ostorának nagysága előtt meghajolni, habár a nagy erények mellett megelé a nagy bűnököt is. Azon kevesek közé tartozik, kik a nagy hódítóban a nagy országlár nyomait is feltalálják, s nem kis nyomatékot helyeznek azon körülményre hogy alattvalói szeretetét kivívta.

Attila halála után birodalmának felbomlását, majd utódainak a gepidák s longobardokkal vívott küzdelmeit oly terjedelmesen adja, mint az addigi belföldi történetírók közül egy se. S míg egyet más valóban helyes tapintattal ír le, könyvének egyik legnevelésesebb tévedését itt követi el. A Marcianus által befogadott kutrigur és utrigur — mely neveket ő hasonnevű vezérektől származtat — hunok maradékainak a cigányokat tartja (l.248) Gondolhatólag e nemzet tehetségeit s szomorú állapotját illetőleg mindent felsorol a mit csak lehet, hogy e véleményével részvétet keltsen e szerencsétlenek iránt. Ama két hun törzsnek be nem vándorolt töredékeit az avarokkal egyesíti, kik azóta hunno-avarok (varhóniták) nevet nyernek s legemberibbek — mondja — mind azon barbarok közt, melyek e földet előzőnlötték. Csodálatos módon szavatartásukat, a mi legkevésbé tartozott erényeik közé, rója fel nekik érdemül. Itt ujolag Prayt követi leginkább, de a ponttól, midőn Nagy Károly és Pipin birodalmuknak véget vetettek, azon időig midőn a hunoknak általa is ugynevezett „második beütése” elkövetkezett, semmi nevezetést sem tud felsorolni.

Ez volt a magyarok beütése s Árpád honfoglalása. Aránylag rövidebb sőt zavarosabb a megelőző történeteknél. De ez nem csuda. Ha tekintetbe vesszük, hogy e tárgy a legújabb írókig sőt még ma is ezek egy része által mily zavarosan adatott elő, hogy a kritikátlanság egy s az elferdült kritika által másfelől mennyi értelmetlen hibás nézet csuszott be, hogy Anonymus Kéza. és Thuróczi s Contantinus Porphirogenitusnak Stritterféle hibás fordítása a történet mily keverékes összeállítására szolgáltattak

anyagot, megbocsátjuk neki hogy Álmost és Cussált összezavarja hogy a híres hét vár építését éppen ennek idejére viszi vissza. Valamely kor tévedéseiben többnyire annak minden egyes írója osztozik, de Lebrecht legalább próbát tett egy műformával kidolgozott munkát adni olvasói kezébe, melyből élvezettel okuljon. S ez akkor éppen nem volt mindennapi dolog, midőn az irodalomnak ezen ága mesterséges hypothesisek felállításából s azoknak védelmezéséből állt: oly jelenség mit a többi ágakban is megújulni látnunk mihielyt e téren való nyomozásokra szánja magát az író.

Mig hát mindent összevéve a kutatást és feldolgozást az őstörténetek nyomozása körül egy elferdült irány átka alatt látjuk nyögni, más téren öröndetes haladás jelenségeivel találkozunk. Különösen az egyháztörténet köréből maradtak ránk becses iratok, Iliá András jezsuita és tanár Kolosvárt egy korában elterjedt latin munkával nyitá meg azok sorát. „Különböző nemzetek és vallások eredete s előhaladása Dáciában a fejedelmekkel egyetemben.“ Ez két kiadást ért 1730 és 1764-ben. Tulajdonképp rövid és fölületes munka, melyben azonban érdekes adatokat találhatni. Erdély népeiről kivüle és utánna még Fashing Új Dáciájában, Huszti fenidézett munkájában s mindnyájoknál nyomósabban sőt munkáiknak helyes felhasználásával Benkő (Transsilv. I. kötetében) is irtak, a nélkül hogy azért e részben Iliának érdemeit kétségbe lehetne vonni. Az oláhok egy részének áttérítése a cath. vallásra, az örmények bolgárok betelepődése tárgyismerettel van összeállitva sőt magoknak a különböző vallások terjedésének történetét nem elfogulatlanul ugyan, azonban több helyt helyes összeállitással tárgyalja. De ez csak az újabb mozgalmakra, csak azokra melyek korában vagy kevéssel előtte történtek alkalmazható. A többiben a kritikának semmi nyoma. A kath. vallást Dáciában első ízben András apostol által terjeszti el, a 4-ik században feleleveníti, ekkor elnyomják az ariánusok, kik egészen Szent Istvánig fentarták magokat, míg nem ez által teljesen elnyomattak. A hussziták nyomait Erdélyben nem találta fel, s az ágostai vallásnak történetét Miles hibás adatai szerint közli.

Ez első kísérlet nem is tartozik szorosan a kath. egyháztörténeti irodalom körébe. E téren érdekes részletet vázol Német József nagy boldogasszonyi plebanos s főesperes leírván hogy

miképen osztatott a czikki főesperesség négy főesperességre? (1718—1766). Veres Lajos ferenczes, rendjének történetét Erdélyben, s egy névtelen még korábban ugyane szeretnek 1486—1745 közti dolgait, Bzensky Rudolf jezsuita pedig az erdélyi egyház állapotát tárgyalák. De ki idejét ezen a XVIII-ik század második felében nagy és eredményben gazdag szorgalommal mivelte ágra szentelte volna, munkákkal szaporítván azt melyek a Pray, Ganóczi Koller és Schmittei mellett is helyet foglalhatnak: ily férfiút közvetlenül erdélyit csak egyet tudunk felmutatni: Szereday Antal fehérvári nagy prépostot. Még fiatal pap korában készített egy latin munkát „a magyar és erdélyországi egyházi törvényszékek joggyakorlatá”-ról mely az akkori erdélyi püspök utóbb bibornok és esztergomi érsek Batthyani József kívánságára és engedelmével 1760-ban világot látott. Ez óta 30 éven át nem találjuk nevét az írók sorában. De azt nem töltötte el tétlenül. Sőt idejét a fehérvári gazdag káptalan könyveinek buvárlatára szentelte. Lemásolta nagy gonddal s tanulmányozta az ottani okleveleket s egyszerre (1790—1) három munkával lépett fel. Ezek egyike a legkisebb a károlyfehérvári templomban találtató márványkövek feliratainak másolatát nyújtja. Becses munka ha tekintjük, hogy a XVI-ik században Bongars még hat romai feliratu táblát közlött, melyek közül Szeredai már csak egyet tudott elolvasni: habár fájlalhatjuk hogy azt ismertető jegyzetek nélkül tette hozzá.

Terjedelmesebb másik két, hasonlólag latin munkája: „Az erdélyi régibb és újabb püspökök névsora, és a fehérvári régibb és újabb káptalan ismertetése.” Az első munkával csak nem egy időben az erdélyi negyed éves folyóiratban jelent meg Seivertnek egy hasonlólag becses német munkája az erdélyi fehérvári püspökökről (Qaurtalschrift első évfolyam) mely fő figyelmet inkább a történeti kidolgozásra fordít s a fennlevő források felhasználásával lehetőleg életrajzok készítésére törekszik. Szereday püspökjeinek egészen más dolog kutforrási érdeket kölesönöz. Ő ugyan is munkája fő súlyát az általa részben először közlött oklevelekbe helyhezé. A mint t. i. valamely oklevél vagy történeti munkából megtudja határozni, hogy valamely évben ki volt az erdélyi püspök, közli a nevet egyszerűen s az erre vonatkozó bizonyítékokat 1106-on kezdve lefelé több

kevesebb közökkel. Az okleveleket azonban, habár néha csak a névalírás a legfőbb bizonyíték, egész terjedelmében adja, s miután ezek közül nem egy magára a történetre is jelentékeny világot vet, és ezuttal közöltetik első ízben, vagy a már más helyeken közlöttéknél a történetírókat nagy mértékben érdeklő variánsokat tartalmaz, úgy tekinthetjük a munkát mint egy magának a történetnek is mellőzhetlen kútforrását. Sőt annak becsét neveli azzal, hogy az oklevelekhez itt-ott hozzáragasztja az illető felvilágosításokat is. Az újabb korhoz érve azonban különösen az 1556. éven innen csak sovány s rövid följegyzéseket tartalmaz míg nem 1696 on túl tehát az Illyés András kinevezése óta viszont terjedelmesebb lesz s az azutáni püspökökről nem egyszer érdekes életrajzi vagy történeti adatokat nyújt. Ugyan ezek illenek a káptalan történeteire is, melyekhez az adatokat szerző mondhatni méhszorgalommal gyűjtötte össze s ha itt ott tévedett is, bizonynyal tett annyi szolgálatot a történetírónak, hogy azok érdemét nem homályosítják el. Ez utóbbi munkában az 1556-ik évhez érve vallásügyi országgyűlési határozatokat közöl 1566-ig, mely évben a kath. egyházi személyek Erdélyből kitiltattak. S itt az 1575-dik évre vonatkozó rövid följegyzés kivételével, megszakad 1716-ig a káptalan ujjaalakításaig, hogy azóta csak sovány s inkább kinevezésekre vonatkozó följegyzéseket tartalmazzon. E munka végét egy igen érdekes toldalék képezi, mely felvilágosításokat nyújt a fejedelmek korszakában találkozott székelyföldi házaspáros kath. papokról.

Ugyanekkor egy magasb állású főpap, kinek nevét Erdélyhez csak hivatala kötötte, de azt itt a tudomány érdekében tett áldozataival örökölte, az egyházi történetirodalom más ágaiban lépett fel. Értem Batthyányi Ignác püspököt. Azon fárasztó munka mellett, melyet a *Leges Ecclesiasticae* összeállítására fordított, (lásd VI. fej.) talált más e körbe vágó dolgozatokra is időt. Még mint egri prépost („Agamantis Palladii“ név alatt) részt vett a szent István király által 1001-ben kiadott oklevél feletti perben s azt védelmezé, majd Erdélyben 1781-ben a clericusi élet zsinórmértékét írta s 1784-ben a papságnak a betegek körüli kötelességeiről oktatásokat adott ki. 1790-ben egy terjedelmes latin munkával lépett fel: *Szent Gellért püspök élete és irományai*. E munka három részre van osztva. Első: Szent

Gellért munkái: A freysingi káptalan munkái közt akadtak rá ez iratokra s Pray és Petz ismerék, midőn az erdélyi püspök sok fáradalommal járó kiadását elvállalá. Bevezetésében oda nyilatkozik, hogy e kézirat a XI-dik századba tartozik, oly vélemény, melyet többen czáfoltak. A második rész legendákat s ezek közt Szent Gellért életét (ujra kiadta Endlicher Monumentaiban) tartalmazza. Ezt már a XVI-ik században Vion Arnold sajtó alá készíté, de Batthyáni annak a Mondseei könyvtárban létező példányát megkerítvén, hibátlanabb alakban közzé tette s eredetét hasonlag a XI-ik századra viszi vissza¹⁾. A harmadik rész a csanádi püspökök sorozatát adja s azt közbeszürt oklevelekkel érdekesíti.

Végül egy protestans írónak ide vágó dolgozatát kell kiemelnem. Értem Benkő Józsefét: nem a Transsilvániáját, melynek II-ik kötetében az erdélyi vallások történetét tüzetesen tárgyalta, hanem Milkoviáját, melyet két terjedelmes kötetben latin nyelven tett közzé. Első erdélyi püspökség lett volna ez, mely szent István előtt már jóval létezett, idő folytával megszűnt míg nem III. Béla ujra felállítá. Ez Erdély alsó részében a szász és székely földeket foglalta magában s a kalocsai érsekség hatósága alatt állt. A püspöki székhely azonban Moldvában volt, mely hasonlólag hozzászámíttatik. A milkoviai püspökség azóta is gyakori vitára adott alkalmat a tudósoknál, mi közben a munkának nem egy gyenge oldalát kutatták fel, de daczára annak több tekintetben fontos az, mely a történet egyes s nem mindig szorosan a tárgyhoz tartozó pontjai körül lényeges és jelentékeny felvilágosításokat tartalmaz.

A reformáltak egyháztörténeti irodalmát, — nem számítva Kapusinak (l. a VI-ik fej.) a század elején latin nyelven írt „Magyar egyháztörténet összegét, továbbá a Nádudvari Péter által kezdett s egy névtelenről folytatott munkát: A szászvárosi reform. ekklesia történeteit (a reformatiótól 1745-ig), egy névtelennek latin historiai összegét (1526—1703 foly-

¹⁾ L. a Leges Ecclesiasticae I. k. 414—7. terjedő jegyzetet, hol a munka utolsó fejezetében (nála 358-ik l. Endichernél 233) található azon kérdő szavak „Post haec a. D. millesimo tercentesimo sexagesimo primo. . .“ meg vannak fejtve. E fejezet ugyan is az akkori másoló által csuszttatott be.

tatva 1743-ig) mely kis munkácska inkább a vallás történetét változtatja s végül Benkő Józseftől „az 1545 és 1555-iki erdélyi zsinatok történetét;“ — Bod Péter képviselte, egy maga egy tábor és sokakkal felérő. Fáradhatlan szorgalmának jelentékeny részét e téren munkásságra szentelé. Első műve, melyel idevágó kísérletet tett, fordítás volt még tanuló korából; A kösziklán épült ház ostroma (1730 kiadatlan) az I. Leopold alatti vallásos üldözések története. De a hozzácsatolt függelékek már akkor elárulák, hogy mily szorgalommal tanulmányozza a hazai történetet. Majd nyilvánosan is föllépett eredeti munkákkal s első, mit kiadott, egyetemes egyházi történet volt: „Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának és világ kezdetétől fogva a jelenvaló időig sokféle változásinak rövid Historiája.“ Még 1753-ban bevégezte, de csak 1760-ban adta ki Baselben, névtelenül. Fő tekintet a magyar s erdélyországi egyházakra fordít, de a munka céljához képest — az egész csak átnézet akart lenni — elég tüzetesen tárgyalja a többit is. Majd egy pár latin s a külföldön kiadott értekezésen kívül, az első magyar reformatorok és az első magyar pátronusokról s az 1760-ban Szebenben világot látott és mulattató Szent Hiláriusának kiadása után elkészíté az erdélyi ref. püspökök életét és „Smirnai szent Polikarpus avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi reformatus püspököknek historiájok“ czim alatt kiadott 1766-ban egy tárgyismerettel összeállított életrajz gyűjteményt. E két munkának becsét nemcsak alaposságában s az adatoknak kritikai megválasztásában kereshetjük; Bod Péter ügyes stilista volt s mondhatni ez időben csaknem egyetlen, ki a régi vallásirodalom erőteljes nyelve után képezte magát. Épen ezért a nyelvet kiválóan jól tudá kezelni, egyszerűséget erővel párosítván. Legfontosabb s még maig is páratlanul álló műve „Magyar és Erdélyországi szentegyházi historia“ két ivrétes kötet, magyar nyelven. Kéziratban hever. Ugyanezt egy névtelen deákra is lefordítá, s megtoldá egy harmadik kötettel ¹⁾; összesen mintegy 200 ív terjedelmű.

¹⁾ Erdélyi Praedicatori Tár. Szerkeszté Salamon

Még egy más e nembe tartozó munka is — de ez már latin nyelven — jelent meg Bod Pétertől: „Az erdélyi egy-ség hívők története.” (1776). De bár e rövid munka, mint első kísérlet, mely csak a legismertebb s nem mindig való adatokat használta, érdeklél bir is, tulajdonképen magának az unit. egyháznak kebelében támadtak azon egyházi történetírók, kik vallásuk viszontagságteljes s elnyomási kísérletekkel nem egyszer küzdő életét tüzetesebben leírták. Egy névtelen az angliai unitariusok történeteit tárgyalta, s Biró Sámuel kormányzékeni tanácsos (1716) hitvallomásokról egy munkát fogalmazott. A másféle irodalmi működésért már említett két superintendensök Szent-Abrahámi-Lombard Mihály és S. Szentkirályi Ágh István latin egyháztörténetet írtak. Tüzetesebb ezeknél s kiválóan hazai egyháztörténetekkel foglalkozik azon terjedelmes munka, melynek alapját Kénosi Tózsér János ó-tordai tanító majd bágyoni lelkész az általa összegyűjtött adatokkal vetette meg. Ezeket ő átadta Fosztó Uzoni Istvánnak, hasonlóan bágyoni papnak, ki azoknak összeállításához hozzáfogott. Majd e munkát Kozma Mihály ó-tordai lelkész s utóbb Kozma János folytatták, s ekkép teljesen korukig elkészülvén az egyházi főtanács levéltárában őriztetik.

A szászok közt Körner Sámuel (1716) levélalakban érte kezett a szászok egyházi állapotáról. Schmeitzel Márton Jénában léte alkalmával egy Cyprianus Salamonhoz intézett latin levél alakjában írt a „lutherana egyház erdélyi állapotjáról” s azt 1722-ben kinyomatta. E munka azonban hibákkal teljes, miután csak a nyomtatványok nyomán készült, s maga a szerző tett rajta számos változtatást, akkép szándékozván ujabbán sajtó alá adni. De e célja nem teljesült. S a mi e téren utána történt, mind kéziratban maradt. Így Filstich János brassai igazgatónak latin erdélyi egyháztörténete. Így Haner György Jeremias superintendense s fia, mint hasonlóan egyháztörténetíró említett, ¹⁾ Haner

József. III. k. Bod P. életrajza. Meg van-e még valahol e munka eredetije, miután az enyedi könyvtár feldulatott? nem tudom, hanem azt igen, hogy Salamon József ur, a magyar egyházi irodalmat kipótolhatlan vesztéségtől menté meg akkor, midőn e munkát lemásoltatá s az eredetivel gondosan összevetette. E példány a kolosvári ref. főiskola könyvtárában őriztetik.

¹⁾ L. Budapest. Sz. IV. k. 406.

Györgynek, kit magát is mint egyházi oklevelek gyűjtőjét már megemlítettünk, e téren jelentékeny munkálkodást fejt ki. Folytatta atyjának egyházi latin történetét, még pedig részint pótlólag, részint kiegészítőleg három kötettel toldván azt meg, úgy hogy e három együtt a XVI-ik századtól kezdve 1771-ig terjedt eseményeket írja le. Egy másik munkája a Herman által kezdett s Grafius által 1703-ig folytatott egyházi évkönyveket vitte tovább¹⁾. Továbbá egy latin beszédében, melyet a berethalmi zsinaton tartott (1771. oct. 8.), az 1769—1771 közti dolgokat tárgyalta. Némileg ide számítható Simonis Márton szebeni papnak *Rituale Parochorum*-ja, melyet 1781-ben Szebenben a káptalanban felolvastak s teljesen helyeseltek, s mely hivatalukba be lépő fiatal papok számára készült.

Az épen leírt irodalmi ággal kapcsolatban említhetjük meg, hogy egyes tudósok már a naptár-ismeret különböző ágait is kezdék ismertetni. Scharsius Endrének egy már 1689-re kiadott német Almanachját nem számítva, a nagyobb nyomdákkal bíró városok folytonosan adtak ki naptárokat, mely több kevesebb népszerű cikkeket tartalmazott s melyben már a XVI-dik század közepe óta kezdtek kisebb-nagyobb változásokkal le nyomtatni egy hazai krónikát²⁾. Legnagyobb elterjedést azonban a kolosvári és szebeni vívtak ki. *Calendariographiát* Kapusi Sámuel fehérvár-vásárhelyi tanár írt a XVIII-ik század elején (kézirat). Majd 1714-ben Brecht József Kelemen tudor és szebeni tanár tett próbát a naptárak teljes átjavítására: „isteni örökkétartó ünnep és historiai naptár oly alakban és felosztással, mint a szent lélek sugallta s az új és ó testamentomban használta. Mely szerint a mai pogány naptár-forma kiigazítandó.“ Az év szerinte marcziusban kezdendő. Minden naphoz egy historiai nevezetességet csusztatott, így marc. 3-ka a teremtés s oct. 9-ke a Krisztus születésének napja. De bizony indítványára senki sem hallgatott, habár munkáját VI. Károly császárnak ajánlá. Nyomossabb az az értekezés, melyet Inczedi József latin nyelven ké-

¹⁾ L. Budapest, Szemle, IV. k. 405.

²⁾ A legteljesebb naptárgyűjteményt én Gyönkön a Magyarai Kossa Sámuel ur birtokában láttam. — A kronikáknak a naptárakhoz ragasztását a brassaiak — hihetőleg Bomel vagy Honter — kezdték meg: oly szokás, mely Erdélyben a forradalomig fentartá magát.

szített s 1750-ben Kolosvárt kiadott: „a jubilaeumi évek és kézi naptárakról“ Bizonyos tekintetben ide tartozik a Bod Péter Heortocratese (l. a VI-dik czikket), mely értekezik az ünnepekről a szentek canonisálásáról, az úrnapijáról, a dominikákról, a hónapokban előforduló ünnep s nevezetesebb névnapokról, majd végül az ünneplést vezető személyekről s az ahhoz megkívántató dolgokról. Nagy súlyt fektet e munka az első századi szokások s az egyházi atyák hagyományaira.

Az éremisme is ez időben lendületet nyert. Számos mivelőre nem talált ugyan, azonban néhány kitűnő szakembert mutathatunk fel. Köleséry már Aurariája harmadik füzetét ennek szentelte, leirván a romaiaktól VI-ik Károlyig vert erdélyi aranypénzeket. Midőn Seivert e munkát másod ízben sajtó alá adta, becses és érdekes jegyzetekkel nevelte. Kevesb jót mondhatni Teusch Endre a szászok grófjának a XVIII-ik század elején készített munkájáról: „Az Erdélyben talált érmek leírása“, mely a gróf Rabutin, Frankenstein, Harteneck és saját gyűjteményében levő romai és görög pénzekről értekezik, — de korántsem kellő tárgyismerettel. E részben több érdeme van Schmeitzelnnek, ki már 1721-ben egy latin értekezést bocsátott közre a heraldicaról, mely 1740-ben Halleban újra nyomatott; míg 1723-ban ugyancsak arról egy német munkával értekezett. Ugyan ő egy kéziratban maradt munkájában az erdélyi régiségeket tárgyalta a köfeliratok és a Dáciára vonatkozó romai pénzek nyomán. Az éremismét szorosan egy német munkájának választá tárgyul: az erdélyi arany és ezüst pénzek felvilágosítása; kapcsolatban a XVI—XVIII-ik századok nevezetességeivel, melyhez kritikai ismertetés czim alatt (Rintel 1764.) Schwarz készített magyarázatokat, adalékokat és javításokat. Schmeitzel irt munkáját Agnethler Mihály adta ki (l. VI-ik fej.) Halleban 1748-ban el látva bevezetéssel. Ez utóbbi 1746-ban a Schulz-féle pénzgyűjteményt irta le latin megjegyzésekkel, de e munkából csak egy kötet látott világot. Még egy ide vágó értekezése maradt fen 1750-ből: „A syracusai királyok és tyránnusok görög pénzek nyomán.“ E két tudós működése a külföldön látott világot, valamint Felmer Márton is, kit magyar és erdélyi pénzekről szóló értekezését nometországi folyóiratban (az ugynevezett Neueste aus der Gelehrsamkeit 1761-iki folyamában) s egy másikat tiz magyar pénzről

a Joachim Münzkabinetjében (Nürnberg 1764.) tette közzé. Ben a hazában kevésbé utánok, de több ismerettel, mint ők dolgozott ugyanazon Seivert, ki az Auraria kiadásával érdemesíté magát. Egy a Windisch Magazinjében megjelent erdélyi levele a ritkább romai pénzekből értekezett, míg önálló német munkával (Bécs, 1765) a császári ház pénzeit tárgyalta: de a mely nem az ő felügyelete alatt jelenvén meg, igen hibás kiadásban került a világ elé. E fiatalkori munkáját később tetemes javításokkal látta el. Ezenkívül egy német értekezése Mihály vajda arany pénzét s egy másik Castaldo emlék-érmét tárgyalta: mindkettő a Windisch Magazinjében. Kiadatlan maradt legfontosabb munkája e téren a romai császári pénzek Augustustól Heracliusig, egy toldalékkal a megrovidított szavak magyarázatáról s a leírt pénzek felíratáról.

Még nagyobb és élénkebb volt a munkásság, melyet a történeti irodalom más ágaiban fejtettek ki a tudósok. Igaz, hogy azon körülmény, hogy a családi levéltárak hozzáférhetlenek voltak, s az országos helyeket és városok levéltárait csak keveseknek s kivételes esetekben lehetett használni, nehezíté a kutatást de nem tette lehetlenné s ez csak ösztönzé a tudósokat hogy egyes gyűjteményeket állítsanak össze. Így maradt hátra Kőlesérynek gazdag gyűjteménye, mely halálával elárverezteték, így vetette meg gr. Teleki József a Teleki-könyvtár alapját, mely ma a magyar akadémia birtokában van, továbbá báró Szilágyi Sámuelnek egy gazdag és sok kötetre menő másolatgyűjteményét a kolosvári ref. főiskola könyvtára őrzi, míg ennek könyvei s a Székely Ádám gyűjteménye a marosvásárhelyi könyvtár alapját vetette meg (L. VI. fej.). Ezeken kívül még gróf Kemény Farkas is nevezetes könyv- és kéziratgyűjteményt szerze, melyek fiára a köztisztelőtű József grófra maradtak, ki azt Erdély első gyűjteményévé szaporítá, hogy vele az országos muzeum alapját vethesse meg. De nemcsak főurainkat látjuk e téren működni. Bod Péter Palaeologusát a XVI-ik század okmányaiból szerkeszté, míg a Benkő gyűjteményét, csak munkái után ítélve is, gazdagnak hihetjük. A századok közt az egyháztörténeti és a két Haner-féle gyűjteményeken kívül a már többször említett Schmeitzel állita össze egy magyar történeti könyvtárt, s ennek catalogusát is kinyomatá; Kolb Lukács rozsnyoi pap a szobeni káptalan kiváltságainak gyűjteményét, Weidenfelder Lő-

rincz egy kötetke (9--ból álló) oklevél gyűjteményt Simonis Márton jelentékenyebb az egyházi jog és polgári történetre vonatkozó gyűjteményeket hagytak hátra. Legnagyobb szerű azonban azon három országos könyvtár, melyek alapításának kezdetét e század második felére vihetjük. Így gróf Batthyáni Ignác püspök a gr. Migazzi bibornok könyvtárának megvásárlása által nagyszerű alapkövét tette le az utódjai által is szaporított károlyfehérvári Batthyáni-könyvtárnak (kapcsolatban más gyűjteményekkel); továbbá gr. Teleki Sámuel erdélyi udvari korlátnok a marosvásárhelyi, s báró Bruckenhall Sámuel a szebeni országos könyvtárak alapítói gazdag kéziratgyűjteményeket szereztek. Tudtunkra mind három napjainkban át is van adva a közönség használatának.

Ily körülmények közt, midőn már a gyűjtés körül is naponkint élénkülő tevékenység mutatkozott, koronként újabb meg újabb próbákat tettek irodalomtörténeti előmunkálatok kiállítására. Csak előmunkálatokra, mondom, mert rendszeres irodalomtörténetet nem dolgoztak: e helyett életrajz-gyűjteményeket hagytak hátra. Így tárgyalták: Schmeitzel 1737-ben az erdélyi írókat még pedig a különböző szakosztályok szerint, Soter György a magyar és erdélyországi írókat és megjelent nyomtatványokat, Matthiae György 1756 óta botfalvi pap, ugyan az ki a Fuchs krónikájához jegyzeteket is készített, a barczasági tudósokat mindnyájan kéziratban maradt s latin munkáikkal. Ezekhez csatlakoznak Bod Péter jegyzetei a magyar történetirókról, ellátva adalékokkal Benkő Józseftől.

A század második felében jóval becsesb nyomtatványok jelentek meg. Ezekről azonban közelebb.

SZILÁGYI SÁNDOR.

Az

ÉLETBIZTOSÍTÁS

ÁNGLIÁBAN.

Alig van az újabb kor pénzügyi intézményei közt, a mely nemesebb érzeten alapulva, következményeiben üdvösebb hatású lenne mint az életbiztosítás. Módot nyújtani az életerős férfinak, hogy a takarékoság és nélkülözés által félretett fillérekéből aggott korára biztos, gondnélküli jövőt biztosítson, — alkalmat szolgáltatni a gondos családapának, gondoskodhatni szeretteiről azon időre, mikor ő immár nincsen az élők között, — a gyermekeknek, mikorra érett korba jutnak, kiházásitási vagy üzletkezdési tőkét biztosítani; — s mindezen nemesebb célért a takarékoságot, a jelen élvezetéről lemondást általánossá tenni: hivatása az életbiztosítási intézeteknek.

Ez üdvös hatást meghonosítani és terjeszteni hazánkban: feladata a magyar biztosító társaságnak, melynek ezen biztosítási ág fölvétele alapszabályilag meg van engedve, s a mely annak életbeléptetését már el is határozá, a szabályokat, a lehető legméltányosabb elvekre fektetve, dolgozván ki, úgy hogy az egész nyereséget egyenlően megosztja minden biztosítóval, ki e szerint a társulat ezen üzleti ágának haszonrészesese lesz, s a részvényesekkel egyenlő osztalékot élvezend.

Nem csak azért hiszszük, hogy a magyar egyesület e téren is nevezetes eredményeket eszközöl, mivel magyar; hanem azért is, mert köztünk működik, minden cselekvése tudatik, s így leg-

inkább alkalmas bizalmat gerjeszteni, mi pedig fő alapját képezi minden ilyyszerű üzlet felvirágzásának.

Ily körülmények közt nem lesz érdektelen, ha röviden megismertetjük ezen biztosítási ág kifejlődése történetét és jelen állását az angoloknál, azon nemzetnél, mely gyakorlati, egészséges észjárásánál és szabad egyleti működésénél fogva, az életbiztosításnak teremtője s a legnagyobb kiterjedésben kifejtője volt.

A szabad angol nemzet intézményeit mindenek felett jellemzi a nyilvános és alapos vitatás, nemcsak sajtó útján, nemcsak szabad gyülekezetekben, — de egyszersmind a törvényhozásnál is, — maga a törvényhozó testület, ha valamely tárgyat fontolóra akar venni, bizottságokat nevez, melyeknek feladata a nemzet szakférfiai véleményét meghallgatni, s azok alapján jelentést tenni. — Ilyen fontos tárgynak tekintetett Angliában az életbiztosítás is, mely bizottsági és parlamenti tanácskozások tárgyát is képezé.

Mily fontosságra fejlődhetik az életbiztosítási üzlet, eléggé tanusítja azon körülmény, hogy Nagy-Brittaniában 150 ily intézet van jelenleg, s az azoknál biztosított érték 200 millió font sterlinget, az az 2000 millió ezüst forintot tesz; s mindamellett még széles tér nyílik ezen üzlet növekedésére, ha meggondoljuk, hogy az összes családfők alig 5 százaléka lépett még az intézetekkel életbiztosítási viszonyba.

Ezen üzlet nagyszerűségének megítélésére szolgáljon itt például a 7 nevezetesebb intézet állása az 1858. évi júniusi kimutatások szerint :

A társulat neve.	Felállítási éve.	Tőkésített alap pengő ftban.	Évi járadék p. ftban	Biztosított tőke pengő ftban.
Equitable.	1762	69,760,000	4,300,000	95,800,000
Scottish Widows Fund.	1815	31,940,000	4,091,780	90,000,000
Law Life.	1823	46,550,000	4,700,000	85,000,000
London Life.	1806	26,000,000	3,200,000	61,800,000
Rock.	1806	31,105,340	3,098,730	39,459,500
National Provident	1835	15,003,670	2,753,310	65,000,000
Economie.	1823	16,950,620	2,410,000	60,895,340

Ezen adatok eléggé mutatják, mi népszerű az életbiztosítás Angliában, mily nagy összegekre mehetnek a takarékoság által, a jövő iránti gondoskodásból, összegyűjtött tőkék, — melyek, ha ily intézetek nem léteznének, gyakran haszon nélkül hevernének, nagyrészt talán a napi kiadások által fölemésztettek volna. Bizonyítják egyszersmind ez adatok, minő biztos alapokra helyezvék az intézetek számításai, minő czélszerű és ovatos rendszeren az intézetek kezelése, hogy ily nagyszerű nemzeti vagyon összegyűjtésére alkalmat szolgáltatottak, azon bizalomnál fogva, melyet a nemzet minden rétegeiben kifejtteni képesek voltak.

Ezen intézetek közvetlenül a takarékoságot, előrelátást terjesztik, közvetve a nemzeti termelés legfontosabb ágának hasznárá válnak, miután rendszeren a földbirtokokra kölcsönzik nagyszerű tőkéiket, s egyéb hasonló források mellett, ez fejt meg, miért nem érezték az angolok a földbirtoki hitelintézetek felállításának szükségét, mert a biztos alapokon kifejtett személyes hitelen kívül, ily tetemes tőkék, a minőkkel a biztosító társulatok bírnak, állanak a legbiztosabb elhelyezési mód, t. i. a földbirtoki hitel számára készen. Ide járul, hogy az állam maga is mindég kész volt számos milliókra menő összegeket előlegezni olcsó kamatokra a földmívelési beruházásokra, mint p. o. az alagcsövezésre.

A magyar biztosító társulat is fölvette szabályaiba, hogy az életbiztosítási ágból befolyandó összegeket földbirtoki hitelezésekbe fekteti.

Az életbiztosítás Angliában majdnem kétszázados életet él: s különböző kifejlődési korszakokon kellett keresztül mennie, míg a jelen biztos alapokon kifejlődhetett.

Eleinte bizonytalanok voltak a számítási alapok, melyekre az életbiztosítási intézetek üzletüket fektették; s a siker is csekély volt. A XVII. század vége felé alakult „londoni kereskedők társulata“ s „özvegyek és árvák biztosítási egylete“ és hasonló egyletek nem voltak hosszú életűek. Macpherson „Annals of Commerce“ czinű munkájában említi, hogy több mint kétszáz, többnyire szédelgésre alapított intézet alakult, melyek közül alig négy intézet tudta magát fentartani. A régiebb időben alakult intézetek közül az 1706-ban törvényhozásilag engedélyezett „A m i c a b l e Society“ és „Perpetual Assurance“ — még most is virágoznak. Ugy látszik, hogy az életbiztosítási intézeteknél kezdetük első éveiben, a szédelgés nagy mértékben elharapózott, annyira, hogy III. György alatt a parlament szükségesnek tartá e tárgyban szabályozó törvényt hozni.

Az első intézetek a kölcsönösség elvére voltak alapítva. Később fejlődhettek ki az életbiztosítás jelenleg általánosan elfogadott alapelvei, melyek mindinkább tapasztalási gyakorlat és szorgalmas tanulmányok által megalapított halálozási táblázatok és a

kamatok által szaporodott befizetések matematikai biztosságu elveire fektetvék.

Jelenleg minden életbiztosítási dijszabás az intézet által fölvett halálozási táblázatra van fektetve, t. i. azon valószínű élethosszra, mely statistikai adatok szerint minden jelentkezőre nézve a közép számítás szerint megalapított; ez által határoztatik meg az évi díj, — mely a középszámítás szerinti évek alatt a kamatok kamataival tőkésítve adja azon tőkeösszeget, a melyet valaki halála után örökösei részére biztosít, s a melyet a biztosító társulat, — levonván az intézet igazgatási költségeit és üzleti nyereségét, — a biztosító halála után, bármikor következék az be, az örökösöknek kifizetni tartozik. Az egyszerre történt díjbefizetésnél pedig a felvett évek alatt a tőkének kamataival kell a kikötött összeget elérni. Lesznek ugyan, a kik közép élethosszánál előbb hálnak meg, de viszont lesznek olyanok is, a kik azon éveket túlélék, s így az elsők által okozott különbséget az utóbbiak pótolják. A nyugdíjagnál, a két vagy több életre tett biztosításoknál, a kiházásitási tőke, ugy az évi díj (Leibrente) stb. biztosításánál is ezen alapokon nyugszik a díj meghatározása. mindenütt rendszeres és biztos matematikai kiszámításokat igényelvén a dijszabások megalapítása.

Ebből látható, miért volt eleinte oly bizonytalan az intézetek működésének sikere. Azon korban, midőn ugyszólván keresztelést és halálozást jegyző anyakönyvek is alig voltak, midőn a népességi statistika még nem létezett, — az alapok, melyekre a számításokat fektették, bizonytalanok, gyakran az intézet fenállására veszélyesek voltak. Az ovatosabb társulatok e szerint csak gyakran igen emelt díjakat alapíthattak meg, melyek — százados gyakorlat és tapasztalat után, — mindinkább lejjebb szállanak.

Biztos halálozási táblázat megalapítására legtöbbet ismét az angolok tettek. Végtelen érdekesek ezen tapasztalatok eredményei; becsülendő azon következetes lelkiösmeretes és gyakorlati működés, melyet némely intézetek e tárgyban századon keresztül tanúsítottak, — méltánylandó azon nyíltság, melylyel e tapasztalatokat a világ előtt kitárván, a mostani biztos működésnek vert utat nyitottak, és ezen üdvös intézménynek minden nemzetnél meghonosítását megkönnyítik.

Száz éves tapasztalatok több az emberiségre nézve örvendetes eredményt constatiroztak.

Grisith Davies tagadhatlan adatokkal bizonyítja, hogy a biztosításoknál száz év alatt t. i. 1720-tól 1820-ig a halálozás $\frac{2}{5}$ -el alább szállt. Érdekes állítás az is, hogy a biztosított egyéneknél a halálozás rendesen csekélyebb, mint azoknál, kik nem biztosíták életüket, — mi azon lélektani okból magyarázható, hogy a ki szeretettei jövőjét biztosítva látja, nagyrészt ment azon lelki aggodalmaktól és nyugtalanságoktól, melyek mindazoknál, kik utó-

daik bizonytalan jövője felett aggódhatnak, az életerőre fogyasztólag hatnak; de oka lehet az is, hogy a ki magát bizonyos évi díj meggazdálkodására kötelezi, rendesebb életet él, mi az élet meghosszabbítására nem kis befolyással van.

A halálozási táblázatok megalapításában Dr. Price tette az első kísérletet. a northamptoni adatok szerint 20,000 halálozási esetet vett fel Az „Equitable társulat 1720-tól 1820-ig, az az száz év alatt tett tapasztalatait foglalta egybe. Dr. Milne adta ki az ugynevezett carlislei táblázatot, mely Carlisle városa halálozási esetein (1779-től 1787-ig) alapszik. Dr. Finlaison a kormány tontina kölcsöneinek száz éves tapasztalatai után több mint 22,000 esetet vevén fel, szaporítá a tapasztalatok eredményét 1829-ben. Ezen közlemény után egy bizottság ült össze, mely a londoni főbb biztosító társulatok tapasztalási eredménye, 83,905 kötvény és 60,537 adat összehasonlítása után alapított meg egy táblázatot, mely „Experience Table“ nevezete alatt ismeretes. Dr. Farr fáradhatlan munkássággal dolgozta ki az angol keresztezési és halálozási táblázatot, a Northampton, Carlisle, és a főbb intézetek táblázataiból, úgy szintén a különböző életbiztosítási díjakat, sőt a statisztikai adatokkal összeállítá Europa nevezetesebb államai halálozási arányát. E szerint :

Angliában évenként meghal egy	44	közöl.
Franciaországban	42	„
Poroszországban	38	„
Ausztriában	33	„
Az orosz birodalomban	28	egyén közöl.

Az ő tapasztalatai szerint is a közegészség egy század alatt annyira javult, hogy a jelen halálozás az egy század előttihez, úgy áll 3 : 4-hez.

Hazánkban munkás statistikuskunk Fényes Elek és köztestületben álló agg tudósunk Fáy András kísérték meg a halálozási táblázat összeállítását. Ezen táblázatok eredménye aránylag nagy halandóságot mutat népességünk között, mely különösen a gyermekkorra esik, — mi a beteg gyermekek kevésbé gondos ápolásának tulajdonítható.

Megjegyzendő még, hogy a betett tőkék kamatozásainál az angol társulatoknál 3, a skot társulatoknál rendszeren a 4 százalék vétetett számítási alapul.

Mióta az életbiztosítás Angliában biztos alapokon nyugszik, nevezetesen azon részvét, mely azok iránt nyilvánul. Minden nevezetesebb városban folyvást alakulnak társulatok, az újak erősödnek, a régiek százados biztos létezés után mind inkább szélesbítik tevékenységüket.

1706-tól 1721-ig 3, 1762-től 1815-ig 14, — 1816-tól 1844-ig 72, — 1844-től 1856-ig 70 új életbiztosítási intézet kezdett működni, mi összesen 159 életbiztosítási intézetet tesz.

A betegek száma is mindinkább szaporodik. Így 36 társulatnál.

1852-ben új kötvény kiadatott 18,103, biztosított 63 millió pft.

1853-ban „ „ „ 21,920, „ 74 „ „

1854-ben „ „ „ 23,795, „ 77 „ „

Az egyegy kötvényre biztosított átalag tett 3,380 pftot.

Minő tekintéllyel bírnak a biztosító egyesületek Angliában, ezen nemzetnél, mely különös kegyelettel viseltetik mindaz iránt, a mi százados fenállás által életrevalóságát bizonyítja, — tanúsítják az angol biztosító intézetek egyik legtekintélyesebbjéről az „Equitable“-ről az Edinburgh Reviewben mondott következő sorok:

„Ezen nevezetes társulatnak története jellemzi az életbiztosítás történetét. Hosszú éveken át majdnem egyedül állotta ki az előítéletek megtámadásait, melyek ezen látszólag oly sok veszélyeztetéssel járó, ovatos emberek előrelátásával ellenkező üzlet ellen keletkeztek. A ki történetesen bevetődik ezen intézet igénytelen irodájába, nem fogja elképzelhetni, hogy ezen csendes hajlékban köteleztetések adtak 95 millió pforint kifizetésére, és hogy évi jövedelmén kívül közel 70 millió pftnyi pénzalappal bír, — melyvel kezekszik kötelezettségeinek pontos teljesítéséért.

Pedig az tagadhatlan tény; és a különböző előfordult fontos kérdések, a komoly tanácskozások, melyek tartattak, a kemény ellenzések, melyek legyőzettek, a kezdetbeli szoros ovatosságon alapuló intézkedések, lépcsőzetes kifejlődése az ezen üzletre új világot vető nézeteknek, a halálozási törvények kiismerése körül kifejtett magasabb tanulmányok, a díjszabások leszállítása, a vagyonnak az intézet pénztáráiba rendkívüli özőnlése, a jelenleg összehalmozott gazdagság, a merész ellenállás az új jövevények ragadozó szándékai ellen, kik majdnem legyőzhetlen kapzsisággal akarák elragadni az egykor oly gyöngye és tengődő intézet összegyűjtött kincseit, pénzügyi korlátok felállítása, az utóbb jövők kizárása a régi nyereségek azonnali élvezéséből: — ezek és hasonló tárgyak foglalkoztattak ezen hosszú korszak alatt ezer gondolkozó főt, kik most a sírban nyugszanak, — s adtak alkalmat oly kemény vitákra, hogy voltak idők, midőn tartani lehetett attól, hogy ezen intézetet minden kincseivel feldúlják az egymással küzdő pártok. Hála Istennek, a végzet másképp akará, és az irodái óra most is változatlanul s rendesen mutatja a mulandó időt, rendes nyugalomban győzelmeskedve a rég feledett küzdők lármái felett; az igazgatók megtartották nyugodt tekintélyüket; a jól díjazott könyvvezető háborítlanul végzi számvetéseit s milliók jönnek és mennek az irodában, oly rendesen és oly nyugodtan, mint a közel Temze folyam csöndesen hullámozó habjai.“

A biztosító közönségnek Angliában elég alkalma nyílik, a régi és újabb intézetek közt választani. A bizalom gerjesztésére leginkább szolgálnak: az összegyűjtött nagyszerű pénzalap, a biz-

tosítók tekintélyes és mindig növekedő száma; a megerősödött üzlet időközi kimutatásai és a magas nyeremények. Azonban az intézet iránti bizalom alapját nem annyira a fényes kimutatásokban, mint a rendes és lelküismeretes számításban kell keresnünk. — Mert alig van üzleti ág, melynek veszélyt hozható lappangó hiányai oly későn ismertethetnek föl a közönség által, mint az életbiztosításnál. Ha valamely más pénzügyi üzlet hiányos alapon nyugszik, a hiány az első kezdetben mutatkozik, s habár a számok ügyes elhelyezése által egy ideig nem is vehető észre a hiba: rövid idő alatt a bukásnak be kell következnie, ellenben az életbiztosítási üzletnél, hol a bevételek folynak évenként, és a kifizetések rendszeren hosszabb időszak mulva jönnek elő, a hiány gyakran csak félszázad mulva mutatkozhatik.

Az ily intézet biztos felvirágzásának alapjai következők: alapos halálozási táblázat és ezen alapon helyesen tett előszámítások. A biztosítások fölvételénél lelkismeretes örködés s figyelem a biztosítók egészségi állapotára. A díjtartalékok rendes és lelküismeretes kezelése, s azoknak biztos elhelyezése. Takarékoság az intézet igazgatásánál, végre tiszta és pontos számvitel.

Ezen elvek szoros megtartása mellett, az életbiztosítási üzletnek virágoznia kell, mert a matematikai számítások, ha a tételek valók, nem csalhatnak. Kivált ha már a biztosítottak száma növekedett, mert ekkor a halálozások a statisztikai adatok csalthatian alapjai szerint történnek, s ha vannak is időközi ugrások, azt tapasztaljuk, hogy azokat néhány év ismét kiegyenlíti.

Tetemes biztossági kilátás rejlik abban is, hogy a műveltség terjedésénél, a jobb ruházatnál és élmezésnél, a betegek gondosabb ápolásánál fogva, a halálozási arány mindinkább kedvezővé válik.

A gondosan összeállított statisztikai adatok oly biztos alapot nyújtanak-e, egy nép bizonyos egyenlő műveltségi foknál és éghajlati helyzeténél fogva, a halálózásra nézve, hogy arra egy intézet jövőjét lehessen alapítani? Ezen kérdésre bátran igennel felelhetünk. Mert megmutatá a statistika, hogy nemcsak a halálozásoknál, melyekre ugyan a szükség és általános nyomor, tetemes és előre kiszámítható befolyással szokott lenni, de az emberi élet legcsekélyebb cselekvényeinél is bizonyos arány állandóul észlelhető. — Quetelet annyira megy, hogy ezen állandó arányt nem csak a születéseknél, halálozásoknál és büntényeknél s azok neménél, de még az emberi akaratból folyó cselekvényeknél is állítja. Így alig van az emberek akaratától inkább függő cselekvés mint a házasság, s a francia és belga házassági könyvekből Quetelet kimutatá, hogy nem csak a házasságok száma a népességhez aránylag egyenlő maradt, de évenként majdnem egyenlő számú házasság köttetik nőtelen férfi és hajadon leány, továbbá nőtlen férfi és özvegy nő, s özvegy férfi és nő között. Csodálatos, mondja Quetelet, hogy ezen arány nemcsak egy egész országban, de

egyes kerületben is ugyan az marad; még csodálatosabb, hogy az évszám is, melyben a két házasság fél egymáshoz áll, következetes arányt mutat, — például, egyik évben kis különbséggel annyi 30 éven alul levő fiatal ember vesz 60 éves s azonfelüli nőt, mint a másikkban.

Quetelet annyira megy, hogy az egyenlő arányt nemcsak az öngyilkosságoknál, de még a rozszul czimezett s így kézhez nem adható levelek mennyiségére nézve is adatok alapján vitatja, s ezek után azt a következményt vonja ki, hogy milliókban számítva, az emberi akarat hatás nélkülűnek látszik.

Van Angliában az életbiztosításnak egy bizonyos újabb neme, a mely statisztikai adatokra helyezvén számításait, szintén virágzik, holott első tekintetre igen kétséges sikerűnek látszhatik; és ez az egész sejtelenek életbiztosítása. — Az életbiztosító társulatok, szabályaik szerint, azokat, kik valamely kora halál okait magában hordó testalkattal bírnak, nem veszik be biztosítási üzletökbe. Miután azonban oly országban, hol a művelt osztály nagy része életét biztosítja, az ilyen minden egyesület által visszautasítottak száma nagy: akadt egy társulat, mely az ily alkatú egyéniségek halálozási arányát kiszámítja, és ezen statisztikai adatok szerint határozza díjszabását, s a tapasztalás azt bizonyítja, hogy szép nyereseményeket tesznek, mert számítási alapjuk helyes volt.

A mint a statisztikai adatok mutaták meg az alapot, melyen biztosan működhetnek az életbiztosító intézetek: másfelől ezen adatok biztosabb kiismerése a díjszabások mérséklésére, s némely túlszigorú föltételek elhagyására vagy szelidítésére vezetett. Például, eleinte minden intézet szabályaiban benne volt, hogy a ki öngyilkosságot követ el, annak utódai a biztosított összeget ki nem kapják; — és ez természetes, mert ha valaki életét elvenni el van határozva, ezen megzavart lelki állapotban csak egyszeri díjt kell befizetnie s ha azonnal véget vet életének, tetemes összeget szerzett örökösének. Azonban akadt társulat, mely jól felfogott lélektani nézetből kiindulva, szabályát megváltoztatá s azt mondá ki, hogy a ki életét már bizonyos évekig biztosítja, például 3 évig, ha öngyilkosság által vesztí is életét, a díj szintugy kifizettetik örökösének, mintha természetes halállal mult volna ki. És számításában nem csalatkozott, mert 3 év, de csak 1 év is oly hosszú idő, hogy a ki azon föltett szándékkal kötött biztosítást, hogy ha a kikötött idő elmúlik, öngyilkosságot követ el, — ha szándékolt cselekvénye fölött egy évig gondolkozik, szándékát bizonyára megváltoztatja. A párviadal útján meghaltakra nézve is hasonló kedvezés nyújtatott egyik másik társulat által, és e példát, miután veszély nélkülűnek bizonyult, követte majd minden angol társulat. Miután a biztosítás sikerét a biztosítottak sokasága idézi elő, a verseny által mindinkább szabadabb elvű föltételek fejlődtek ki.

Igy, ha valaki bizonyos idő múlva elmulasztá a díj fizetését, nem vesztí el díj-tartalékát. — Oly díjszabások állítottak fel, melyek fizetői részesülnek az üzleti hasznosztalékban. Sőt, a mi különös fontosságú, a több évig már fizetett kötvényekre az intézetek olcsó kamat mellett kölcsönt is adnak.

Örömmel mondhatjuk, hogy a magyar biztosító társulat mind-ezen tekintetben a lehető előnyös és loyális föltételeket alapítá meg.

Eddig az életbiztosítás nemesebb érzést gyarapító hatásáról szólottunk. Elmondók azon üdvös hatást, melyet annyi időn keresztül gyakoroltak ezen intézetek Angliában. Szólanunk kell árnyoldalairól is — A mily nemes érzés: előre gondoskodni szeretteink jövő sorsáról, ép oly szomorú, az emberi szív romlottságát bizonyító gonosz tettek elkövetésére is adott az életbiztosítás alkalmat.

Ily szomorú esetek lehető kikerülése végett, a biztosító egyesületek a gyermekek halála után kifizetendő díjakra nem vállalnak biztosításokat. Alig van egyesület, mely 18 éves koron alul biztosítást vállalna. Mert akadhatnak szörnyetegek, kik a gyermekek életét nagy összegekre biztosítván, — alacsony és vétkes hasznosságból a biztosítottak életét veszélyeztető ténnyt követnek el. — Mindezen ovatosság mellett, ha közzététethetnének az angol biztosítások évkönyvei, nevezetes családi szándékból tett biztosításokat mutathatnának fel. Az angol bűnvádi esetek közt borzasztó büntényt mutató esetek sem ismeretlenek. Így bebizonyult Griffith Wainwright Tamás ellen, hogy sógorasszonyának Ambercombie Ilonának életét tetemes összegre biztosítván, azt megölte. Olvasóink fognak emlékezni az egész művelt világban pár év előtt oly nagy izgatottságot előidézett Palmer-féle perre, ki, bizonyos egyén meggyilkolása után, 130,000 frtot remélt nyerhetni.

Mindezek csak azt mutatják, a mit különben is tudunk, hogy nincs oly üdvös hatású dolog, melylyel a rossz akarat visszaélne ne tudjon. Istennek hála e visszaélések a biztosító egyesületeknél ritkán fordulnak elő. S azokkal szemben annyi üdvös eredménnyel kínálkoznak ez intézetek, hogy örvidenünk lehet, hogy rövid időn nekünk is alkalom nyílik ezen jótékony intézményt lehetőleg nagy mérvben meghonosítanunk. Mint másutt, úgy hazánkban is csak évek múlva terjedhet el honfiaink közt az életbiztosítás üdvös üzlete nagyobb mértékben. Adja a Mindenható, hogy midőn majd mi, kik ezen tárgy iránt a kezdeményezés terére léptünk, el leszünk feledve, az általunk alakított magyar intézetről is oly magasztalással írjanak egykor, mint a fentebb említett „Equitable“ egyesületről, annak százados fenállása után, emlékezik az utókor.

LÓNYAY MENYHÉRT.

A
JELENKORI
NÉMET REGÉNYIRODALOM.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A regény korunk legmegfelelőbb költői műalakja.

Az epos, a lyra, szóval a kötött költészet ébredező nemzeti műveltség jele, s fiatal nemzetek érzés- és eszmekörének elég terjes. Sok nemű életviszonyoknak, szélesebb eszmekörnek, fejlettebb műveltségnek azon ráma szűk.

Ez a regénynek műformai jogosultsága.

Vajjon a regény költészet-e? műalakja széptanilag meghatározható, indokolható-e? . e vita elhallgat a ténylegesség előtt.

Az bizonyos, hogy a regénynek általában, vagy egy kitűzött regénynek megítéléséhez a költői szempont egyedül nem elégséges. Minthogy a regény a nemzeti élet lassanként kifejlett sokoldalúságának, tehát sokféle külvilág viszonyoknak szüleménye; s így eredeténél fogva nem pusztán eszmény, hanem gyakorlati elemek vegyületével bír: önként következik, hogy más mérvek is alkalmazandók becslése körül — a költőieken kívül.

E nézetet támogatja azon észrevétel, hogy a regény minden nemzetnél — a hol eredeti s önálló irodalommal fejlődni képes volt — nemzeti jelleggel bír.

A regény tehát valami gyakorlati. A nemzetek legben-

sőbb lényének s kül létének tükre. A nemzetek létele pedig nem áll egyedül sohajokból és holdvilág-érzelgésből.

Legyen tehát a regény mult vagy jelen korrajz, életkép, jellemtörténet: nem lehet egy-két örök műszabály mérvecskájével kitudni s általán eldönteni — jó-e, rossz-e? Keletkezésének sokféle viszonyait, földét, éghajlatát, a természeti s emberi intézmények mesterséges befolyásait kell latra vetni — elfogultság, és előszeretet nélkül.

Hogy a jelenkori német regényirodalomról megközelítő fogalmat adjunk, s annak a többi művelt nemzetek, különösen az angol és francia regényirodalmai közt illő helyét némileg kijelöljük: előbb a régiebb német regényirodalom eredményei fölött kell futólagos szemlét tartanunk; azután áttérünk tulajdonképi feladatunkra; ki fogjuk emelni a jelenkori regényirodalom azon termékeit, melyek mozzanatát főleg jellemzik, s ennek kitünőbb jeleit képezik. Az egésznek szervi kiépítése, a szellemi tevékenység e téren összefüggésének megértése végett kénytelenek leszünk kijelölni azon eszméket, melyeknek befolyása alatt keletkeztek a különféle iskolák vagy pártok, jelszavaikkal, zászlójukkal, célzataikkal, s elért vagy el nem ért eszményeikkel. Végül összefoglalandjuk nézetünket a német regényirodalom jelentékeny vagy jelentéktelen volta fölött; — s igyekezni fogunk kimutatni azon befolyásokat, miknek az tulajdonítandó; s azon okokat, melyeknek a német regény mai állapota — csak kényszerű következtetése.

I.

CLASSICUS KORSZAK.

A német irodalom csak úgynevezett classikai korszaka óta jelentékeny egyetemes irányban. E classikai korszakot szemügyre kell venni, mert a mi a német irodalomban nagy, gyökerei odáig vezetnek vissza; vagy mindenestől ide tartozik.

A német classicusok mind fejlődésök, mind legbelterjesebb hatásuk szerint még a múlt századhoz tartoznak. De ők a mai német irodalom kiindulási pontjai.

A regényirodalmat is e korszakig kell kisérnünk. Azon túl ugy sincs irodalmi becse, kivéve nemzeti műtörténeti szempontból.

Mint a regény a német irodalomnak nem legfényesb része, s általán a német nemzeti geniusnak nem legalkalmasb műforma: a classikai korszakban sem bir fő jelentőséggel.

Azonban Goethe, Wieland, Thümmel, Langbein, végre Jean Paul kisebb nagyobb mértékben mint regényírók is tekintetbe jönnek.

Mi legelőbb is feltűnik, az, hogy még e classikai kor regé-

nye sem volt ment idegen nemzeti befolyásoktól; miknek a német regényt valamennyi válságaiban alávetve fogjuk látni.

Igy Wieland, ki a német feszesség, iskolai pedansság, s nyárspolgáriság ellen sok szellemmel (például csak az *Abderiten* című ma is olvasásra méltó regényére utalunk) vívott harczot, nem ok nélkül neveztetett német Voltairenek. Törekvése nyilván ennek nyomába lépni, könnyű kecsességét, gunyoros, nagyúri bölcsekedő modorát, és finom erkölcstelenségét elsajátítani, s általán franczia modorú könnyű regényalakban állam-társadalmi elméleteket fejtegetni; mi gyakran sikerült is; s illő elismerést aratott. De azért még is mindig maradt, a mi volt: nem német; nem is hatott szép tehetsége daczára is a német irodalomra termékenyítőn, vagy alakítón; meztelen görög-franczia gráciáinak hideg, természetellenes volt Németország égalja.

Thümmel és Langbein — franczia-olasz nevelésű, buja, „illedelmesen illetlen“ műzsái ma is bizonyos körökben nem épen írói érdemeik miatt ünnepeltetnek; de német nemzeti jelleggel nem bírnak.

A merőben önálló, nemzeti, épen úgy mint egyetemesen emberre Goethe, valamint a drámára is ujáteremtőleg hatott, első levén ki (Götz von Berlichingen) nemzeti történeti tárgyat karolt föl, a regényirodalomra is hatalmasan befolyt.

Gottschall német irodalomtörténetében azt mondja: Schiller az ethikai eszményiséget, Goethe az aesthetikai eszményiséget képviseli. Ez annyiban, mivel Goethe a költészetet, a művészetet mint önnön célját tekinté, igaz is. De ezt mordani Goetheről — nagyon kevés. Ezen nagy szellem költői műveiből minden irányt, minden elvet, minden jelszót kibetűzhetni, melyek körül az irodalmi pártok azóta e mai napig csatároznak. Wertherben a kicsapongó szenvedély s költői eszményiség; Faustban a teljes tagadólágosság; Reinekében a világeszélyes gunyor; a Wahlverwandtschaftenben a tühegyre állított eszményiség, a legszárazabb realismussal egyesülve lelhető. Mit czélózott Goethe a „Wilhelm Meisterrel“? akart-e valamit? vagy — a mi legvalószínűbb — semmit? Ezzel sokat foglalkozik a német commentatorok és műbírálok serege.

Egy ifjú, kit szerény polgári helyzete s életköre ki nem elégít; homályos erőktől űzve a nagy világ karjaiba veti magát; — a művészi kalandéletet, — mint a széptanilag is tökéletesnek tartott aristocratiai lételt átízleli; — s jóllakva de szájizét elrontva visszatér polgári állapotába; ezen egész regény annyi kalanddal s eszményiséggel tele, hogy akár a romantikai, akár az idealista iskola sajátjának fogadhatná; s más oldalról oly annyira realista helyenkint, s végeredményében, mintha Goethe, írása előtt . . . Schmidt Juliánt tanulmányozta volna.

Igy előlegezte, s egyúttal meghiúsította Goethe a későbbi irodalmi s aesthetikai iskolákat.

A mi Goethe regényein még nevezetes — az teljesen német nemzeti szellemök s jellegök; a mi mégis igen szépen megfér azoknak általános emberi jellegével. A német sajátjának mondhatja; a nélkül hogy egy mivelt nemzet is idegennek tekinthetné.

Azonban legyen elég Goethéről; miután Lewes remek tanulmánya nálunknál jobban elmond róla minden elmondhatót.

A világ legbizarrabb, legkülönczebb írója Richter — Jean Paul — legnagyobb regényírói egyikévé is leendett, ha képes lett volna túlárado szemlélődéseit, — előmlő érzelgősségét korlátozni; nedélyének, élczenek, mély kedélyének, s valódi költői képzeleteinek alakot, határvonalakat adni. Így regényei egy huzamban csaknem olvashatlanok; s az aphorismák, szikrázó s világító eszmék, bohó paradox ötletek, mély, dicső, melegítő, könnyergeszto érzemények — dúsgazdag, de ritkán kutatott aknáit.

Ezen kissé felületesen vázolt előzmények után különös azon alaposság, melylyel a német irodalomtörténet a klasszikai korszak befolyását az újabb regényirodalomra nyomozza: mi, legalább szabad szemmel, észre nem vehető.

II.

A ROMANTIKAI S IFJU NÉMET ISKOLA.

A classikai iskola uralmát legközelebb magához ragadott romantikai iskola fejei — a két Schlegel, és Tieck. A két Schlegel az új iskola aesthetikusai, bölcselei, vagy mint Gottschall nevezé, doctrinaerjei; az utóbbi pedig első rangu költője; mindkettő a classikai eszményi iránynak előbb hivei, majd első ellenei.

A romantikai iskola a középkor bálványozása daczára az ujkor gyermeke; uj világsszellemnek nyilatkozata. És ámbár szerrinte a regényes művészet tartalma az eszmény; és eszmény az, mi a valóságnak ellentmond: — iránya mégis — a classikai eszményhez képest — közeledés a létezőhez, a tettegességhez; e tettegesség alatt nem a mait, hanem legalább egykorit, a történetit értvén. A romantikai iskola az általános emberi eszmények helyébe a nemzeti hagyományokat kezdé állítani, s így első lépést képezett a történeti, s a mai (vagy realisticus) társadalmi regényhez, melynek eszménye: a valóság; — de e lépést természetesen öntudatlanul tevő.

Mint folyt be Schelling és Fichte philosophiája — mert hisz Németországban a philosophia mindenre kiható hata-

lom — a romantikai iskola fejlődésére? német irodalomtörténeti művekben érdemes olvasni; e helyütt azonban igen is messze vezetne.

És mi volt a romantikai iskola elve, tana, iránya?

„Az üres eszmények, pogány eszmekör ellenébe és helyébe állítani a hit, a vallásos érzület, a hagyományok világát. A claszikai ellenébe az ógermánt, — a nemzetit.“

Ez igen szép; de tán kevésbé világos. Érthetőbb lesz, ha hozzá tesszük, hogy „a romantikai alatt a román irodalmak s középkori legmagasb virágzásuk lényege — szellemi kivonata értendő.“

Dante, Calderon, Shakespeare, Tasso, Ariosto voltak a példányképek. Shakespeare, Schlegel és Tieck — együtt és külön le is fordíták, máig utól nem ért tökélyvel, ámbár Tieck némi szabadsággal; — Tassot s Ariostot — Gries és többen.

És így látjuk ismét a német regényirodalom második fordulatára is az idegen befolyást, mint indító erőt hatni.

Nem is volt ezen iskola nagy vagy tartós hatályú; kegyeletos középkor-visszaohajtásai ellentétben voltak a német nemzet protestans szellemével. És a mit teremtett is, nem felelt meg a magasztos program költötte várakozásoknak. Legjelentékenyebb írója Tieck negyven kötetben előmlő, a középkor nyersségét eszményítő, minnesängereket és rablókat költőitő, nőboldogította troubadourokat éneklő; holdvilágban s Genovevai könyvekben úszó poesise . . . nem e világból való; s ma már legfelebb ártatlan gyermek képzelődésére gyakorlanak művei varázsló hatást.

Tieck mellett még a vallásos hangulatot szenvelgő, szellemdús, de alakító tehetségnélküli Novalis, s néhány nő említhető mint a romantika képviselői. Epigonjai Schütz, vagy Hoffman Amadé — egy humorista Jean Paul modorában, de talentoma nélkül, kinek műveit Götschall találólag „egy részeg álmai“-nak nevezi, — tulajdonkép ezen egész irány tarthatlansága és szegénységének bizonyítványai.

Csoda-e ha a romantikai iskolát túléltek alapítói? Maga Tieck, ki phantastikus ötleteivel maga is ironiát vegyített; ki a transcendentalis eszményiséget gúnyolá — ámbár maga egy még lényegtelenebb eszményiséget állita helyébe; ki a rejtélyesben, hihetetlenben, csodálatosban, megfeszíthetetlenben lelő a költőit — s minden irányában ironiai szeszélyét gyakorlő — maga Tieck is elpártolt tőle.

Az egész romantika józan alap hiányában szenvedett. Egy részt vallást és művészetet keresni, mely az élettel semmi közöségben ne legyen, s csupán eszményi körben mozogjon: másrészt egyedül a középkor homályaiban találni a regényest: egyoldalúság volt. Az új kor szelleme már önzésből sem tűrhette soká ez irányt. Nem mintha egy modern, korlátolt nézetű,

minden társadalmi különösségeket az egyenlőség hamuszínébe burkolni törekvő democrataként azt kellene felállítani, hogy a középkori tárgyak teljesen mellőztessenek a regényből: de bizonyos, hogy a képzelődés kizománcozta lovag-troubadour- és jobbág (?) viszonyok — meglehetősen prózai hozzátartozandóival — legalább nem bírnak a költőiség kiváltságával.

Az ellenhatás el nem maradhatott s gyorsan következett be.

Legtávolabb tán a philosophia befolyása az irodalomra szintén kedvezőtlen volt a romantikának. A tudomány újabb iránya: az alanyi eszményből a valóba, az ábrándból a gyakorlathoz menni át.

Egy további haladás — a tudomány népszerűsítése. A tudomány lehetni, a népet a tömeget fölemelni törekszik. A romantika felsőbb körök kizárólagos jellemével bíró képzelgése, vallás-tetszelgése, s szellemjátékai az újabb idő, a szélesebb s lejjebb hatott művelődés igényeinek meg nem feleltek.

Oly hamar oszolt fel a romantika, hogy Tieck, Schefer, Immermann, kik a romantikából indultak ki, végre — az „ifju Németország” táborában keresendő.

Szóval egyének, elvek, jelszavak zavara áll be — melyet még a schematisáló német tudósok sem tudnak valamiképp osztályozni, jellemezni, elnevezni. Ezen átmeneti korszak s a mai közt egy hallgatással nem mellőzhető láncszemet képez „az ifju Németország.” (Das junge Deutschland. — Ein Jung-deutscher).

Az „ifju Németország”, — mely oly nevekkal áll kapcsolatban, mint Börne, Heine, Laube, Hebbel, Gutzkow, Prückler-Muskau, stb. — a német irodalomtörténetnek talán legérdekesebb szakát képezi; s annak minden ágaira kihat.

Itt, feladatunkhoz képest a regény szempontjából levén az „ifju Németország” tekintetbe veendő, csak rövid jellemzésére szorítkozunk.

Mint a romantika elleni visszahatás — az ifju német iskola az és a modern világnézet közti ellentétnek kifejezése; melyet tán — ha nem is szabatosan — de legszembeötlőbben képvisel Heine; ki valódi költő léte, a romantika összes érzelmvilágát szívében bírta, meg is énekelte s egyuttal gúnytárgyává tévé.

Az újkor kifejezése volt az, melyben a német érzelmesség öntudatra jövé — az érzést is szégyelni kezdé, s a földővel kiönté a gyermeket. Heine nemcsak az ifju ábrándokat nevezé el „Jugend-Eselei”-nek ő — ámbár mély érzésű volt, kigunyolá a valódi s méltó érzeményeket is.

Az „ifju Németország” jelleme az értelem küzdelme az érzelem ellen. S ha a romantika beteges érzelmességhez tehát kedélykórhoz: az „ifju németek” értelmi fensőséget szenvedő irányba a scepticismus és fásultsághoz, tehát más értelmi kórhoz vezetett.

Az újabb időnek lőn föntartva azon egyszerű igazság tana, hogy az értelem és érzelem öszhangja képezhet egyedül egészséges költészetet.

Az ifju német iskola fontossága a regényre vonatkozólag legközelebb abban áll, hogy a próza jogosultsága, sőt kizárólagossága mellett lépett fel; mi által a regény is tekintélyesebb állásba jutott.

Eddig a német regény műbecs nélküli, a tömeg számára mulattató, de irodalmi becsére nézve mondhatni ponyvairodalom volt, — melyre a classikai iskola alig tőn hatást. Az ifju német iskola képezé az átmenetet korunkhoz — melyben a regény, ha nem is művészi forma tökélye által, de tartalma által, — az egyetemes nemzeti élet levén tárgya — első rangú irodalmi ágat képez.

III.

AZ ÚJKOR.

A nemzetek életében minden összefügg. Politika, irodalom, művészet és gazdaság — különféle tényezőknek egy láncolata. Természetes e szerint, hogy Németország politikai viszonyai, a mint az 1815-ki szerződések következtében kifejelettek, az irodalomra is hatottanak.

Az újkor szelleme ébredez; szabadsági eszmék, melyek 1815-ben csalódáson mentek keresztül, ki nem haltak; társadalmi és állami kényelmetlenség s kelletlenség érzete kezd uralkodóvá lenni; a német értelmiség kebelében a francziák iránt rokonszenv kezd az 1813-ki nemzeti ellenszenv helyett éledni; Amerika szabadsága mint bájos eszmény felé fordulnak a sovár szemek; a német kedélyesség oda veszett; keserű gúny az uralkodó hang; a philosophiában Hegel, az irodalomban Börne, a költészetben polgári szabadság vágyai, az államtudományok terén alkotmányosság tanai nyilvánulnak.

Mind e szellemi gerjedezésnek tartalma, mondhatni jelszava: nem a múltért rajongás! — hanem tisztelet a jelen irányában! követelés a jövőtől!

Ezen hatásoknak kezd a regény is hódolni. De nem a regény volt, mely az új szellemet földézte. Ő csak utána sántit. És túlnyomólag idegen példányok után. Annysira igaz, hogy nem a regény a német szellem hivatásos műhelye; hanem a lyra ne-mei, az irodalmi kritika s mindenek fölött a philosophia.

A német regény ujászületését G o t t s c h a l l egyenesen külföldi befolyásnak tulajdonítja. Csak midőn a külföldiekkel egyenlő becsű (?) műveket teremtének, ugymond, fordultak vissza a németek classikusaik tanulmányozásához.

Mint Walter Scott a német történeti regénynek adott gerjesztést: úgy lelkesíték később a francia társadalmi és irányregények az ifju németeket utánzásra.

És különösen 1830 után, mint a politikában a német liberalismus, úgy követé a német regény is — a francia irányt.

IV.

Németország két legolvasottabb irodalom-történetirója — Gottschall és Schmidt Julián — különbözön osztályozzák a mai regény nemeit.

Gottschall (*Die deutsche Nationalliteratur in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*. Breslau. Trewendt. 1855.) szerint van történeti regény; korregény (Zeitroman); salon és népregény; tengeri és exoticus regény.

Schmidt Julian (*Geschichte der deutschen Literatur im neunzehnten Jahrhundert*. Leipzig Herbig) csak három nemét ismeri: a történeti regényt, a társadalmi, végre a realistikust; melyet ő „A természet és való tanulmánya“ cím alá foglal. Gottschall salonregénye (Hahn-Hahn Ida) és korregénye, (Gutzkow) — Schmidtnél társadalmi regény alatt fordul elő. Tengeri s exoticus regénye pedig Schmidtnél történeti regény. (Sealsfield, Gerstecker).

Nekünk úgy látszik Schmidt felosztása magasabb elven nyugszik. A társadalmi regény mindenestre magában foglalja a salonregényt, — épen úgy, mint a Gottschall által ugynevezett korregényt.

Ellenben — a népregényt is magában foglalná; s nem látjuk át mért kelljen azt „A természet és való tanulmányának“ czime alatt külön rovatba állítani? De Schmidt következetesen cselekszik realistai tana szempontjából. Mint ő értelmezi a realismust — az külön osztályt képezne a regényirodalomban. Mi ellenkező meggyőződésre fogunk jöni. És így nem követhetjük sem ezt, sem am azt; — s legczélszerűbbnek véljük csak két fő osztályra osztani a regényt; nem korregényre; mert korregény mindenik, a szerint a mint vagy mult vagy jelenkori kép; hanem történetire, és társadalmira, ezalatt értve a salonregényt nem kevesbé, mint a szélesebb körű polgári és népregényt.

Lássuk mindenek előtt a történeti regényt.

A történeti regény előzményei Németországban a lovag és rabló regények, melyeknek diszitménye vagy háttére néha történeti volt, esetlegesen s durva felfogással.

Első mivelé a történeti regényt Franz Carl van der Velde (szül. 1779 † 1832). Huszonöt kötetre terjedő művei

1821—1827-ben jelentek meg; eleven előadása sok ideig gyakorlott vonzó hatást a közönségre; ámbár regényei tárgyait nem mint Walter-Scott a hazai s tartományi történetből, hanem Svéd, Mexico s más az operenczián túl fekvő országokból meríté.

Még szaporább volt August von Trolitz (1829 † 1841) valódi neve Witzleben egykori katona létére előszeretettel ecsetel amazonokat, hős nőket, csatákat, kivált a harmincz éves háborúból; 108 kötetre menő művei a történeti képek tömegét tartalmazzák ugyan, de regényeknek nem mondhatók.

A szép tehetségű Hauff (1802—1827) elbeszélésein kívül egy történeti regényt is hagyott hátra: „Lichtenstein“, — mely meglehetősen sikerült, korát tekintve; a minthogy ő a legolvasottabb írók egyike, művei 20—30 ezer példányban keltek el.

A Walter-Scott befolyása alatt állt regényírók leghíresebbje, a „porosz Walter-Scottnak“ nevezett Wilibald Alexis (valódi nevén Häring Vilmos, (szül. 1798.) Walladmorral kezdé regényírói pályáját, mely Walter-Scott regényeinek satyrája akart lenni; — s Walter-Scott neve alatt jelenvén meg, a közönség által habozás nélkül a híres regényíró művének tartatott. Alkalmasint e siker adott szerzője nem közönséges talentomának irányt. W. Scott legszolgaiabb utánzója lett — forma és szerkezet dolgában; de érdeme az, hogy hazai tárgyakat választott alapul. — Annál nagyobb érdem, mert a berlini nyárspolgárból nehéz oly érdekes alakot csinálni, mint egy skót clanból; s a brandenburgi mark sivár lapálya nem nyújtott tájleírásoknak, miktől Scott regényei túláradnak, oly hálás tárgyat, mint Scotia bércei, hegyvölgyei, tavai s regényes várfészek. Szerzőnk képzelődési ereje korlátolt; de jellemzése erőyes. Nem is minden műve sorolható a történeti regények osztályába. Ő sokkal több oldalú. Van valami némely regényében — a mi a Pitaval kiadójára utal. A criminalista nem egy regényéből kirí. Mint más oldalról a Pitaval írójának nagy előnye regényírói gyakorlottsága. Egészben véve regényei nem eléggé méltányoltatnak s jóformán csak északi Németországban olvastatnak; minek oka leginkább a német tartományi hazafiság nemében keresendő, mely csak saját provinciája iránt bír érdekekkel. Mi vonzót találjon egy bajor — a brandenburgi mark tájképén s apró viszonyain?

Walter-Scott több — másodrendű — utánzóit hallgatással mellőzhetjük.

Annál több figyelemre méltó Spindler — „a német Dumas“, — ki mint már ezen elnevezés is mutatja, francia befolyás alatt állt; s a mi több, a francia regényírók legtöbb erényeivel birt is. Távol minden német reflexiótól, mindig éber, élénk előadása feszítő; a regény technikájában jártas, e fölött szerencsés — ő a legolvasottabb német, s legkevésbé német regényíró. Legnépszerűbb művei Der Bastard (1826.); Der Jude (1827); Der

Jesuit (1829). Die Nonne von Gnadenzell (1836). Összes művei még mindig új kiadásokat érnek, s 100 kötetre mennek.

Schmidt Julián nem igen kedvezőn ítél róla; felületességét rója meg, a távlat hiányát, könyelmű túltermelését; melyben ha nagy tehetségét ki nem meríti, a hazai irodalomra jelentékeny hatást tesz vala.

Zschokke Henrik is szerencsével lépett fel a történeti regény terén. Két regénye Addrich im Moos, és Der Freihof von Aarau ugyanazon józan ész s meleg kedély jellegével birnak, mint számos beszélyei.

König Henrikkel a német történeti regény új stadiumába lép; — s történeti irányregénynyé válik. E névvel illetők az újabb történeti regényírók legtöbb művei; s ez már maga elég indok elítélésükre. E regényekben oly történeti viszonyok választatnak tárgyul, melyek — többé kevesbé erőszakos megvilágításban — saját korunkat tükrözik, politikai s vallási párt irányával, s küzdelmeivel. E regényekkel a szerző valamit bebizonyítani akar; tehát bennök egy eszme képezi az események központját, nem pedig egy személy, vagy esemény. Az ily irány a költészetet naivságától fosztja meg; s a történetet tudva vagy öntudatlan meghamisítja; s a regényt polemia uszályhordójává bélyegzi.

König Henrik (szül. 1790.) ezen regénynemnek első képviselője; legjobb regényeiben (Die hohe Braut 2 k. és Die Clubbisten in Mainz 3 k. 1833—1847) a francia forradalmi korszak képezi a háttért; különösen Németország a francia uralág alatt; s szerző a nemzetiségi érzelmek vajúdását a zsarnokoskodó forradalmi cosmopolitismus ellen törekszik ecsetelni. — Iránya által figyelmet ébresztő, de belbecse által jelentéktelen „Die Waldenser“ (2 k. 1836) című, a máglyák korából vett regénye. Mint regény tökéletlen, de tárgyánál fogva vonzó „William Shakespeare“, (1850), mely a nagy költő életéből sok érdekes vonást ecsetel, s korát sikerült képben állítja élénk. Általában minden művében az emberiség iránti forró érzület, kora liberalismusával, de rajongás nélkül párosul.

Az újabb történeti regény teljesen ez irányszínezettel bir; s ép oly termékeny, a mily jelentéktelen. A kritika által legkedvezőbben bíralt Rellstab regényei „1812“ és „Drei Jahre von Dreissigen“ (amaz 1834-ben; ez 1858-ban jelent meg) a regényolvasó közönségnél nem tudnak népszerűekké válni; célzatuk jó; kidolgozásuk szorgalmas, s a műszabályoknak lehetőleg megfelelni törekvő; de hiányzik bennök a költői elevenség. Steub (Deutsche Träume), Uechtritz, Mosen, Duller és sok mások művei — politikai olvasmányúl kissé tartalmatlanok; mulató olvasmányúl kissé unalmasak.

Ezen történeti irányregényekről átlagosan elmondható, hogy sem hal sem hus. Sem regény, sem történet.

Más mérvvel kell azonban közeledni egy csapat történeti-regénygyártóhoz; minő például Mundt Theodor; és neje Mühlbach Louise. És számos utánozóik: mint Guichard Vilhelmine, ki egy „Die Hunyadi“ című négy kötetes regényszörnyet compilált, (1858.) vagy Carion; (Maria Theresia und ihre Zeit) vagy Carl von Bollanden, mely álnév alatt jelent meg egy Eine Brautfahrt című, Luthert torzképező szenyirat; és többen, kik negyedévenként rendszeren előállnak egy egy legalább négy kötetes ugynevezett történeti regénnyel, melynek történeti része holmi ismeretes emlékiratokból s adomagyűjteményekből egész lapokat tartalmaz; — regényjellemé pedig abban áll, hogy egy történeti személy magán viszonyai, több kevesebb indiscretióval s hűséggel, többnyire egész prózaiságukban, előadtnak; vagy Napoleon, Cromwel, Wallenstein mindennemű koholt szerelmi s egyéb viszonyokba bonyolittatik, mik mellett egész kényelemmel halad odább a történet is! Az irodalomtörténetben e jelenségek irodalmi becsúknél fogva megemlítetni nem méltók ugyan; de nem is ignorálhatók, ha olvastatnak, ha sikernek örvendenek s így súlyt gyakorolnak, ha az irodalmi viszonyokat bármely irányban jellemzik; mint az itt nagyban az eset.

Nagy olvasó közönségnek tulajdonkép csak Mühlbach Luiza örvend. Ő ért hozzá a regényolvasó „mob“ s kölcsönkönyvtári közönség számára érdekesen, meghatóan írni. Irálya hihetetlenül pongyola. De kivált a szenvedély vagy pathos kifejezésében nevetséggerjesztő. Bizonyos arczfestészet nála mindig ismétli magát; például: Nagy Fridrik és II. József „csodálatos kék szeműi“; Mária Theresia ép úgy „magasra dobott homlokka“ jár ki be s föl és alá, mint Luiza királyné. Ellenben Luiza királynét férjéveli szerelmes jeleneteiben egy külvárosi érzélgős varróleánynya torzítja — de akaratlanul, optima fide. Így csúfít el torzképpé e szapora írónő mindent, a mi nemes vagy magasztos, legyen az bár érzélem, vagy tett.

Mint Mühlbach Luiza a porosz és ausztriai fejedelmi házat, úgy regényesíti férje Mundt Tivadar, egy ügyes könyvfércező — a francia forradalmárokat. Mirabeau 3 kötet; Robespierre, ha nem csalódom, 4 kötet. E híres emberek magán életéből szerző a legtitkosabb vonásokat fedezi fel; például mint jósolja meg Mirabeau még 1770 körül Pittel való beszélgetése közben a híres francia forradalmat. Egyáltalán mindezen emberek nevezetes jóslói talentommal bírnak; majd az egyik majd a másik oly dolgokat emleget, vagy oly eszméket fejteget, mintha csak 1830 körül élt volna. Kár, hogy az illusio elvész az által, hogy mind egy nyelven beszél; s az ember végre észreveszi, hogy Mundt ur maga e nagy jós post festa! Különben e mun-

kák is méltánylatra találnak a kritikusok egy vagy más táborában; s komoly történeti művek gyanánt magas szempont alá vétetnek! — Hogy az ítézet terén ilyesmi lehetséges, később megértendjük.

Egy másik neme az újabb történeti regénynek ismert költők és zeneszerzők életének átdolgozásából áll; mint „Mozarts Leben“ (Mozart élete) Rautól, ha nem csalódom hat kötetben; „Beethoven“ szintén Rau Heriberttől. Ezekből az ember megtudja, hogy például Beethoven cis moll sonatáját sárga schlafrockban írta; hogy Mozart szeretett nejével korcsmába menni, s ott ingujiban ülni; — és nem mulasztja el szerző kitalálni azon eseményeket s hangulatot is, melyek Mozart vagy Beethoven e vagy ama művének genesiséhez tartoznak s ezen művet aztán szétzedni szálaira, értelmezni s értelmét a szerző pillanatnyi helyzetéből megmagyarázni; a mi kegyelet gyanánt mind igen szép s dicséretes fogna lenni; csak oly mód felett pedans és unalmas ne volna!

A történeti regénnyel rokonmű, s közte és az utazási irodalom közt közvetítő — regényalak jobban sikerült a németeknek.

Elsőben is Sealsfield Károly említendő, mint ezen nem fő képviselője. Állítólag Németországban született. De költői tartalmát Amerikából hozá, hol ifjúságát tölté; s írói formakönnyűségét Páris és Londonból, hol fölváltva élt; s mint amerikai, angol és francia lapok levelezője működött. Német nyelven (1833-ban) megjelent első regénye (Der Legitime und die Republikaner) előbb angol nyelven jelent meg Tokeah or the white rose czim alatt. E regény, mint szerző több műveinek, háttere az amerikai indián nép; ecsetelése a hasonló tárgykörben mozgó Cooper felett elsőséggel bír; minthogy Cooper (a német romantikusok módjára) eszményesíti indian hőseit; míg Sealsfield úgy festi, a mint képzeletünk szerint lenniök kell. Többi regényei is majd Mexicoban, Texasban játszanak; majd az indiánok, majd a bevándorlott európai gyarmatok viszonyait állítják szemünk elé. Minden szerkezeti hibáik mellett is már élenkségüknél fogva is kellemmel, történeti, ország és népismeit tekintetben pedig haszonnal is olvashatók.

A jelenkori írók közt ez irányban legfeltűnőbb Gerstäcker Fridrik (szül. 1816) ki lankadatlan kedvvel s kifogyhatlan termékenységgel évek óta el tudja árasztani a könyvvásárt s képes lapokat oceánontuli kalandjaival, indo-amerikai vadász történeteivel, mikben a leleményesség az igazsággal nem igen szigorún számít ugyan; — de ki kérde ezt ha mulattatót olvas? Gerstäcker színész fia levén korán szokott a nyugtalan élethez. Alig husz éves korában egy bremi hajóra ült, s Amerikába ment, minden cél nélkül. Ott bejárta az unio valamennyi államait, mint fűtő vagy

matróz gőzhajókon; mint favágó, bérlő addig dolgozván, míg ismét eleget szerzett, a mivel odább utazhatott. Képzeltető tehát, hogy exoticus tárgyának ura. Jelenleg szép állást foglal el a német irodalomban, s nagy közönséggel bír.

Röviden összefoglalva a szoros értelemben vett történeti regény termelését, s jelentőségét — az a német irodalom egyéb ágaihoz mérve csekélynek mondható. A kritikai lapok ugyan hol e hol ama műről, mintha nagy történeti műről s nem is szerény regényről volna szó, elmondják, hogy — a mű komoly tanulmányok szüleménye, — vagy a történeti forrásokat (kivált az eddig még teljesen ismeretleneket) gondosan fölhasználá; vagy „e nevezetes történeti jellem megfejtéséhez kulcsot nyújt” s több efféle nagy szavakat; de se a kritika, se a szerzőnek pedans felfogása a történeti regény feladatáról nem menti meg ez igényteljes műveket azon átoktól, hogy a tudományos ember hasztalan pletyka gyanánt, — a mulatni vágyó átlagos olvasó közönség pedig unalmasság gyanánt félre ne dobja. Ezen eredmény okait találóbban kifejezni, mint Schmidt Julian tévé, alig lehet. Mi azért is hivatkozunk a német kritikusra, nehogy kicsinylő ítéletünk elfogultsággal gyanúsítsák.

Mindenek előtt ő is a német nemzet állami eldarabolt-ságára utal. Ez magában egy oldalról kedvezhetett volna ugyan, a mennyiben tartományi jellemzetes életet fejlesztett volna ki; mely Walter-Scott regényeinek oly kedvező háttért nyújtott — például Scotia eredeti viszonyaiban. De a német állami kisebb tömbök nem voltak eléggé tartósak; történetük minden szakában át és össze-vissza alakultak, majd e majd ama fejedelmi ház birókába, — majd e majd ama tartományokkal összeköttetésbe jutottak. Tehát kiváló saját jellemzősége nem vergődhettek.

„Továbbá a történeti regényhez — ugymond Schmidt — a történeti alakok bizonyos gazdagsága kívántatik, kik egy és ugyanazon helyen összevezethetők. Hogy lehetne Németországban ilyen helyet találni?” — Ezeket — ha vannak is — az egymástól legtávolabb eső helyeken kell keresni; „de egy regény vándorlás közben, nem adhat egységes képet.”

A kort illetőleg — a középkor nem lehet regény tárgya (?); történeti tárgya bőven volna ugyan, — de hiányzik az egyéni színezet.

A reformatió idejét tartja Schmidt a legkedvezőbbnek; mert az az egész nemzetet mozgalomba hozá; és habár nem helyi, de legalább szellemi központot nyújt. Mint láttuk is, a reformatio korával előszeretettel foglalkoznak az újabb regényírók; de elfogulatlanul szólván — kevés sikerrel.

„Tárgy nem hiányzik költőinknek — u. m. Schmidt; — de

az alakot rendesen elhibázzák; nem értik a távlat törvényeit. A költőnek kettős feladata: korának képét úgy rajzolni, hogy az attól elválasztó hézagot elevenen érezzük; s egyúttal kimutatni az ösvényt, mely megértéséhez vezet. A jelenkor kell hogy a multa vesse saját világát, hogy az jelen gyanánt tünjék föl előttünk; nem oly módon, hogy abban jelen érzéseinkkel s nézeteinkkel találjuk fel magunkat; hanem: hogy a most nekünk idegen nézetnek mostani nézetünkkel való összefüggését felfoghassuk. Ha a költő egyedül a multnak styljében s szellemében nyujt krónikát, nem költöhet bennünk eleven érdeket

A Cramer-Spiessféle rabló és lovag történetek — melyek nem szűntek meg példájokkal hatni — lényeges tartalma nem egyéb, mint az átöltöztetett német egyetemi élet, mely lényegében „nyerséges slátszologas szabad formái daczára erőtlen pedans; melynek szűkkeblű formalismusa se szabad nedélyt, se erős lelkesedést meg nem birt.“

Azután — ismét Schmidt szavait idézzük: „költőinknek legyőzhetlen hajlama van a genrefestéshez. Ők részleteket ecsetelnek, nem hogy a tárgyat átlátszóbbá tegyék, hanem egyedül a részlet kedvéért. Míg egy részről korlátlan láthatárban mozognak; más részről beletévednek utjok egyes részleteibe; s nem tudnak helyökből mozdulni. Azon siker, melynek Tromlitz és van der Welde az olvasó közönségnél egy ideig örvendtek, megfogható: ők képesek egy összefüggő történetet elbeszélni; az olvasó előrehalad, s bizonyos feszültségben tartatik. E tehetség gyér volta is tanúsítja műveltségünkben a fegy hiányát, mely a költészetben mint a politikában oly végtelenül hátravetett.“

„Egy további ok: azon, előbb a romantikusok, később az ifju németek által felidézett s ápoltt hajlam: érzelmekben forogni, melyek a természettel ellenmondásban vannak. Ha a mult kornak erőlyes jellemeit hasonlóan kiesztergályozzuk (subtilisiren), mint salonjaink szép szellemeit: — tökéletes természetellenességet hozunk létre. Történetphilosophiánk annyira kimivelt, hogy mi azon czélzatokról, miket a világsszellem kedvelteivel szándékoltt, jobban vagyunk értesülve, mint ők magok. Mi tehát hőseinknek kölcsönözzük ezen tudatunkat; s ez által oly kothurnra állítjuk őket, melyen szabadon s természetesen mozogni képtelenek.“

Ehhez nincs mit hozzá tennem. Azt hiszem, a ki csak egy féltucztat német történeti regényt ismer, egyetért velem, hogy találókban, több szellemmel és éllel alig lehet azt jellemezni. Legközelebb fő tárgyunkra a társadalmi regényre térendünk.

KECSKEMÉTHY AURÉL.

A
LEGUJABB
MAGYAR LYRA.

HARMADIK KÖZLEMÉNY.

X.

A képzelődés merényletei vezetik Zalár költészetét, mondám s most ennek még átlátszóbban kell bevalósulni, mint az idézett egyetlenegy példából lehet vala várni. Én Zalárt csak gyűjteményes művei után ösmerem; meggyőződés bennem felőle nem apródonként készült, hanem tömeges hatása után megjelent költeményeinek (Pest. 1855.). Egyébiránt a lehető legjobb véleményre voltam felhiva egyes írók emlékezései, némely irodalmi hirdetések, különösen Liszniai szavai után költőisége felől, mert róla mondatik a Dalzongorában (316. l.)

„ — dala . . mint szent folyam
Szivünk mélyét átfolyja.“

Mégis, fájlalva kell vallomást tennem, hogy műveiből kénytelen vagyok ellenkezőleg itélni, csálhatlanságot mindamellet sem ígérve magam részére.

Legelső mindjárt, hogy Zalárnak, mint minden költőnek vagy írónak is általában, ki a tényeket, legyenek valóság vagy képzelődés tényei, szakadozottságukban méltányolja, nincsenek,

nem lehetnek gondolatai, hanem csak ötletei. Zalár költeményeiben erre külsőleg is rámutathatunk, látván szemlátomást verseinek sorai s vége után az odavetett gondolat vagy hiányjeleket (. . .), melyek az olvasót mintegy felhívják vagy emlékeztetik a tollban maradt gondolat kitalálására, vagy kiegészítésére. A költő ezáltal sokat tétet fel magáról, még többet olvasójáról. Nincs olyan olvasó, ki azt kipótolhatná s így annál jobban érzi s nehezteli a hiányt, rója meg a költőt, ki benne az élvező helyett munkatársra is számít. — Nézzük mindjárt a kezdő verset: „A költészet.“ — Zalárnak van reménye hogy a nap és hold közötti ellentétből kifonja ezt az igazságot: „Nem nap a költészet“, hanem „hold, csakhogy forró sugarakkal.“ Miért? mert a nap mindent úgy mutat mint a természetben van szépen vagy nem szépen; a holdvilág pedig sötéten hagy, sokból alkot szebbet, nevezetesen: omladékokat templommá, bitófából formál szent keresztet.“ . . . Ennyi az egész. A két példa s ellentét (omladék és templom, bitófa és kereszt) nem rossz, sőt drasztikus és regényes. De ha a nap sem mutat úgy mindent, a mint van — s erre a legújabb magyar lyra unalomig elégséges czáfot nyújt a délibáb sokszori megdallásával, akkor épen oda az alap, melyre a hold költőisége vagy a költészet hasonlata holdhoz, építve van; s költő keresetét, mint a törvényben mondják, leszállítjuk: keressen más alapot. — A képzelődés szilaj gyermek. Veszi, teszi játékait, s maga részéről senkinek sem tartozik számadással, azaz magának nincs becse összeköttetés, egység, észí súly nélkül. — Ez a szilaj gyermek folytatja játékait és Zalárnak sug továbbá hasonlításokat, például: Leng a szellő mint kezkenő szerelmes lány kezében (6. l.). Szemed (az ifju leányé) mint harmat reggei mezőkön, ragyogva jár mindenfelé; mindenkit, a ki előtted megy és jön, körülfogsz mint a láthatár (7. l.). A föld mint vőfél, kinek a berkek zenészei meg vannak fogadva, hogy kedves nótáját huzzák s lássák tánczát — a mint rakja (12. l.). A hold után huzódott a csillagsereg mint rendes katonák (13. l.). A kis patak habjait ölébe veszi a völgy, mint a szerelmes kedvese fejét (22. l.). Ajkadnak piros sugarán elolvadt ajkam mint hajnalsillag a korányon (24. l.). Ha megtalálnám örömed, oh hon, piros lennék mint rózsalevelek, mint vérző seb a hősnek homlokán (34. l.). Az isten mint egy Márius, sötéten romokra ül (40. l.). Ősz vagy mint az atya ur isten (167. l.). A piros hajnal mint boldog menyasszony, kinek szemében anyaköny ragyog (224. l.). Elég!

Most következnek a jellemző főstések. Orczádon lelkem minden vágya elhal, hogy ajkad hajnalán újra támadjon fel (9. l.) Ki ne szeretne tégedet? Nálad szebbet gondolni nem lehet; hanem látni vagy igen, mert azonnal értésünkre adatik, hogy: ily képeket a szem csak templomban lát (25. l.). Aranytükör az oczeán.

Most bucsuznak az árbocok. A vitorlák kiterjesztett kezét végcsókra kéri még egyszer a fok (26. l.) Add nekem virágos lelkedet. Hő nyár az én szívem; én forrón szeretek. Szépen elaltatom a virágokat, miként a parton kelt füvet a patak (30. l.) A végetlen üdv elégeti egyszerre véretem, szívembe száll; but bánatot kiküld; de a vér övé . . . azt ott iszsza meg (az üdv?! 34. l.). Elbucsuzott a nap, köszönet az alkony, piros sátor alatt fekete leplet fon (37. l.). „Télen“ czimű költeményben panaszkép mondatik: „Ki ütött gyilkos tört a nyár hő szívébe, ki vert lakatot a hangos völgy szájára? Tán hűtlen lettél föld félyes istenedhez? (45—46. l.). Te szép leány, eszem az istened, hol tanultál meg így énekelni? nem lehelt még virág ily illatot (47. l.). Minő hangok! Miből vannak ezek (t. i. a népdalokéi)? Édes anyánk teje foly ezekbe(n) az elválás könyével keverve; holt örömnünk fenjáró lelke tán (49. l.). Szerettelek egykor, mint mennyországot az angyalok, mint önmagát szereti az isten. (124. l.) Egy öreg urhoz: „ha a havasokról egy bércz leszállna, virágok közt olyan lenne mint a tied a tánca“ (167. l.). Mezők virágait füzérbe kötém és feldobtam az égre; szétfoszlott; utjában tarka hiddá vált s lett a szivárvány (179. l.) Oly szép az isten, ha mosolyog! Ilyenkor az ördög is térdet hajt neki; ilyenkor üdvözüti önmagát, s ilyenkor öleli prófétáit (213. l.). Egy hölgy megdicsértetik. „Ha nem volna a világ megváltva, s az isten fia most születni vágya, te választatnál édes anyának, úgy illenél a menny királynéjának“ (223. l.) No még ezekhez pro coronide az a hely, hol isten az örüléstől fél, a legutolsó versben; melyet már előre összetörtem.

De végre Zalár nagy igazságokat is mond. A tudomány nincs a jobb lelkeknek vigasztalására. (73. l.). Minél többet tud, annál több roszt tesz a fényes bűnök sötét embere. Azért ti bölcssek, etessétek ki ebbel agyvelőtök, ha gondolkozni bátorsága van (94—95. l.). A nép dicsértetik. Ebből lesznek a híres betyárok, kik lopnak bár, kezökben nincs gyilkos (100. l.). Ha megszakad isten és világ közt a frigy, a fájdalom mint jótevő, könyörüljön rajta, mondandván haraggal: boldogok legyetek (104. l.) A költő boldogságával föl nem érnek a menny szent örömei. Törjétek csak össze lantját, isten keblén is ördögi kinok között kell meghalnia (107—8. l.) Jó frenolog! akármit jószolsz koponyámból: mindegy. Megörüléstől sem félek. Nem boldogabb-e mostan a bolond? (202. l.)

És én mindennyi zúr és zavar, éretlen és rohadt elemek között sem hagyom el magamat, vagy inkább Zalárt. . . Van egy két pont, melyen megnyughatni. És pedig örömmel vallom be, hogy akadtam versei közt néhány ragaszkodásfélére, melyek, indulván a szülőföld, gyermeki, családi élet emlékezeteiből: maradhatnak. Ilyenek: „Mi az, mi úgy zsibong (72. l.); Járók zöld mezőben (75. l.); Őszi rózsza (79. l.); Mindennap kijárok (76. l.);

Szülőföldem (130. l.); Szász Károlynak (158. l.); Köszöntelek (186. l.).

Egyéb dalai vagy elkenyszerültek, vagy tartalomszegények, az értelem és képzelődés mostoha összeköttetése, rideg érintkezése miatt. De a mi engem maradható verseinél is jobban kielégít: az bizonyos mód, mely szerint, vagy keret, mely közé állítja verseit Zalár. Áll pedig az a rejtelmesség, titkolódzás egy nemében, elősegítve az egyes versek czimeinek elhagyásával is, melyek helyét a kezdő sor vagy a refraine pótolja, és eleinte ugyan nem is adatik tudnunk, miről van szó, hanem apródonként jutunk értésre magának a tárgynak, felderülvén körülötte a szülemelő alkalmak, az eléhozó események, az élet és történetbeli állapotok. Ilyenek: „Arany tükör“ (26. l.); „A vig kerekgyártó“ (154. l.); „Oh szép idők, arany napok“ (224. l.). Mind egyikének érthetlenné kezdete, ujságingerlő tétovája, mint a meleg nyári lég remegése, mozgalmat visz az olvasó lelkébe, s egyik refrainetől a másikig hintai lendületet hagy érzeni igen kellemesen. Modor, mely a rejtett szók és talányok irodalmából ellesve, s a költészethez sikerrel átvive, Zalárnál előnyösen használtatik annál inkább mert egységet, belső összefüggést ő nem igen keres, bevégezni sem tud; a refrainek ismét meg ismét előforduló soraiban pedig haladás helyett, váratlanul térünk vissza ujonnan az alapgondolathoz, így fentartatik az egység legalább külsőleg, de el vagyunk készülve a bevégzésre is. Kár, hogy eme könnyedség nincs boldogítva átérzett költői tartalommal. Példaul „A vig kerekgyártó“ alkalma igen helyes, költői; az alapézés benne, melyet a refraine (Csak ne lett volna oly bus a feleséged) fejez ki, méltó megdallóztatni; de ama, lehet hogy igen becses, iparstatistikai adatok, p. hány kereket hordott évenként vásárra a vig kerekgyártó, aztán mint nem fért a pénz zsebébe; három, négy legény hogyan dolgozott nála s az egész vármegye mint dolgoztatott vele stb. mind nem tartoznak a dal értelméhez, moráljához, nem a költészet lényegéhez. Így mondhatni, hogy Zalárnál a költés java, lelke a refrainekbe, valamilyen külső módha költözött, melyre elegendő a hely kimértsége vagyis elegendő, hogy a strófa utolsó sora mindig ugyanaz legyen, s a vers alkalmát, mint a rebust, találgatni kellessék. — Az említett iparstatistikai adatok már akként tünetkeznek előttem, mint a müncheni temetőben egy sírkő felírása, melynek értelme: „itt nyugszik a mi atyánk, a ki ezt s ezt a sörházat építette, stb.“ — Hihetőleg, a költő ama divatnak hódol itt, mely a kézművességet idealizálta, például Párisban 1848-ban, mikor művész nem művész egyenlően irta és hívatta magát ouvriernak, p. a főtész peintre ouvrier. Furcsa lenne, ha a magyar „poète ouvrier“, ki történetesen Derecskén Biharban, vagy Kaposon Ungban született, azzal testesítné az életet, s létesítné a valóságot költésze-

tében, hogy névszerint édes anyját, a reál fejébe, így siratná vagy emlegetné: oh én édes szülém! beh sok vereshagymát termesztettél! Ilyen, a reál fejébe csinált vers Zalárnál a következő is: Iszom, a mig részeg leszek (64. l.); aztán a feljebb már említve volt hely, hol a menyasszony szemében anyaköny remeg.

Nem látom bővebb magyarázat szükségét bebizonyítani, hogy Zalár teljesen romlott eszmevilágból merít, gyakorlatával a művészet ellen protestál, költészetében destruktív mesterséget üz.

Zalár után Vajda Jánosról következik szólanom. — Vegyük elő s olvassuk költeményeit. Elöttem azok második bővített kiadásban Pest 1858 Az egyes művek három fő rovat alá foglalvák, lévén az elsőnek (Sirályok) tartalma 32 dal; a másodiké (Szerelem átka) 31.; a harmadiké (Uj dalok) 27 darab. Összes szám 90 darab. Látnivaló hogy Vajda mint költő eddigelé csak néhány tárggyal foglalkozott; s ezt azért mondom, mert annál könnyebben leolvashatjuk irodalmi arczvonásait, s vihetjük vissza egy alapszínre vagy hangra költészetét. Nem is késem annál fogva prózába áttéve, vagy kivonatossan felolvasni előttemek, különösen az első főrovat költeményeit, látnotok: mivel foglalkozik az ő elméje, hogy, megértvén az eszmekört, melyből alkot, annál biztosabban ítélhesetek magatok, s hihessétek nekem, a miket költőrül ítész mondandó vagyok.

A „Sirályok“ tartalmát következőkben foghatni fel. Mindjárt a kezdő dalon „egy nehéz bus előérzet, valami nagy rejtett bánat, az a bánat, melyet az ember érez és nevezni nem mer“, vonul át s foglalja el az olvasó lelkét, az a nagy bu, „mely az örök természetet vádolva kérdi: mért születni, minek élni (1. dal). — Vajda kedélyének már a zene, mely diadalénekül harsog másnak, örülésbe ejtő jelenet. Nem örvend hallani azt, mi másnak dicsőséget hirdet, neki pedig halált vagy feledékenységet. Érzése: mintha temetnék s hallaná is zörögni koporsóját (II. d.). Feltámadni mint a felhő: derülten, azután könyekre törni, és ösmeretlenül küzdeni, s még hinni is, hogy ezek üdvözítnek: oh neki már e hite sincs meg (III. d.) Eltűnván a nap az égről, oly sötét lesz a világ, mintha itélet állana s valakit kivégeznének. Az erdön halálcsend és hervadás. Ez is azt mutatja hogy az erdő fáí egyszer bimbóztak, virágoztak, azaz szerettek „s én — nem szerettem!“ (IV. d.). A nap nyugovása vidám. Lemenő világa romokat tüntet fel a tetőn. Az ég alja vörös; szélvihar lesz holnap s azok a vén romok mind le fognak omlani (V. d.). Jöni fog egy idő, melyben mind együtt lesz az a boldogság, melyet nem birt, mely mégis elveszett. Ő azért örülend, és haját tépve kaczagand, de e kaczajon, a ki őt szerette, sirni fog (VI. d.). Mi vár a költőre? Dalmokok martirhalála: éhhalál. De azért csak dalolj. A dal ő magának jutalom. És a világ? Koszorut ad ott, hol nem kérsz enni — sírodon (VIII. d.) Csöndes néma a rengeteg. A le-

vél ha zöld nem volna, gondolnám megdermedett. Az erdő elfojtva lélekzetét, hallgat. Az isten átölelte a földet, s azalatt, míg szerelmét rá lehelli, csupán szeme (istené) — a nap, ragyog (X. d.) — A világ mint elsilányul! Fenn az égen, lenn a földön semmi sincs tökéletes. Az ember hitvány volt és lesz. Egyél igyál és neved! (XI. d.). Jelenet az atyai háznál. Apa és fiu kimennek a szőlőhegyre, pohár közt felejtik a haza baját. Isznak, mert különben szívők megrepedne (XII. d.). Napról napra vehető észre a dermesztő tél közelgése, ölé szele. E hideg szél, diadalmas cselszövőnek gunyakaczaja gyanánt kérdi: vársz-e még, remélsz-e még? — El a hittel, a reménnyel! Az élet koldusélet, napról napra rongyosabb.

„Fájdalom kell a világnak,
Gunyakaczaj me_tsző, hideg,
Hit, remény itt nem használak,
E világ nagyon beteg (XIV. d.)

Menj el innen, messze; úgy sem lelsz nyugalmat. Ha hinnéd hogy tán ott szebb az élet, addig fogod hinni, míg el nem éred; de akkor keserű lesz észrevenni, hogy a mit leltél — semmi. (XVIII. d.). Mások a tükörben látják magokat, én egy pusztá kertben magamat, dultan és mindegyre halványabban. A szél sárga levelet szór homlokomra; részvét-e vagy guny — ez? Igen, guny az emberekre, kik között nem volt ily igaz barátom. (XIX. d.). Az eddigi életidő átrohant kétségbeejtő messzeség (XX. d.) Imádód jár utánad, mint szivárvány után a gyerek. Közelre látszol, mégis távol vagy. Azt se fogod látni, hogy érted halok el (XX. dal). Hervadás a falevelek hullása. Multban a szerető feledékenysége, jövőben az a kilátás, hogy nem lesz ki engem elsirasson (XXIV. d.) Soha nem viszonzott szerelem. (XXVI.) Bojtár Bandi regéje (XXVII). Lénauból a szomorú szerzetes (XXVIII.). — Ifjú koromban vidám cserjében jártam, most meg mintha fenyves erdőben járnék, melynek minden deszkájából koporsó lesz.

A második rovatról ezekhez csak ennyit jegyzek ide. A fő czimnek (szerelem átka) e rovat dalai tökéletesen megfelelnek. Hűtlen leány, elveszett paradicsom, halhatlan bu, istenben hinni nem tudó leány stb. stb., mind oly tárgy és vonás, hogy egyik a másik ellen segíti feltüntetni az alapszínezetet.

A harmadik rovat, — Uj dalok — enyhültebb, csendesültebb. Van egy pár alkalma költőnek tárgyilagos világnézetre jutni benne, p. Liszt Ferenczhez, Petőfi olvasásakor, Boroszlói tábor, Mátyás tréfája s még egy kettő. De mindemellett ide is elég marad az elégedetlenségéből, nehéz kedélyből, s mindezt összevéve bátran megállapíthatjuk hogy Vajda János költészetének alapszínezete sötét ég, fekete levegő, hangulata alanyi bensőség, vegyes

érzelmisség, megrakva emberi természetünk megannyi ellenmondataival.

Ha igaz már, föntebbi észrevételünk szerint, hogy Vajda csak néhány tárggyal bánt költőileg, és ha igaz a legközelebbi kivonatos ösmertetés után, hogy a költői szóamlás és főtés nála egy alaphangra és színre vihető vissza, s így műveiben kevés a változatosság: természetes hogy őt, mind tárgyaitak választása mind hangjának hordozása miatt a szűkebb körű elmék sorába kell helyeznünk. Ez azonban nem baj. A szűkkörűség egyedül akkor hiány, mikor pusztán magára van maradva. De ha vele mélyelműség, nagy szóamlású költőiség párosul, ha tartalmával betölti alakját, mint szobor a maga helyét: megadjuk neki a koszorut, mint Berzsenyinek, a ki, köztünk legyen mondva, csakugyan a kevés tárgy, de annál teljeseb felfogású és nemesb ajku írók sorába tartozik; sőt a mai elszétfolyó divat ellenére, Vajda ugy is tekinthető, mint a ki hajlandó megtérni a régi jóhoz, melynek becsét nem az anyag bővelkedése, hanem a kezelés áldozári kenete és tisztasága adá, s megengedvén hogy tőle a mélyelműség, bensőség eltagadhatlan, mikor ellentéte a frivolnak, fölszínességnek, melyek a népiesség járulécai: fölfedezzük más oldalról, hogy nála ugy az eszmei nyugalom mint a formai feltisztultság még mindegyre kívánatos. Költő művész, ki szobor helyett képet ír.

Ha tudnék rendet tartani az egyes alkrészek kiemelésében, talán így folyna előadásom Vajda költészetéről, nevezetesen: Vannak jelvonásai, melyek igen maivá bélyegzik, vannak ellenben mozzanatai költészetének, melyek szerint mármár szakasztott a legujabb lyrával, és végre önálló tulajdonok, sajátások.

A mi őt maivá bélyegzi, az a kor uralkodó bűne, a mennyiben osztozik az egy ivású társakkal a romlott eszmevilágban, reá is elragadván az álbölcsselem nyavalyája, érzéki helyett a testinek kultusa. De osztozik továbbá a külső formasság hiányaiban, mely utolsót csak érintve s a verselés mesterségét nagyobb és méltó figyelembe ajánlvá, szólok csupán az elsőről, az anyagiság tiszteltéről, mely minden művészetnek daczot vet. — Egy szívvel lélekkel valljuk ugyan hogy művészetben az érzéki lényeges helyet foglal el, s nélküle nincs művészet; de tagadjuk hogy ezért az eszmeiségnek legkisebbet is kellene szenvedni. — Sőt a mennyiben az (emberi) érzékiség nem is egyéb, mint szellemnek és anyagnak egymásba áttörése, midőn testet nyer az eszme és átszellemül az anyag: jó módjával állithatjuk, hogy épen ezen ellenmondásos szerkezete az érzéknek az, mi oly embernek és emberért való tökélyt ad a művészet alakaiba, hogy teljesen kielégíti jobb természetünket. Ez oly régi igazság, hogy szintén elfelejték, mint nem igazat. Avagy mit is mondok! Oly régi igazság, hogy az idealizmust bölcsészetben, vallásban is ta-

gadták vagy legalább nem birták kialakítani a tudósok igen soká még, mikor a költészetben régen vallották már; és épen az volt a művészet fönsége, örök becse, hogy benne és általa, többé kevesbbé, de csakugyan létesíthetőnek mutatkozott az eszmény, a képzelhető tökély; ellenben a természet anyagáról és netalán benne működő szellemről oly kevéssé voltak tisztában, hogy ma sem örömet beszélnek felőle.

Legyen az én hibám: de nem bírom helyeselni, sőt örvendek üldözni az eszmeiség afféle ficzamat, minő Vajdánál a következő, mondván istenről:

. átölelte
Ezt a virágos csillagot
S midőn szerelmét rá lehelli,
Csupán szeme — a nap ragyog (21. l.)

E hely épen olyan rossz költői gondolatnak mint füstésnek. Az alak különösen undorító. Isten egy szemmel (monoculus), mely a nap, oly helyzetben, minőt Dürer Albert ily tárgy merész compositióján (egy nürnbergi képtárban) embernél is botránynyal vesznek némelyek! — Szintén alul minden költői becsen s a valóságnak fölösleges hüségével ingerli a képzelmet s vegyíti állati játékbá Istent Vajda, midőn festi hogy férj és feleség vagy legalább egy pár az alacson házban

„Mennyezetén magas ágynak
Alszanak — vagy — mit csinálnak.
Bizonyos hogy ők pihennek
Hirével a jó istennek (35. l.)

Nem igen akarok senkit is untatni elméleti és érzületi szabályokkal, de annyit meg kell mondanom, hogy e hely naiv helyett együgyü; s ennyiből megértheti V. hogy miért nem rovak meg „Az élet“ (153. l) című költeményében más, ezzel rokon helyet: „Vesd meg az ágyat feleség; aludjunk szépen.“ — Azután minden hüsége mellett is a valóságnak, kérthető: hogyan lehet „aludni — vagy — mit csinálni“ a magas ágy mennyezetén? Nemde ilyenek után ítélte valaki V. muzsájáról hogy „piros pozsgás érzéki szépség“, kinek ajka talán

. oly duzzadt,
Mintha a végső csók itt lenne elsövé“ (165. l.)

A „musco borbonico“ Nápolyban, hasonlóul mutat ilyen értelmü, jelentésü szobrokat a hanyatlási korszakból. Megtartják, mint emlékeiket az időnek, de elzárva, s nem igen mutogatják mindenki

előtt. — Ennyiben Vajda kortárs, de elűt kora társaitól abban, hogy először nem népies, másodszor belterjre igyekszik inkább mint sokirásra; jelvonások, melyekről más időben magamféle komolyságu ítész méltónak sem tartotta volna beszélni, de most tanácsos nem hallgatni. Azonban ki kell emelnem, hogy Vajdát akár belátás, akár jó szelleme őrizte meg, de csakugyan érdemül kell neki felróni, hogy nem sokat törődött a népi elemmel máskép mint a művészet föltételei kívánják. Ő kellő becsre szállította le a népiesség elemét, azaz nem nézte czélul, mikép Szelestey, hanem alárendelt mozzanatul vagyis eszközül mint Arany; s ez szerencséje. Igv történt, hogy annyi clevenséget, szint és hangot kölcsönözhet a divatosból, mennyi nem bűn, mennyi nem zavarja meg a hazaiság és művészet egygyé olvadását. Ily értelemben tartom sikerültnek versei között „A sírból“ cziműt. Több-ről nem szólok; hanem a belterjre való törekvés nyomait említem még fel; s ezek: a fölvetett tárgynak lehető kimerítésig fag-gatása, az érzelmek nyelvének szivósságban tartása, a szóamlás emelkedése, habár nem oly simán és közbeszedi érthetőséggel is, mint a népiesség elvándt modora: de annál jobban kikelve a laposság vízszintjéről. Mondatai kerek tételek inkább egymás mellett, mint egymásba szőtt körbeszéd. Ez a szónokok mester-sége; amaz a költőké

„Fecske földet szántva röpdés,
Minden oly merengő csöndes“ (5. l.).

„Az ítélet szól a tornyon :
Út az óra, fönn a horgony,
Menni kell; isten veled (44. lap).

Sok, sok példát lehetne idézni, de a mi lehetlen. Olvasás közben vajmi nagy élénkséggel rajzanak ezek föl Vajda verseiből.

Hanem a mit eddig mondtam, viszony és ellentét kora társaival. Emlékezésekre kell pedig hivatkoznom, ha saját szempontból is akarom láttatni Vajda költészetét, mert bizonyosnak hiszem, hogy minden rokonság és ellentétén fölül legerősebb viszonya van neki saját magához, mi földolog.

Emlékszünk ugyanis Vajda fölléptére. Ez — úgy tudom — egy pár évvel a forradalom előtti korszakra esik. Ekkor volt javában a népiesség a költőknél; de ezzel ő, mint láttuk, nem gondolt annyit, hogy kellettén tul ne volna ismét emlegetni. Hanem beszéltek akkor az emberek valamit; és az egyetemes hazai tudalomban mint proféczia pezsdült meg néminemű eszmefforrongás, mely éveken át velőgyuladásig zaklatta az elméket. Vajda igen fiatal ember akkor, ifjú lélekkel fogadhatá az idő lázát, melegét, de hogy fogadá is bizonyosan, nem mondhatni kereken. Voltak-e

reményei erősebbek mint kétségei, verseiből ugyan ki nem vehető. Szóval: az előzmények hiányzanak, a korábbi történet események szóra sem kerülnek nála, hanem, úgy látszik legalább nekem, hogy mindez föl van véve s kipótolva a következmények felfogásában, s innen magyarázom magam előtt, mi annak oka, hogy midőn verseit olvasom, oly érzések foglalják el kedélyemet, mint ha emberéi volnának, kinek sebébe nyilvessző tört, vagy szívében fulánk maradt. Talán hamisnak bizonyultak a profécziák, talán a felfogás volt igen ifjudad: mindegy. Versei ugy mutatják, hogy valamely nehéz borongás árnya íródott lelkére; innen költészetében a keserűség, innen az egésznek öntepelődésre mutató színezete, kinkaczejos gunya, szárkasztikus fájdalomassága. Vajjon származhatott-e más forrásból

„Az a bánat, mit az ember
Érez és nevezni nem mer. (5. l.)

Vajjon nem ez okból ismert-e kedvenczére Vajda „a szomoru szerzetesben“, kinek

„A ki egyszer szeméhe nézett :
Bu szállja meg — s nem kell neki az élet“ (60. l.)

Aztán :

„Nekem fáj a sugár, mely hiába ragyog,
Homlokomon vampir : vérivó gondolat (184. stb.)

Engedjük csak meg, hogy lehet és van lélekállapot, mely, ha nem mutat is optimistai derűtségre, mindamellett ugyancsak költői: és nyertünk földet a költő lábai alá, melyen szemre vehetjük alakait. -- Én megengedem; nem vagyok oly merev empirikus hogy meg ne engedném, sőt épen mert nem vagyok az, birom élvezni Vajda némely költeményeit, melyektől azon psycholog, ki az ember szellemét körök ábrájával fösti, haragosan fordulhatna el, oly haragosan, mint ő tőle én. — „Omnis creatura ingemiscit“ mondja Szent Pál. Salvatornak pedig egy rajzán „minden alak öl és öletik egyszersmind. Ember, ló, még a madár is, mely elszáll a csatamező felett, odalesz, aláhull: „az erkölcsi és természeti rosz eleven példája.“ És a művész melankholiája, mihelyt megérthető, azonnal jogos. Tényül fogadjuk el annak-okaért Vajdánál is a sötét, magával küzdő alanyiságot; megengedvén azt ugy lélektani mint életbeli adatok alapján. Olvassa bárki, a többek között, „Éjjeleim“ (164. l.) című költeményét, majdnem hasonló busongást fog érzeni, minő Salvator főstménye után lepte meg Leroux Pétert, kiéi a fentebbi szavak, minő fogta el azt, ki, — a ballada szerint — „a szomoru szerzetest“ látta.

Vajdánál is az érzelmek siralomvölgyében járunk, hol a hult levelek temetésén „gyászkiséret a vándor felleg barna árnya“, „hol minden ember mintha meg volna halva, s egymás mellett fekünnének a halottak“ stb. Sőt az érzelmesség egészen az idegességig fokozódván, ha csakugyan lehet szó Vajda költészetében erőről, az nem az erő telje már, hanem tulfeszültsége igen gyakran, mint az ideges bajok betegeinél, hogy a láz rohamaiban erősek — a gyöngeségig, mi aztán kimerültség, elszilárdultság. Ez a dermeteg élet s izgultságra következő merev nyugalom többször is részesül nála költői méltatásban, például:

„Nem rezg a lomb, ha zöld nem volna,
Azt gondolnám: megdermedett.“ (21. l.)
„Ölő tél, mely megdermeszt es.“ (29. l.)
„Kömeredt a fa levele“ (52. l.)
„Oh mért nem mered meg a föld
S rajta minden úgy a mint van,
Pillangó, virág maradna
Mindörökre mozdulatlan.“ (139. l.)
„Majd ismét úgy rémlik, mintha minden ember
Mind meg volna halva
Csak én magam élnek. . . .
. . . . s én is megdermedve. (165. l.)

Látom, hogy mindezek a fájdalom elkövülései, de nem márvány, aztán nem is szobor. Vajda a leglágyabb és legkeményebb anyagból dolgozik. Amaz csupa szín s elfoly, emez csupa kő s elpatog; így ő nem is az alak, hanem a színek költője, azaz műveit elevenség ajánlja inkább színekben, mint nyugalom jellemezné maradandó alakban. Ki is mondjuk röviden, hogy ez a szenvedély költészete, mely egy oldalról nagy csendben, más oldalról eldermedtségben leli határát, s rendkívüliségre tart számot, mint a zivatar, melyet hallgatás előz és követ. A „Szerelem átkában“ gyönyörű példa erre a XXII. dal Szól a zene, először csudálatos buból, bánathól. Aztán nem is szomorú már, de szilaj; egyre vadabb, egyre szilajabb. „Ide hamar azt a poharat! A poharat vagy a — késemet!“ — s végre

„ . . . megint oly csöndes, busan szól,
Mintha jöne mélyből, föld alól.
Oh de miért is marad életbe'
A ki egyszer el van temetve“ (128. l.).

Szenvedély költészete, mondom, mely a szobrot is a láz forráságával szereti (102. l.); melynek a föld nem ad nyugalmat, s

melynek jobb már a pokolban" (136. l.). Valóságos ó testamementomi zsidó képzelődés, a gyeheenna tüzeivel való kaczerkodás. Átok, láng, izzó velő, vér, gyilok, fagy, gunykaczaj; örülés, ördög stb. a tépelődés bravourjai középett. Nem tudná az ember melyik több: a zaj-e vagy a csend; nem, hogy a szerető irányában a követelés-e nagyobb vagy a lemondás, az áldás-e vagy az átok, az élv-e vagy a fájdalom. És imé ezen, a távolság szélsőségeire eső, képzetek egymásra és egymás ellen mozgásba téve, küzdelemben tartva, jól roszul, de utoljára mégis kibékítve, oly eleven játékot űznek Vajda költészetében, hogy a hol a műszép nincs is elérve, de az érdek, mely ugyan kevesebb amannál, mindamellet nem legalsó eszthetikai becs, csakugyan valósítva van; érdem, melyet némely költők a legmagasabb fokra emelnek, s előszeretettel igénylenek.

Szükség-e, s akarjuk-e indokolni magunk előtt eme költői lélekállapotot? A szerelem, s ennek átka, úgy hiszem, mélyebben van indokolva emberi természetünkben, az ifjúságban, mint hogy komolyan vennők a kérdést. De hát a hol e nélkül s más irányban lázong Vajda, keressük-e az idő és kebel alkalmait? Ha ezek után fürkészve talán egyebet is mint belső töprengést, vethetnénk alapul költészetének, a mi nem lehetlen, bizonyos, hogy ez esetben ő kórköltő is egyszersmind, kinek lelke, mint fuvalmat a szélhárfa, megérző s felfogó, hogy el ne hallgassa, az időjelenségeket. Így írják meg a kor erkölcsét; vajmi szép hivatás! Mégis, ha jól fogom fel Vajda muzsájának nyilatkozását, a sötét elembe ez egyszer a nem világos pont. Valami félelmes titkolt hang vagy éppen csak suttogás az, mely „A virrasztók" (167. l.) című költeményben szól:

„És csak oly csöndes ne volna,
De ez úgy fojt, úgy ijeszt" —

mondja költő. Pedig, ha nem csalódom, hazafias érzelmek talán aggodalmak is dalolvák benne, melyekre csak egy hang illik: ugymint a bátor, nemes és határozott hang, máskülönben erkölcsi ereje bánja meg. „Robinsonok Sylvesteréje", hasonlóul rejtelmes, fátyzolozott. Szinte várjuk alkalma kitalálását; s nem tudjuk mire vélni költőben a nagy tartózkodást. Volna-e ok erre valóban? Érthető pedig s teljes alkalmával kivehető a Sirályok XXXI. vagy a „Hősök dala"; magas hangulat, nemes elszántság, hön hűség benne minden szó. De a végstrófában nehezen barátkozhatni meg „a fejlődő nap sugarának" allegorikai képével.

„Virad, föl, föl! mi haszna várnök
A fejlődő nap sugarát;
A csatafér hozandja meg

A győzelemnek hajnalát.
 És napja lesz vérünk tava,
 Sugári összes sebeink.“ (72. lap.)

A kép, mondom, szanakép, erőtetett. Gyakorlatlan szem könnyen átsuhanna felette; könnyen csalódhatnak.

Igy rajzoltam én ki magam előtt Vajda költői arczát, s vajha mások is megismernék belőle az eredetit. Most még egyes vonásokat említek a főrajzhoz, teljessé tenni ez ösmértetést, illetőleg bírálatot. Névszerint, hogy el ne felejtsem, ide írom ezennel Vajda költői becsének mértékét abban, hogy műveire ha nem mondhatjuk is határozottan: ez dal, ez epigramm, ez ballada stb. de hogy költészet, lehetlen nem érezni. Ugy tartom, hogy ezt a költői hanghordozásnak köszönhetni. Benne rokon Zalárral, kinél az eszme, a tartalom kuszáltsága mellett is fölismerhető az. Egyébként Vajda mint előadó a dalban kitűnően ügyes, az egyszer fölvert hangot mindvégig kitartja; sohasem lankadt, vagy érdekefogyott; beszélyben folyékony de nem kerek; balladában hosszadalmas de érthető. „Bojtár Bandi“ regéje (49. l.) elbeszélés, dramatizálva. Megadván költői becsét máskülönben, úgy áll a formás művészethez, mint vázolat a teljességhez, rajz a főstvényhez; arabeszk inkább mint plasticitás. — Egyes dalait nem jelölgetem ki. Bizonyos, hogy a nagyobb részt kellene külön kiírogatnom. Így az elhallgatás Vajda javára esik. Még a gyöngébbekben is vannak oly egyes szépségek, melyek a kevésbbé sikerült helyet is vizsik. — „Szerelem átkában“ a XIII. dal nagy szerelmet ír le, öreg embernek valót. A költő morog, átkozódik, ijeszt, s mondja szépjének:

„ — ne kérdezz, mit morogtam,
 Badar beszéd . . . kaczagj kérlek .
 — Ah ha birhatnám kis üres
 Boldogságos fejecskédet.“ (116. l.).

Az újabb dalok közt „Angyal jár a földön“ hasonlóan szerelmi dal; a lánynak benne, előbb említett dal szerint „mennyei szent együgyűség“ tulajdonittatik. Legalább távolról sem „piros pozsgás érzéki szépség“, sőt inkább oly átvékonyított földiség, kinek

„Mennyei szent együgyűsége,
 Egyformán tekint a lepkére,
 A virágra, fűre, sugárra
 S óh gyöttelelem — rám is emberre“ (158. l.).

Tehát vonjuk össze az alapszineket, s ítéljünk. Anyagias felfogás, alászállított népiesség, belterji előny, eleven előadás, tar-

talmi gazdagság, formai biztalanság, melyben a süker s ü k e r ü l, elválasztatlan egységben hatottak eddig Vajdánál. Tőle függ, úgy akarni, a mint legjobb, s áttérni a költészet rendes művelésére. Az nem áttérés lesz pusztán, hanem megtérés az eddigi tévelygés után.

XI.

Észrevehette a bizodalmas olvasó, hogy vizsgálódásaim folytán, mintegy a bővöltségig elfogulva tartottam magam egyhez a művészeti eszmének kiemeléséhez, s majdnem egyoldalúságig voltam hű a felvett nyom szemmel tartásában. Menynyit beszélhettem volna én rimről, mértékről, egyes hiányos kifejezésekről, nyelvtani hibákról, isten a megmondhatója! Nem tettem; és ha be kell vallani az igazat: kevésbbé voltam esztetikusan mint bölcsész, és pedig nem első ízben már, azon egy és elegendő oknál fogva, mert költészetünk corruptióját, és ha ez az étellel tart, ezét is, a gondolatvilág megromlásának lehet köszönni, s az ellenkezőt vagy az újjászületést az idealizmus fölpendülésétől várni egyedül. Azonban ezen egyoldalúság mellett is sikerült nekem, alkalmasint, felmutatni az újabb lyrai költészet magaszerűségét, képzelmi körét, tartalmi zömét, az előző korról elütő ujdonságát, szóval: a nagyobb alakokat. Sikerült továbbá, mint csillagásznak az égi testek naptávolságát és közelségét, úgy mutatni ki e sajátos tömb irónak a műeszméhez való viszonyát, s lyránknak eszmevilági helyzetét. — Népiesség, a vele társult anyagi felfogás, tartalmi vagy eszmekuszáltság, s alaki szélhűdés, lőnek kiemelve, megróva; de kiemeltettek a jó oldalak is oly differenciával bár, hogy a nagyobb rész árnyékba esik: erősebbek lévén a gyengeségek, mint az előnyök. Azonban igyekeztem vigasztalót el nem hallgatni, s fekete ég helyett derűt láttatni a mögletben; de míg zárszavamat elmondanám, hadd térjek én vissza még a kritikai állapotok fejtegetéséhez, s hadd fejtsem ki okát, legközelebről, mostani eljárásomnak.

Kezdem ez utóbbin. — Mondom pedig, hogy eljárásomnak, miszerint épen a bíralt költők és irányaikról irtam, oka, a valamennyinél feltalálható rokon jelvonásokon kívül, épen az irodalmi helyzetek. Ugyanis oly férfiak ők, kik jelenben arra hivatvák, hogy állásuknál fogva vigyék a széptudományi és művészeti világ felelősségét; így rájok sok szem néz, rajtok sok elme függ: a jövőendő egész nemzedéké. Közülök, egy kettő kivételével, a nagy rész egy egy irodalmi vállalat élén áll. Szelestey csak most lépett le a Szépirodalmi Közlöny szerkesztéséről. Felváltotta Székely. Tóth Kálmán a Hölgyfutárt vezeti, Vajda János a Női világot. Lisznyai, Zalár szorosabb viszonyban állanak

Vahot Imrével, ki hasonlóul szerkesztő, és a hasznossági real irányban már törzsapa, — mint hogy megvonhatnák tőle irodalmi befolyásukat. Mily nagy fontosságú körülmény: megtetszik a gyászos emlékü előbbi tizedből; mert onnan keletkezik a hal irány felülkerekedése, mely most imé, a második nemzedékre plántálódott által.

Jól tudom én, hogy e baj az előbbeni korokban is jelentkezett. Küzdelem, mely egy idő s a történettel. A Munkácsiak, Kovacsóczyak, Petrichevich Horváthok hogy visszább ne menjek, ugyanezen fából faragtak. Ex quovis ligno Mercurium. De az ellenpártnak volt annyi fensősége hogy élezzel gunynyal leverte őket, s a közvéleménynek annyi tájékozottsága hogy tudott, igen ildomosan, választani az ellenkező irányok közül s meg nem csökkönni felemás helyzetben. Talán, rajtam kívül, mások is fognak emlékezni a fővárosi irodalmi közvéleményre, minő visszatetszéssel nyilatkozott egy Vörösmarty ellen is, a miért egykor Petrichevich Honderüjében neve, mint munkatársé, megvillant. Oly nagy volt a féltékenység az irány miatt. Petőfi, kinek ugyanott, mint maga írja, „aranyával“ fizették költeményeit, jónak látta egy gonosz marczona verssel szabadulni a Honderütől s úgy adni tudtára olvasóinak szabadulását; míg, positive állithatom, voltak egyes írók, kik semmi áron sem hagyták magokat rávétetni, hogy nevök az említett divatlapban, mint íróársaké, láttathassék. Sőt mikor, épen ez idő folytán, két, különben ügyes, de a köznap ingerére, egyes társas körök inyére munkáló, szerkesztő egymás után akadémiai taggá lett, elállt az emberek szeme, szája, kérdezvén: egy tudományos akadémia is hódolhat-e a frivolnak? Mert ez volt a tartalékgondolat: Szépirodalmi lapok szerkesztői kikhél megtörténhetik, hogy fő a mellékérdek, eléggé jutalmazvák az ujságvágyó közönség pártolása által. Mennyi marad élő igaznak e tartalékgondolathól, nem bonczolgom, hanem az mégis gyanítható utána, hogy az irodalmi becs mértéke izlés, tudomány, népszerűség, akadémia körül, le volt szállítva, nemméltóknak is reménység nyujtva kitüntetésre általa, és én nem tartózkodom kimondani, hogy a mostani szépirodalmi nézetek, a mennyiben sok hamis tan kapott fel velök, ez időtájon nyertek szilárdulást, s mai nap már oda jutottunk, hogy a forradalom előtti kivételes állapot uralkodóvá lett, és a széptudományok, izlés, művészet körüli meggyőződésnek vezetése oly irodalmi férfiak kezébe ment, kikhél, tisztelet, becsület, de igazság is! vagy fel sincs még tisztulva az eszmeiség elemi homályossága, vagy megtörve átlátszó-sága, legalább az adatok, a gyakorlat ide mutatnak. Mindent, a mit tudok, kiáltok, Zrinyivel, „hogy én tőlem ne kérd elő nemzetem „aljasodását“, vagy isten!

A kritikai állapotok mai fejlődésére nézve két dolog tagadhatatlan. A költők, ingerlékeny voltán és az ítések pártos-

ságán kívül, a mi régi dolog, és egyetemes vád, van egy két sajátságos hazai adat, és pedig első, hogy a mi legnevesb íté-szeink egyuttal költők valának épen mint a németeknél Lessing, Schiller, Goethe, hanem azon különbséggel hogy nem legnagyobb költők is ezek módjára: Kazinczy, Kölcsey, Bajza. A hires ma-xima: „könnyű a másét bírálni“, s az ebből folyó balhit sokké-pen szolgált akadályul hatásuknak. Imé egy kis adoma. Kölcsey, hol, hol nem, ítéletet monda Kisfaludy S. „Dobozi és hitvese“ regéjéről és pedig oly értelemben, hogy jobb lett volna balladává csinálni azt. A regék föltétlen csudálóit semmi sem bánhatta in-kább és Kölcseynek becsületében álló feladattá lön balladát írni ugyanazon tárgyról; s ez lett volna, mint én hagyományosan tudom, „Dobozijának“ (Rabló jön és . . .) eredete. — Igaz, hogy ez talpraesett gyakorlatiasság, de lehet e minden ítéssz Kölcsey? Heine, Herder s azok a nagy emberek, kik Homért valaha bi-rálták, magyarázták hogyan védhetnék meg jó akaratukat s be-látásuk erejét ily törvényszék előtt? Ha egyedül csak Iliász vagy Odüsszea írásával alapíthatná meg hitelét az ítéssz, ugy még nem volna mai nap sem fölfedezve a kritika. Azonban mind sürűbben kezdtek hivatkozni embereink az alkotó elmékre, a poétai tehet-ségekre. Kisfaludy Sándor óta Petőfi Sándorig a lángész adta sü-ker szemrehányás lett az ítésszetnek. Petőfi és Arany költői ut-jaiknak méltatása ma is idevágó példa. Uram, őrizz meg a láng-elméktől, ha így van. Velők az előítélet és közepszerűség nyer diadalt; és Mephisto csak hazudja mesterét, midőn palástjába öltözik. Abból, hogy a lángelmének gyöngéi, hiányai hamar elta-nulhatók, még nem lesz vád a kritika ellen; sőt inkább ott áll be az ítésszet szükségé, fontos szerepe, hogy a föltétlen csudá-lókat, kik öntudat nélkül képesek elveszni másban, riaszsza, fi-gyelmeztesse, saját maguk önségére támaszsza. E nélkül ugy is minden törekvés füstbe megy, ítésszé, költőé egyaránt.

Egy más hazai balhit, mely nehezíti az ítésszet utját, Köl-csey szerint, a magyar polgári alkotványban gyökeredzik. Ugyanis az alkotványos élet „a nemzet egész lényére, gondolkodására s módjaira természetesen nagy befolyást vön; s innen a leghasz-nosb s legártatlanabbul gondolt intézetek sem lelhettek közked-vevességet, hanem ha fenálló szokás szerint, az arisztokraták gyű-lésében megvitatva s helybenhagyva voltanak. A közdolgok együtt-folytatásába beleszokott, de a literátori helyheztetésekkel ismé-retlen magyar figyelmessé lön, midőn egyszer egy magános író szokatlan példával előállott s ítéletét valamely más íróról nyom-tatásban elmondá. Szólani, így gondola magában, szabad; de ez a nyomtatott ítélet nem egyéb végzésnél; végzést pedig csak forma szerint összegyűlt törvényhatóság tehet. Ezen hibásan al-kalmaztatott principiumból származott a hit, hogy ítéletet hozni, szükséges nyelvujtást ajánlani s több ilyenek, csak bizonyos, erre a

célra alkotandó tudományos egyesületnek legyen megengedve. (Mind. munkái III. k. 107. l.). Így tapasztalta Kölcsey, így tapasztalom én és fogja tapasztalni még más is a maga helyén. Egyéni belátásra hivatkoznod, szó ellen szót emeled, valakinek csalhatlanságát megkétkélned, sőt ha róvsz, magadat is rovásnak kitévén állítanod, hogy mindezt igazság őszinte barátjaként cselekszed és tűröd: nemcsak belátásod és szándékod tisztasága felől nem jutsz hitelre, hanem erkölcsi jellemedhez is szó fér, hogy sokra nézed magad, elbizakodtál, vagy éppen nem gondolsz a férfiúi becsérzettel, hagyván rovatni magadat nyilván, ország világ előtt. Ily kevés az igazságban való hit! Annyit sem könnyen tesznek fel róla, hogy lehetnek határozott barátjai. Kazinczyra gondolok és pályatársaira. A világ még mindig a régi. A közrendü mindennapiság tömegesre hivatkozik s példahalmazzal okoskodik az ész, s vastag fejjel külekedik a meggondoltság fénye, hatalma ellen. De „hazám fiai“, szól folytatva Kölcsey, „a literatori világ egyedül a józan ész, izlés és tudomány igazgatása alatt van; hatalom egyesületek pedig, törvényszékek és törvényhatóságok itt nincsenek s veszedelem nélkül nem lehetnek. Minden író egy független status; szabad magát mással összekapcsolni, vagy mástól elszigetelni; szabad jó vagy rossz uton vándorolni; szabad írotársairól jól vagy rosszul szólani; szabad nyugalmát és dicsőségét elpazarlani vagy megalapítani; s e végtelen szabadságban azaz függetlenségben egyedül a hatás és visszahatás ereje tartja az egyarányt, nehogy végtelen zavar következzen.“ Így Kölcsey. Ama végtelen szabadság és függetlenség pedig a mint jogot ad és fegyvert minden mivelte ember kezébe hogy ott támadjon a hol tetszik, másfelől egyedül akkor észszerű, ha, mint író, támadó vagy támadott, senki sem nézi magát célznak, hanem az irodalmat, a közműveltséget, nemzeti és emberi előhaladást. — Magunk viseletéből az ítészet iránt vonva következtetést, igen derék politikai nemzet lehetünk, de, itt az ideje, legyünk egyszer már irodalmi nép is.

A költők ingerültsége az ítészek ellen példabeszéddé vált, de azért nem egyetemes igazság. Rosszul teszik a költők ha elégtelenségökben felfelzudulnak a kritika ellen. Ha másutt nincs, magokban kell lenni a kritikának. „Az elme“, hogy Longin szavaival éljek, „ne hajózzon kormány nélkül“, de a kormányt magának kell igazgatni. A kormányzás nem emberek által taníttatik, hanem az istenség által leheltetik a művészekbe.“ Csalhatlan igazság, hogy mennél kevésbé hagyja magát író elkapatni afféle idélen zugolódástól az ítészet ellen, annál több benne a nemes, az isteni. Ennek hiányának érzése háborítja fel a gyöngét; miről senki nem tehet. Nem az igazmondás fáj, mint olyan, hanem a lelki szegénység fölfedeztetése, az önszégyen égetése. Íróink, de sőt költőink között, hála, még nem halt ki az igazság emez ön-

zetlen szeretete. Többek és magam tapasztalása egyezőleg bizonyítja állításomat. Ha Eötvös nevét említem, azért teszem, mert ő az igazmondást e részben is kiállja. Egy példa, de példának egy is elég.

Az ítészek pártossága emberi természetünk járuléka. Jobb azzal, mint a nélkül. Sőt írónak, midőn az elégtelenséget e forrásból meritik, sokkal jobb volna meggondolni, mit Lessing száz esztendeje mondott, ilyen formán, hogy emberi rendeltetésünk „nem épen megtalálni, hanem keresni az igazságot.” Az első meg nem történhetik utolsó nélkül. Minden beteljesedik pedig annak idejére. A mi a teljesedést szüli, az a folytonos vizsgálódás, elmélkedés. Szolgáljuk az igazságot, ha nyomozzuk. — Az ember nem tökéletes, hanem tökéleyesülhető. A ki arkhimedesi pontot kér, a világot kéri újra teremteni. Ember emberrel jó. Egymással tökéleyesülünk nem egymás nélkül. Emberiség, nemzet nagyobb eszmék, mint hogy emelő pontjuk egyes volna, nem pedig sok egyesek. De kívánják is mindnyájunk hűségét, áldozatát. *Cognoscetis veritatem et veritas vos liberabit.*

De térjünk vissza még egyszer a műeszméhez, és fűrkészszük okát, alkalmát költőink anyagi felfogásának. Itt legelőször is egy kérdés ötlík elmémbe, s tudakozom őszintén: hogyan lehet az, hogy mióta, fentebbi elmélkedésem szerint is, oly igen felhagytunk minden költői elemmel s alakkal, mi nem hazai — csak messzibb estünk az ideáltól? A mi régibb költőink széltiben zengtek istenekről, azaz polytheisták voltak, és meg tudák őrzeni a költészet ideális világát a vastag és nyers anyagiasság megtámadásaitól. Valamennyi bírálтам költőben pedig egyetlen egy szó sincs sok istenről, de az anyagiasságról meg annál több. Csak Vecsey Sándornál látok egy helyet, melyben a régiekkel tart; „Szellő-e vagy” című költészetében tudniillik kérdezi: „melyik Isten tette bűvös kezét rád” (Költeményei 40. l), és már ő sem tartozik másképp, mint időszerint, a legujabb lyra dalnokai közé. Tehát a költészet idealismusa jobban megegyeznék a többistenhívéssel, minő minő volt a görög világnézet, mint a keresztyénnel, minő volna a miénk. Csudálatos egy jelenet! A szellemiség, az ész vallása elkeszményszik a költészetben! Itt két ut lehető. Vagy a specialis nemzeti istenhitet (magyarok istene) fásitottuk el, s vontuk alá ősi magasságából, vagy a keresztyén hitet nem valljuk szeretettel, fiúi bizodalommal, azaz el van veszve szellemünkben a vallás és költészet egységének eleven érzése; s innen gondolatvilágunk zavara, képzelődésünk harmoniátlansága, költészetünk laugyossága. E részre is hadd álljon itt egy példa hamarjában. Pájer Antal Szent lantja épen kezeim közt. Legutolsó éneke, a CIV., (152. lap.) így hangzik:

„Mért maradtam én a legutolsó?
Mivel érdemlettem azt meg itt:
Hogy egy feldult s haldokló családnak
Sorban én fogjam be szemeit?

Böles vagy, Isten! te tudod mit tettél!
Mert hisz ugyis a törvény szerint,
Végül a legbünnöshet veszítik:
Hogy érezzen, lăsson minden kint.“

Eddig az ének. Példányomba, melyet használok, ez ének alá veres krétával írva lelem: „hóhérgondolat!“ Én is azt mondom, pedig Pájer Antal írta, kinek mind költői mind polgárzati emelkedett állásánál fogva sok előnye van az igazságra, hitelre, akár vonzani akár elrettenteni. Mentsen az ég, hogy szándékos vétségül rójak fel minden hiányt, de azt el nem hallgathatom, hogy a jelenet annál veszedelmesebb, mert öntudatlanul, mintegy ösztönszerűleg nyilatkozik, vagyis az isteneszme elhomályosodására mutat. Ha igaz, pedig sok elme hivatkozott reá, mit Hegel mond: „hogy keresztyén nép el nem fogyhat“, ugy nekünk kevés a kilátás, ilyen keresztyénség mellett, hosszú jövőndőre. Vajha ne szólnék az üres levegőbe! „Mint poétának és művésznek nekem nem volt elég a realizmus szűk köre,“ mondja Kazinczy (Levelei Sipos Pálhoz. 124. l.); és bölesész látnokként felkiált másutt: „rettenetes dolog az a nagyon materialis józan ész! . . . A poézisnak az a haszna is vagyon, hogy az embert egy fentebb józan észhez vezérli, legalább olyat sejdített“ (120. l.). Valóban rettenetes dolog; s még rettenetesb, hogy hazánk szerte végkép elhanyagolva kell látnunk a bölesészeti műveltséget, s reményt sem merithetnünk netaláni jobb intézkedésekből az elmék feltisztulására; mert hogy az eszmei világ felfordultságát ide lehet visszavinni, az élet adatai, saját tanügyi és irodalmi tapasztalatok csalhatlan bizonyysága után merem állítani, vitatni, mostan pedig egyelőre bátran kijelenteni. Ez az én meggyőződésöm és vádam az időre, melyet magul vetek el ide s ovástételül tartok fel annak, a ki élni marad.

Tehát Lisznyai Kálmántól, ki világ fia és egy negyedrészt Epikur, Pájer Antalig, ki az egyház felkentje, mindenütt ugyanazon tünemény! Való volna-e, hogy mindezen férfiak egy hiten nőttek, egy műveltségben részesültek? Intézeteinkben vagy a levegőben terjed-e az eszmekórság? Vagy igen mohón kaptuk az anyagiságot, s elvesztünk, mint rossz lélek, az ellenmondásban? Van valami a dologban. Mert az eredmény ugyanazon alapra mutat; a rossz legkönnyebben terjed; s az anyagiságot csakugyan mohón kaptuk. Egyoldalúság! Ez bizonyára nem feloldása helyzetünk megrögzöttségének, hanem az ellenkezőre tévedés. Kérjünk-e, mint Overwegtől az afrikai, orvosságot a szerencsétlenség ellen?

Ha kérünk is, a segítségből nehezen lesz valami, de sőt kinevet a világ, ha nem magukból merítjük azt.

Nincs az anyag emberi természetünk ellen; de nagy mérvű szellemiség kívántatik hozzá ellensúlyul. Az angol nemzet azért is nagyobb valamennyinél, mert egyiket a másikkal szelidíti, tartalmasítja, legroppantabb arányban együtt megbirja. Költőiben annyi realitás, hogy szűk látkörű elme nem is lát bennök egyebet, és Shakespeare mintha mindig velős koncepczsal élt volna. Ellenben annyi sok viszont az eszmeiségből, hogy örömmel hivatkozik reá a mély bölcsész, örömmel a magas istenész. De a realitás ne magyaráztassék Zajzoni szerint: „az én arczom, de piros, az én bajsom de zsiros“, mert undorodom és futok: se az idealizmus ne Vajda „Mennyei szent együgyűségü“ szépsége után, mert elővesz az aszkórság, s halálra halványodom; hanem az ellenkezők vonatkozzanak egymásra szünes szünetlen, hassák, nemessítsék egymást. Az ellenkezőknek létesülése semmi egyéb, hanemha a lényegnek előtünése, és hogy például nemzeti költészetünk maga erős természetében, a mit remélünk szabad, fejlődjék, meg kell futnia, jól roszul, az anyagiság körét, s áthozni belőle a testit, oly mértékben, a mint a költészet eszméje megbirja; s viszont az anyagnak elfogadni a szellemet, hogy érzékivé alakuljon. A mi czalatt történik, nem más leszen, mint költészetünk egyik fejlődési mozzanata, az irodalom történetének egy új fejezete, melyben a poétai elemek és módok küzdelme fog előadatni. Az a szabadságháboru ez, melyben kell hogy az ellentétek végső különbségeitől, éles kiszögelléseitől megmeneküljön az ízlés a műszép, ha ugyan magát életerősnek, fejleni képesnek, s fenmaradni méltónak akarja bizonyítani. Csak az ellentétek legyőzése az igaz egyezmény. „A dolgok vége“ mond szépen és mélyelműleg Rosenkranz, „nem elvont megsemmisülés, vagy a szakultság poklának állandósítása, hanem a szeretet örömszága, mely nem nyugszik, míg mindent meg nem hódít. Ez az atya örömének az elveszett fiu felett örökké fenséges története, midőn ez kóستolván a végesség törkölyizét, bánatosan hazatér, s ezen való örömében édes atyja, megfeleltkezőn minden vétkeiről, ünnepi lakomát rendez.

Immár példával is szolgálhatok, és pedig a legközelebb mondottak után, ide vágó példával. Emlékeztünk L i s z n y a i n á l, minő ridegen állíttatnak egymással szemközt verseiben az egymást kizáró fogalmak, s még lazábban teljes külsőségi jellemben S z e l e s t e y n é l; S z é k e l y pedig a szeszély gondatlan pajkoságával hányta összevissza képeit, még a nagy rendetlenségben az is megesett, hogy jól ütött ki a hányódás vetődés. Rendetlenség szülte a rendet. Megjelöltük T ó t h E n d r é n é l az eleven viszonyt ember és természet között, s idéztük is egy szép dalát; rámutattunk T ó t h K á l m á n n á l a sötétítiszúra, a végletek össze-

mért arányosítására, Vajdánál végre feltüntettük a még erősebb disszonanciát, öntépettséget, s mégis költői diadalt igen sokszor a küzdő elemek felett; kimutattuk a tiszta sötétet. Ugy tetszik, hogy e lelki műfolyamban csakugyan láthatni egyegy habvetést; láthatni változást, alakulást, minden szanaság, rendetlenség daczára. Szemem csal-e, vagy ráfogtam magamra e meggyőződést?

Költőink, mint megmutattam, hamisat vélték igaznak. Itészet sem magokban mindenikben, sem az irodalomban. Tévedéseik, mint az ösmeretlen vidékre vetődött idegené, tapasztalás, térfoglalás; ha ezután fognak oda visszatérni, hihető, hogy a rövidebb, biztosabb utat választandják. Elrettenjenek-e a reáltól végkép? Mentsen isten! A real és ideál viszonyos fogalmak, egymásból ismérhetni reájok; egymásból élnek, egymás nélkül tökéletlenek. Kunoss idealizmusa, Szelestey realizmusa egyformán kárhozatosak. Amaz „testetlen lélek“ emez „leketlen test.“ — Ezért ajánlák nekünk az öregek Goethét az unalomig, mert költészete csupa élmény. Ezért óvtak minket a német érzélgéstől; ezért ajánltatott ide haza a népi, ha tul nem tettünk volna benne minden mértéken; azaz jogot engedtünk magunk felett a kritikának a visszaélés által. Részemről én nem félek az anyagiságtól. Kimondom nevét, mint a kísértetnek, s eltűnik. Hiszek annyi erőadó képességet az eszmeiségben, hogy megvédi védőit, s megcsufolja csufolóit. Hiszek annyi rugalmasságot szellemünkben, hogy, legjobb ítésze önmagának, elkényszerített helyzetéből visszapattan elhagyott alakjára. Reménylem, hogy a bíráló, nem a melyet én írok, hanem a melylyel tartozik örködni maga felett minden író, nem lesz mindig oly megvetett, hogy azt, ha meg kell iratnia, Tóth Kálmánként, épen számár írja; sőt, kritikaellenes költőink, s költőnczeink boszujára felfel fog szólalni a mikor szükség lesz reá, s ha kérdetik: „mi vagy te?“ megfelel magáért hidegen, mint Me-phistopheles:

„Ein Theil von jener Kraft,
Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.
Ich bin der Geist der stets verneint,
Und das mit Recht!

Lehet hogy kritikáinkat elfelejtik, s felejtsek is a ti műveitek mellett, csak fényljék az irodalom, virágozzék a szép hazai műveltség. A kritikus meghal, de nem a kritika. Az ítészek végrendelete pedig meg van írva rég. „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor!“

ERDÉLYI JÁNOS.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

OSZTÁLYÜLÉSI ELŐADÁSOK 1859-BEN.

Julius 4. — Nyelv- és széptud. oszt. — A nyelvtudományi osztály két új levelező tagja köszöntötte béké; egy derék katolikus egyházi férfiú s egy jeles reformatus tanár: Fábíán István és Imre Sándor. Mindkettő nem kis nyeresége az osztálynak, melynek kebelében széket foglaltak.

FÁBÍÁN ISTVÁNTÓL nem rég fogadott el kiadás végett az akadémia egy finn nyelvtant. Ismeretesebbé a „Nyelvészeti füzetek”ben megjelent alapos dolgozatai. Többször érintők egy német kritikus azon megjegyzését, hogy csak jól rendezett, erős fő van hivatva a nyelvészet sikamlós pályájára. Ily tehetség a mi Fábíánunk. Kezdetben nem egészen helyes uton indult; az iskola volt hibás, melynek tanait követte: de volt lelki ereje mind belátni, mind jóvá tenni tévedését. Ma sem tartózkodik azt bevallani. Ily férfiú szájából, a ki önmagának legszigorúbb bírója, annál nagyobb nyomatéka van mindennek, a mit mond, mert meg lehetünk felőle győződve, hogy a tudomány szereteténél egyéb indulat nem vezérli. Nem kevesebb lelki erejéről tesz bizonyosságot az a gyorsaság, melylyel magát a nyelvtudomány újabb állása iránt tájékoztatta; a finn nyelvet teljesen megtanulta s más rokon nyelveket is vizsgálata tárgyaivá tévén, jelenleg mint a magyar hasonlító nyelvészet egyik tekintélye áll előttünk.

Székfoglaló előadásában mélyen ható bölcselkedő lélekkel vizsgálta Fábíán ur a nyelv mivoltát általában; a nyelvkülönbség és rokonság alapjait; s nyomosan bírálta azon iránynézeteket, melyek a magyar nyelvészkedés terén újabb időkben nyilvánultak.

Részünkről jelen ismertetésünkben értekezőnek csupán ez utóbbi pontra vonatkozó nézeteit emeljük ki, mint a melyek leginkább kijelölik az állást, melyet nyelvészeink sorában elfoglaltak.

Nálunk, ugymond Fábíán, leginkább két fő irány nyilvánult eddig a nyelv fejtegetésében; egyik elméleti, mely azt bölcséleti alapon fejtegeti, másik történelmi, tapasztalati vagy hasonlító.

„Nyelvészeink közül némelyek mély buvázkodásuk eredményeül a magyar nyelvet eredetinek s önállónak vallják, s mint ilyent önmagából vagyis az emberiség belső ösztönéből, az észnek előleges törvényeiből

fejtegetik. Ezen elv azon föltevésen alapszik, hogy a magyar nyelv, mint eredeti, kiváltságosan a gondolat alakulásainak és okoskodásainak azon törvényei szerint van alkotva, melyeket a bölcselők kategóriáknak neveznek. Ámde kifejté ez előadásban értekező, hogy a beszéd és gondolkodás, a nyelv és értelem nem azonosak; sőt a nyelvnek a gondolkodás alaptörvényeitől egészen különböző törvényei, formái, kategóriái vannak; miszerint a logikának a képzeteken vakon s öntudatlanul fejlődött kategóriáihoz a nyelvet, mely ösztönszerűleg, de öntudatosan, a logikát mellőzve, alkotja meg saját formáit, logikáját, mintán annyiféle nyelvrologika van, a mennyi különbség a nyelvben létezik, rámaázni nem lehet. E körülményuél fogva a mit ezen elméleti, a priori uton eredményezhet a nyelvfejtegetés, értelmezés, igen ritkán tapasztaltatik tárgyi valóságnak; többnyire alanyiságunk képze az, nem egyéb ráfogásnál, mint egyéb dolgokban is, hol a tárgyilagos igazság nyomozásában a subjectivismusnak jut szerepvitel.

„Másk fő irány, mely nálunk a nyelvvizsgálatban nyilvánult, a hasonlító, melyre nézve azonban nálunk szükség kijelölni a tért, melyen annak történnie kell, mert tudvalevőleg igen különböző tért erőködött közelebbi időkben a nyelvhasonlítás nálunk elfoglalni. Összehasonlítani mindenfélét lehet. Mutatják ezt az élcz és szeszély. De a hasonlító tudomány a hasonlítás által a dolgok mivoltát akarja megismerni, s nem szabad élczes játékká fajulnia. A logika, melyről imént szóltam, a nyelvhez, s egyik nyelv gyakran úgy áll a másikhöz, mint a gerincezes állatok a puhányokhoz, melyek közt hasonlításnak helye nincsen. Azon nyelvekről kell ezt érteni, melyek közt a hasonlításnak semmi nyoma. A rokonság tagadhatlan ismérveit mutató nyelveket egymással összehasonlítja a boncztudós, hogy az összes fajban munkás okokat, törvényeket megismervén, ezen törvényeknek és munkás okoknak, mint ezek az egyedekben kifejlődve találatuak, teljes ismeretére tehessen szert. Minél teljesebb a boncztanár hasonlítása a rokon alkotások közt, annál tisztább és teljesebb ismeretet nyer az egyedekről. A nyelvegyedekben létező s különfélekep munkás okok, törvények, szóval a nyelv ismerete is tiszta s teljes csak akkor lehet, ha a hasonlítás kiterjeszkedik a rokonságban levő nyelvek egész öszletére.“

„Hogy más uton, mint a nyelvcsalád összes egyedeinek összehasonlítása által a nyelv teljes ismeretére szert nem tehetni, értekezőt következő okok győzték meg: 1) A tapasztalás mutatja, hogy egy nyelv sem fejezi ki egész nembeli valóságát, hanem az egész esalád teszi azt; s az egész családban munkás okok és törvények az egyedekben különfélekep találatuak érvényesítve, kifejlődve. Például az áltaji nyelvcsalád körében a tárgyi ragozás törvénye a magyar nyelvben úgy van kifejlődve, hogy az ige fölveszi ugyan tárgyul a második személyt, de csak az alanyi első személy elé, minden számbeli különbség nélkül és csak akkor, ha ez mutató névmás természetü; a mordvin nyelvben pedig úgy, hogy ez mind a három személybeli tárgyat a számbeli különbséggel e-

gyütt kifejezi mind a három alanyi személylyel; a vogul és szamojédban végre a harmadik személyü tárgy a számbeli különbséget is kiteszi. Nézzük továbbá e nyelvekben az őket oly igen jellemző ragok által viszonyítás törvényét. Az osztyák nyelv csak hét, a lapp tiz, a szürjân és török tizenegy, a cseremisiz 13, a szuomi 16, a magyar 27 viszonyragot számlál; s ha egyszersmind személyrag is járul a töszóhoz, a magyarban a személyrag elé, a szuómban pedig utána tétetik a viszonyragnak (kezemből, a szuómban kéz-ből em — kädestäni). Így állván a dolog, lehet-e a nyelvegyedekben fennálló s észrevett törvényeket teljesen átismerni, ha azokat egész kifejtettségükben, az összes család valamennyi egyedében nem vizsgáljuk? Ehhez képest nyelvtudományi törekvéseinknek mindenek előtt oda kellene irányoztatniok, hogy összesített erővel buvárkodván az áltaji nyelves család valamennyi egyedét, szert tehetnénk minél előbb egy közönséges és bölcséleti nyelvtanra, mely az áltaji nyelvek tana, de a nyelv mivoltánál fogva semmi másra nem alkalmazható lenne. E nyelvtant tisztán tapasztalati uton indulva úgy kellene készíteni, hogy a kategoriákat, törvényeket, az alakok jelentését az egész családban kiböngésszük, a család sajátságaiból észszerűleg megalapítsuk, azután kiemeljük az egyes népfajok különbözőségeit s azok egyedi alakelvéből származtassuk 2) a nyelv egyedi egységét, vagy is minden nyelv külön elvét akarván vizsgálni, szükség elsőben is a nyelv szavainak rendszerét megalkotni. E végre vezérelvül a nyelv belsejét, vagyis a nyelvben visszatükrözött szellemvilág alakjait (belső nyelvalakokat) összeköttetésben a kül alakokkal kell vizsgálat tárgyaivá tenni. Ez azon etymologia dolga, mely a külalak által a belsőt törekszik feltartani, megismerni. Miután pedig a nyelv mind külső, mind belső alakjára nézve, a tapasztalás szerint, eredet óta sokképen eltávozott, e munkában mindenekelőtt a gyök- vagy töszó legeredetibb hangalakját szükség megállapítani, hogy birhassuk a benne rejlő eredeti szemléletet. Igaz, a nyelv eredeti hangalakja életün néha a régi nyelvemlékekben, a különböző nyelvjárásokban is (asszony a Hal-Beszédben: achsin, ak-szony; élő: eleve; a münch. Cod. a bodza: boz, mely maiglan él Boz — Holling — nevü sopronmegyei helység nevében): de miután a legtöbb esetben az eredetibb hangalakot nem lelhetni fel se a nyelvemlékekben, se a nyelvjárásokban, azt másutt, mint a rokon nyelvekben, a hangváltozások törvényeire ügyelve, kutatni nem lehet. Sőt ezek nélkül még csak azt sem ismerhetni meg minden esetben, mi legyen tö vagy rag a szóban. Így például, hogy a borju szóban a bor töszó, a ju pedig kicsinyítő rag, csak úgy tudjuk meg, ha összesoroljuk a török: buzaghu és szuomi vasikká-val, mely összesorolásból tudjuk, hogy a bor=buz és vas a töszó, a ju=ghu (=aghu) =kha (=ikka) pedig kicsinyítő rag s a ju a betűváltozás törvényei szerint támadt az eredetibb ghu=k a alakokból. A nyelvjárások a kemény torokhang lágyulásának módját elöttüntetik: boryú, bornyú, borjú. 3) De semmi sem bizonyítja inkább a rokon nyelvekkel hasonlítás szükségét, mint azon körülmény, hogy eredeti szókincsünk megismerle

tése végett, ezt külön kell választani a kölcsön vett fölös számú idegen szóktól. Tagadhatlan, hogy a szellemvilág, melyet fájunk nyelvében megalkotott, csak saját nyelvkincsünkben van visszatükrözve, nem pedig az idegen nyelvekből felvett szókban. Ezért határjárást tartanunk s nyelvkincsünket minden idegen vegyülettől külön kell választanunk, mielőtt a szellemvilág nyomozására kiindulnánk. Már mi legyen eredeti, magunkkal hozott nyelvsajátunk, lehet-e máshonnan megtudnunk, mint a rokonnyelvekből? Így például, hogy a fél szó, ámbár megvan a cseh nyelvben is, sajátunk, abból következteti értekező, mert rokon nyelveinkben általában él, az ind-german nyelvektől pedig, a csehn kívül, idegen. Lugossy ur szerint a kölcsön vett fölös számú szók leszámítolása végett is, mielőtt tovább lépünk, nyelvünk terén kell gondos nyomozásokat tartanunk, tehát családítás útján elkülönözni, biztosítani, a mi idegenben nem találhatik gyökerezőnek. Értekező azonban azt hiszi, hogy a családítás nem nyújt biztosítékot az elkülönzésre, sőt inkább a külalak hasonlatossága által rászedetvén, a Lugossy ur által ugynevezett bellétegzeti fonállal, alanyiségünk képzetéinél fogva, a legidegenebb szókat is, például a görög *χαρις*, latin *carica* (asszu füge) szókat könnyen egy bokorba köthetjük össze a *karika* szóval. Több ily hibás hasonlítást tőn értekező maga „Szóelemzés és szóértelmezés alapelvei“ című régebbi munkájában. Ilyen Lugossy urnál a váll és villa szók összehasonlítása. Helytelen dolog, hogy philosophálásra engedjük magunkat ragadtatni, mielőtt a tényeket összeállítottuk volna s határozott ítéletmondást hallatunk a hasonlító nyelvészet fölött, mielőtt az áltaji nyelvek terén a mostaninál bővebb ismeretet gyűjtöttünk volna.“

Megemlítvén ezek után értekező Ballagi ur némely állításait, melyekre e sorok írója is megtette volt észrevételeit, ekkép folytatá előadását: „ha a végleges buvárlatok után be i. bizonyulna, hogy nincsenek testvéreink, de annyi már bizonyos, hogy vannak rokonaink, kik bár távol rokonsági fokon állanak is hozzánk, mégis mint velünk egy törzsnek ágai ugyanazon ősi vagyonból kapták ki osztályrészüket s így lehetetlen, hogy e rokon nyelvekkel hasonlítás sokat, mi másképp homályban maradna, föl ne derítsen nyelvünkben. Nem úgy veszi azonban értekező a rokon nyelvekkel való hasonlítást, mintha nyelvünk minden legkisebb ízében csak azokból nyerhetne felvilágosítást, s mintha minden szavunk eredeti belső alakját kizárólag az áltaji nyelvekben föllelt rokonaiból lehetne csupán megismerni; sőt inkább azt tartja, hogy a rokon nyelvek kölcsönösen fölvilágosítják egymást, s nem egy esetben nyelvünk az, melynek terén belül derül a fény, mely világosító sugarait árasztja a különben homályban maradó rokonok terére. Példákkal igazolja értekező ez állítást. Másszor meg. ugymond, a szók jelentését a magyar nyelv terén belül, s a rokon nyelvekben is megfejtetni, mely esetben ezek egymást kölcsönösen támogatják. Így a *fék* és *fejsze* a magyar nyelv terén elemezve szintugy a *fő*-hez vezetnek vissza, mint a szuómiban a megfelelő szók. De viszont szavaink ősz jelentését mindenek előtt a magyar nyelv határain belül akarni földeríteni kizárólag, oly tü-

rekvés, mely senkinek sem ígér biztos sikert. Ki fejtí meg e téren a t uli piros, m e n y, k a j s z í stb. szavainkat? míg a szuomi t uli= tüiz (tuli piros=feuerroth). m i n i ä=meny (mynyn: eladok, ígéretek, honnan miniä eladott, férjhez adott nő). k e s ä=nyár (kajszin baraczk: nyári baraczk) hason alaku szók földerítik azon szók értelmét. Igaz ugyan, hogy nem minden szavunkra nézve nyertünk ily világosságot egyik vagy másik rokon nyelvből; de azért Lugossy urral még sem mondja értekező: mit nyertünk azzal, ha tudjuk, hogy a magyar k é z a szuomibank ä s i, a g a t y a: k a a t i o? mert ha többet nem, annyit minden-esetre nyertünk, hogy az anyag közösséget e két nyelvben megismerjük s a fölszedett fölös számú idegen szóktól sajátunk gyanánt leszámíthatnunkjuk.“

Megeshetik azonban, monda végül értekező, hogy némely szavunk a magyar nyelv terén, de az egész áltaji családban is egészen ridegen áll, akár mint egyedül álló sajátunk, akár mint kölcsön vett szavunk. Ez esetben az áltaji nyelvcsalád körül vont válaszfalakon kívül is szükség menni. A közös eredet, egy ő s nyelvből indulva ki értekező, megengedi, hogy a legkülönbözőbb nyelvek is tarthattak fen némi ő s sajátágokat; s így azt hiszi, egészen idegen nyelvek összehasonlítása sem maradhat egészen siker nélkül a tudományra nézve. Gesenius sem kevés sikerét tapasztalta annak, hogy a sémi nyelvcsalád gyökeit az indogerman családdéival hasonlította össze.

— IMRE SÁNDOR, ki Fábíán István után széket foglalt akademiánkban, kétségtelenül egyike a legnagyobb tehetségeknek, a kik irodalmunk terén az újabb időkben fölléptek. Ő nem a közönség előtt fejlődött, mint íróink nagy része, hanem teljesen kiképezve, sokoldalu alapos ismerettel fölkészülve jelent meg irodalmunk színpadán. A szakértők osztatlan becsülését első munkáival oly hamar kivívta, hogy a nagy közönség talán csak azon kettős kitüntetés által lett reá figyelmeztetve, melyben az akademia előbb egy nagyérdéki czikkét, majd az író t magát részeltette. A kik a protestans egyházi irodalmi mozgalmakat figyelemmel kísérik, e téren is kalapot emelnek a holdmezővásárhelyi gymnasium derék tanára előtt. Czikkei nagy olvasottságról, mely felfogásról, erős ítélőtehetségről tesznek bizonytságot. Legyen elég csupán azon tartalmas értekezését említnünk, melyben Németország legújabb theologiai mozgalmait oly kimerítőleg, annyi tárgyismerettel ismertette. Azon írók egyike ő, kik arra szoktatnak bennünket, hogy a legkisebb czikket se hagyjuk olvasás nélkül, mely alatt nevöket látjuk. Sohasem ír csupán azért, hogy írjon, vagy közhelyeket ismételjen. Mindig sok elmondani valója van. S czikkeit tartalmasság mellett szabatos előadás jellemzi. A ki tisztában van eszméivel, tisztán is tudja azokat kifejezni. S a jó stylistá alapos nyelvtudóssal párosul e jeles írónkban. A mit a nyelvtudomány terén írt csak eddig is, teljes tájékozottságot tüntet föl e tudomány újabb világírodalmában. Jártas levén maga is több régi és újabb nyelvben, önálló ítéletet képes mondani a külföldi tudósok nézeteiről. S a mit fölök tanult, vagy a nyelvek tanulásából maga is elvont, helyesen tudja alkalmazni nyelvünkre, egyaránt feltünvén előtte a hasonlatok, melyek minden em-

beri nyelvek közt mutatkoznak, és a különbségek, melyek az egyes nyelvcsaládokat s ezek körében ismét a nyelvegyedeket jellemzik. Ily előkészülettel ellátva, mindig mélyebben és mélyebben hat nyelvünk ismeretébe; s nem egy homályos pontra derített már is világot; nem egy kérdést állított fel, a melyről eddig alig vagy épen nem gondolkoztak nyelvészeink; nem egy tévedést oszlatott el, mely nyelvtudományunk körében uralomra törekedett jutni.

A ki azt véli, hogy igen is sokat mondánk, olvassa meg majd, ha ki lesz nyomtatva, Imre Sándor mai értekezését, melyben a magyar szógyök mivoltát s némely változásait fejtegeté. Hány fontos nyelvtudományi kérdést találunk itt először fölvetve irodalmunkban; s mennyi adalékot nyújtott e kérdések megoldásához? Ilyen kérdés a gyök egytagúsága, melyre nézve előadá értekező az árja és sémi nyelvészek eddigi vizsgálatainak eredményét; ilyen azon kérdés, volt-e valaha oly idő, midőn a gyökszók éltek s egymással csupán külső — összetételi és nem összeolvadási, ragozási és nem hajlítási — kapcsolatban levén mozogtak a beszédben, mi ellen oly alapos kételyeket emelt Renan? E kérdésekkel összefügg azon kérdés, mit tartsunk mi a magyar szógyök egytaguságáról? Megfontolandó továbbá, vajjon a tőnek igei vagy névi minősége-e korábbi? más szóval: a cselekvési vagy tárgyi mozzanat tünt-e föl először a gyökben, s melyik fejeztetett ki őseredetileg a gyök által? Mit mond e részben a nyelvtudomány általában? Mit kell megjegyezniünk e tekintetben a magyar gyök mivoltára nézve? S ha nyelvünk gyökei valaha nagyobb számmal bírtak saját étellel mint most, szabad-e az egykor élteknek, de most csak szülöttjeikben élőknek újra életet adni? Szabad-e megeleveníteni például ilyeket: lát (lát után)? A névi és igei gyökön kívül vizsgálatot érdemel a névmási gyök. S mennyi érdekekkel kínálkozik a gyök külső és belső változásainak vizsgálata? Igen hosszúra terjedne ősmertetésünk, ha a tartalmas értekezést, mely minde kérdéseket tárgyalja, csak kivonatban is akarnók ismertetni. Csupán két pontot emelünk ki ez okból; értekező ítéletét a hangutánzó szokról és Lugossy ur Hangrendi párhuzamáról.

A hangutánzók, ugymond értekező, a magyarban nemcsak számosság, hanem erőteljesek is, tán inkább mint más, új nyelvekben. Ugy látszik ez a nyelv a hang uralmát, a mi nyelvészetiünk a természet hatásának élénk felfogását erősebben megtartotta, s azt kifejezni jeles beszédi szerveinkkel képesebbek vagyunk, mint amaz értelmi fejlődés által gyöngültebb nézléssel s gyarlóbb beszélési eszközökkel bíró népek.

Ezen oly sokszor fejtegetett tárgyról keveset akar értekező szólni; de méltónak tartja megjegyezni, hogy a nép nyelve általán gazdagabb ilyen szavakban. Ez közvetlenül a természet körében élve, tulnyomólag nézlési tehetséggel s erős érzellemmel bírva, minden külső motszanást fölvesz és vissza bír adni. A felsőbb vagy miveltebb nyelvben kevesbbé fordulnak elő, s erre nézve kevésbé is fontosak. Ezért a régibb népek hangszói is erősbek, hangteljesebbek, mondhatnak lívebbek. Homérosznál sokkal több a hangszó mint Szofoklesznál, annyival inkább mint Shakes-

pearenél, — a görög nyelvben több és erősb mint az olaszban vagy francziában. Némelyek azonban igenis nagy fontosságot tulajdonítanak eme hangutánzó szónak. Ezek fejtegetése által akarták a nyelvkincset szemle alá venni, rendezni. Fájdalom, az utóbbi igen kevésbé biztos tér, az előbbi biztosb, de a kutatás ott is csekély eredményű. Az onomatopéák csak a nyelv legalsóbb, érzékelhető anyagára terjednek ki s bennök mindenütt nagy az egyformaság. Buschman 150 nyelvből írta össze az atya és anya nevezetét, melyekben mindenütt az ajakbetűk *p. m.* és a *t.* szerepelnek. A görög és magyar közt oly összeütő hangzatok fordulnak elő, hogy csodálhatjuk. De a mi itt közös, oly formán közös mint bennünk a gondolat, a logica; külről a beszédszervek, hangok a sírás és nevetés. Épen az, a mi ezen természeti hangon tul van, a mi a nyelvben fensőbb értelmisedés korában, fensőbb tehetségek tényezése által szülemlett: az forog kérdésben, azokat fejtegetni a nyelvészet dolga. Amaz inkább a physiologiáé. Hogy egykor amazok iránt oly nagy volt a figyelem, két fő roszt szült. Általán dívatba hozta azon állítást, mit Engel is említ: az emberi nyelv mindenütt ugyanaz, csak egy nyelv van és dialectusok. Ezen fölvetelhez természetesen a priori lehetett aztán a hangtörvényeket alkalmazni, mint valaha az aristotelesi kategoriákhoz a lényeket, — vagy mint Becker a logikai viszonyokhoz a nyelvtüneményeket. Az újabb nyelvészet a szók boncsolása által a hangtüneményekről megy föl a gyökök összeállítására, a hajlítási vagy, ha úgy tetszik, a ragozási rendszer kicsinálására s ezekből a rokonságok megítélésére. Ki ezen fárasztó utat több nyelvre vagy egész nyelvcsaládra nézve megtenni nem akarja: a mester szavára esküdvén, semmitsem fog kieszközölni. Másik rossz volt, hogy ekkép az első szükséges dolog, a nyelv elvontabb része mellőztetett.

Mi a szógyök hangrendi sajátosságát vagyis inkább az abból folyónak látszó hangrendi párhuzamot illeti: az előbbi, ugymond értekező, gyök és ragaszték-hangzatok egyező menetelében s így a ragasztéki szótagoknak a gyökhöz képesti kettős hangzatában, al- és felhangúságában áll; az utóbbi azon tulajdon, mely szerint egyazon gyök a két hangsor szerint él és ereszt vagy szül magzatokat. Az előbbi már rég ismeretes, az utóbbi főképp Ballagi és Lugosy urak által. Kiemelve értekező Lugosy „Hangrendi párhuzama” fontosságát, ekkép folytatja észrevételeit. A mondott kéthangúság, mely számos gyökre kiterjed és a hangrenddel kapcsolatban van, azon korból ered, melyben a nyelven a hangutánzási ösztön uralkodik. A frís erővel nézlv elme s érzés képes minden hatást felfogni, a hajlékony beszédszervek mindent kisebb nagyobb mértékben utánozva kifejezni. A kültermészeti tárgyak szemlélése s érzése ekkép kétféle elnevezések sorát szüli, melyek utóbbi elvont dolog-nevekre is gyakran alkalmaztatnak. Így lesz: forog, fűrge, förgeteg, fereg stb. Legegyszerűbb és legelemibb a hanglépcső legalsó és legfelső fokán álló ellentétes előtünése, mint lim-lom, imám stb. Az első nyelvalakulási zavaros időszak hangoztatásából, a külső természet és a belül rendező ész összehatásából megalakult aztán a felés alhangok sorozata. Megalakult lassanként és elvégre sem teljesen; de

azon fő tény világos kitiűntetésével, hogy a gyökszótagok a hangutánzás befolyása alatt kettős hangrendhez csatlakoznak. Ez a kettősség lehet a magyarban ősi tulajdon, de mindenesetre az idő folytában fejlett ki jobban jobban. Nemcsak a mai palócok villá *vel* s ilyes kifejezései, hanem a nyelvemlékeinkben előforduló sok szer, halál nek, tiszta- ség s a mai nyelvben is meglevő kettősragozási nyirom = nyirem, továbbá ként és kép, kor ragok önállósága, hasonlatlansága azt mutatja, hogy a gyöknek már megalakult, a köz érzés által megragadott alkatán és érteményén nem könnyen sőt épen nem is bir diadalmaskodni ama hangrendi erő, melynek eredete a nyelv gyermekkorába esik, uralkodása is ott legnagyobb. De ilyet találunk idegen nyelvekben is. Nem vizsgálom, vajjon nem hasonlít e a héber nyelv azon sajátága, hogy az *a*-val hangzó igei gyöktől vagy tőtől *e* hangokból álló nevek származnak igen gyakran, — s az ily nevek teszik a nevek legfőbb, legszabályosabb osztályát. Érdekes ezen tüneménynek előfordulása bizonyos árja nyelv-köri dolgokban is. Az ősi árja *a* a görögben *a* η ω-vá lett. Itt hát a két-hangúság előfordul, mint két különböző testvér nyelvnek oly tulajdona, melylyel nem egyik külön, de a kettő együtt bir. Ez nem igen hasonlít a mienkhez. De annak is találni nyomát. Némely hangösszletek, melyek a természethez eredetökre, érteményökre nézve közel járnak, feltűntetik a görögben ugyanazt a hajlamot, hogy fel- és alhangzóval járnak egyazon alkat és értemény mellett. Példákkal igazolja ezt értekező. Azonban, mond folytatólag, a görög nyelven innen alig is kereskedhetnénk. Az utóbbiakban aligha van a hangzatnak azon oda-simulása a természeti tárgyakhoz, kisebb az érzés ereje, fejlettebb az elme munkálkodása. De annyit bizton állíthatunk, hogy ama kettős hangzat feltaláltatik az árja nyelvek körében is, bár nem oly mértékben mint nálunk; fel a testvér nyelvek közös szókincsében, fel tájbeszédileg és szóképzési tényezőül. E boldog megfejtését ily formán kísérti vala meg értekező. A nyelv szülem-lése az által létesült, legalább ez lehetett annak egyik főtényezője, hogy az érzéseknek megfelelő, de magokban korlát nélkül folyton folyó hang-zóknak határokat vetettek a mássalhangzók, s így okoztatott a szorosb érteményben ugynevezett articulatio (Stemmen Stimme. Heyse.) Ekkép már a szülemelő nyelvben többfélekép meglehetett ugyanazon érzések vagy egy fajta benyomások kifejezete is, különféle hangsorokban áradozván a magát kinagyarázni erőlködő beszédösztön. Ezen hangzat-sorokra nem mindenütt egyforma erővel hatottak a mássalhangzók fentartóztató vagy másító erejükkel; s így megmaradt a nyelvekben utóbb is egymás mellett a több vagy kétféle hangsor, a fel- és alhangzat; mint egy utóbbi korból a nyelvalakok rendezkedése idejéből megmaradtak egymás mellett a különféleségek, a párhuzamos alakulatok, az ingadozó hajlításmód, mely utóbbit mi mai nap rendetlenségnek nevezzük. Ide mutat a mit Curtius az egy-ivásu g a n g e n gyök-hangzatok ősrégiségéről s ezzel összefüg-gőleg a németben annyira kifejlett, alapjában már a görögben is feltalál-tatott a b l a u t r ó l mond. — Ez tán oda vezet, homán a mi nyelvünk ama tulajdonát helyesen megíthetjük. Mert ha ama kettős hangzat már

tény : okvetlenül kérdésbe jő, vajjon csak tájbeszédileg vagy csupán hangutánzási mód szerint áll-e az, vagy van szóképzési érteke is; azaz egyedül hangszókban vagy elvont dolog-nevekben s effélékben is jő-e elő? S ha igen, van-e kétféle hangzattal kifejezett gyöknek különkülön saját érteke? Mindenesetre magasabb tünemény ez, mint az *i, o* vagy *u* ellentétes hangokkal tüzni szokott játéka a nyelvnek, melynek nyomait mindenütt csak a nyelv legalányiabban részében a pusztán hangzati értékű szóknál találjuk. Vizsgáljuk bár a Hangrendi párhuzam példáit, úgy találjuk, hogy ez a kettős hangzat kiterjed: 1) főképen a természeti hangszókra, mint bukk-an bök-ken, csor-csör; 2) az elvont nevek-re: bolyh-pölyhes bolond-beléndek, csak-csek; sőt 3) az idegen szókra is: czuláp-czölöp, matring-metring. Igen sok helyütt csak a ragok vagy képzők kéthanguak; mi már állandóbb gyökhangot tanusít, kivált ha a gyöktag rendesen közép hangzót *é-t* vagy *i-t* nem foglalna magában. Néhol világosan egyazon értemény foglaltatik a fel- és alhangu gyökben. Így általán az idegen szókban, sőt némely elvont jelentményű tiszta magyar főekben is, mint csiszár-csiszér, barka-berke stb. Másutt változik az értemény is, s származási módosulás vagy mozzanat tűnik elő. Így álméklodik-elmékledik, amaz-emez, avik-évik, bot-bötü-bitő, boriték bór. Ily esetben sejt értekező a felhangban az alhanghoz képest: 1) valami kisebb-szerű cselekvés vagy hangzás érteményét, a természeti hangszókban világosan észrevehetőleg. Így babrál bibirkél, buzog pözsög; 2) közelebbit és ismertebbet. P. o. az ez, úgy így, tár tér, lát les, táv-tév. 3) Másutt csak az értemény szorosab meghatározásul vagy egy külön faj megjelöléséül szolgál; mit csak általánosan mer értekező kimondani, elégtelen levén a részleteket igéről igére egybevetni, s a mennyire ezt tehetné volna is, nem találhatván az értemények módosulatainak vezérfonalára. — De mi hát ezen gyakran érteménymódosító kettősség alapja? Értekező szerint eredetileg a hangutánzás. Igazolja ezt Heyse elmélete a magánhangzokról, melyet ugyan értekező mindenben nem írna alá: de annyi mégis állítható, hogy az *a* és vele együtt ősi *o, u* egy korábbi s erőteljesebb, az *e* és a vele összevágó rokonok s tört hangok *é, ö, ü*, egy későbbi és lágyabb hangokból álló nyelvbirodalmat képeznek felfoghatólag az árja, de erősen gyaníthatólag a magyarféle nyelvekben is. Amott inkább időben, egymásutániságban, itt térben egymás mellett tűnnek elő. De ebből nem következik, hogy a magyarban és rokoniban is örökké ugyanazon terjedtségű lett volna ez a hang-arány, sőt erősen gyaníthatni, hogy fejlett és az *e*-félék részére kedvezőbben gyarapodott. Hogy egyébiránt ez egymásutániságot csak gyanítanunk lehet, — azt állapotunk okozza; mert hiszen nekünk és nyelvrokonainknak csak alig néhány száz, az árjáknak szinte háromezer éves nyelvtörténetünk és nyelvemlékeink vannak. Nyelvtörténetünk kis köre, nyelvemlékeink újdonsága nem engedik sem megállapítani, sem alaposan tagadni azon nézetet, hogy tán a két külön hangzó rendszer két külön magyarféle néptörzs sajátja lett volna. De az elmélet

és az árja nyelvek példája mégis szinte hihetatlenné teszik ezt. Az előbbinél fogva képtelennek látszik, hogy ugyanazon nyelvanyag itt tisztán fel-, ott tisztán alhangokból álljon, s itt fejletlenebb és egyszerűbb, őskori, ott fejlettebb állapotban létezzék; az utóbbiból a nyelvek több évezredes történetéből az legalább gyanítható, hogy volt nyelv, az ősi hindu, melyben a felhangu vocalisok nem léteztek, de egyenesen kihozható az is, hogy abból fejlődtek és nem a mellett léteztek a hangdúsabb későbbiek. Megjegyzni végül értekező, hogy a magyar szóképzésben a gyök benső változásai közt, ama két hangi váltakozásnál és változásnál még fontosabb is van, mely egyik egyik hangsorzat körén belül megyen véghez. Így aligha nem áll, hogy az ily hangzatokban: *csinál-csen, ves-zisz, indul-ing-inger-enged-engesztel, kel-küld, bot-buta, bog-buga, öl-üld, kész-kisztet, lök-lüktet, szem-szümölcs* nem csupán tájbeszédi, s nem is csupán hangzó-vékonyodásból eredő változás (a—o, e—ö, ö—ü) forog fen, hanem ily esetekben a gyök lényegesen változik, mert származtat, szül. De a szülöttet és szülőt — a szülés itt főkép dinamikai levén — megkülönböztetni felelet nehéz. Oly időkre visszamenést is kívánna ez, hová mi föl nem juthatunk, sőt vissza alig láthatunk, — oly térekre, melyeken az árja nyelvészet is csak nagy nehezen mozog.

Kitetszik ezekből, monda végül értekező, mennyire csalódnak a külföldi nyelv tudósok, midőn a magyar nyelvet mereven és változhatlan gyökszókkal, egyedül külső tapadás által hajlítottnak, benső vagy dinamikai szűlésre képtelennek vallják és hirdetik; vagy pedig egy felsőbb fejlődési fokon megmaradt, és így az összes fejlődés folyamatól elmaradt, tán örökre meg is kövült gyökökön, mint élelapon álló szervezetnek képzelik. A magyar nyelv bir mindazon kifejezési alakkal, mely egy nyelv életéhez szükséges; bir minden erővel, mely azt önálló n is képessé teszi a művelődés minden fokán a szellemi élet nyilatkozatainak megfelelni, és mindazt teljesíteni elvontan, a mit összérzésben a mivelt nemzeti vagy világélet teljesít. Igaz, hogy szógyökeink erőssége nem a szokásul ugynevezett hajlítás körében határozódik, mutatkozik; melyben mutatkozik p. o. a német hármass hangzat az *i-a-u* alapján, hanem részint al- és fel-hangzat, részint az ezek külön osztályaiiba eső más hangzók váltakozása, változása és átalakulása által a létezés, cselekvés, felfogás fensőbb köreiben, melyekben aztán azok épen azért sokfélébbek, mert fensőbbek, s hogy azért, mert fensőbbek és főkép a szóképzés körül mutatkoznak, kevésbé volnának értékesek, hatályosak a nyelv hajlékonyságára nézve, még kimutatva nincs, s a gyakorlatból elismernünk épen nem lehet. Van nyelvünkben hiány, elismerjük; és ez: a darabosság, melyet összehalmazott kemény mássalhangzókból álló ragainkban kereshetünk; a mit ismét egyfelől gyökeink elgyengülése, másfelől az élénk nézési és nézleltetési hajlam s abból folyólag a részletes kimagyarázkodási erőlködés szül és hord magával. Ide járul az utánzási hajlam s némi tekintetben mondhatni kénytelenség, mely míg szónak szót, alaknak alakot akar ellenébe tenni, rossz hangzata zavart érteményű idomtalanságokat

létesít, melyek születésében a tiszta nyelvészetnek mint szülőknek, a szép izlésnek mint dajkának igen kicsiny szerepe. De nyelvünk ereje, előnye a szóképzés körül mutatkozik. E körben csak az által foroghatunk elég szélesen és mégis biztosan, ha a gyökök felismeréséhez a rokon nyelvek ismeretével felkészülve látunk. Mert mint Heyse mondja, a gyökök valódi és létszerű alakja s ős eredeti érteménye egyes nyelvben föl nem található. Ezeket kikutatni a történelmi, s a mire ez vezet — az összehasonlító nyelvtudomány feladata stb.

— Julius 7. — Nyelvtudományi oszt. ülése. — MÁTYÁS FLÓRIÁN lev. tag. székfoglaló beszéde.

A hasonlító nyelvészet fontossága iránt mindinkább tisztába jönek nálunk a nézetek. Kiemelte azt nem rég Fogarasy, midőn Heyse munkáját ismertette; arról értekezett Fábrián István székfoglaló beszédében; azzal végezé előadását Imre Sándor. Segyszerre csak megjelenik az akademiában Mátyás Flórián ur, s a nemzeti becsület nevében, mint mondja, sikra száll e tudomány ellen, melytől nyelvtudományunk s őstörténeteink érdekében annyi jeles fő oly sokat vár. Ha nem az akademiában olvastatik vala föl ez előadás: számba sem vennők. Mátyás Flórián urat arról sem sikerült az illetőknek hosszas időn által fölvilágosítani, miről foly a szó voltaképen. De midőn egy tudományos akademiában látunk szélmalomharczot folytatni — a tudomány ellen: épen a „nemzeti becsület“ érdekében tartjuk szükségesnek a felszólalást, nehogy egyes ember hadar beszéde miatt a magyar tudomány váljék nevetségessé a külföld előtt; ki kell mutatnunk, hogy a nemzeti becsület ezen bajnoka sajátképen minden tudományos alap nélkül, minden lépten-nyomon ellenmondásban önmagával, küzd nem a nemzeti becsület ügyében, hanem nemzeti előítéletek ápolása mellett. Avagy hallottunk-e mostani előadásában egyéb okot a hasonlító nyelvészet ellen, mint hogy az áltaji család egy némely népe koldus nép, melynek nyelve (ez okból) nem lehet rokon a magyarral? Nem vitatjuk értekező ellenében, minő kincsek elbirnak reánk nézve ama koldus (?) népek nyelvökben. Nem vizsgáljuk, minő nagyuri megvetéssel tekinthetne le reánk, magyarokul, oly nép, mint az angol, ha a nemzetek értékét a szegénység és gazdagság után itélnék meg. Csak azt kérjük: minő alapon tagadja értekező az áltaji nyelvek rokonságát, midőn azon nyelveket, az egy magyaron kívül, nem ismeri? A kik ősmerik e nyelveket, ellenkezőt állítanak kivétel nélkül. Ugyde ezen tudósok vagy hazaiak, vagy külföldiek. A hazaiak, Mátyás szerint, elfogultak; a külföldiek meg nem ismerhetik a magyar nyelvet. Ime Mátyás ur okoskodása. Kényelmes bírálát, ítéletet mondani oly tárgyról, melyet saját tanulmány után nem ismerünk; az avatottakra egyszerűen ráfogni, hogy részint elfogultak, részint tudatlanok. Mindenki elfogult vagy tudatlan — Mátyás uron kívül, kinek ítélete aztán ez esetben többet nyoin, mint a hazai és külföldi tudósok egyező állítása. S még egy jó van ez okoskodásban. Mátyás ur határozottan kimondja, hogy a külföldiek nem ismerhetik a magyar nyelvet; hasonló joggal mondhatni a magyar tudósról, — s Mátyás mondott is olyasmit. — hogy

az meg más népek nyelveit nem ismerheti. Ekkor aztán czélt ért Mátyás ur: a magyar nyelv meg lesz óva a hasonlítás veszélyétől. Csakhogy ez esetben aztán Mátyás ur is hagyjon fel árja hasonlításával; mert bizony senki sem fogja neki elhinni, hogy úgy érti a sanscrit vagy persa nyelvet, mint például egy Schott, Schleicher s még egy két külföldi tudós nyelvünket érti, kik magyarul nemcsak olvasnak, de leveleznek is. Van közöttök a ki nyelvelméleinket, irodalomtörténetiünket is ösmeri úgy, mint Mátyás ur. Egy idegen ajku nyelvtudós folyvást alapos cikkeket ír nyelvünkön a Nyelvészeti Füzetekben és Tanodai Lapokban; egy másik akademiánkban magyar nyelven értekezett, oly tárgyról, mely azt mutatja, hogy nemcsak a magyar nyelv sajátosságait érti, de már nyelv-járásainkat is tanulja. Mindezek mellett Mátyás ur eltiltja őket a magyar nyelvészkedéstől: azt hiszi, tőlök nem tanulhatunk, mert — nem született magyarok. Nem kisebb előítélet, mint a hasonlító nyelvészet ellen a „nemzeti becsület“ emlegetésével küzdeni. Veszélyes is volna reánk nézve, ha a külföldi tudósok Mátyás urra hallgatnának. Tapasztaljuk ugyanis, hogy a külföldiek azon arányban vetkőzik le mindinkább előítéleteiket nyelvünk és nemzetünk iránt, a mint nyelvünkkel, irodalmunkkal mindinkább megismerkednek. Ők közvetítők közöttünk s az európai tudomány közt; általok jut a tudós világ tudomására, ha egyben és másban hazai tudósaink megigazítják a külföld tudományos előítéleteit. Ha némelyik közülök olykor hibás szóhasonlítással lép fel: abból nem következik, hogy mindenki csak anyanyelvéről mondhat ítéletet. Míg egyfelől a hazai nyelvészet körében is elég tévedést követ el majd minden nyelvtudós: más részről a mai nyelvtudós alaposabban ítél Cicero nyelvéről, mint képes lett volna itélni a nagy szónok, ki oly mesterileg szólt és irt Róma nyelvén. Azonban a nyelvtudomány sikamlós tér, melyen könnyű botlani. S ha Bollert méltán megróttá Ballagi, hogy ujonnan csinált magyar szót hasonlított áltaji szókkal: nem esett-e hasonló hibába maga Mátyás ur a bitor szó magyarázásával? Avagy mivel okosabb a magyar káromkodó kifejezésnek: e b a d t a a sanscrit de vvel (dev adta: isten adta) egybevetése, mind Boller legképtelenebb szóhasonlítása? Ha Boller és még egykét uri ember a külföldön képtelenségeket állít: abból legfelebb gyenge nyelvész-i képességére következtethetünk, nem arra, hogy jelesebb külföldi nyelvtudós sem képes alaposan itélni nyelvünkről, csupán mivel külföldi. S ha a külföldi tudós téved egyben másban, igazítsák meg hazai nyelvészeink: de ne akarják kizárni a tudományos vizsgálatok köréből nyelvünket. Ez szintoly hasztalan törekvés különben is: a mily nevetséges Mátyás urtól, midőn hazai nyelvészeinket viszont az ékiratok tanulásától akarja eltiltani. Rawlinson, Oppert és Norris figyelmeztetnek benünket, hogy a méd-scytha nyelvben a magyarral rokon nyelvet fedeztek fel. Iróink előadják ama férfiak véleményét s kutatásra hívják fel hazai nyelvészeinket. Mátyás ur, észrevevén, hogy e felfedezésben a hasonlító nyelvészet némi diadala rejlenék, a nélkül hogy ismerné az ékiratokat és azok nyelvét: nem tartja az érintett tekintélyek állítását elfogadhatónak, mert ők külföldiek lévén,

a magyar nyelvről nem szólhatnak. Tehát a hazai nyelvtudósokat hívja fel vizsgálódásra? fogja kérdeni józanon minden olvasó. A világért sem! Mátyás ur azt tanácsolja hazai nyelvészeinknek, hagyjanak békét az ékiratoknak, mivel a keleti nyelveket nem ismerhetik úgy, mint a külföldi tudósok; aztán meg hány évtized alatt jutott a tudós világ oda, hogy az ékiratokat csak ennyire is ösmerje. Ime Mátyási ur okoskodása. Ugyanazon „circulus vitiosus“, melyről fenebb szoltunk, s a mely egyáltalában ki zár minden nyelvhasznitást, minden nyelvtudományt lehetlenné tenne végeredményében. S mit mondjunk azon okoskodásra, mely az ékiratok fölfedezésének hosszas idejével ijeszti nyelvtudósainkat? Hány század sőt ezred év folyt le míg az emberiség a betűírás fölfedezésére eljutott? S azok az istentelen paedagogusok ma már a gyermeknek is tanitják — az a b é c z é t! Ime ily okokkal támogatja Mátyás ur azon indítványát, hogy a hasonlító nyelvészett szűkebb mederbe szorittassék; a midőn a világ minden valamirevaló nyelvtudósa azt hirdeti, hogy a rokon nyelveket mind be kell vomni a hasonlítás körébe, hogy egyik a másikat fölvilágosítsa. Indítványozá továbbá Mátyás ur, tűzze ki az akademia jutalomkérdésül: mennyi és minő hasonlat szükséges a nyelvrokonság megállapításához. Minő hasonlat? kérdi értekező. Hiszen, mint Hunfalvy Pál is megjegyzé, körülbelöl tiz éve, hogy erről foly a szó irodalmunkban és az akademiában; nem is említvén, a mit a külföldi tudományos irodalom nyujt e részben. Mátyás ur azonban egyiket sem kísértette kellő figyelemmel; vagy nem birta felfogni. Legalább ezt gyanittatja az általa kitüzött kérdés második része: mennyi hasonlat kell a nyelvrokonság megállapítására? A nyelvész szerves testeket hasonlít, mint a természettudós, ki a szerves lényeket osztályozza. S melyik természettudósnak jutott még eszébe, számokban akarni kifejezni a családí, nemi ismertető jegyeket?

Azonban térjünk az ülés egyéb tárgyaiba.

— A titoknak FÁBIÁN GÁBOR r. tagtól olvasott föl egy igen érdekes értekezést: A próza prozódiajáról. Annál becsesebb dolgozat, minél nagyobb lézagot pótol irodalmunkban. Vers és próza, mint értekező is mondá, ellentétes alakok ugyan, s a verses hangzatu próza nem kevesebbé fülsértő, mint a prózai hangzatu vers: ki kételkedik mindazáltal, hogy a prózának is megvan saját prozódiaja. Csakhogy ezt, nézetünk szerint, inkább érezzük, hogysem szabályait meginni tudnók. A régiek, főleg a görögök sokat bibelődtek a tárgygyal; s tanításaikat Cicero és Quintilian rendszereztek a romaikuál. Az ó-világ e nagy mesterei után alkotá egybe, némi eltérésekkel, értekezőnk is elméletét, azon kimivelt érzéssel, mely Cicero leveleinek fordítóját, s a régi remekirodalom alapos tanulmányozóját különösen alkalmassá teszi hasonló dolgozatokra. Múltán a magyar próza, bármennyit haladt Kazinczy óta is, távolról sem áll ott mindez ideig tisztaság, magyarosság és széphangzás tekintetében, a hová költői irodalmunkat Vörösmarty és Arany emelték: ideje, hogy nyelvtudósaink és eszthetikusakink egy része a stylistika, ékesenszólás és írás mesterségére is több figyelmet fordítson, figyelmeztesse íróinkat

Ugy tetszik azonban, hogy értekező nagyon is belemerült a próza mértékének vizsgálásába. Nyelvünk a legtisztább mennyiségi nyelv lévén, inkább megközelítheti ugyan a régi remekírók prózájának hangzatosságát, mint a legtöbb európai nyelv: vannak mindazáltal bizonyos tekintetek, melyeknél fogva azt hisszük Blair Hugoval, hogy a próza mértékére nézve nem lehet egyelőre biztos szabályokat adni. A régi műbírák magok is szerfölött különbözőleg vélekedtek a befejezésben, vagy a körmondat egyéb részeiben uralkodó legillőbb lábok felől, s minden fejtegetés után is a fül ítéletére bízta leg többet. „A kötetlen beszédnek, mond Blair Hugo, szabadon kell folynia, s a munka tartalmának különbözőségéhez képest a körmondatok zengzetének is különbözősége kell lennie.“ Legjobb styl, melyben az alak a tartalomnak teljesen megfelel. Prózára és versre egyaránt illik e szabály. Megjegyezzük végre, hogy a tanulságos értekezésben sajnosan nélkülöztük a numerus tisztább kifejtését. Nem lehet a prózában, mint a versben meghatározni a lábok, szótagok számát; a numerus majd egyforma, majd egyenetlen részekre szaggatja a mondatot. Arra kell a prózában törekednünk, hogy a fül alkalmas helyeken találjon nyughelyeket változatos s inkább vagy kevesebb hangzatos esésekkel. De talán, egyszeri hallásra, nem fogtuk teljesen fel az értekezést; vagy nem is olvastatott egészen föl előttünk; avagy végre a felolvasott rész egy nagyobb műnek töredéke. Bármint legyen a dolog, óhajtjuk, hogy ez értekezés mielőbb közrebocsáttassék; s előre is figyelmeztetjük rá íróársainkat.

— Ugyanez ülésben még, az akadémia többször érintett óhajtatását követve CSENGERY ANTAL r. tag is megkezdte a külföldi tudományos mozgalmak ismertetését, ez alkalommal különösen P i c t e t munkáját (*Les Origines indo européennes, ou les Aryas primitifs. Première partie, Paris 1859.*) mutatván be ily czim alatt: A nyelv tudományi paleontologia módszere Pictet szerint

Az eszme: az emberi dolgok eredetéhez lehetőleg közel jutni a nyelvek segélyével, nem épen új. De az ily kísérletek csak a hasonlító nyelvészet újabb előhaladásai által nyertek solid alapot. E tudomány mesterei becses adalékokat nyújtanak, melyekből a népek ősmiveltségi viszonyaira következtést vonhatni. Ezen tényeket egybe gyűjteni: íme a földat, melyet a hasonlító nyelvtan történelmi része, a Pictet által úgy nevezett nyelvészeti paleontologia maga elé tűzött, s a melynek törekvése, szók egybevető elemzése által egybeállítani valamely nép anyagi és szellemi állapotát a történelem előtti időkől. A munka, melynek módszerét e sorok írója ismerteté, ily módon igyekszik egybeállítani az ind-európai vagy árja népek ősmiveltségi állapotát. Ránk nézve, magyarokul, két okból érdekes tanulmány. Világtörténeti eredményeinél fogva, melyeket földeríteni törekszik, s a módszer-nél fogva, melyet nyomozásaiban követ. Nagyjában ugyanis hasonlító nyelvészetünknek is ugyanoly utat kell követnie, ha világosságra kívánja hozni azon tények tanulságát, melyek őstörténeteinket illetőleg a szókból rejlenek.

— Julius II. — Philos., törvényt. és történelm. oszt.
 — Megint két székfoglaló beszéd. Knausz Nándor és Greguss Ágost
 lev. tagok köszöntének be.

Nem rég méltattuk egy derék nyomozó történetírunk fáradozását, ki a török hódoltság történeteire nyújtott adatokat székfoglaló értekezésében, s im egy másik történetbuvárunk, kinek nevét szintén régóta tiszteli, a ki csak hazai történeteinket tanulmányozza, KNAUZ NÁNDOR ur, megint egy kötetnyi művel járult hazánk egy érdekes korszakának földértéséhez. Azon interregnumot értjük, mely a várnai csatától V. László trónra lépteig terjed. Nem egy-két adatot, nem egy-két felvilágosítást nyújt ez időszak ismertetéséhez Knausz ur; az okiratok egész kötetével lép föl. S a miket a szorgalmas gyűjtő egybehordott, alapos kritikával állította egybe a hazai történeteink irodalmában teljesen jártas író.

A nagybecsű székfoglaló értekezés címe: *A z országostanács és országgyűlések története 1445-től 1452-ig.*

Ki kormányzá hazánkat a várnai csata után? Ime a kérdés, mely mindenek előtt felötlük.

E kérdést illetőleg — mond értekező — nagyon szétágaznak írónk véleményei. Oly tekintély, minő Teleki, maga is habozik e kérdés körül. Szerinte az ország kormánya e rövid idő alatt ennyi kézen ment keresztül: Először kormányzott az országos tanács, aztán hét helyettes választatott, kiknek kezei közt volt valószínűleg az ország összes kormánya s a kik a bírói hatalmat átvett bizottmánynak, alkalmasint az országos vagy, mint előbb nevezetett, királyi tanácsnak tagjai lettek. Végre Hunyadi kormányzónak választatván, mellé 12 tagból álló tanács rendeltetett s ez lett aztán, megszűnván az előbbi, az országos tanács. A kérdésnek ily felfogása — mond értekező — magában mutatja, hogy Teleki azzal szintén nem volt tisztában s talán azért mondá: „az Ulászló halála és Hunyadi kormányzóvá választása közt lefolyt idő történetei fölött még sűrű homály fekszik.“

Kovachich, Engel, Fessler és Teleki oklevelek alapján, melyeket értekező megért, állítják, hogy a fejérvári országgyűlésen (1445) ország-kapitányok neveztetek ki. A 1445. évi pesti hongyülés V-dik cikke hét főkapitányt nevez ki. Aeneas Sylvius ezeken kívül vicariusokat is említ, kik, Kovachich és Engel szerint, aztán kurtileteikben függetlenül kezeltek minden közigazgatási tárgyat. Teleki hasonló alapon véli, hogy a főkapitányokon kívül királyi helyettesek is neveztetek ki. Hogy azonban ezen felfogás nem állhat meg, mutatja Hunyadinak Friderikhez 1446-ban írt levele, melyben Hunyadi úgy ír, mint a honnagyk (barones, tehát nem országgyűlés) parancsainak pusztá végrehajtója. Így 1445 ben Hunyadi csak az országos tanács tudta és helybenhagyása után támadta meg Drakult Oláhországban. S ha e kapitányok kezelték volna a főhatalmat, mindaddig, míg Hunyadi kormányzó lett, honnan van, hogy e kapitányok csak 1447, tehát egy évvel a kormányzovásztás után töröltettek el? Ugy hiszi Kovachich, hogy Hunyadi kérésére hagyattak meg hivatalaikban, s csak akkor szünteté

meg őket, mikor azok — főleg Giskra — nem akartak neki engedelmeskedni. Ámde hogyan kívánhatta volna Hunyadi megosztani azokkal a főhatalmat, melyet épen a fejtelenség megszüntetése végett ruháztak rá? Hiszen akkor nem kormányzó, hanem legfőlegb első kapitány lett volna. Kovachich ez állítását Teleki is megerősolja s e szavakat veti utána: valóban kellett s volt is egy központi kormány, melyre volt ruházva a Fridrikkel folyt alkudozások vezetése, az országgyűlés összehívása s a melytől függött valószínűleg a többi, az egész országot érdeklő tárgyak elintézése. Igaza van Telekinek. Csakugyan volt ily központi kormány; csak abban csatlódik, hogy azt még alkotni kellett a helyettesekből.

Ki hívta össze azelőtt királyválasztásra az országot; ki vitte aze-
lőtt, trónürülés esetén, a kormányt?

A nádor, mint Kovachich is megjegyzi, nem volt még akkor erre fölhatalmazva. Kit illetett tehát ama jog? A z o r s z á g n a g y o k a t, még pedig eleitől fogva. „*Duces, Episcopi, Comites et ad quos de regno providere pertinebat — Samuelem ducem regem dicunt.*“ — Ily esetekben a nádor elnökölt, miután tudjuk, hogy a királyok életében is ő helyettesíté azokat az arany bulla első czikke szerint, az évenként Fejérvárott tartatni szokott Sz.-István-napi gyűlésen. Igy helyettesíté Miklós nádor Nagy Lajost az 1352. évi gyűlésen. Tudjuk továbbá a honnagykokról, hogy ők képezték a királyi tanácsot (a regalis senatust), mint már sz. István törvényében említették. Ezek tanácsára hivatkoznak minden fontosabb esetben királyaink; sőt ezekkel kizárólag hoztak a királyok oly végzeményeket is, melyek különben országgyűlési tárgyak lettek volna. Végre ha meggondoljuk, hogy az ország zászlóssai trónürülés alatt is megtarták hivatalaikat, könnyű lesz a föltett kérdésre megfelelni.

Semmi kétség, értekező szerint, hogy a várnai csatától V. László trónra lépteig az o r s z á g o s t a n á c s kormányzott, melynek természetes tagjai voltak a főpapok, a nádor s a többi zászlóssok és főbb nemesek, kik magukat okmányaikban röviden csak így írták: „*Prelati, Barones, Nobiles et proceres Regni Hungariae universi.*“ Ez o r s z á g o s tanácsot hibásan azonosítja Teleki a Hunyadi mellé rendelt k o r m á n y z ó i tanácsesal, mely két főpaphból, két zászlósból, a nádorból, országbíróból és hat nemesből állott. E két tanács már csak azért sem lehetett egy, mivel az országos tanács már az 1446-diki országgyűlés előtt is létezett, a mit számos alább felhozandó s a főnebb említett szavakkal kezdődő okmány bizonyít; s a kormányzó tanács, a törvény szerint, pusztán: „*tempore celebrationis Iudicii octavarum*“, tehát csak a törvényszékek ideje alatt rendeltetett a kormányzó mellé, máskülönben: „*medio autem tempore unus praelatus et unus baro et duo nobiles manebunt cum eodem.*“ Már pedig nemcsak a törvényszékek ideje alatt, hanem az évnek minden szakából fordulnak elő ily Prelati-féle oklevelek. Ha a két tanács egy lett volna: kitől keltek a törvényszék idején kívüli okiratok? Csak nem a kormányzó mellé rendelt egy főpapi, egy zászlós és két nemes uraktól? Állítása bizonyítására idézi értekező, egyebek közt, az országos tanács egy 1447. évi mart. 31-kén kelt okiratának kezdő szavait: „Ad

commissionem dominorum Johannis Gubernatoris et Consiliariorum deputatorum. Nos Prelati etc.“ Ime, kiált föl értekező, mily világosan megkülönböztetik itt a kormányzói tanácsot az országostól, mely utóbbi az előbbinek közbenjárására adta ki ez okiratot.

Csakis így fogva fel az országos tanácsot, érthetünk meg, mond Knauz ur, több oly körülményt, mely különben megfejtethetlen. Így a kik ama hét kapitányt vevék föl helyetteseknek, nem tudtak a nádorral boldogulni, miután ez ama hét kapitány közt elő nem fordul. Kovachich és Fessler tehát rá fogják, hogy őt, mint eselszövő egyént, készakarva mellőzték, holott ha az országos tanácsra gondolunk, melynek a nádor feje volt, az ériutett körülményt nagyon helyén találjuk, miután a hét kapitány az országos tanács hatósága alatt állt.

Ezen országos tanácsnak feje volt Hunyadi János, de csak mint kormányzó, mint egy 1446. évi okirat kezdő soraival bizonyítja értekező. Neve azonban, miként Teleki is megjegyzi, csak akkor iratott ki, sőt akkor sem mindig, ha a tanácsban személyesen jelen volt. Azelőtt a nádor-volt feje.

Mennyire terjedt e tanács hatalma?

Okiratokkal mutatja meg értekező, hogy mindenre kiterjedt, a mi a főhatalom körébe esik: ítélte a nagyobb és kisebb hatalmasságok fölött, maga elé idézvén a tetteket; rendelkezett a peres ügyek határnapjainak megváltoztatásáról; megerősítette a királyoktól nyert szabadsalmakat és adományokat; levélátíratási vagy kézbesítési ügy szintén különféle igató parancsot adott ki: elintézte a pénzügyeket. Az egyes zászlós urak, bár tagjai voltak, mint egyes honpolgárok, sőt hivatalukat illetőleg is, magok sem voltak kivéve e tanács hatósága alól. Mindez nem új dolog a várnai ütközet után. Így gyakorlották az országnagyok e hatalmat azelőtt is trónürüléskor. Például Zsigmond elfogatása után. Így gyakorlák utóbb is, mint értekező szintén oklevéllel igazolja.

S rendeleteinek hitelesítésére saját pecséttel élt az országos tanács. (Lásd 1445: 15. t. cz.) E pecsét czimere volt a hármassal álló apostoli kettős kereszt. Újabb vizsgálatok szerint azonban még két más pecséttel is élt. A czimer mindenütt ugyanaz; a fölírat az egyiken: „Sigillum Prelatorum, Baronum et Nobilium Regni Hungariae;“ a másikon: „Sigillum Universitatis Regni Hungariae.“ Az első körirattal ellátott pecsét eredeti nyomóját, mely sárga rézből készült s erős markolatú. 1837-ban, a budai várnak Duna feletti oldalán tett ásások alkalmával találták meg, s Jankovics gyűjteményével alkalmasint a muzeumba került. Érdy e tanácsnak egy harmadik pecsétjét is említi, melyet Horváth István gyűjteményében látott, de közelebb le nem ír. Értekező kezén is megfordult egy oklevele az országos tanácsnak, melyen a szokottól eltérő, úgy látszik, egyszerű gyűrű-pecsét látható; de annyira elmállott, hogy se czimere, se körirata ki nem vehető. Ez volna a harmadik pecsét. Egyébiránt megjegyzendő, hogy e tanács a fenebb idézett törvényeinkben rendelt pecsét előtt is használt pecsétet, mint értekező egy okirattal igazolja, melyben a törvény rendelte pecsét ujnak mondatik.

Ezen törvényes pecsét iránt téved Mosóczy, midőn azt állítja, hogy csak bírói eljárásban használtatott. Mi különbség volt a három pecsét használása közt, mindeddig nem tudjuk. Azt tudjuk, hogy a törvényezékek által rendelt pecsétet Budán kelle vala tartani; azonban más helyeken kelt okiratokon is találjuk azt. Találjuk pedig inkább rányomva az oklevélre, mint selymen függőleg. Azon körülmény, hogy rendszeren vörös viaszszal nyomták, a tanács fensőségét mutatja, miután ama korban a vörös viaszszal éllhetés joga kizárólag az uralkodókat illeté, s csak nagy megkülönböztetésül engedtetett az meg népesebb városoknak vagy egyes országnagyoknak. Így a középkor egyik leghatalmasabb oligarcháinak, a Szentgyörgyi grófoknak csak I. Miksa engedte meg e jogot. — Szokása volt végre az országos tanácsnak, hogy azon okiratait, melyek nem a Prelati-féle szavakkal kezdődnek, hanem a melyeken aláírásilag a jelen volt tagok nevei olvashatók, nem a most leirt pecsétekkel, hanem néhány jelen volt tag magánpecsétével erősíté meg. S a törvényes pecsét mellé fontosabb esetekben Hunyadinak kormányzóí pecsété is csatoltatott, mire azonban csak egy adatot tud értekezö.

Valamint az országos tanács fenebb érintett működése nem volt új dolog: ugy a pecsétre nézve is tudjuk, hogy midőn Mária királyné fogva volt, a föhatalmat átvett honnagysok szintén ilyen, bár czínerében és köriratában a fenebbiektől eltérő pecsétet használtak.

Feltűnő, hogy az országos tanács okirataiban magáról szólván, e kifejezést használja: „congregatio nostra,” vagy éppen: congregatio nostra generalis,“ s az országgyűlési végzeményekre így hivatkozik: „juxta statuta Decreti et Conclusiones per nos editi.” Vagy „secundum formam ipsius nostri decreti.” E kifejezések miatt Kovachich az országgyűléssel, Teleki pedig a Hunyadi mellé rendelt kormánytanácscsal téveszti össze az országos tanácsot, mint értekezö. megmutatja, helytelenül. Knausz ur szerint, miután az országos tanács tagjai tevék az országgyűlésnek is legjelentékenyebb alkatrészeit, szintén elég jogosan használhatták a „Decretum nostrum” féle kifejezéseket.

Végül Érdyvel még e kérdést állítja fel értekezö: tulajdoníthatni-e az országos tanács okleveleinek egyetemleg törvényes erőt? Erre Verböczy ugy felel, hogy e tanács ítéletlevelei (in quantum processus juridicos, nec non fassiones processusque juridicos concernunt) érvényesek; ellenben adománylevelei nem: mivel e tanácsnak csak bírói eljárásokra engedményeztetett ama pecsét. Érdy ez állítás ellen felhozá, hogy Verböczy a Lászlók iskorúsága alatt kelt törvényeknek maga tulajdonit kötelező erőt, az által, hogy leírja az 1447-diki törvényeket. Értekezö ugy véli, nagyon meg kell különböztetni az országgyűlés végzeményeit, melyekről Verböczy szól, az országos tanács határozmányaitól; annyiban mindazáltal Érdyvel tart, hogy Verböczy tanítása nem állhat oly oklevélre, mely nem bírói pecsét allatt kelt, hanem attól különbözövel van megerősítve. Egyébiránt Verböczy szavai, miután az országos tanács által használt három pecsét közt a különbséget nem ismerjük, ránk nézve érthetetlenek, s így a fölvetett kérdést sem oldhatjuk meg.

Előre bocsátván ekkép értekező a szükségeseknek vélt megjegyzéseket, áttér az országos tanács működésének történetére. Fölhozza e végett, regesta' alakban azon tanács minden eddig megjelent okiratait, a mennyire összeszedhette; a kiadatlanokat pedig egész terjedelemben közli, csupán a stylus curialist hagyva el a kisebb érdekűeknél. Hogy e fontos tárgyat minél inkább kimerithesse, több levéltárhoz fordult értekező kéro levéllel, azonban, fájdalom, eredmény nélkül. Több helyről azon választ nyeré, hogy ilyes okirat nem találtatik. Magánosoktól sikerült egy párt kapnia. S így csak a pozsonyi káptalan és város nagyszerű levéltáraiban gyűjtött oklevelek elősorolásával kelle megelégednie. Miután pedig az országos tanács okiratai az aznkorai országgyűléseket illetőleg többször zavart okoznak: különös tekintettel van értekező munkájában az országgyűlésekre is, adván azoknak rövid történeteit, annyival inkább, mert több oly érdekes okiratot sikerült azokra vonatkozólag is megszereznie.

S e nagy érdekű bevezetés után kezdi meg értekező az országos tanács és országgyűlések történeteit évről évre előadni 1445-től egész 1452 ig. Új világításban jelenik meg előttünk e korszak, melynek homályát egy Telekinék sem sikerült eloszlatnia. Sok új adat fellozva, sok régi hibás nézet megezáfolva. Ugy hiszszük, az akademia önálló kötetben adja ki e nagyoeska terjedelmű munkát, mely annyi becses adalékot nyújt hazai történeteinkhez.

— Knauz után GREGUSS ÁGOST értekezett a materialismus hatásairól.

Ha azt mondjuk, hogy a legkimerítőbb, egyszersmind legalaposabb értekezés ez, a mit irodalmunk e tárgyban fölmutathat: keveset mondunk méltatására. Oly sajátságokkal bir az, melyeknél fogva feltűnnék a világ bármely irodalmában. Azzal az erős logikával, a melynek élet, polemia közben, annyszor érezték ellenei, taglalá Greguss az anyagelviség főbb szempontjait; s a veszélyes rendszer gyenge oldalait, a miket éles esze mindenfelől észrevett, szembeszökőleg tudá felmutatni szabatos és erőlyes stylusa. Valódi élvezet volt hallanunk, mint üldözé nyomról nyomra, okoskodásról okoskodásra az anyagelviség vitatóit; mint szorítá be őket végső menhelyeikbe, miként veré ki utolsó erősségeikből is. S midőn teljesen lefegyverezve, undok meztelenségében állt előttünk a rendszer: akkor kezdi vala értekező vázolni kiáltó szinekkel, mi rémitő foglalatokat tőnek immár e csalfa tanok, e hamis rendszer, mely oly ingatag alapokon nyugszik, köz és magánéletben, irodalomban és iskolákban, majd nyíltan, majd álnevek álarca alatt. S ha az értekezés első részében az alapos tanulmányu, éles eszü, erős okoskodó író tűnt fel előttünk: a második részben a nemesszivü emberbarát vivta ki méltánylásunkat, a ki a nagy eszmék, nemes érzések fentartásáért a meggyőződés egész hevével küzd. Elmondhatjuk, hogy Greguss ur eszének és szívének egyaránt becsületére válik e föllépése. A dolog természetéből foly, hogy oly értekezés, mely hasonló nagy tárgyat ölel fel, sokkal tartalmasabb, hogysem jó kivonatot lehessen belőle adni. A következő vázlat ez okból, bármi híven követi az értekezés kifejezéseit, csak a kiemelkedő pontokat jelöli meg.

A tan, mondá többek közt Greguss, a tan, melyet a materialismus, az anyagelvi felfogás vagy röviden az anyagelviség nevével jelölünk, a bölselem köréből, a hol keletkezett volt, erősebben kifejlődván s meggyarapodván, az emberi működés egyéb köreire is áterjedt s mint minden elv, mely egyetemleg érzett bajt egymaga óhajt orvosolni, csakhamar hódításra indult nem csupán a többi tudományba, de az életbe is. Hódítás nincs pusztítás nélkül s a materialismus is pusztított. A mint az elv magában a tudományban mind messzebbre és mélyebre bocsátotta gyökereit, úgy elméleti meggyökerezésével s terjedtével aránylag nyilatkoztak hatásai a gyakorlatban is, névszerint a tudománynak azon szakaiban, melyeknek nem tüzetes feladata a végelvek megállapítása, de inkább alkalmazása, továbbá a művészetben és különösen az irodalom művészi részében, a szépirodalomban, sőt még magokban a köz és magán életbeli szokásokban, erkölcsökben, intézkedésekben, irányokban és abban, a mit életbölselemnek mondanak s a mi alatt az emberek rendszerint a hajlamaik, tapasztalataik s fölfogásuk öszletéből kiszürt nézetek (vulgo elvek) összegét értik.

Ily anyagelvi elméletek, mint az emberi bölseelkedés történelme bizonyítja, itt amott minden időben felfeltűnedeztek; hogy azonban újabban oly nagyon terjeszkedő követelésekkel s annyi bizakodással álljanak elő, arra különösen a természettudományok gyors haladása által voltak bátorítva. A materialismus tana, melyet a XVIII-dik századbeli bölselem, alapvonásaiban ugyan teljesen, de kivételre mégis csak általánosságban szerkesztett össze, a mi korunkban — kivált a vegy- és szervéletten roppant előmenetele folytán — az eszme elvontságából kibontakozván, a fogható jelenségekben lőn egyenkint fölmutatva s részleteiben kidolgozva, kikerekítve.

A legújabbban különösen Németországban lábrakapott tudományos anyagelviség koránsem valami új irány föllendülése, de a már régebben megindultnak folytatása, terjesztése, vagyis jobban mondva, maga is épen a materialismus egyik hatása. Ez irány fölkerekedését leginkább azon kölcsönös félszesség okozta, melynél fogva a bölseelők nem ismerték, nem tanulták a természetet, a természettudósok pedig nem voltak bölseelők; s az új materialismus részint visszazahatásképen támadt föl a Fichte-, Hegel-, Schellingféle meddő szemlélkezés ellenében, részint a fegyelmezetlen, logikailag nem művelt, nem irányzott anyag-vizsgálat eredményeül termett elő.

A materialismus minden tudományt természettudománynya akar tenni, a mi pedig azzá nem csavarható, azt a tudományok sorából kitorlí, mert hiszen csak magát tartja egyedüli tudománynak, s magán kívül semmi mást érvényesnek nem ismer. A mit a kutasz el nem ér, az üveg láthatóvá nem tesz, a kémpapír meg nem jelent: arra e tan vallói azt mondják, hogy nincs, pedig csak azt kellene mondaniok, hogy — nem anyag.

A természettudomány egyes ágai közül a physiologia vagy szervéletten s a vegytan legközelebb férkeznek hozzá az élethez, de mégsem jutnak el hozzá: sem egyik sem másik nem fejtheti meg, hogy az éleny,

széheny meg egyéb elemek parányainak összekeveredése hogyan szüli azt, hogy a növény kihajt, hogy az állat érez és mozog, hogy az ember gondolkodik; s a vegytan, mely pedig minduntalan ítéletet az élet felől, még annyira sem vitte, hogy palaczkjaiban és görebeiben csak egy, valószínűségi anyagi parányt is kiállíthatott, szemügyre vehetett, megmérhetett volna

Magok a legkittünőbb természetbuvárok — legkittünőbbek azért is, mivel társaik többségének korlátozott nézetein felülemelkedtek — a tudomány terén mutatkozó, im fölhoztuk anyagelvis igényeket képtelenségeknek látják és hirdetik.

(Idézetek Liebig, Wagner Rudolf, Humboldt Sándor és Oersted irataiból.)

Az egész eddigi tárgyalásban szántsándékkal nem idézett értekezők ex professo bölcseleket, kiket a materialisták ugyis csak álomhüvelyezőknek tartanak; csupa természetbuvár szavát hozta fel, azt is mind olyanét, kit a legesőkönösebb materialista is tekintélyül kénytelen ismerni. Fölhozta pedig éppen oly állításaikat, melyekben az anyagias fölfogásnak a tudomány haladására nézve legkárosabb két elvpontja van czáfolva. Egyik, hogy az anyagelviség kizárólag az anyagot fogadván el, magyarázni akarja mégis a nem-anyagot is, azt a mit nem láthat nem tapinthat; belevág tehát oly körökbe, hol nincs számára hely, s hol már csak ennél fogva is akadály kép gördül a tudomány elé. A másik, hogy ugyanezen anyagelviség, mely minden tudomány tárgyait magához ragadná, egyuttal minden tudományt logikai alapjától foszt meg az által, hogy a gondolkodás törvényeinek általános érvényét tagadja, magát a gondolkodást csak bizonyos együtvé hányodott anyagrészecskék vak és futólagos nyilatkozásának állítván.

Azon ellenmondásból, hogy az emberi észnek nem lehet önálló és egyetemes értéke, tudomány pedig mégis lehessen, az anyagelviség azon romboló hatására leszünk figyelmeessé, hogy a tudományt logikai alapjától fosztja meg; egy másik ellenmondásából meg könnyű kimutatnunk, hogy a tudományt nemcsak ezen tárgylagos önállásától, de önleges mivőlőjétől, magától a tudó egyéntől is megfosztja.

A materialismus szerint a tudománynak mind tárgylagos logikai alapja, mind önleges gyakorlója: merő semmi.

A materialismus szerint a mindenségnek semmi czélja, benne semmi ész uralma nincs. Az emberi szellem czélt, észt teszen föl a mindenségben; az anyagelviség tehát az emberi szellemet ki nem elégítheti. A szellemi elv fölvétele az emberi szellem örök követelménye, s mihelyt a tudomány ettől elhajlik, nem szolgál többé a lélek magas érdekeinek, de merőben az anyagi jóllét napszámosa lesz, a szentegyházból a konyhába költözik.

A materialismus azonban nemcsak a tudományra, de a művészetre is a legkárosabb hatással van.

A művészet hanyatlását a művekben kifejezendő eszmének fokonykénti csökkenése, fogyása jelöli. A művész hite az eszmében s ebből folyó lelkesedése, illete veszni indult. Nem él benne az eszmenyilatkoz-

tatás — vagyis, a mi ugyanazt jelenti — az alkotás vágya. Elég utánozni, minél tökéletesebben utánozni. Merő utánzás lesz a művészet célja, merő ügyesség az eszköze.

Valamennyi művészet közül az eszmét a költészet, a beszélő művészet fejezi ki legtisztábban — mert a beszéd maga a gondolat képe, a nyelv a gondolatnak mintegy a szobor nedves ruhája, mely annak szeleme alkatát és tagjait, borítva ugyan, mindennél tökéletesebben adja ki: — s így az eszmének hiánya is leghatározottabban nyilvánul s legkézenyebben hoszulja meg magát a költészetben.

Értekezőnek, ki néhány éve a bírálás hálátlan szerencséjében részesült, több ízben kellett újabb szépirodalmunk anyagiassága ellen föl-szólalnia; hogy pedig itt nem szélmalomokkal harczolt és harczol, bizonyíthatja mások, tekintélyes férfiak szava is, kik a gyilkos nyavalyát fölismervén, hathatósan ellene támadtak. (Idézi többi közt Erdélyi szavait a legújabb magyar Lyráról, a Budapesti Szemléből.)

Az anyagelvi fölfogás eredményei még hathatósabban nyilatkoznak ott, hol a műnek tüzetesen az ember, közelebbről az emberi lélekrajz a tárgya: nevezetesen tehát regényben, szinműben. A regény, a szinmű emberi egyéneket akar élénk állítani; de az anyagelvi fölfogás csak vakon ide-oda rángatott bábokat ismer, az emberi egyént is csak példánynak nézi, nem eredetinek, s ezzel véget vet minden valódi, azaz lélektani indokolásnak. Senkitől sem lehet számon kérni cselekedetét: éhes volt, evett; bort látott, ivott; helyében mindenki csak úgy tett volna. Itt lapang a megölő betű. Az összeség kénytelenségét rányomják az egyénre s így tönkre teszik szabadságát, tönkre magát az egyént.

Jellemzés hijában természetes, hogy nem is jellemekkel, de csak viszonyok és körülmények által kívánnak az olvasóra, nézőre hatást gyakorolni.

A hol mégis az író, helyes ösztönétől hajtva, jellemzésbe bocsátkozik: a mi jellemzés akarna lenni, észrevétlenül bonczani leírássá változik; psychologia helyett physiologiát kapunk; s nem a szép, világos életet, de a kórházakat tárják föl előttünk.

A hanyatlásnak indult, megromlott művészetre, irodalomra nézve az eszmékben való hiten kívül egyéb orvosság nincs. E hitet kell gerjeszteni és táplálni: csak ez képes ihletni, csak ebből merithet a művész lelkesedést, csak ez nyújthat műveinek igazi tartalmat.

A tudomány és művészet után hátra van még az anyagelviségnek erkölcsi hatásait tekinteni.

Az uralkodó erkölcsöt a társaság, az ugynevezett gyakorlati élet mutatja legtisztábban. A jelenkor maga mondta ki magára az ítéletet: korunk anyagi irányúnak, az anyagság korának nevezte el magát; s találóbb név csakugyan nem érheti. E kor valóban nem egyéb, mint az anyagelvi fölfogásnak életbeli, hű alkalmazása, az anyagelvi elméletnek gyakorlata. Ime, a mit az elmélet tanít, a gyakorlat fogantatosítja!

Tagadtátok az egyéniséget, az ész személyességét, önállását: — és elkövetkezett a lelketlen egyenlősítés, mely az egyéneket csak épen

számoknak nézi, csak mint az államgép kerekeit veszi tekintetbe, melyek annál jobban forognak, minél önállótalanabbak, s melyeknek ennél fogva akármit inkább meg lehet engedni, mint a szabad kifejlődést.

Tagadtátok az eszmék intéző hatalmát: — s az eszmék el nem ismerése vagy legalább tiszteletben nem tartása szülte a vallási közönyt, szülte ennek méltó testvérét, az erkölcsi érzéketlenséget, fásultságot, mely a becsületet pénzzel méri s az igazságot szavazás alá bocsátja: az eszmék hitének megszűnése szülte a társadalmi eszméknek is, mint haza, nemzetiség, közszellem, ugynevezett „alsóbbrendű műveltségi fokok“ra szállítását vagy éppen semmibe vételét; az szülte az elvek könnyűszerű megtagadását s az egyetlen siker elvének főtartását és követését, a hires siker politikáját; az a jellem súlyedését, a jellemek elfogyását, a polgári és családi erények kiveszését.

Az anyagi létet hirdették egyedül valónak: — s tanotoknak készségesen felelt meg a szellemi élet és növelés elhanyagolása, az anyagi élvezek utáni mohóság, a baromi meglegedés, megnyugvás az anyagi kényelemben, mint a melyen túl nincs is egyéb kívánni való, mely azonban kell, minden áron kell, s mivel pénzen megszerezhető, a pénznek minden másra való tekintet nélküli hajhászása és korlátlan uralma alapját vetette meg.

A mostani társadalom a földi lét szűk korlátai közé szorul s azon túl semmit sem hiszen, semmit sem vár; lelki életét hanyagolva, mindenkinek csak arra törtet minden áron, hogy jó dolga legyen: s e jelenség korunk anyagi irányzatának legjellemzőbb tünete, az anyagi világi életnek — a gyakorlatban — első szülöttje, maga pedig a legvastagabb önzésnek szülője.

A növelésnek, oktatásnak — az emberi társaság jelen válságos szakában — főfő feladataul kellene néznie, hogy a kor ezen kórjának ellene dolgozzék, nem részére. De mit látunk? — Itt is a szellemnek hátrahagyását, s az elvnek felülkerekedését. A közoktatás éppen azon tanulmányokat ejti el vagy szállítja le, melyek az emberben az embert mevelik: a széptant, a művészet történelmét, a remekírókat; a mik után egyébiránt maga a mindennapi élet és otthoni példaadás által már sodrából kivett ifjuság sem vágyódik többé azon lelkességgel, mely az apákat oly szenvedélyesen vonzotta e szellemi gyönyörökhöz. Még az eszmés irányról elhíresült Németországból is keserűen panaszkodnak az ifjuság ebbeli fogékonytalansága miatt.

Nem állja értekező kimondani, hogy az ugynevezett gyakorlati, életrevaló ismeretek színe alatt közoktatási rendszerünkbe tolazkodó realismus, mely a humanismus ellen fejeződik, nem egyéb azon anyagi világi világi, mely egész korunkat befogja. Ezen kikürtölt real irányban is, az életrevalóság, gyakorlatosság tisztes palástja alól, a materialista Mephisto lólába kandikál ki.

Hogy az ugynevezett exact tudományokban is van igazán mívelő, az emberben az emberit tápláló, ápoló, növelő elem, hogy ennél fogva ezeknek is a szó teljes értelmében nemesítő hatásuk lehet: azon nem ké-

telkedik értekező; — de állítja, hogy ily hatásuk csak ugy lesz, ha azon szellem lengi át, a melyről való meggyőződésében a jeles Oersted mon-dotta, hogy minden tudomány a szépek előadásán végződik.

A materialismus okozta a természettudomány azon rossz hírét is, hogy ez a társadalmi rend erkölcsi alapjait megsemmisíti.

Koránsem állítja értekező, hogy az atheista vagy materialista — mert e kettő csak egy — nem lehet nagylelkű, nemes érzésű, vagy épen becsületes ember; de igenis állítja, hogy ha az, nem a materialismusnál fogva, de a materialismus daczára az. Szíve megczáfolja eszét; gyakorlata megtagadja elméletét; rosszul gondolkodik, de jól cselekszik. Áldani való következetlenség!... Merő következetesség mellett e körülkorlátozott emberiség meg sem állhatna. Az anyagelviség rendszerében ugyanis az erénynek nincs értelme, az hijáavalóság; sőt a materialismts, mint tan, az erénnyel homlokegyenest ellenkezik, mert az önzést, a kénytelenséget nézi az emberi cselekvés elveül, holott az erény épen az önzés legyőzésén s az akarat szabadságán épül. Az anyagelviség a lelket elfájtván, az érzelmet gyarlóságnak, a lemondani tudást, föláldozást eszeveszettségnek, a nagy eszmékért való lelkesülést szűkfejűségnek, korlátoztságnak, a fenség tisztelését nevetségesnek, hirdeti; az embert merő hideg számítás-ra, önző latolgatásra szoktatja s méltósága érzetét, az önérzetet kioltja. A cél, a materialismus szerint, nem lehet egyéb, mint hogy e nyomorult életet minél kedvesebben töltsük s minél hosszabbra nyujtsuk; tudomá-nyos haladások, művészi alkotás, erényes magaviselet, elvekhez s becsü-lethez ragaszkodás, csak annyiban jönnek tekintetbe, a mennyiben szin-tén előmozdítják azon . . . céltalan célt.

Az anyagelviség erkölce és vallása tehát épen az erkölcs és val-lás el nem ismerése: erkölctelenség és vallástalanság.

Látnivaló, hogy az anyagelvi fölfogás az igaznak, a szépnek, a jónak, e három főeszmének birodalnát egyaránt elpusztítván, lehetlenné teszi a tudományt, megsemmisíti a művészetet, szétbontja az erkölcsi rendet stb.

Julius 18. — Mathem. és természettud. osztály. — PETZWAL OTTÓ, a mathem. osztály közelebb választott rendes tagja, a gőzgépek fontosságáról, felfedezési történetéről, szerkezetéről és megítéléséről értekezett. Nagy tárgy, melyet csak oly tudós választhatott egy akadémiai felolvasás czimeül, a ki a kérdést annyira alaposan érti, mint értekező s a szakember sza-batosságával röviden igen sokat képes elmondani. Nem érzi magát illetőnek e sorok írója értekező tudományáról ítéletet hozni — A legszebb ítéletet mondá ki fölötté az akadémia, midőn hazai tuda-mányosságunk ez egyik legnagyobb tekintélyét, a levelezői állás mellőzésével, azonnal rendes tagsággal tisztelte meg. Azonban nem kell épen szakértőnek lennünk, hogy méltányolhassuk az oly értekezés jelességét, minő Petzval ur előadása volt. E mély elmű tudós ritka gya-korlati jártassággal is bír műtani dolgokban. Gyarak és hatóságok gyak-ran kikéri ítéletét. S a nagy tudományu szakember egyszersmind jeles tanár, ki az előadás mesterségét is bírja. Velős szavakkal emelé ki a

gőzgépek fontosságát, fokról fokra vezetve bennünket a gőz ereje alkalmazásában tett találmányok történetében, méltányolva mindenik fölfedező érdemeit; s mire a történeti vázlaton átestünk, teljes fogalmunk volt innár a gőzgépek szerkezetéről s a rendszerről, mely szerint kell szerkeszteni valamely célra alkalmazandó gőzgépet. S ha az értekezés egy részét, mely a tárgyat szemléletivé teszi és vonzólag adja elő, a mivelt nagy közönség is örömmel olvassa: a kik az ily kérdésekkel alaposabban foglalkoznak, bizonyára köszönettel fogadják az előadás második részét, mely a gőzgépek megítélésének elveit fejti ki.

— Ugyanez ülésben PÁVAI ELEK től egy értekezést olvasott fel a titoknak: Erdély növényzetéről. Az akadémia és természet-tudományi társulat által koszoruzott szerző mindenekelőtt Erdély viránya eredetéről közlé észrevételeit; majd az erdélyi növények vándorlásáról s a növények kettős életéről szóla, s végül egy pár kóros növényt (vagy mint értekező rosz műszóval nevezi, flüvenyt) ajánla gazdasági szempontból. A sokat utazott, sokat tapasztalt szerző nagy ügyességgel érti a közönség elé vinni észleleteit; az egybeállítás, tömbesítés (gruppirozás) által feltünőbbekké tenni, egyszersmind a természettudományok majd egyik, majd másik ágától kölcsönözött fényvel világosítani meg a tényeket; s érdekes kitérőket, egyegy utazási adomát, értekező saját élményeit, akkép szőni közbe, hogy a főtárgyról a figyelem ne legyen azért félrevezetve. Oly tulajdonok, melyeknél fogva kiválólag hivatva látszik lenni értekező a tudomány népszerűsítésére, ha ugyan az népszerűsíthető. A közlött tényekre és az azokból vont következtetésekre azonban lesz alább egy pár szerény észrevételünk.

De lássuk előbb az értekezés főbb vonalait.

A növényzet, monda többek közt Pávai ur, mely ma Erdély beföldét fedi, nagyjánt máshonnét vándorolt oda. Ama szép kis hon talaját ugyanis a Kárpáti hegységek fölemelkedése után, tenger horította, míg ez végre az Olt és Maros mostani kifolyásánál magának utat törve, az Oláh- és Magyarország tereit fedő tengerbe csapolódott le, visszahagyván maga után egyenetlen fenekű, később egészen kiszáradott medenczéjét, melynek talaja az azt gyűrűként körző Kárpátok növényzetéből rendre viránymezet öltött magára. Másfelől azonban Erdély több növény üs születésének fészke, melyek a szomszéd tartományokba is onnan vándoroltak, mivel azon szomszéd földrészek későbbi geológiai korszakokban merültek föl viz alól. Péld., ugymond értekező, a *Schwertia punctata*, kövi Veronka, habár a Bánáthban is föllehetők; ha a haragos zöld Sziléne (*S. Lerchenfeldiana*) Macedoniában, a kárpáti Csöngé (*Campanula*) Moldova jura-képletein- és a korcs örvény (*Inula hybrida*) Bécs mellett is tengenek, de azért szülőhelyök mégis az erdélyi Kárpátokon van.

Történetek és történetek ma is nagyszerű növényvándorlások s ebből folyó tömeges telepítvények, míg másfelől több kiindulási vagyis növényzeti központok létezését sem tagadhatni. A magyar Kárpátok, svájcz Alpok és francia Pyreneusok meglehetősen száma közös növényekkel bírnak, melyek a közbenső földterületek üshegységi képleteiről végkép

hiányzanak. S még inkább biztosítják a különböző központból származást következő példák : a havasi küllőrojt (*Erigeron alpinus*) hazája nem csak nálunk van, hanem az északi sarkkör florájának is egyik dísze, valamint a caphorni szigeteken is látta értekező piroslani. Az Erdélyben előjövő rozsás ragyár (*Rhododendron chamaecystus*) nemcsak a Himaláján tanyázik, hanem a perui Andesek nyugati oldalain is találkozott vele értekező. A mocsári rozsdabura (*Ledum palustre*) egyaránt honos a sziberiai, a magyar és amerikai mocsárookban. Végre a sótalajt kedvelő pozsgás gerepcsin (*Aster tripolium*) nem csak nálunk található föl, hanem Chinában, Japanban, a Missouri völgyön, sőt Ausztráliában is. Megannyi adat, hogy némely növénynek több u. n. teremési központja volt a földön.

De sokkal érdekesebb tünemény a növények költözése. Két uton történik ez : szárazon és vizen. Az első uton a lég, a szárnyasok más állatokkal és az ember segítik elő az elterjedést. Így találjuk várromjaink hozzáférhetlen ormain tengeni a bodza, köszméte és berkenye cserjéket; így találta értekező az alvinczi kastély regényes romjain a cserjésedű szegecset (*Erysimum suffruticosum*), mely eddigelé egész Közép-Európában csak Spaa városa és vidéke kőfalain észleltetett. Ki ne hallotta volna a kanadai seprőncz (*Erigeron canadense*) történetét, mely a XVII-ik század közepe táján Észak-Amerikából egy kitömött madár-bőrben jött által Angliába s ma már nálunk is a legközönségesebb gyomok egyike? Hazánkban a tatár és török csordák előnyomulását felőlőleg jelzik a tatár-torján (*Crambe*) s a magyar erődítvények sánczaiban viruló szirornány (*Enclidium syriacum*), mely növényeket, a keleti szümesővel (*Bunias orientalis*) együtt az említett dúló csapatok költöztettek keletről hozzánk. Hogy a maszlagos redőszírom (*Datura stramonium*) a sátoros cigányok vándorlása által terjedt el Indiákról egész Európába, — már gyermek korunkban hallhattuk. Ennek összetört magva játszotta a cigányaink által készített varázsszirban vagy kenőcsben a kábító szerepet. Értekező e növényt, két más fajával együtt, már Braziliában is elterjedve találta. Csak röviden érinti értekező a burgonya, olajnövény és gabbanemek elterjesztését az emberek által; hisz ezeket mindenki tudja; csak annyit hoz még fel, hogy némely orvosi vagy disznőnövény, mely előbb csak kertekben ápolgatott, később a kerítéseken kívül is meghonosult. Így a hólyagos szilke (*Nicandron physaloides*) a Maros völgye déli részein nem ritka növény többé. A keletindiai orvosi kálmost (*Acorus calamus*) gróf Batthyány erdélyi püspök vitette Németországból kedvencz mulató helyére Alvinczre, hol már az u. n. Csengő árkát egészen előzönlötte e fűszeres gyökli növény, melyet azóta báró Jósikáné, a szelemdús fiúvésző, kinek nevét egy általa fölfedezett borostyán (*Syringa Jósikaea*) már meg is koszorízta, Déva mellett is meghosonsított. Említi végre értekező a Diószegi, sőt Baumgarten előtt is még ismeretlen tövises csimpajt (*Xanthium spinosum*), melyet értekező 1842-ben látott először Erdélyben. Azóta annyira elterjedt, hogy ma holnap a mezei gazdaság kírthatlan ellenévé válik, ha virágzása előtt (mely június és július

folytán történik), gondosan nem irtják. E növény Oláhországból vándorolt Erdélybe a szerb fajú lompos szőrű sertések hátán. A csimpaj magtokja ugyanis apró horgas végű tüskékkel levén bevonva, az említett állatok sertéibe könnyen bele csimpajgózott. S valóban Erdélynek (hozzátehetjük: és Magyarországnak) azon vidékeit lepte el leginkább (kezdetben) e dudva, hol e sertésnyájak megfordultak. Valószínű, hogy a mogyoró csimpaj (*Xanthium Strumarium*) is így vándorolt be Erdélybe. Legalább Baumgarten 1816-ban még nem említi. Helyesen czáfolja értekező azon nézetet, mintha a tövises csimpajt 1849-ben a muszkák vitték volna Erdélybe, a mint magukkal vitték 1814-ben a keleti szücsöt (*Bunias*). Oroszországban a csimpaj érintett faja még nem jön elő. S hozzá adhatjuk, hogy e növényt már a természetvizsgálók régibb gyűlésein ismertette volt Kovács Gyula és Sternheim „Übersicht der Flora Siebenbürgens etc.“ czímű értekezésében, éppen Kovács Gyula adatai után, már 1846-ban írja e növényről: „*Xanthium spinosum*... leider keine Seltenheit mehr in Siebenbürgen.“

A növények vándorlására azonban még kedvezőbb a vízi út, mint a száraz. Ez utóbbi esetben a mag nagyánt kemény és már más növényektől elfoglalt talajra akad, míg a folyók és tavak partjain a finom homok- vagy iszapban megfelelő csiraágyat lel, s a legközelebbi hullám a magvat új réteg iszappal fedvén be, azt a kiszáradástól és elkorhadástól megóvjá. A golfi hullámár több amerikai növénymagvat hoz ekkép évenként Europa nyugati tengerpartjaira. A Csöndes óceán ujonnan keletkező korálszigeteire legelőbb pálmafák szövetkeznek öslakókul, mivel azoknak csontárszerű gyümölcsei leginkább kiállván a tengeri hosszas utazást, a hullámok által az új partokra dobatnak. Még inkább eszközlik a növények elterjedését a folyók és patakok. Ily úton vegyül a magaslatok florája az alanti vidékek viránya közé. Például az erdélyi alhavasok disze, a pompás Teleki (*Telekia speciosa*) a Maros partjain fekvő égerfa-berkekben már sok helyt meghonosult, míg a fűz- és nyárfa-ligetekben csak mulékonyan tűnik fel olykor olykor. Ennek oka a tömött levelű égerfák levelei által kilehelt nedves körlégben és a vizenyős hives talajban rejlik. Tudjuk, hogy a bevándorolt két évi csészekéürt (*Oenothera biennis*) folyóinkat le és fölfelé is kíséri, s az északamerikai asterek (*A. brunnalis* és *Novi Belgii*) mind annak daczára, hogy magvaik jeles röpkészülettel, az u. n. bóbítával ellátvák, nem mezők és erdőkben, mint várni lehetett volna, hanem folyóvizeink partjain vadultak el. Erdély közepében fekszik egy 50—60 négyszög mértföldnyi területű halomdús kopár vidék, melynek csucsait nem fedik erdők s völgyeit nem hasítják folyók. E vidék neve: Mezőség. Ennek is megvan sajátos viránya, mely leginkább a következőkben jelentkezik: szennyest tarorja (*Phleobanche Laxmanni*), vékonylevelű bazsál (*Paeonia tenuifolia*), hegyi hatkotu (*Fritillaria montana*), konya zsálya (*salvia nutans*), fehér zanót (*cytisus leucanthus*), puja barackz (*amygdalus nana*) stb. Hogy e növények Erdély több részeiben nem igen terjedtek el, leginkább a mezőség folyamhiányának tulajdonítható. Azonban a pulya barackz, melynek viránytere a Mezőségen

át az Aranyosig terjedett, e folyam útján a Maros völgyébe jutott, míg e völgynek az Aranyos beszakadásán felüli részeiben egészen a székely földig sehoh sem bírta értekező fölfedezni.

Azon völgyi kis tartományok, melyeket Gyergyó, Csik, Bárczaság, Háromszék, Erdővidéke, Fogaras földé és Hátszeg-vidékének nevezünk, a harmadlagi képletek utolsó u. n. pliocen korszakában még mind víz alatt voltak s kicsinyben olyszerű tengerszemeket képeztek, mint az északamerikai mostani nagy tavak. Ellenben Erdélynek többi része már szárazon feküdt. Még távolról sem szenvedhet kétséget, hogy e tavak felületén az ezt körző hegységek virányának magvai a szelek és hullámok segélyével a legkényelmesebb utját lelték föl vándorlásuknak. Például idézi értekező a zerge és szivlevelű tarkőr-t (*Doronicum*). Később a bazaltok kitörése alkalmával történt földrengési rázkódás, egyesülve a víz nyomásával megrepszettette s kivájta az említett tavakat körző természetes gátak gyöngébb oldalait, mely nyílásokon a víztömeg az Olt és Maros mostani kifolyásánál a szomszéd oláh és magyarországi téerekre, melyeket akkor még mind tenger fedett volt, csapolódott be. Így jutott Erdély saját szerű virányának nagy része a Bánát és oláhok földére.

Az újabb időkben — folytatja értekező — kétségtelenné vált, hogy a harmadlagi képletek alkalmával élt állatok és növények közül számtalan faj jött át a mostani korszakba. Az utóbbiakból az erdőkben ma is virulók közül többeket említ értekező, melyek részint küllemök (habitus), részint kövületekben észlelhetősök által néma tanui lettek a most is élő ősi virány egy részének. Ilyenek a henyé fenyő (*Pinus pumilio*), gombos hanga (*Erica tetralix*), nagy metény (vinka major), örökzöld repkény (*Hedera helix*), festő benge (*Rhamnus cathartica*), babér boroszlán (*Daphne laureola*), közönséges boróka (*Juniperus communis*), erdei fenyő (*Pinus sylvestris*), gönye folyondár (*Samus communis*) és orvosi nyelvér (*scolopendrium officinarum*). Eltűntek pedig hazánk erdeiből a következő kövületek élő példányai: téli magyal (*Ilex aquifolium*), téli puszpáng (*Buxus semper virens*), szagos levendula, nemes babér (*Laurus nobilis*) a toboztermők, platán, olaj, babér és myrtus-család más számos tagjával.

Óhajtok vala, hogy értekező ur az érintett kövületek ritkább fajairól jegyezte volna meg, mely munkákban vagy gyűjteményekben találhatók és ki által vannak meghatározva. Azonban halljuk tovább az érdekes hypothesiseket, melyeknek alaposságát megítélni a geológok feladata.

A harmadlagi képződmények korszakában rakódott le ama roppant sótelep, mely Erdély belföldének csaknem kétharmadát fedi. Az akkori tengerpartokon bizonyára épen úgy tengettek marti növények, mint a mostani tengerek szélein. Nagy valószínűséget nyer tehát azon gyanítás, hogy mostani sótalajt kedvelő növényeink legiója nem más, mint a harmadlagi tengerparti florájának maradványa. Mert ma már egy geológ sem hiszi, hogy a különböző geológiai korszakban koronként előállt általános

vizözön minden földi lényt kiirtott annak színéről hogy egészen új szer-
ves világot teremtsen helyébe

Igaza van szerzőnek : egyik geologiai korszakból sok növény ment
át a következőbe ; de másfelől azt is tanítja a tudomány, hogy minden
korszaknak saját növényzete is megvan.

A mondottak után az égalj és talaj minőségének vizsgálására tért
által értekező, mint a növények elterjedését szabályozó tényezőkre.

A mily könnyű égalji szempontból megfelelni arra, hogy a narancs-
fa miért nem telet ki Erdély szabad ege alatt, épen oly bajos annak meg
határozása, hogy a sokszegű májfü (Hepatica angulosa) miért nem száll
le a borszéki bükkösökből a Maros-menti lomberdőkbe, vagy a kék irin-
gó (Eryngium planum) miért nem hág fel a Rettyezátra ? E kérdésekre
— ugymond értekező — csak akkor lehetne alaposan megfelelni, ha
Erdélyben minden növénynek nemcsak tengő helye, hanem virágzása és
gyümölcsézési időköze is hosszas észleletek nyomán pontosan ki volna
kémlelve. Ha ily észleleteken kívül Erdély földének havi egy fokú vo-
nalai (Monats Isothermen) ki volnának mindenütt jelölve s ehhez járulna
még a talaj egy hévi vonalainak is (geoisothermen) kifürkészése : akkor
könnyedén ki lehetne jegyezni Erdély földabroszára az ugynevezett
növényzeti vonalokat Világos, hogy azon növények, melyeknek virágzási
és magzási idejük huzamosan tart, leginkább el vannak terjedve. A kis
pipehúr (Alsine media) és pásztortarsóka egész éven át virulnak, a téli
szelidebb napokat sem véve ki, s azért növényzeti vonaluk az egész
földgömbön keresztül-kasul huzódik, míg az ernyős olocsan (Holosteum
umbellatum), melynek virulása mart. — aprilisre esik, csak Európára
szorítkozik. Értekező szerint a Hepatica angulosa növényzeti vonala Er-
délyben a szeptemberi isothermának felel meg ; a Pheabanche Laxmanni
vonala a májusi isothermát fedi. Az octoberben nyíló őszi sáfránka (Cro-
cus iridiflorus) és mártiusi piros hunyor a nyári isothermával vonulna
párhuzamban, míg a rododendrum myrtiflorus a téli isochimen vonalát
választja társul. Azonban ily növényi abroszok készítése sok évi fáradat-
lan észleletet igényel.

Az égalj minőségével szorosan összefügg a talajé. A különböző
földfajok hőség-és nedülteképeessége akkora jelentőséggel bír a növény-
életben, hogy elhez mérten a talaj vegyületi hatálya nagyánt (?) elenyé-
szik. Innen van, hogy a büzös hunyor (Helleborus foetitus), mely a szé-
kely földön mésztalajon teng, a Mezőségen az agyagos földet választja
tanyául. A Mezőség szárazabb és melegebb ege alatt a tiszta mészföld e
növényre már kopár talajjá fajul. Hasonlag a homokos talajt kedvelő si-
ma pores (Herniaria glabra). Borszéken a dolomit kupokra vonul, mely
legkevesebbé tartalmaz kova földet. Világos tehát, mond értekező, hogy
sok esetben a növénysejtek kiképzésére multhatlanul megkívántató ásvá-
nyalanyok egymás aequivalensei lehetnek, azaz : a vegyaránytan szabá-
lyai szerint egymást tökéletesen helyettesíthetik.

Meglehet ; azonban erről csak a növények vegybontása után mond-
hatunk határozott véleményt. Addig bizonyos növénynek különböző tala-

jon gyéresebb vagy bujább tengéséből nem az ásvány-alanyok helyettesítésére, hanem a szükséges ásványi részek kisebb vagy nagyobb mennyiségére következettünk.

Most kedvencz tárgyára ment által értekező, melyért tulajdonképen tollat ragadott. Némely növényeinknek hirtelen tömeges föltünését érti, melyek meteorokhoz hasonlóan nem sokára viszont eltűnnek, nem tudni hová, még kevésbbé, hogy honnan álltak elő. Elmondja itt értekező, mint lepte el egy amerikai farmer kivágott erdejét két növény, a *solidago squarrosa* és az *aster concolor*, s mint tűntek el ismét, miután a kivágott erdő terét szántófölddé tévé. Mas alkalommal tüzzel kiirtott erdeje talaját a gyönyörű *senecio aureus* özönlötte el. A levágott erdő talajából kertébe vívén egy vékányit, abból ott is előállott a fennebb érintet két növény. Emliti továbbá értekező, hogy a fenyőcsemetéket földestől ásatván ki és küldvén el egy urhölgynek, a fenyőcsemete mind kiszáradt, de talajukból nyirvesszők (*Betula alba*) hajtottak ki. Ugyanazon erdő, melyből a csemetéket ásatta volt értekező, kivágatván, helyette nyírfabokrok nőttek. A még le nem vágott erdő talajából kertébe vitt értekező földet, s abból is nyirvesszők nőttek ki és még két virág, mely a fenyvesben nem tenyészett. Mindenki tudja, hogy a nagyszerű égéshelyeket az irio zombor (*Sysimbrium Irio*) s a lecsapolt vagy kiszáradt tavok fenekét a pálka sás (*Carex cyperoides*) rögtön el szokták lepni. Azonban e növények itt csak tűnékeny életet élnek. Arra is idéz példákat értekező, hogy túlelevelű erdők helyén lombos erdő áll elő. A borszéki mésztuff alsóbb rétegeiben mind cser-, bükk- és tölgyfa-levél halmazait találhatni kívülten, melyek fölött ma örökzöld fenyő virul, s a kiélt fenyvesek helyébe most kivétel nélkül ismét lomberdők sarjadzanak a földből, úgy hogy Borszék toboztermő viránya nem sokára megint elenyészik. Viszont Ribicze mellett Zarándmegyében a lomberdők közepett legszebb toboz és fenyőgalykövületeket találhatni, midőn a túlelevelűeknek ott többé semmi nyoma.

Mindezen adatokból következteti értekező, hogy a természet háztartásában is valóságos természetes váltógazdaság létezik, mi azonban, kivált az élőlő növényekre nézve, nem történik oly rövid időszakokban, hogy egy emberi élet ideje alatt észre lehessen venni. Értekező ugyanis a fentirt esetekben kizárja annak lehetőségét, hogy a szél hordta volna másféle növények, például a nyírfa magvait a borszéki erdő talajára, s állítja, hogy a talaj magában tartalmazza azon sarjakat, melyek csak azután fejlődhetnek önállásra ha a környezetökben levő akadályok elhárítvák. Ily akadályok: azon növények sokasága, melyek utoljára felszínre kerekedtek, de a talajból csak oly alkatrészeket sajátítanak el tápszerűl, melyekre az elnyomottaknak kevés vagy éppen semmi szükségök nincsen. Továbbá azon növények nagy számából eredt lég és világosság hiánya. Mihelyt azonban a most tengő növények által szükségelt alkatrészek ki lesznek a talajból merítve, akkor rögtön útni fog az addig uralgó növények elenyészési s az elnyomottaknak feltámadási órája. Hogy némely növények földalatti rügyekkel bírnak, melyek kedvező körülmények közt önálló növényekké fejlődhetnek, már Brown Róbert tudta, de

távolról sem gyanítá, hogy e földalati sarjak élete századokon át (?) tarthat s alkalomszerűleg bármikor is képesek lehetnek a földszínfölötti tengéletre, mindaddig, míg a beállt kedvezőtlen viszonyok azokat viszont régi rejtett helyökre süllyeszti

Ime értekező elmélete a természet váltó gazdaságáról Nem kedvező körülmények földalatti létezésre kárhoztatják egyes növények rügyeit; azok fölött más flora virul föl; ez azonban kimeríti lassankint a talajból a neki szükséges ásványi részeket s szintén kivesz; mikor aztán ismét kifejlenek az előbbi növényzet századokig föld alatt élt rügyei. Elmés theoria; értekező azonban igenis hamar állítja föl elméletit. Ki nem tudja, hogy vannak földalatti tőkék, gumók, hagymák s azokon és azokban rügyek, melyek nem kedvező évben nem hajtanak ki, s kedvező időben ismét felütik fejüket? Azt azonban, hogy e rügyek századokig elmaradnak élve a föld alatt: bajos adatok nélkül állítani. A kövületek, meglehet, sok tekintetben különböző égalji viszonyok florájának eredményei. Miért nem vizsgálta meg értekező legalább azon talajt, melyet kertébe vitetett s a melyből nyirfa nőtt ki, miért nem vizsgálta meg, a mint kibújtak a talajból, a nyirfa-hajtásokat? Ez esetben, okoskodások helyett, tény alapján döntheti vala el, hogy e hajtások valóban százados földalatti rügyekből vagy a szél által oda vitt magvakból keltek-e? S valamint a gazdaság terén a vegytan győz meg bennünket a váltórendszer okszerűségéről: mielőtt a természet váltórendszerét felállítá értekező, szintén vegytani uton kelle vala meggyőződést szereznie, vajjon csakugyan a szükséges ásványi anyagok megfogyatkozása okozza-e most a tüleveled, majd a lombos erdők puzstulását? Ezt a fák és talajok vegybontása dönthetné el csupán. Különben egy tekintetre feltűnik a különbség az erdő talaja közt, mely a fák lehulló lombjaival maga trágyazza magát, és a szántóföld között, melyről a növény által fölvelt ásványi részeket elhordják a learatott gabonával. S aztán miért nem meritik ki a talaj termő erejét a százados fenyvesek, oly helyeken, hová nem terjedhet a lombos fák régiója, s hol ennél fogva a természet váltórendszere helyet nem találhat? Még különösebb, hogy a természet váltórendszerét látja értekező azon körülményben is, mely szerint némely növény, mint az *Andropogon gryllus* és *Ischaemum*, száraz, kopár hegyoldalón diszlik s a nedves helyet és nedves időjárást nem szereti. De hiszen értekező abban is a természet váltógazdaságát látja, ha azon növényeket, melyeket *r e n d r e* följegyzett tavasztól nyárközépig, nem találja *m i n d* föl második kaszálláskor kaszállójában. Csaknem az egész oldalt, ugymond, a *Cynodon Dactylon* (ujjas muhar) özönlötte el. Igen természetesen, mert e növény épen a száraz helyeken tenyész, s virulási ideje épen július, augusztus.

Visszatérvén a földalatti rügyek életére egy Hanstein nevű német fiúvész következő sorait idézi értekező: „A növényeknek *g y ö k s z á l a i* birnak azon tulajdonnal, hogy több éven át képesek a talajban rejleni, honnan aztán a nekik kedvező időben *k i h a j t a n a k*.” — „Lehet, jegyzi meg rá értekező hogy a pázsitfélénél negvan e sajátság;

de a cserjéknél és fáknál a gyökerek nem bírnak századig tartó földalatti étellel, hanem csupán az on apró rügyekben, melyek némely gyöksszálaik elágazásai között találhatók, rejlik e szívós hosszantartó élet, míg a tulajdonképeni gyökerek végkép elkorhadnak.“

Nem tudjuk, a német tudós fölfedezésén bámuljunk-e inkább, vagy értekező meglepő állításán!

— A fenebb közlött előadásokon kívül meg két értekezés, volt bejelentve, melyeknek felolvasására nem maradt idő.

NENDTVICH KÁROLY rendes tag Magyarország több köszénfájának vegybontását közlé. Nagybecsi adalék jutalmazott munkájához, mely e czim alatt: „Magyarország legjelesebb kőszéntelepei“ 1851-ben jelent meg. Ez uttal a nováki, n. tarnai, kámeneczi, táti, dorogi, sz. iváni köszén ismertetését vettük. A nagy közönség nem értvén a tudományos formulárekat, e helyütt csak a vegybontás általános eredményét közöljük.

A nováki (Nógrádmegye déli részén) köszén a soproniakkal áll egy sorban, melyekkel legtöbb jellemre nézve megegyezik. (Lásd Nendtvich fenebb idézett művét.) Hasonló, nemcsak külső ásványtani jellemeire, de víztartalmára, fajsúlyára s azon tulajdonságára nézve is, hogy hevítve porrá mállik. Egyező csekély kéntartalmára nézve is, mi által több czélokra alkalmasabb, melyekre például az esztergomit nem oly czélszertien használhatni. De felülmúlja a nováki szén a sopronyit magasabb szénenyrtartalmánál fogva, mely amannál 76 százalékot tartalmaz, míg ezeknél alig 71%.

A nagy-tarnai (Úgocsa megyében) barna köszén mind ásványtani jellemeire, mind alkotását illetőleg legközelebb áll az esztergomi köszénhez. (Lásd az idézett munkát), s így ugyanazon czélokra is lesz fordítható.

A kámeneczi (Barsmegye északnyugati részén) faszénben feltűnő mindenekelőtt rendkívüli nagy víztartalma, honnan magyarázható egyszersmind illó alkatrészeinek mennyisége. Feltűnő továbbá, hogy minden oly jellemei daczára, melyeknél fogva alkotását tekintve, a fához közelebb áll, mint a legtöbb más barnaszén, mégis, ha keveset is, zsugorodó. Ellenben ajánlja magát csekély kéntartalmánál fogva.

A táti barna szén (mely név alatt Esztergommegye több bányájából került köszén fordul elő) ásványtani jellemeire nézve csaknem egészen megegyezik a többi esztergomi köszén tulajdonságaival.

A dorogi barnaszén (Dorog helység közelében) mindentekintben egyező az előbbivel s így általában az esztergomi köszénével.

A szentiváni lignit (Vörösvár mellett) részint tetemes víztartalmánál, részint rendkívül nagy kén- és hamu tartalmánál fogva a silányabb barnaszenek közé számítandó.

— A másik értekezés, mely szintén be volt mutatva, TORMAY KÁROLY urtól, Pestváros főorvosától: A közegészség állapota s z. k. Pestvárosában, 1858-ban.

A nagy szorgalommal és pontossággal összeállított munka tartal-

ma: meteorologiai vizsgálatok; betegeskedés, mely rovat a nyilvános és egyleti betegápolás eredményét adja elő; végro a halandóság.

Mi a légköri viszonyokat illeti: mindenekelőtt megjegyzi értekező, hogy Pestváros területe a kel. hossz. $36^{\circ} 43''$, $15''$ s az ész. szél. $47^{\circ} 29''$ $25''$ alatt fekszik, 305 lábnyira az Adriai tenger színe fölött, 36 lábnyira a Duna-vizállás budai mértékének O pontja fölött. Eghajlata inkább zord mint enyhe. A földközi légmérséklet által okozott légmozgások gyakoriak, de a köz európai időjárathoz képest feltűnő változásokat nem mutatnak. Fontosak nálunk a hőmérséklet gyakori fordulatai s annak nevezetes fokereje. Középszámítással mindazáltal a légkör mérséklete $+ 8^{\circ} 43'$ egész $9^{\circ} 20'$ R. közt ingadozik. Az egészségi viszonyokra nagy befolyással vannak az egyes napok időjárási tulajdonságai, a légmozgások, szelek, harmat, eső, hó sat. Nálunk különösen a forró égöv felé nyomuló északkeleti s a visszavonuló délnyugati — passat — szelek fordulnak elő. Az É. K. száraz s nem ritkán hideg; a D. N. meleg s vízpárával telt. A Duna árja néhány év óta lényegesen nem emelkedik. Legmagasb vizállás 1858-ban augusztusban $13' 6'' 0'''$ legalacsonyabb a téli hónapokban, mikor egész $1' 2'' 0'''$ -ra esett a budai vízmérték O pontján felül. Értekező a légköri viszonyok változásait, a légsulymérő állását, a hőmérsékletet, párányomatot, légnedvességet, a légköri ozon ellenhatását és a a légköri csapadékok havi és képleti kimutatásokban közli.

Azon rész, mely a betegeskedés számszerű kimutatásával foglalkozik, természetesen csak azon adatokra vonatkozik, melyek értekezőnek a szegény betegek kezelésében a városi kerületi orvosok följegyzéseiből s egyes nyilvános és külön kórházak és intézetek jegyzőkönyveiből tudomására jutottak. Ez adatok szerint a mult év fogytán fővárosunkban a betegségi esetek száma 48, 599, mely öszlethől 23, 324 esik a kórházakra. A meghaltak és meggyógyultak öszletét csupán a kórházakban határozhatni meg pontosan; de nem a kerületi orvosok által és gyermekkorházakba bejáró betegek gyógyításánál. A kórházakban a gyógyultak aránya a betegekéhez 78.63 ; a meghaltaké 6.86 , a további kezelés alatt visszam aradtaké 4.85 , az áttétetetteké 9.66 százalék volt.

Mellőzzük ez ismertetésben a betegségek számának az előbbi évek statistikájával egybevetését; mellőzzük a betegségek számának havi, évszaki, s nem és kor és egyes kóresetek szerinti kimutatását; mellőzzük az egyes kórházak és gyárak részletes statistikáját, melyet a szegény betegek orvoslásában észlelt betegségek hasonlító összeállítása követ: csupán azon igen érdekes táblázatokat emeljük ki, melyek közül egyik a nevezetesb betegségi eseteket a havi időjárási viszonyokkal veti egybe, tekintettel mindenkor az ozon reakciójára is, s a másik táblázat a legnevezetesb kórok képleti átnézetét adja, szemléletivé s egy tekintetre feltűnővé tevén ekkép az uralkodóbb kóresetek arányát és időszakos culminálását.

Mindezen adatok, táblázatok egybevetéséből a következő általános eredmények folynak.

Tavaszkor majd minden kórnál növekedést tapasztalunk, holott nálunk nyáron szokot legtöbb betegeskedési eset előfordulni.

Két évi tapasztalás mutatja, hogy a legmagasb ozon-visszahatás mellett volt legnagyobb a halandóság.

Az egyes betegségeket tekintve, úgy találjuk, hogy a betegeskedés legfőbb oka a tápszerek hiánya és roszasága. A gyomor- és bélhurut — a betegek összes létszámához $9,144\%$ — szelid lefolyással és jelentéktelen halálozással, legnagyobb öszletben fordult elő a szegény betegek kezelésében, s ott, hol kevés vagy igen nagy testmozgás tétetik, mint a börtönökben és a vasuti gyárakban; leggyakoribbak voltak május, június és aug. hónapokban, leggyérekbb öszszel és télen. Mi a betegek korát illeti: e bajban szenvedett.

0 — 29 évesig $32,00\%$

20 — 40 „ 44 „

40 — 60 „ 15 „

60 — felül 9 „ — A b u j a k o r

$9,122\%$; leggyöngébben ($3,59\%$) a szegény betegek kezelésében és ($3,90\%$) az izraeliták kórházában; legerősebben a kereskedői kórházban 27% , halálozás nélkül. Leggyöngébben fordult elő februárban. A többi hónapban majdnem egyenlőn. Korra nézve leginkább 20 — 40 év közt. Ápolási idő a kórházakban 38 nap. — A légzési szervek hurutai $8,123\%$, leginkább előfordult a dohány-gyárakban, legkevesebbé a kereskedői kórházban. Leggyakoribb volt decemb., január és május hónapban. A sziket járvány (Grippe) legkevesebb augusztusban és pedig a legnagyobb és leggyöngébb légnyomatnál. Szenvedett a 20 — 30 életkor. Ápolási idő 10 nap. — A csúszk öszszvény és izbajok — $7,092\%$ leggyakoribb volt a gyárakban, s az izraeliták kórházában és pedig májusban, tehát a lég legerősebb ozoni visszahatásánál; leggyérekbb mutatkozott aug. és sept. hóban. Korra nézve szenvedett:

a fiatalkor 20 évig 8%

20-tól 40-ig 70 „

40-en felül — 22 „ Ápolási idő 18 nap.

— Szemlobok. — $5,557$. Csak azért ily nagy számban, mivel a katonai kórházakban levő betegek többnyire ($12,45\%$) szemlobban szenvedtek. A katonai kórházakat leszámítva, e baj csak $2,57\%$, az időben csekély ingadozással egyenlő volt. Uralkodott leginkább ápril, legkevesebbé nov. hóban. Kezelésre 18 nap esik. — Váltóláz $5,427\%$. Leggyakoribb ($10,5\%$) a katonai kórházakban; leggyérekbb a börtönökben. Uralkodott főleg tavaszkor és májusban, kevesebbé öszszel. Korra nézve:

— 20 évesig $22,50$

20 — 40 „ 72,00

40-en felül 5,50. Kezelési idő 12 nap.

— Tüdő-gümőkór $3,123\%$. Leginkább mutatkozott a Rókus-kórházban és a börtönökben, és pedig febr. és apr. hónap folytán, kevésbbé az öszzi hónapokban. Korra nézve:

0—20 évig 9.20‰

20—40 „ 63.50 „

40-en felül 27.30 „ Foglalkozásra nézve a

fegyenczeket leszámítva, volt a betegek közt e bajban cipész 24, napszám-
mos 17, szabó 10, hivatalnok, irnok és tanuló 8, közműves 4, asztalos 3
százalék. E betegek nagy része (80‰) meghalt. Legtöbb halt meg ta-
vaszkor, legkevesebb őszzsel. — Tűdőlob 2.40‰. Legtöbb fordult elő
a gyermekeknél és a Rókus kórházban; leggyakrabban tavaszkor, a leg-
nagyobb ozon-visszahatásnál, gyérebbe őszzkor, az ozon legkisebb vis-
sszahatásánál. Korra nézve:

— 20 évig 16.50‰

20—40 évig 67.0‰

40 en felül 16.50 „ Kezelési idő 22 nap. A

halálozás 17.53‰. Legtöbb halt meg (20.20‰) majusban, legkevesebb
(1.00‰) augustusban — Mellhártyalob 1.86‰. Legnagyobb szám-
mal (5.00‰) a városi szegény ápolóban, legkisebbel (0.70) a dohánygyá-
rakban. Legtöbb fordult elő májusban 17.40‰, leggyérebbe augustusban
4.00‰. Korra nézve:

0—20 évig 20.30‰

20—40 „ 40.50 „

40en felül 39.23 Ápolási idő 14 nap. Halá-

lozás 8.31‰. Legtöbb (30‰) meghalt augustusban; nov. és decemberben
csak 1‰. — Hagymáz 1.08‰. Minden kórházban, dohánygyárban és
szegény beteg-kezelésben egyiránt kis számmal. Csak május és august
folytán fordult elő több eset. Legmagasban állott egy időben jelentékeny
légcsapadék mellett. Korra nézve:

0 — 20 évig 30‰

20 — 40 „ 66.80 „

40 felül „ 3.20 „ Foglalkozásra nézve leg-

több (21‰) cipész. A kezelés 26 napot igényel. A halálozás 476 esetből
30.67‰ vala. Időre nézve a halálozás télen 25‰, tavasszsal 35, nyáron
21, őszzsel 19‰. Általában nálunk a hagymáz a többi betegségekhez
mérve csekély arányban (1.68‰), bélhurut pedig 9.14‰ százalékkal
fordult elő; míg Bécsben a mult évben ugyane betegség 688, a gyomor-
és bélhurut pedig 6.45‰ százalékkal, tehát csaknem egyenlő arányban
jelent meg. E szerint nálunk a gyomor- és bélhurutok kedvezően majd-
nem minden halálozás nélkül folytak le — Asúly 1.39‰, kizárólag
csak a katonai kórházakban és a börtönökben fordult elő, leggyakrabban
tavaszkor, tehát a legerősebb ozoni visszahatásnál és gyakori légcspa-
déknaál, kevesebb őszzsel. Korra nézve pedig leginkább a 20 — 40
évesek közt uralkodott. Orvoslása 20 napot igényelt. A halálozás csak
0.93‰. — A kanyaró 1.34‰. Sokkal nagyobb százalék mutatkoznék,
ha ezen, télen és tavasszsal járványos betegségben szenvedők a kórháza-
kon kívül is tekintetbe vétetnének. A kórházakat tekintve, legtöbb eset
volt a kereskedői kórházban és a dohánygyárban. Gyógyítási idő 15 nap.
— Az orbáncz 1.170‰. Leggyakrabban a keresk és kat. kórházakban,

a középkoruknál és pedig leginkább májusban, legkevesebb szeptemberben fordult elő. Ápolási nap 14. Halálozás 0.55% . — V é r k ö p é s 0.57% . Leggyakrabban a börtönökben és a dohánygyárban mutatkozott ápril és májusban; gyéribben octob. folytán. Rendszeren a középkoruknál. 8 napi ápolás kellett. Halálozás 4.12% , csak a Rókusban 71.42% .

A halandóságot illetőleg szintén több rendbeli táblázatot közöl Tormay ur, közli többek közt a halálozás havonkénti kimutatását a betegségek egyes nemei szerint; közli a főbb halálozási okok képleti átnézetét. E táblázatok szerint a Rókus-, gyermek- és izraelita kórházban összesen 1028 halálozási eset fordult elő a múlt (1858) év folytán, s a városból 4580 halottat vizsgáltak meg a halottkének. A halálozási okok közül főbbek, fontosságuk rende szerint, a következők: a) g ü m ö k ó r, általában (a városban elhaltak szám. 834); b) r á n g a t ó d z á s o k (a városban 730 eset); c) t ü d ő g ü m ö k ó r (a városb. 281, a kórházakban 414); d) t ü d ő l o b (a városb. 213, a kórh. 66.); e) v á l t ó l á z i s e n y v (a városb. 280); f) k a n y a r ó (a városb. 201); g) t ü d ő s z é l h ü d é s (a városb. 142); h) g y o m o r b é l é s h a s h á r t y a l o b (a városb. 123); i) h a s m e n é s (a városb. 122.); k) h a g y m á z (a városb. 99, a kórházakban 67); l) h á r t y á s t o r o k g y i k (a városb. 78); m) a g y s z é l h ü d é s (a városb. 77, a kórh. 8); n) a g y l o b (a városb. 64, a kórh. 18); o) v é r h a s (a városb. 58, a kórh. 6); p) v i z k ó r á l t á l á b a n (a városb. 144, a kórh. 48); q) h ö k h u r u t (a városb. 87.)

Legnagyobb volt a halálozás ápril (11.14) és május (11.06%) hónapban, a legnagyobb betegeskedés idején, az ozon legerősebb visszahatásánál. Legcsekélyebb volt a halálozás az őszi hónapokban, $5.52-5.96\%$. az összes halálozáshoz), a leggyöngébb ozoni visszahatás idején.

A megholtak korát tekintve, leginkább pusztít a halál a gyermekek közt 5 évig; legkevesebb a halandóság a 10 — 20 évesek közt. A gyermekek közt leggyakoribb kóreset a rángatózás, nehézkór 15.29% .

Julius 25 kén. — Philos., jog-és törv. tud. osztály. — Wenzel Gusztáv r. t. olvasá CZINÁR MÓR levelező tag székfoglaló előadását.

A monasterologia tudós írója feladatul tűzte, megmutatni, hogy Győr megyében is volt hajdan egy Sabária nevű város, mely 617 év előtt még virágzott, s a tatárpusztítás által enyészett el.

Pannoniában, ugymond értekező, már a rómaiak idejében két népes hely létezett, mely Sabária nevét viselte. Egyik, mind tudjuk, jeles római gyarmat, s egyidőben Felső Pannónia fővárosa, a mostani Szombathely Vas megyében; a másik Győr megyében, Pannon-hegyén, a mai Győr-Szent-Márton helyén oly csekély volt, hogy a régi római földleírók, ha ismerték volna, sem tarták méltónak megemlíteni; a min nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy több jeles város, mint Arrhabona, Curta sat közelében, s a római utaktól távolabb esett. Ezen utak egyike ugyanis Arrhabonától (a mai Győr városa tájától) a Duna mellett, másika pedig ama jeles Sabaria, a mai Szombathely városa felé tartott. Habár azonban Strabo, Ptolemaeus, Plinius sat. hallgatnak a győrmegyei Saba-

riáról: létezését több régi iratból bizonyíthatni. Béla király névtelen jegyzője korában még fenállott e város, s kronikájából tudjuk, hogy a midőn Árpád magyarjai Sz.-Márton hegye mellett táboroztak, Sabaria vizéből ittak és itatták lovaikat. Hivatkozik továbbá értekező IV. Béla király 11 négyszöglábu okiratára, melyben a sz.-mártoni apátság pusztái és helységei névszerint elsoroltatnak. Az óriási oklevélből tisztán megállapíthatni, hogy a régi Sabaria ott feküdt, a hol ma Szent-Márton mezővárosa. A Pannosa (most Pánzsa) csermely ugyanis, mely azon okirat szerint egész Écsig Sabaria földén folyt, most ugyanazon völgyben Sz.-Márton mezővárosa földén keresztül foly, szintén az écsi határig. S hogy ezen Sabaria a XII. és XIII.-dik században Pannonhegyének nem csak alját hanem tetejét is magában foglalta, az akkori római pápák okirataiból mutatta meg értekező. Továbbá szent László egyik oklevelének szavait, melyben a pannonhegyi zárda akkori jószágait előszámolja, egybevetvén több római pápa kifejezéseivel, kitünik, hogy Pannonia és Sabaria név alatt ugyanazon helyet értették őseink. S ha Pannonia és Sabaria azonegy várost jelenti: világos, hogy a mit egyikről mond a történelem, ugyanaz áll a másikról is.

A mi már Sabaria nevezetességeit illeti: mindenekelőtt kiemeli értekező, hogy a mint fennebb írtuk, Árpád, hazánk alkotója, itt táborozott seregével. Olvassuk a névtelen jegyző krónikájából, hogy őseink, fölmenve a hegyre, elragadtattak Pannonia földé szépségétől, s innen indultak új foglalásokra. S nem ok nélkül hatott rájuk a szép kilátás. 270 négyszög mértföldre terjedő róna terült el lábaik alatt, mely a bécsi és kárpáti hegyekig Bécs felé 18, Pozsony felé 10, Nagyszombat és Nyitra irányában 13 mértföldnyire terjed; míg egyik oldalon 19 mértföldnyi távolban a Sztina hegy, s másfelől hasonló meszszeségben az ausztriai havas tünt fel előttük, délnek fordulva pedig a mintegy öt mértföldnyi távolból kékellő bakonyi és vértesi hegyektől környezett vidék nagyszerű szinköre volt látható. S talán a lelkesítő benyomásnak, melyet ekkor érzett, kell tulajdonítani, hogy Árpád, a midőn a vérrel szerzett földet bajnokai közt felosztá, Sabariát és szent hegyét magának tartotta. Annyi bizonyos, hogy Sabariát, a mai Szent-Márton hegyét Géza fejedelem örököi birta, míglen a fíja, szent István király által alapított szent benedekieknek ajándékozott. Valószínű, hogy királyi lakkal is csakhamar el volt látva Sabaria vagy Pannonia. Már azon okból is hihető ez, mivel a magyar és királyai szenvedélyes vadászok voltak, s a vadászatra különösen kínálkozott a sok mindenféle vaddal bővelkedő Bakony erdeje, melynek nem megvetendő részét ma is a szent gáli királyi vadászok bírják, s a mely akkor egész Sabariáig terjedett. Hagyományból tudjuk, hogy már Sz.-István idejében királyi lakkal bírt e város. S a Chronicon hierosolymitanum írja, hogy Kálmán király 1096-ban Bouillon Godfréd követét pannoniai vagyis sabariai palotájába küldé, holott nyolcz napig tartotta nagy fényesen, míg utóbb maga tüzszől vezette oda Balduint, Godfréd testvérét. Szent László pedig már országgyűlést is tartott Pannon hegyén, melyet ő szent hegynek nevezett, vagyis Sabariában, mely akkor már virágzó város lehetett.

Egyik fő nevezetessége a mondottukon kívül Sabariának, hogy a IV-dik században ott született a világhírű szent Márton, turoni püspök. Eddig, mintegy 300 év óta immár, a vas megyei Sabariát tarták ugyan e nevezetes férfiú születési helyeül: azonban helytelenül. Értekező megmutatja, hogy valamig pannonhegyi Sabaria létezett, egyedül azt tarták sz. Márton születése helyének: de miután 1243-ban a tatárok e várost eltörölték a föld színéről, györmegyei Sabariáról végkép megfeledkeztek, s a vas megyei Sabariára ruházták azon dicsőséget, mely amazt illeti. Hogy azonban a keresztyénség már sz. István korában györmegyei Sabariát tartá sz. Márton szülőföldének: mutatja Hartvik következő helye: „Mivel Pannonia sz. Márton püspök születésével dicsekszik; e Krisztushoz hív indulatu férfiú (sz. István) pedig ellenségein annak érdemei által győzedelmeskedék, jószágaikból saját szükségére semmit meg nem tartott: miután az Isten kedveltjeivel tanácskozott volna, a szent püspök telke mellett, azon helyen, mely szent hegynek mondatik, ájtatossággal helyet jelölt ki magának, annak neve alatt monostort kezdé építeni.“ Ugyanezt tanúsítja Valfer gróf okirata 1157-ről, mely által a németújvári Boldogasszonyról nevezett sz. Benedek rendi apátságot alapítá, s mely szerint a németújvári monostort azért vetette alá a sz. mártoni monostornak fiókolostorul, mert Pannonia sz. Mártonnak épen ott történt születésével dicsekszik, a hol a sz. mártoni monostor áll. Említendő végre IV. Béla fenebb is érintett nagy oklevele, melyben olvassuk: „praetenditur terminus ejus usque Sabariam, ubi dicitur natus S. Martinus.“ Ezen Sabaria pedig, mint ugyanazon oklevél mondja, Tarján és Écs közt feküdt, vagyis a mai sz. Márton helyén.

IV. Béla érintett óriási oklevelének kelte után mintegy hat évre a tatárok beütvén hazánkba, miután az Urias vagyis Orcz apát által vitőzül védett sz. mártoni várat be nem vehették: a védetlen Sabaria ellen fordultak, s azt annyira elpusztíták, hogy a következő ivadékok nevét is elfeledték, főleg miután pusztá helyén 100 év múlva más helység, sz. Márton keletkezett. Ekkor történt, hogy a fenmaradott Sabariára, Szombathelyre szállíták a pannonhegyi Sabariát illető dicsőséget. Szombathelyen pedig egy kápolna, de csak egy oltár sem tartá fen sz. Márton emlékét!

Említi végre értekező, hogy mikor még Pannoniában német császárok rendelkeztek, azoknak okiratai szerint is, két Sabaria volt Pannoniában: Rába Sabaria (Rába Sabaria) vagyis Szombathely és Sicea Sabaria. Mindkettő a salzburgi szék tulajdona volt, mielőtt a magyarok Pannoniát elfoglalták. Valószínűleg, mond értekező, sz. István értesült, hogy e javakat egykor az egyház birta, s Szombathelyet a győri székes egyháznak, Sicea vagy pannonhegyi Sabariát pedig a szent Benedek szerzetének ajándékozta, az ott született szent Márton püspök tiszteletére emelt egyházzal és az országban első monostorral ékesítvén.

— Ugyanez alkalommal KONEK SÁNDOR levelező tag az u z s o r a v é t s é g e t tárgyalá statistikai szempontból.

Miután, monda többek közt, napjainkban a legtöbb polgárisult államban a cselekvőség összes terén szabadabb mozgalom mutatkozik s a

szabad kereskedési rendszer mindinkább utat kezd törni magának: igen természetes, hogy a forgalmi üzletnek s ez üzlet közegeinek felszabadítására is általános törekvés mutatkozik. Napjaink tisztultabb nemzetgazdasági elvei nem érik be immár a telek- és föld s a munka felszabadításával: hanem a tőkének is teljes függetlenítését, a forgó pénznek, az üzleti világ ezen leghatalmasabb tényezőjének, föltétlen szabad versenyezhetését hangosan követelik. „Szemközt, ugymond értekező, e sebesen előretörő kor vállalkozási szellemének merész röptével; szemközt a dusan kamatozó váltó-leszámitolási üzlettel, mely, bár nem egyéb mint magas kamatra kölcsönzés, a közönséges felfogás szerint, nem esik az uzsora fogalma alá; szemközt a hitelpapírok s államkötelezvények nyereséges üzletével; szemközt a társadalom összes idegrendszereit megrázkódtató bűrzejátékkal; szemközt végre a nagyobb hitelintézeteknek a kamat-megszorítások alól kivételével: a közéletben törvény szabja meg a kamatláb maximumát s a büntető törvény büntetni rendeli annak megszegéseit. Ezen a gyakorlati élet és törvényhozás közti ellenmondás annál kirívóbb, minél inkább tér el a pénznek, ezen legkeresettebb árucikknek, az emelkedett keresés nyomán okvetlenül felszökkenő piaci ára annak a törvény által megszabott értékétől.“ Nem csoda tehát, ha mindenütt szózatok emelkednek az ily korlátozások eltávolítására „Minél nehezebb pedig ily körülmények közt már a priori törvény útján s biztosan és megmásíthatatlanul szabni meg az elválasztó vonalt, melyen túl a sokoldalu nyereséges ügyletek büntetésre méltó uzsorává fajulnak; minél nehezebb a sokféleképp elpalástolt ügyleteket, az uzsora-törvény megannyi kijátszásait, végkép lehetlenné tenni vagy erőlyesen gátolni: annál tarthatlanabbá válik a bíró helyzete, ki midőn egyrészt a törvény szigorú intézkedéseit fogadathatni venni tartozik, másfelől a korszellem kívánatait, a közvélemény általános irányát is kénytelen méltányolni s midőn a törvényt alkalmazni törekszik, nem zárhatja be szeméit azon naponként saját szemeláttára keletkező uzsorás ügyletek előtt, melyek, mivel nagyobb ügyességgel köttetnek, felmentvék a törvény fenytő hatalma alól. A lelkiismeretes bíró ennél fogva érzi eljárásának nehéz voltát, midőn a törvény csak az ügyetlent, a kevesebb ravaszt, az együgyit sújtja, a szemesnek ellenben, a csalfának és gyakorlatban járatosnak rést enged a fenytés alól kibuvni. Mi okból az uzsoravétségnél inkább mint bármely más vétségnél, szembetűnőleg nyilvánul a bíróság általános törekvése, a gyakorlati élet és törvényhozás közt fenforgó ellentétnek fogva, a tárgyalás alá kerülő eseteket enyhébben fogni fel.“

Magyarországnak az uzsora ellen épségben hagyott régibb törvényei az uzsoráskodást a tőke és kamat elvesztésén felül pénzbírsággal vagy fogsággal fenytik. Lássuk tehát, mond értekező, vajjon a forgó tőkék szabad mozgalmának hódoló nézet érezteti-e nálunk is befolyását a törvénykezési közegekre.

Mindenek előtt feltűnő, hogy az uzsoravétség nem ott fordul elő legszaporábban, a hol az ország közforgalmi és üzleti élete pontosul össze; a hol jobban értenek a színlett ügyleteknek oly alakban kötéséhez,

hogy azok, uzsora jellemök daczára, nem könnyen vonhatók a büntető törvény fogalma alá: hanem inkább azon vidékeken, melyek pangó kereskedés, csekély pénzüzlet színhelyei. Így az 1856-ban följelentett vagy a bíróság tudomására jutott 259 uzsora-esetből esik

a pesti kerületre . . .	59	vagyis 22.7 ⁰ / ₀
a pozsonyira . . .	70	„ 27.0 „
a sopronira . . .	31	„ 11.9 „
az eperjesire . . .	71	„ 27.3 „
a nagyváradira . . .	28	„ 11.1 „

Az 1857-ki uzsoraesetekből pedig :

a pesti kerületre . . .	111	vagyis 33.9 ⁰ / ₀
a pozsonyira . . .	59	„ 18.1 „
a sopronira . . .	27	„ 8.2 „
az eperjesire . . .	71	„ 21.7 „
a nagyváradira . . .	59	„ 18.1 „

Miő arány ez, a midőn a pesti kerületnek csupán fővárosa, forgalom és pénzüzlet tekintetében, felér egész kerületek forgalmával! Hihetjük-e józanon, hogy Buda-Pesten kevesebb, aránylag kevesebb oly nemű üzlet jó létre, melyet a törvény uzsorának mond, mint a kassai vidék üzletszegény megyéiben.

S a mi a bírák engedékenységet illeti: felhozza értekező, hogy 208 előleges nyomozás közül 1856-ban 95 végződött megszüntető határozattal s 111 megindított külön vizsgálat közül 35 felhagyási határozattal ért véget, úgy hogy összesen a nyomozások 77.3 százaléka szűnt meg ily módon. Sőt az 1857-ben megindított 305 általános és 107 külön nyomozásból 82 százalék fejeztetett be megszüntetési vagy felhagyási határozattal. Jóval nagyobb arány, mint a minőt akár a büntet tekre, akár más vétségekre nézve tapasztalunk.

Másrésről a bíróság felmentő ítéletei is gyakoriabbak az uzsoravétségeknél, mint másutt. Magyarország említett öt kerületében 1856, 1857 és 1858 folytán az uzsora miatt vádoltakból középszámmal 144 egyén esik egy évre. Ezek közül felmentetett :

	1856.	1857.	1858.
mint ártatlan . . .	10.36	9.58	14.37 ⁰ / ₀
bizonyítványok elégtelensége			
miatt . . .	32.33	37.12	17.50 ⁰ / ₀
Összesen	42.96	46.70	31.57 ⁰ / ₀

Holott ugyanez években más vétségek miatt, perbe fogattak közül :

	1856.	1857.	1858.
	31.24	30.48	25.13 ⁰ / ₀

mentetett föl. Még szembeülnöb a különbség, ha csupán a jogszertü bizonyítékok elégtelenségénél fogva büntetlen maradt egyének számát vetjük egybe. Az uzsorával vádoltak közül csaknem még egyszer annyi

egyén lön ez okból fölmentve, mint azok közül, a kiket egyéb vétségekkel vádoltak. Nem csoda, ha meggondoljuk, mi nehéz a mai világban a különféle nyereséges üzlet és az uzsora közt szoros határvonalat vonni, s a tényállást az utóbbi esetben megállapítani

Már fenebb érintők, hogy az uzsora miatt elítéltek számaránya nagyrészt az ügyesség azon fokától függ, melylyel az illetők az uzsoratermészetű üzletek elpalástolásához értenek. Igazolja ezt az egyes kerületekben történt fölmentések kimutatása, melyet értekező szintén közöl, s a melyből kitetszik, hogy a pesti kerületben legtöbb (1856-ban 48.0, 1857-ben 55.8‰), s az eperjesiben legkevesebb (1856-ban 36.6, 1857-ben 32.2‰) felmentés fordul elő. Ugyanezt mutatja az elítélt uzsorások statisztikája. Uzsora miatt ugyanis 1858-ban több mint háromszor annyi (36 egyén) lakolt a kassai közigazgatási vidéken, mint a pesti kerületben (11 egyén). Kiáltó jele, hogy az utóbbi kerületben nagyobb az ügyesség azon különféle fogásokban, melyek által az üzletek úgy tüntethetők fel, hogy uzsora-jellemük nem deríthető ki.

Az elítéltek számának három évi átmérőjéből következik, hogy Magyarország említett öt kerületében általán véve 64 egyén került évenként fényítés alá.

A nemet illetőleg az uzsora miatt elítéltek közt a nőnem jóval jelentékenyebb arányban van képviselve, mint egyéb büntetettek nézve. Így 1856-ban a nőnem 25, sőt 1848-ban 39 százalékkal találjuk képviselve az elítélt uzsorások közt. bizonyossággal, hogy a nővilág, daczára nem csekély ovatosságának, pénz dolgában még sem találja föl magát oly könnyyen, mint a férfinem, s azért bevádolva, könnyebben is elmarasztaltatik.

A kereseti és foglalkozási különbséget tekintve, az elítélt uzsorások közt aránylag legtöbb fordult elő az iparüzők és gyárosok osztályából; de a kereset nélküliek (csupán pénzkölcsönzésből élők, a valódi uzsorások a nép fogalma szerint) szintén jelentékeny szerepet visznek.

A kor és polgáriállapot nem nagy nyomatékkaal bír az uzsora vétségénél. A miveltségi fokozatot illetőleg megjegyzendő, hogy 1856-ban az elítélt uzsorásoknak csak 18 százaléka nem tudott írni és olvasni. A vallás különbségére nézve megjegyzi értekező, hogy az elítéltek nagy része, 1856-ban közel fele a Mózes vallását követők közül volt, holott az izraeliták különben mérsékelt arányban szerepelnek bűnvádi kimutatásainkban. Ha e körülmény egyrészt azon néposztály főfoglalkozását mutatja, másfelől ugyane népfajnak nagy üzleti ügyességéről tesz bizonyosságot, hogy 1856-ban összesen nem több mint 29 zsidó marasztatott el uzsoravétség miatt.

Sajnos ellenben, hogy a szegényebb sorsu özvegyek, árvák, kik szerény vagyonuknál fogva arra utalvák, hogy néhány fillérökkel lehetőleg sáfárkodjanak, mihelyt a törvényesnél valamivel nagyobb kamat kikötését megkísértik, de azt minden leplezés nélkül teszik, azonnal áldozatul esnek ügyetlenségüknek. Egy okkal több azon törvény megszün-

tetését kívánni, mely azt sújtja leginkább, a ki nem elég okos, nem elég-gé ovatos, hogy a kínálkozó kibuvó ajtókat felhasználja.

— E nagy érdekű értekezést, melyet értekező szokott élénkségével adott elő, SZALAI ISTVÁN székfoglaló beszédének bemutatása követte. Felolvasására nem maradt idő. Pedig a tárgy, melyet értekező fölvetett, nagy érdekű bölcselmi feladat: „A z a n y a g, s z e l l e m é s l é l e k k ö z z t i v i s z o n y.” Értekező, mint tudjuk, egy értekezésével tünt föl az akademiában. „E g y k ö a z e g y e z m é n y e s p h i l o s o p h i á h o z” volt czime azon értekezésnek, melyet bár némileg ellene volt irányozva, még Szontágh Gusztáv ajánlott volt kinyomatásra. Azóta, szintén a bölcselmi osztály ajánlására, egy másik munkáját is elfogadta és közrebocsátotta az akademia, ily czim alatt: „T a p a s z t a l a t i l é l e k t a n.” Egy bölcselmi értekezését végre nem rég olvasók a sárospataki füzetekben. Minő állást foglal el bölcselmi irodalmunkban: úgy hisz-szük, már e munkáiból is eléggé megítélhetik a szakemberek.

TARTALOM.

HATODIK KÖTET. — 1859. ÉV.

XVIII ÉS XIX FÜZET.

	Lap.
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, különös tekintettel történeti irodalmára. (VI. Fej.) Szilágyi Sándortól	3
GOETHE. Élet- és jellemrajz (III. közlem.) — Szász Károlytól . . .	49
A ROMÁN NYELVEK ALAKULÁSA. — Második közlem. — Lukács Móricztól	64
/ A LEGÚJABB MAGYAR LYRA. — (Második közlem.) — Erdélyi Jánostól	99
/ A NEMZETKÖZI JOG TÖRTÉNETE. — (IV. közlemény). Az utrechti békétől a francia forradalomig. — Pauler Tivadartól . . .	155
A BÉKÉS-CSANÁDI HALMOK FÖLDTANI TEKINTÉBEN. — Szabó Józseftől	175
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA. — Osztályülési előadások 1859-ben April. Május. Junius	188
IRODALMI SZEMLE. — Az újabb német költők S. R. Taillandier után, — Reviczky Szevér. — Feuillet összes regényei. Montégut nyomán — Szász Károlytól.	231

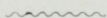
XX. FÜZET.

	Lap.
/ A SCYTHÁK NEMZETISÉGE. — Csengery A.	243
A NEMZETKÖZI JOG TÖRTÉNETE (A francia forradalomtól a bécsi congressusig). — Pauler Tivadartól	264
/ ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE, tekintettel történeti irodalmára. VII. Fej. — Szilágyi Sándortól	288

✓ AZ ÉLETBIZTOSÍTÁS ANGLIÁBAN tekintettel a magyar biztosító intézetre. — Lőnyay Menyhérttől	312
✓ A JELENKORI NÉMET REGÉNYIRODALOM. — Első közi. A classicus korszak. A romantikai és az ifju német iskola. Legujabb kor. Történeti regény. — Kecskeméthy Auréltól	321
✓ A LEGUJABB MAGYAR LYRA. — Harmadik közlemény. — Erdélyi Jánostól	335
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. — Julius havi előadások. — .	356

TARTALOM

HATODIK KÖTET — 1859. ÉV.

NYUT. ÉS XIX. FÜZET.

Pest, 1859. Nyomatott Herz Jánosnál.

